

PALÁDI-KOVÁCS ATTILA
Magyar népkutatás a 20. században

Documentatio Ethnographica 32.

Sorozatszerkesztő
Fülemile Ágnes

Az MTA BTK Néprajztudományi Intézete
és a L'Harmattan Könyvkiadó közös sorozata

PALÁDI-KOVÁCS ATTILA

*Magyar népkutatás
a 20. században*

L'Harmattan

2018

A kötet megjelenését a Nemzeti Kulturális Alap
és a Magyar Tudományos Akadémia támogatta.

Minden jog fenntartva, beleértve a sokszorosítás, a nyilvános előadás,
a rádió- és televízióadás valamint a fordítás jogát, az egyes fejezeteket illetően is.

© L'Harmattan Kiadó, 2018

© Paládi-Kovács Attila, 2018

L'Harmattan France
5-7 rue de l'Ecole Polytechnique
75005 Paris
T.: 33.1.40.46.79.20
Email: diffusion.harmattan@wanadoo.fr

L'Harmattan Italia SRL
Via Degli Artisti 15
10124 TORINO
Tél: (39) 011 817 13 88 / (39) 348 39 89 198
Email: harmattan.italia@agora.it

ISBN 978-963-414-484-7
ISSN 0138-9793

A kiadásért felel a L'Harmattan Kiadó igazgatója.

A kiadó kötetei megrendelhetők, illetve kedvezménnyel megvásárolhatók:

L'Harmattan Könyvesbolt
1053 Budapest, Kossuth L. u. 14–16.
Tel.: (36) 1-267-5979
www.harmattan.hu
webshop.harmattan.hu

A borítón Ortutay Gyula, az ELTE rektora és Kodály Zoltán díszdoktor látható.

Borítóterv: Kőmfés Kristóf
Olvasószerkesztő: Tiszóczy Tamás
Tördelés: Csernák Krisztina
Nyomdai kivitelezés: Prime Rate Kft.
Felelős vezető: Tomcsányi Péter

Tartalom

Bevezetés	7
NAGY TRIÁSZ A NÉPRAJZI MÚZEUMBAN	
Bátky Zsigmond helye a magyar néprajz tudománytörténetében	15
Györffy István, a magyar népi állattartás kutatója	46
Györffy István, Dobrudzsa és Kis-Ázsia magyar kutatója	50
Emlékbeszéd Viski Károly (1883–1945) akadémikus fölött	58
Adalékok Viski Károly életútjához	75
NÉPKÖLTÉSZET, FOLKLÓRMŰVELTSÉG	
Braun Soma és néprajzi munkássága	87
Ortutay Gyula (1910–1978)	96
Manga János, a palócság tudósa	141
Vargyas Lajos emlékezete	145
TEREPKUTATÓ TÁRGYI NÉPRAJZ	
Gunda Béla, a műhelyteremtő, tanítványokat nevelő tanár	155
Emlékbeszéd Gunda Béla (191–1994) rendes tag fölött	160
K. Kovács László, az anyagi kultúra kutatója	178
Előszó K. Kovács László a <i>Borsa-völgyi juhászat</i> című könyvéhez	188
Emlékek K. Kovács Péterről születésének centenáriumán	194
Bakó Ferenc, a népi építészet kutatója	200
Bakó Ferenc és a palóckutatás (1967–1991)	219
AZ ANYAGI KULTÚRA TÖRTÉNETE	
Belényesy Márta (1921–2012) és a középkor anyagi kultúrája	235
K. Csilléry Klára életműve a magyar néprajztudományban	249
Hoffmann Tamás emlékezete (1931–2007)	254
Szabadfalvi József, a pásztorkodás kutatója	260
Füzes Endre néprajzi kutatásai	267
A HAGYOMÁNYOS TÁRSADALOM MŰKÖDÉSMÓDJÁ	
Tárkány Szücs Ernő helye a magyar néprajztudományban	277
Hofer Tamás emlékezete (1929–2016)	286

A NÉPRAJZ SZAK HELYZETVÁLTOZÁSAI	
A néprajz mint akadémiai diszciplína Magyarországon	297
A 125 éves <i>Ethnographia</i> köszöntése és vázlatos története	304
Nemzetiségi néprajzi kutatások a Kárpát-medencében	315
Magyar néprajztudomány a 20. század derekán	320
A Magyar Néprajzi Atlasz kérdőíve, gyűjtési munkálatai és adatbázisa	323
Magyar Néprajz – Egy kézikönyv múlt és jövő között	336
A néprajzi kutatás jelene és perspektívái	342
A magyar néprajztudomány helyzete (1988–1995)	350
Néprajzi helyzetértékelés és személyes vonatkozások	359
 A közölt írások eredeti címe és megjelenésének helye	 373
Képmelléklet	379

Bevezetés

Kötetünk nagyobbik része a 20. századi magyar etnográfia és folklorisztika érdekes kutatóinak eredményes munkásságát mutatja be. Esetenként foglalkozik életútjuk, pályaképük felvázolásával, személyiségük, tudós alkatuk alakulásával, a törekvéseiket motiváló célok és ambíciók hátterével is. Ebben a tekintetben mintegy folytatása a *Magyar népismeret a 19. században. Előfutárok és klasszikusok* címen megjelent korábbi kötetünknek (Budapest, 2016).

A címadás indokául a tudományszaknak a 20. század első felében, derekán használatos megnevezéseire kell hivatkoznunk. Intézményeinek elnevezésében ugyan a 19. század utolsó harmadától jelen volt a *néprajz* és az *etnográfia* (pl. Magyar Néprajzi Társaság, Néprajzi Tár, Néprajzi Múzeum, Ethnographia), azonban a folyóiratot 1923-ban átkelesztették *Népeletre*, majd 1926–1948 között az *Ethnographia – Népelet* címre. Az 1938-ban felállított *Táj- és Népkutató Intézet*, majd a Kelet-európai Tudományos Intézet tagintézményeként működő *Néptudományi Intézet* sorozatának címe, *A Magyar Népkutatás Kézikönyve* füzetei éltették tovább, egészen 1949-ig a szak megnevezését a *néptudomány* és a *népkutatás* szóval. Tálasi István 1948-ban a *Néprajzi életünk kibontakozása* címen megjelent tudománytörténeti áttekintésében megnevezte a 20. század közepe táján létező „hivatásos népkutató intézmények”-et, valamint az addig hazánkban kialakult kutatási ágakat, irányzatokat, tematikai alapon elkülönült specializációkat is.

Azóta a magyar néprajzi kutatás tovább terebélyesedett, tudománytörténetét pedig vázlatosan többen áttekintették. Legteljesebb műként Michael Sozan *The History of Hungarian Ethnography* (Washington, 1979) és Kósa László *A magyar néprajz tudománytörténete* című monográfiája (Budapest, 1989, 2001) említhető. Eltérő felfogásban, az etnográfia és a folklorisztika hazai történetét külön-külön mutatja be a *Magyar néprajz* címen megjelent nyolckötetes alpmű I. 2. *Táj, nép, történelem* című kötete (Budapest, 2011. 39–212.). Ennek *A magyar etnográfia tudománytörténete* című fejezetét Paládi-Kovács írta meg – Kósa monográfiájától több ponton eltérő korszakolásban –, de vele egyetértésben a szellemi áramlatokra, a korszellemre és a tudomány elméleti, módszertani irányzataira helyezte a hangsúlyt. 2011-ben megjelent összefoglalásunk a történeti folyamat bemutatása során előtérbe helyezte a néprajzi kutatások intézményeinek, fórumainak, kiemelkedő teljesítményeinek történetét. A jelen kötet kapcsán is említeni kell, hogy a magyar etnográfia történetében a századforduló nem tekinthető korszakhatárnak, minthogy az *Evolucionizmus és a „tárgyi néprajz” alapvetése (1889–1919)* címmel meghatározott korszak átívelt a 20. századba. Jeles tudósai közül néhányan éltek, alkottak még a századelőn is (pl. Herman Ottó, Herrmann Antal, Munkácsi Bernát).

Kötetünk első nagyobb tömbje a 20. század első felében tevékenykedő és *A magyarság néprajza* címen megjelent szintézist létrehozó nagy triász, Bátky, Györffy és Viski munkásságát mutatja be. Bátky Zsigmondot az utókor tévesen illette a „könyvmoly”, a „szobatudós” jelzővel. 1896-ban napidíjasként lépett a Nemzeti Múzeum szervezeti egységeként működő Néprajzi Tár kötelékébe, de már előbb Jankó János önkéntes munkatársává szegődött. Fiatal muzeológusként alapos terepmunkásnak bizonyult. 1906-ban *Útmutató néprajzi múzeumok szervezésére* címen megszerkesztette és kiadásra előkészítette a szak első muzeológiai kézikönyvét. A kötet bevezetőjében kifejtette, hogy „e ma még néprajzinak nevezett múzeumokból más gyűjtemények bevonásával olyan múzeum fog kialakulni, mely a földgömbust átfogva az egész emberiség művelődését fogja illusztrálni a maga természetes fejlődésében, egyszóval *általános művelődéstörténeti* múzeummmá lesz”. Bátky 1920–1934 között igazgatta a Néprajzi Múzeumot és vált a hazai etnográfia meghatározó alakjává. Vezetésével vált a múzeum ismét igazi tudományos műhellyé. Személyében kötötte össze a Herman Ottó, Herrmann Antal és Jankó János nevével meghatározható első és a vezetésével felnövekvő második etnográfus nemzedéket. Életében Bátky volt a magyar népkutatás legolvasottabb, az európai és a hazai néprajzi problematikában leginkább tájékozott tudósa. Maradandó kutatási eredményeket főként a lakóház, a bútor- és lakáskultúra, a népi táplálkozás, a magyar őstörténet tematikájában ért el. A Néprajzi Múzeumban „iskolát teremtett”, szerkesztette a *Néprajzi Értesítő* címen megjelenő múzeumi periodikát, a „tárgyi néprajz” legfontosabb fórumát. Egyetemi katedrát nem vállalt, maga helyett Györffy Istvánt és Viski Károlyt ajánlotta. Györffy 1934–39 között a budapesti egyetemen, Viski a kolozsvári, majd a pesti egyetemen (1940–1945) professzorként nevelt kiváló tanítványokat. Az MTA mindkettőjüket tagjává választotta. Kötetünk Györffy István munkásságának egy-egy kevésbé ismert részlegét világítja meg. Viskiről teljesebb áttekintést nyújt, ám főként európai tájékozódására, népművészeti irányultságára és *A magyarság néprajza* megalkotásában vállalt szerepére helyezi a hangsúlyt.

A két világháború közötti nagy triász életművének tanulmányozásához továbbra is elengedhetetlen a Magyar Néprajzi Társaság 1973-ban megtartott tanácskozásának anyaga, amelyet *Szemlélet, módszer és eredmény* Bátky Zsigmond, Györffy István és Viski Károly munkásságában címen közölt az *Ethnographia* (LXXXV. évf. 1974), továbbá a separatumaként kiadott *Studia Ethnographica* 7. száma. A korszak néprajzi kutatásainak koordinálásában, valamint anyagi és erkölcsi támogatásában 1929-től fogva jelentős szerepet vállalt a Vigyázó Ferenc hagyatékával megerősödött Magyar Tudományos Akadémia és akkor létrehozott *Néptudományi Bizottsága*. Hivatalos kiadványaként megjelent a *Monumenta Hungariae Ethnologica*, megalakult a zenefolklór kutatását szervező „népzenei albizottság”, Bartók és Kodály kézbe vette az általuk tervezett *A Magyar Népzene Tára* előkészítését. Bátky Zsigmond *Tárgyi néprajzi feladataink és Akadémiánk* címen foglalta össze és adta közre (*Néprajzi Értesítő*, 1933. 15–21.) a hazai néprajzi kutatások programját, sürgető feladatait. Az MTA Néptudományi Bizottsága 1930–1939 között folyamatosan támogatta a szak kiadványainak nyomdai munkálatait. Egyes években 4000 pengő körüli összeget fordított *A magyarság néprajza* egy-egy aktuális kötetének megjelentetésére. (Lásd bővebben: Paládi-Kovács Attila: *Néprajzi feladatok, vállalkozások és az*

Akadémia [1929–1967]. In: Glatz Ferenc [szerk.]: *Közgyűlési előadások*, 2000. november; Paládi-Kovács Attila: *Tárgyunk az időben*. Debrecen, 2002. 41–53.)

A népköltészet, a folklórműveltség kutatásában a 20. század első harmadában könyvekkel közreműködő Braun Soma életéről és munkásságáról a szak sokáig nem vett tudomást. Braun nem tartott kapcsolatot a céhbeli folkloristákkal, a népmeséről és a primitív kultúráról írott kötetei mégis érdemessé teszik arra, hogy számon tartsuk. Ortutay a szak központi és meghatározó alakja volt a 20. század második felében. Az 1930-as évektől fogva fellendítette a magyar népköltés gyűjtését, elemzését és közreadását, megteremtette a modern magyar folklorisztikát. Az alkotáslélektant és a szájhagyományozó műveltség törvényszerűségeit előtérbe helyező szempontjaival új kutatási irányzatot alakított ki. Manga János főként az északi magyar népterület jeles napi népszokásainak, tárgyalkotó pásztorművészetének, népdalainak és hangszerkultúrájának kutatójaként szerzett nevet magának és mélyítette el a palóc népcsoport ismeretét. Vargyas Lajos a klasszikus magyar népballadakincs rendszerezését végezte el és európai kapcsolatait tárta fel, de a népköltészet mellett meghatározó szerepe volt a magyar népzene korai rétegeinek kutatásában is.

A terepkutató „tárgyi néprajz” iskolateremtő professzora volt Gunda Béla, előbb a kolozsvári, majd a debreceni egyetemen. Könyveinek többsége a népi kultúrában tovább élő prehistorikus, archaikus elemek kultúrhistóriájába vezeti be az olvasót. Az *Ethnographica Carpathica* és az *Ethnographica Carpato-Balcanica* címen megjelent kötetei nagy nemzetközi elismerést arattak. Az anyagi kultúra számos tárgykörének vezető kutatója volt az európai etnológiában, amit leginkább a tiszteletére és a szerkesztésében megjelent nemzetközi tanulmánykötetek dokumentálnak (*Land Transport in Europe*. København, 1973; *Fishing Culture of the World. I–II*. Budapest, 1984). K. Kovács László az anyagi kultúra számos területén végzett felfedezés értékű vizsgálatokat, de különösen az erdélyi pásztoréletről szóló munkái maradandóak. Fivére, K. Kovács Péter a Néprajzi Múzeum archívuma, a néprajzi dokumentáció kiépítésével szolgálta a kulturális örökség kutatásának, megőrzésének ügyét. Kutatóként is maradandó értéket hozott létre, ám írásainak zöme közöletlen maradt, illetve archív forrássá vált. Bakó Ferenc a Mátra-vidék régi településformáit, népi építészeti örökségét tárta fel és mutatta be könyveiben, cikkeiben. Sokágú munkásságának maradandó részét képezik az általa vezetett „palóckutatás” anyagai és a szerkesztésében megjelent „monográfia” négy kötete (1989). A mintegy két évtizeden át folyó kollektív terepmunka a korszak egyik legjelentősebb néprajzi terepkutatása volt hazánkban, a Magyar Néprajzi Atlasz korábban lezárt kérdőíves gyűjtései mellett.

Az anyagi kultúra nemzetközi rangú kutatói közül Belényesy Márta, Csilléry Klára és Hoffmann Tamás munkásságát értékelő dolgozatok olvashatók a kötetben. Belényesy Márta a középkor anyagi kultúráját, különösen az agrárium állapotát tárta fel levéltári források alapján, a történeti néprajzi „sui generis” módszerével. Figyelmét elsősorban az agrotechnika, a munkamódok és munkaeszközök, az innovációk bemutatására összpontosította. Tárgytörténeti vizsgálódásában erősen épített a terminológia, az ikonográfia és a néprajzi leírások tanulságaira. K. Csilléry Klára a magyar népi lakáskultúra minden történeti korszakát, a bútorzat minden jelentős tárgycsoportját vizsgálta. A magyar népi

lakáskultúra kialakulásának kezdetei címen írott kandidátusi értekezése és könyve (Budapest, 1982) a néprajz egyik legfontosabb hozzájárulása népünk őstörténetének megvilágításához. Vizsgálataiba bevonta a művészettörténet, a régészet, a szótörténet tanulságait. Tudományos munkásságának másik központi kérdésköre volt a tárgyalható népművészet történeti alakulása Magyarországon és Európában, különös tekintettel a nagy stílusirányokra a középkortól a 19. század végéig. Hoffmann Tamás a hazai agrár-történetírás egyik meghatározó alakja volt. Művei, különösen az *Európai parasztok* című könyvének kötetei, és szerkesztői munkássága révén (*Agrártörténeti Szemle, Agrártörténeti tanulmányok* c. könyvsorozat) a történettudomány is magáénak tartotta. Jeles monográfiákkal gyarapította a magyar nép anyagi műveltségéről szóló ismereteinket az ország akkortájt legjobb megyei múzeumát igazgató Szabadfalvi József és a szentendrei Szabadtéri Néprajzi Múzeum igazgatását hosszabb ideig ellátó Füzes Endre is.

A hagyományos társadalom működésmódja, különösen a magyar jogi népszokások feltárásában Tagányi Károlytól Tárkány Szücs Ernőig terjedően számosan működtek közre és érték el maradandó eredményeket a 20. század folyamán (Szendrey Ákos, Papp László, Bónis György, Fél Edit). A népi jogélet kutatása eredményeinek összegzését Tárkány Szücs Ernő végezte el az 1970-es években megírt nagy művében. Fél Edit és Hofer Tamás a lokális falusi társadalom kutatásában a világon egyedülálló mélyfúrást végzett az 1950–60-as években Átányon. Három nagy kötetük, a *Proper peasants* (1969), a *Bäuerliche Denkweise in Wirtschaft und Haushalt* (1972), valamint a *Geräte der átányer Bauern* (1974) általános elismerést szerzett a magyar néprajznak külföldön és a rokon tudományok körében is. Hofer Tamás élete későbbi szakaszában az európai néprajz és az angolszász kulturális antropológia közelítésén fáradozott. Egyik úttörője volt a történeti antropológia hazai meghonosításának. Kötetünk egy-egy fejezete Tárkány Szücs Ernő és Hofer Tamás munkásságát vázolja, rövid pályaképüket rajzolja meg.

A magyar népkutatás a 20. században bővelkedett kiemelkedő, nemzetközi ismertségnel örvendő tudósokban, akiknek a munkássága beépült a magyar néprajz tudománytörténetébe. Kötetünk nem léphet fel a teljesség igényével. Hiszen Sebestyén Gyula, Róheim Géza, Solymossy Sándor, Vikár Béla, Madarassy László, Tálasi István, Vajkai Aurél, Bálint Sándor, Marót Károly, Scheiber Sándor, Fél Edit, Balassa Iván, Dömötör Tekla, Kós Károly, Barabás Jenő, Diószegi Vilmos, Bodrogi Tibor és a felsorolásban nem említett etnográfusok, folkloristák tudományos munkásságának, eredményeinek ismertetése egy újabb kötetet töltené meg. Kíváncsinos, hogy a jelen kötetet a jövőben újabbak kövessék, és bennük a 20. század minden jelentős életműve kellő figyelmet, értő bemutatást kapjon.

Könyvünk utolsó blokkjában a néprajz szak és intézményeinek 20. századi helyzetváltozásait, kisebb-nagyobb irányváltásait és feladatvállalásait ismertető írások találhatók. Többségük a 20. század derekán és a század második felében indult kollektív vállalkozások (pl. *Magyar Néprajzi Atlasz, Magyar Néprajz* című szintézis) történéseivel foglalkozik. A század utolsó két évtizedében – Ortutay halálát, majd a politikai rendszerváltást követő években – több alkalommal készült számvetés a néprajzi kutatások hazai helyzetéről. Ezek ismerete a 21. század első felében a szak művelői és a tudománytörténet számára egyaránt hasznos lehet. Kiegészítésül szolgálhatnak Kósa László *A magyar néprajz 1945*

után címen elhangzott akadémiai székfoglalójához (in: Glatz Ferenc [szerk.]: *Székfoglalók a Magyar Tudományos Akadémián*. Budapest, 2000). A 20. század utolsó harmadában folyó munkálatok, helyzetfelmérések ismeretéhez ajánlható még: Paládi-Kovács Attila: *Néprajzi kutatás Magyarországon az 1970–80-as években*. /Documentatio Ethnographica, 14./ Budapest, 1990. (MTA Néprajzi Kutatócsoport), valamint Paládi-Kovács Attila: *Tárgyunk az időben. Néprajzi kihívások és válaszok*. Debrecen, 2002 (Ethnica Kiadás). A múzeumok akkori állapotát, gyarapodását és tudományos eredményeit áttekintő mű: *Néprajz a magyar múzeumokban*. (szerk. Selmeczi Kovács Attila és Szabó László). Budapest–Szolnok, 1989 (Magyar Néprajzi Társaság).

NAGY TRIÁSZ
A NÉPRAJZI MÚZEUMBAN

Bátky Zsigmond helye a magyar néprajz tudománytörténetében

A Magyar Néprajzi Társaság 1973-ban tudományos tanácskozást tartott „Szemlélet, módszer és eredmény Bátky Zsigmond, Györffy István és Viski Károly munkásságában” címen azzal a céllal, hogy tisztelegjen *A magyarság néprajza* címen az 1930-as években megjelent alapmű létrejöttében meghatározó szerepet vivő „nagy triász” emlékének. A tanácskozáson elhangzott tucatnyi referátum nyomtatásban is megjelent az *Ethnographia* 1974. évi kötetében, majd összevont különnyomatként a *Studia Ethnographica* 7. számaként. A konferencia serkentően hatott a hazai etnográfia tudománytörténetének későbbi vizsgálatára. Az elkövetkező évek, évtizedek folyamán Bátky Zsigmond munkásságáról számos közlemény és egy könyvecske jelent meg. Ezek sok tekintetben helyesbítették a Bátkyról korábban rögzült képet, pontosították a személyével és tudói törekvéseivel kapcsolatos ismereteinket.

Pályakezdés

Bátky a Komárom megyei Kocson született 1874-ben, de középiskolai tanulmányait már Budapesten végezte. A Gömör megyei Felsőbátkára utaló nemesi előneve családja köznemesi származását jelzi. Viski Károly fontosnak tartotta megjegyezni, hogy „a család valóban nemes hagyományait holtáig hordozta szívében s követte tetteiben, magatartásában”.¹ 1892-ben beiratkozott a budapesti Tudományegyetemre, ahol természetrajz–földrajz szakon végezte tanulmányait. Alapvizsgája után az 1894/95-ös tanévben helyettes tanárként tanított földrajzot, természetrajzot és matematikát Karcagon a református gimnáziumban. Tanítványai között volt Györffy István is, későbbi munkatársa. Pár évvel később, a millenniumi kiállítás Néprajzi Falujában találkoztak ismét, s Bátkyt meglepte ifjú tanítványának kitűnő tárgyismerete. Szerepe volt abban, hogy Györffy a földrajz szakot válassza, és a néprajz irányában is tájékozódjon. Karcagi tanárkodása idején Bátky beiratkozott hallgatója volt az egyetemnek, de nincs nyoma annak, hogy később tanári vizsgát is tett.² Már hallgató korában önkéntes gyakornok volt Jankó mellett, a Néprajzi Tárbán. 1896-ban napidíjas munkatársként lépett a Nemzeti Múzeum kötelékébe, és vált a Néprajzi Tár, azaz Jankó János közvetlen munkatársává. Oda került már előbb a fizikai antropológiában asszisztens Semayer Vilibáld. Jankó János 1897–98-ban

¹ VISKI Károly 1940. 106.

² GUNDA Béla 1978. 9–11.

Szibériából a kultuszminisztériumnak írott leveleiben is szorgalmazta két asszisztensének kinevezését és ösztöndíjas kiküldetését külföldi néprajzi múzeumok tanulmányozására.³ „Semayer már bent van, de Bátky, aki talán sokkal nagyobb tehetségű ember, aki ma kész tanár, s aki két tanári állást csak azért nem fogadott el, mert az ethnográfiánál akart megmaradni (2 év óta dolgozik nálam, 1 évig ingyen, 1 évig 1.50 frt napidíj mellett), s aki, ha most segédé ki nem nevezik, elhagyni kénytelen a múzeumot, ez a Bátky a kinevezést most nem nélkülözheti” – írja Jankó a minisztériumnak 1897. karácsony havában. Érvelése meghallgatásra talált, amihez Lóczy Lajos erélyes fellépése is hozzájárult; Bátky 1898-ban „múzeumi segéd” kinevezést kapott a Nemzeti Múzeum Néprajzi Tárába.⁴

Akkoriban a Nemzeti Múzeum Néprajzi Osztálya a Csillag utca 15. házszámán található kétemeletes bérházban működött. 1898 nyarán ott nyitották meg az első állandó néprajzi kiállítást Magyarországon. Az egész emeletet kitevő 32 teremben mintegy 30 ezer tárgyat mutattak be. A kiállítást Szalay Imre, a Nemzeti Múzeum igazgatójának irányításával a külföldön tartózkodó Jankó János két fiatal asszisztense, Semayer Vilibáld és Bátky Zsigmond rendezte. Ezzel a munkával szerezte meg Bátky első múzeumkiállítás-rendező tapasztalatait.⁵ Jankó János Néprajzi Tárának számos látogatója, önkéntes segítője volt. Bekapcsolódott az osztály munkájába Vikár Béla, Bíró Lajos, Sebestyén Gyula, később pedig Beluleszko Sándor is. Kodály Zoltán szintén gyakori vendég volt. Egy homályos udvari szobában hallgatta naphosszat Vikár népdalfelvételeit az ott elhelyezett fonográf. A Csillag utcai bérházban működött először igazi múzeumként és tudományos kutatóhelyként a Nemzeti Múzeum Néprajzi Osztálya. Gyorsan növekedett a hazai tárgyak gyűjteménye, miközben a tengeren túli gyarapodás is jelentős volt (főként Bíró Lajos pápua tárgyaival és a Fenichel-gyűjtemény megvételével gazdagodott). Kialakult a fénykép- és rajztár, gyorsan nőtt a könyvtár állománya.

Bátky 1900 tavaszán földrajzból, ásványtanból és növénytanból doktori szigorlatot tett. Doktori értekezését *Néhány adat a magyar Nagy Alföld klimatographiájához* címen írta és nyújtotta be az egyetemre. „Földrajztudós ígéretével indult pályájának s a földrajz emberföldrajzi irányja igazította útba a néprajz felé” – írja róla Viski (1940: 106.). Értekezésének témaválasztása arra vall, hogy akkor még a természetföldrajz érdekelt inkább, és Lóczy Lajos útmutatásait követte. Érdeklődését megőrizve vállalkozott 1910–1911-ben arra, hogy Kogutowicz Károly és Littke Aurél társaságában lefordítsa Alexander Suppan *A fizikai földrajz alapvonalai* c. munkáját. Emberföldrajzi tájékozódása valójában

³ Jankó 1897. december 21-én kelt levelében írta Lippich Eleknek a minisztériumba: „Semayer kinevezése segédőrré kívánatos, Bátkyé segédé feltétlenül nélkülözhetetlen.” HÁLA József – KODOLÁNYI János 2001. 46–47.

⁴ Jankó 1898. március 2-án Moszkvából írta Lippich Eleknek: „Igen örvendek, hogy Bátky ügye végre megoldást nyert, ezt csakis Lóczy erélyes fellépésének és a te jóindulatodnak s ügyszere-tettednek köszönhetem.” Ismeretes, hogy Bátky Zsigmond a budapesti tudományegyetemen Lóczy Lajos egyik legjobb tanítványa volt, akit a professzor a magyar néprajz művelésére buzdított. (Korábban Jankó János kutatásait is erőteljesen támogatta.) HÁLA József – KODOLÁNYI János 2001. 57. Bátky ösztöndíjas külföldi tanulmányútjáról uo. 54–55.

⁵ A kiállítás dokumentációjához lásd SZEMKEŐ Endre – GRÁFIK Imre (szerk.): *Jankó János: Kalauz a Magyar Nemzeti Múzeum Néprajzi Osztályának kiállításához*, 1898. Budapest, 2002.

1909 után erősödött meg, amikor a Néprajzi Osztályról áthelyezték a Nemzeti Múzeum Könyvtári Osztályára.

Az 1910-es években néprajzi folyóiratokban alig publikált, annál többet a *Földrajzi Közleményekben* és a *Természettudományi Közlönyben*. A Magyar Földrajzi Társaság nagy múltú folyóiratának 1913–1919 között társszerkesztője volt. Azokban az években Bátky megváltoztatta a *Földrajzi Közlemények* irányultságát, emberföldrajzi orgánummá tette, amelyben nagy számban közölte saját településföldrajzi, néprajzi cikkeit is.⁶ Megindítója, egyik szerkesztője és állandó szerzője volt a *Zsebatlasznak* (1915–1926), amely rögtön a földrajzi és néprajzi tájékoztatás, az ismeretterjesztés jelentős fórumává vált.⁷

A fiatal Bátky terepmunkái

Az utókor Bátkyt könyvmolynak, a tereptől idegenkedő szobatudósnak könyvelte el. Marót Károly szavaival élve, „ön maga a fieldmunkát nem kedvelte és nem igen »gyűjtött«. Nem tett nagyobb utazásokat sem, osztályának a Sárrét és vidéke tanulmányozására 1923 tavaszán kiküldött tisztviselőivel sem ért el semmi nevezetesebbet...”⁸ A szobatudósról rögzült képet az utóbbi néhány évtized sok tekintetben módosította. Filep Antal már 1974-ben közölte, hogy meglelte „Bátky Zsigmond kiterjedt csallóközi, szigetközi, komáromi gyűjtésének töredékességében, befejezetlenségében is jelentékeny anyagát. [...] Nevezetesen az Ethnológiai Adattárban alapos, előre átgondolt, tervszerű témakutatásra valló fényképgyűjtés maradt fenn Bátky Zsigmondtól. Ennek gerincét saját, terepen készített fényképfelvételei képezték. Sok volt az anyagát kiegészítő, tervszerűen válogatott, általa vásárolt vagy vásároltatott fotó is.”⁹ A kisalföldi terepkutatás szöveganyaga sajnos nem került elő, de az útijelentésekből arra lehetett következtetni, hogy a fiatal Bátky monográfiakészítés szándékával végzett terepkutatást a Kisalföldön. Terepmunkája alapján készült néprajzi áttekintést írni a Borovszky-féle sorozat Komárom megyei kötetébe. „A Néprajzi Múzeum fényképtárájának legkorábbi 20 ezer lemeze közül kiemelkedőnek kell tartanunk Bátky gyűjtését. A hazai néprajz kutatói közül talán Bátky volt az első, aki nemcsak illusztrációs szándékkal fényképezett, hanem dokumen-

⁶ GUNDA Béla 1978. 12–13. Nevezetes Bátky-cikk ezek közül: *Egy-két szó az esztergom-váczi Dunaszorulat emberföldrajzához*. Földrajzi Közlemények 1918. 36–41.

⁷ *Bátky Zsigmond irodalmi munkássága*. Összeállította: GUNDA Béla, KROMPECHER Bertalan és SZENDREY Ákos. Néprajzi Értesítő 1939. 365–369.

⁸ MARÓT Károly 1939. 362. Lábjegyzetben azonban megjegyzi, hogy Bátkyt közelebbről aránylag későn s akkor is mintegy „exterritoriálisan”, az ő múzeumi világán kívül ismerhette meg. Személyes megismerkedésük 1938-ban, a Viski Károly által szerkesztett *Ungarische Volkskunde* kéziratának megbeszélésével kapcsolatban jött létre. A Bátkyt felkereső Marót Károlyra Bátky személyisége és széles olvasottsága mély benyomást tett. Ezért vállalta a nekrológ megírását, melyhez további beszélgetéseket folytatott a Bátkyt régebben ismerő Bartucz Lajossal, Gulyás Pállal és Gunda Bélával.

⁹ FILEP Antal 1974. 118–119. A terepmunka kényszerű megszakadásának magyarázataként felveti, hogy azt Bátkynak a Könyvtári Osztályra történt áthelyezése (1909) idézhette elő.

tációt igyekezett készíteni, amely információit minden lehetséges mozzanatában kiegészíti, magyarázza, okmányszerűen igazolja.”¹⁰

Bátky Zsigmond első terepkutatásait 1899-ben és 1900-ban végezte Kalotaszegen. Első alkalommal a Néprajzi Osztály megbízása alapján Kalotaszeg déli falvait tanulmányozta. Hosszasabban Bánffyhunad, Kalotaszentkirály és Magyarvalkó népi építészetét, lakáskultúráját, tárgy- és eszközellátottságát vizsgálta. Állandó szállása Magyarvalkón volt, ahonnan az egész vidéket bejárhatta. 1899-ben összesen 12 magyar és 3 román települést keresett fel. Elmélyülni az említett három magyar település tárgyi kultúrájában tudott, a többi faluban tájékozódó jellegű felmérést végzett. Útjelentésében írja, hogy „ez az 51 nap nem volt elegendő arra, hogy az egész területet pontosan s minden kíváncsúnak megfelelően áttanulmányozhassam”. Első kalotaszegi kiküldetése alkalmával 201 tárgyat szerzett (zömét vásárlás útján) a múzeum számára, és közel száz fényképfelvételt készített.

1900 nyarán (július 13. és szeptember 8. között) ismét közel két hónapot dolgozott a kalotaszegi terepen. Összesen 16 falut keresett fel, részint azzal a céllal, hogy a korábban bekerült múzeumi tárgyak meghatározását, részletes dokumentálását elvégezze. Második útján 71 tárgyat szerzett a Néprajzi Tárnak, és 156 fényképet készített. Megelégedéssel jelentette, hogy a múzeumi anyag meghatározásával teljesen elkészült, „úgy hogy jelenleg osztályunknak egész kalotaszegi gyűjteménye (csaknem 700 darab tárgy s mintegy negyedfélszáz fénykép) el van látva a megkívánható múzeális adatokkal s teljesen elő van készítve a leíró katalógus czéljára”.¹¹ Fejős Zoltán joggal állapítja meg, hogy Bátky kiváló gyűjtő volt. Kalotaszeg falvaiban négyszer annyi fényképfelvételt készített, mint elődje (Jankó János).¹² Bátky a terepen is jó szemű, alapos, érzékeny kutatónak bizonyult. Pótolhatatlan tárgyakat gyűjtött, megfigyelései forrásértékűnek bizonyultak, és nem volt rest a tárgyakhoz, fotókhoz tartozó információk begyűjtésében, a megbízható dokumentáció összeállításában. El kell fogadnunk azt a megállapítást is, hogy a 19-20. század fordulóján Kalotaszeg tárgyi világának aligha volt Bátky Zsigmondnál alaposabb, hozzáértőbb etnográfusa.¹³

Az 1898-ban megnyílt állandó kiállítás rendezése, 1900-ban megszerzett doktori címe mellett kalotaszegi sikeres gyűjtőútjai is Bátky rátermettségét bizonyították. A Nemzeti Múzeum ezen érdemeit elismerve léptette elő 1901-ben „másod osztályú”, 1902-ben pedig „első osztályú segédőrré”. A Múzeumok és Könyvtárak Országos Főfelügyelősége megbízásából a Néprajzi Múzeum irattárában fennmaradt 1903. évi jelentés szerint Bátky Zsigmond dr. segédőr „a tolnai és a vas megyei múzeumok létesítésében vett részt”.¹⁴ 1903-ban

¹⁰ FILEP Antal 1974. 119.

¹¹ FEJŐS Zoltán 2000. 178, 190–191.

¹² FEJŐS Zoltán 2000. 194–195. Kalotaszegről Bátky Zsigmondnak 260, Jankó Jánosnak 55 felvétele található a budapesti Néprajzi Múzeum fényképtárában.

¹³ FEJŐS Zoltán 2000. 178. Bátkyt tárgyi néprajzi vizsgálódásai mellett is érdekelte a folklór. Első közleményét Kalotaszegről *Tamás Kata, a bánffyhunyadi „nótafa”* címen jelentették meg a *Néprajzi Értesítő* 1900. évi kötetében. A vidéken megfigyelt kendermunkáról, népi építészetéről szóló írásaira csak évek múltán tudott sort keríteni (1905, 1907).

¹⁴ SZILÁGYI Miklós 1984. 284.

megvalósult Tolna megyei gyűjtőútjának körülményeit, eredményeit részletesen feltárták, de Vas megyei tevékenységének bizonyítékait nem ismerjük. Bátky és Kovách Aladár az egyhetes közös gyűjtőút során a Sárközben, a közeli Váralján és a Kapos–Koppány által közrefogott terület falvaiban főként néprajzi tárgyakat gyűjtött. A tárgyak zöme kerámia, kisebb része textília (viselet, lakástextil) volt. Egyéb szerzeményeik közül bútorok (6 db), konyhaeszközök (3 db), az állattartás (3 db) és a földművelés (2 db) tárgyai szerepeltek. Összesen 284 tárgyat gyűjtöttek és 80 fényképfelvételt készítettek.¹⁵ Ennek a gyűjtőútnak is köszönhető, hogy 1900–1907 között a Néprajzi Múzeum Tolna megyéből származó tárgyainak száma 658 darabbal gyarapodott, és abból 144 darab Kovách Aladár ajándéka.¹⁶ Bátky ezen a gyűjtőúton figyelt fel a sárközi kemencetípusra, amelynek falába kupa formájú kályhaszemeket illesztettek, hogy hőszigetelő felületét megnöveljék. Ezeknek a kályhaszemeknek a római korig visszanyúló történetére és balkáni elterjedésére később is visszatért. Meglátta és fényképezte a „csimbókos” hajviselet Tolnában még élő szokását, mint a velünk élő múlt egyik beszédes emlékét is.¹⁷

Bátky későbbi terepmunkáiról nincs ismeretünk. A Jankó János halálát (1902) követő években Semayer Vilibáld vette át a Néprajzi Osztály vezetését, Bátkyra hárult az eredetileg Jankóra szabott *Útmutató a néprajzi múzeumok szervezésére* címen tervezett könyv létrehozása (1906), s még előbb a György Aladár szerkesztésében készülő nagy összefoglalás, *A Föld és népei, V. Magyarország számára* (1905) a *Magyarország néprajza* fejezet megírása. Mindkét nagy feladat megterhelő lehetett egy 30 év körüli, fiatal geográfus, etnográfus számára.

Lukács László többször méltatta Bátky kelet-dunántúli és Fejér megyei helyismeretét, amiről az 1910–20-as években közölt dolgozatai is tanúskodnak.¹⁸ Ezek azonban nem terepkutatásokra építő néprajzi közlemények, hanem az akkori emberföldrajz körébe sorolható, zömmel statisztikai forrásokra alapozott munkák. Többségük nem néprajzi folyóiratban, hanem földrajzi orgánumban jelent meg. Az 1909–1919 közötti évtizedben könyvtári beosztása sajnos teljesen ellehetetlenítette Bátky számára a néprajzi terepmunkát.

¹⁵ SZILÁGYI Miklós 1984. 284.; LUKÁCS László 1992. 290.

¹⁶ Kovách Aladár 1900-ban alleltárnok volt Szekszárdon, és tiszteletdíjasként szervezte a megye néprajzi kutatását. 1908-ban a Tolnavármegyei Múzeum vezetésével is megbízták. Számos néprajzi közleménye jelent meg a Sárköz anyagi kultúrájáról.

¹⁷ BÁTKY Zsigmond: *Régi sárközi kemence*. Néprajzi Értesítő 1903. 257–260.; *Különös formájú kályhaszemek*. Néprajzi Értesítő 1904. 41–49.; „Csimbókos”-hajviselet Tolna megyében. Néprajzi Értesítő 1904. 146. Lásd még: GUNDA Béla 1978. 56.; SZILÁGYI Miklós 1984. 285.

¹⁸ LUKÁCS László 1992. Bátky szóban forgó publikációi: *Néhány vonás Fejér megye népességének tömörüléséhez*. Földrajzi Közlemények 1918. 119–128.; *Néhány vonás Fejér megye településföldrajzához*. Föld és Ember 1922. 185–191.; *Néhány vonás Komárom megye településtörténetéhez*. Föld és Ember 1923. 49–65.; *Telepek és eloszlásuk a Dunántúlon*. Föld és Ember 1926. 1–13.

A Jankótól megörökölt feladatot, az *Útmutató néprajzi múzeumok szervezésére* címen 1906-ban megjelent muzeológiai kézikönyvet az eredeti elgondolás szerint, táblákba szerkesztett tárgyrajkok és azokhoz fűzött rövid szövegek, meghatározások, a tárgyak készítésére, használatára és elterjedtségére vonatkozó magyarázatok közreadásával oldotta meg. Az ábrák legnagyobb részét a budapesti iparművészeti iskola fiatal növendékei rajzolták, ezért azok nem elsőrangúak. Például az egyes táblák ábrái között a méretbeli arányosság gyakran hiányzik, de a könyv használati értékét ez kevéssé rontja. Bátky megemlíti, hogy Jankó a kézikönyvet arra is fel akarta használni, hogy „a Néprajzi Osztály egész anyagának typológiáját is megcsinálja”. Ez magyarázza, hogy némely tárgycsoport túlzott részletességgel szerepel. Ez az eljárás azonban a múzeumi gyűjtemény fogyatékoságai miatt „ez idő szerint kellő alapossággal keresztül nem vihető”, és feleslegesen drágította volna a munkát. Bátky tehát a tipológiáról lemondott, s inkább a tárgycsoportok minél teljesebb bemutatására törekedett. Úgy gondolta, hogy a széles körű tárgygyűjtés korát élik, a típusrendek felállítása későbbre halasztható feladat.¹⁹ A muzeológus Bátky gyakorlatias megközelítéssel hozta létre a néprajzi tárgyak, a tárgyi néprajz első és máig páratlan kézikönyvét. Rendszerbe foglalta a múzeumi megőrzésre, bemutatásra érdemes tárgyi világot, felvázolta a bontakozó néprajzi muzeológia egységes szemléletű programját. Bátky szerint a néprajzi anyag jelentősége abban áll, hogy az egy – más szakok által figyelemre alig méltatott, fel nem használt, de – jelentős forráscsoport. Gyakorlati érdek diktálja, hogy az anyaggyűjtés során a megszűnőben levő foglalkozásokra, tevékenységekre és az eltűnőben levő tárgyakra helyezték a hangsúlyt.²⁰

A kötet széles nemzetközi és tudományközi kitekintéssel megírt bevezető tanulmánya nem csak az amatőr gyűjtők, de a még csak csírájában levő szaktudomány számára is máig érvényesen világította meg a néprajzi gyűjtemények célját, értelmét és művelődéstörténeti perspektíváit. Adolf Bastiannal egyetértésben vallja, hogy a néprajzi múzeumok az emberiség anyagi kultúrvagyonát gyűjtik egybe. Ezeknek a múzeumoknak az a céljuk, hogy a Föld legkülönbözőbb népeinek jelenkori vagy legalábbis nem nagyon régi anyagi kultúráját mutassák be tarka összevisszaságban, földrajzi-néprajzi szempontok szerint csoportosítva. „A kultúra azonban, a mint kiderült, nincs népekhez kötve, hanem egyes kisugárzó pontokból más népekhez is átkerül s a népek az emberi művelődés egyes fázisainak csak *időleges* hordozói s így szükséges, hogy a további gyűjtés és bűvárkodás e kultúráknak történeti irányban való mélyítésére helyezzessék.” Majd a ratzeli nyomokon is járó fejtegetést így folytatja: „e ma még néprajzinak nevezett múzeumokból más gyűjtemények bevonásával olyan múzeum fog kialakulni, mely a földglóbust átfogva az egész emberiség művelődését fogja illusztrálni a maga természetes fejlődésében, egyszóval általános *művelődéstörténeti* múzeummá lesz.”²¹

¹⁹ BÁTKY Zsigmond 1906. IV.

²⁰ KISBÁN Eszter 1974. 116. Az „*Útmutató*” Bátky múzeumi tárgyismeretének és terepkutatásainak mintegy szintéziséként jött létre. FEJŐS Zoltán 2000. 202.

²¹ BÁTKY Zsigmond 1906. 5.

Bátky másik jelentős korai teljesítménye, a *Magyarország néprajza* 1905-ben jelent meg a György Aladár által szerkesztett *A Föld és népei* c. gyűjteményes munka V. kötetében. Ez a terjedelmes tanulmány áttekinti a történeti Magyarország népeit, népcsoportjait és a magyarság táji-történeti csoportjait oly módon, hogy megadja a nemzetiségek lélekszámát, területi elhelyezkedését, embertani jellemzését, felekezeti megoszlását, de néprajzi jellemzését is, különös tekintettel az életmódra, a települési és lakásviszonyokra, embertani jellegre, viseletre és mentalitásra. Csaploviczhoz hasonlóan sorolja a magyarországi németek, szlovákok, románok, horvátok táji, nyelvjárási csoportjait és azok megnevezéseit. Elsőként tekinti át a magyar népterület regionális és kistáji csoportjait, figyelemmel azok elhelyezkedésére, felekezeti hovatartozására, nyelvjárására, jellemző foglalkozására, társadalmi rétegződésére és települési sajátosságaira, családszervezetére, mentalitására stb. A helyenként lexikon-tömörségű leírások igen találóan emelik ki az adott népcsoportok jellemző vonásait.²²

1906-ban a Néprajzi Tár költözése a városligeti Iparcsarnok épületének keleti szárnyába sajnos végett vetett Bátky íróasztali munkálkodásának. A Csillag utcai állandó kiállítás bontása, a megnövekedett néprajzi gyűjtemény csomagolása és szállítása, a korábbinál valamivel nagyobb térben történő elhelyezése hónapokig tartó munkát adott a Néprajzi Osztály minden munkatársának, tisztviselőjének. Ráadásul Bátky nem értett egyet az osztályt vezető Semayerrel sem a költözés, sem az osztály akkori működése ügyében. Két évtizeddel később közölt visszatekintésében írja az Iparcsarnokról és egykori főnökéről: „A gyűjteményben sem a háború, sem a forradalmak, sem az oláh megszállás szerencsére kárt nem okozott. Sokkal több baj származott azonban az épületnek múzeumi célokra teljességgel alkalmatlan voltából. Láta ezt a tarthatatlan helyzetet a korábbi igazgató, Semayer is, holott annak idején, minden figyelmeztetés ellenére, ő erőszakolta ki az Iparcsarnokot.”²³

A Néprajzi Múzeum történetével és a Bátky életútjával foglalkozó publikációk eddig udvariasan elkerülték az 1902–1919 közötti történések két lényegi változását, a Néprajzi Tár 1906. évi költözését és Bátky 1909-ben történt távozását a Néprajzi Osztályról. Gunda Béla (1978: 12.) csupán azt jegyzi meg, hogy Jankó halála után vezető szerepet játszik a múzeum életében, „1909-ben azonban személyi okokból áthelyezik a könyvtári osztályra”. Semayer Vilibáld 1902–1920 között (valójában 1919. október 3-ig) vezette a Néprajzi Osztályt. Igazgatósága idején költözött a néprajzi gyűjtemény a városligeti Iparcsarnokba, „ahol nagyszabású, nagy tereket betöltő kiállításokat rendezett. Külső munkatársak megbízásával országos gyűjtőhálózatot hozott létre. A Múzeumok és Könyvtárak Országos Felügyelőségének vezetőségi tagjaként (1902–1919) a muzeológusok számára továbbképzéseket szervezett a múzeumi gyűjtések és feldolgozási módszerekről.”²⁴

A kortárs és munkatárs Bátky Zsigmond szakmai véleménye a néprajzi múzeumot közel két évtizeden át vezető Semayerről korántsem olyan kedvező, mint az imént idézett kései utódoké. A „személyi okokból” áthelyezett Bátky véleménye lehet túlzottan

²² BÁTKY Zsigmond 1905. 173–237. Lásd még: GUNDA Béla 1990. 74–75.

²³ BÁTKY Zsigmond 1926. 46.

²⁴ SZEMKEŐ Endre – SZIKOSSY Ildikó 2002. 782.

szigorú, némileg elfogult, mégis érdemes ismernünk a konfliktus megértéséhez. Elismeri, hogy Semayer sokat tett a gyűjtemény gyarapítása és felállítása terén. „De érdeme csupán ennyi. Mert a gyűjteményeket teljesen érthetetlenül, ötletszerűen, alkalmi vásárlások útján gyarapította s a múzeum speciális nemzeti hivatását teljességében soha át nem érezte. Bizonyára ez a magyarázata annak, hogy a pusztuló hazai néprajzi emlékek megmentésére tíz éven át rendkívüli tételként kivetett hatalmas összeget (mai pénzben évenként 400 millió korona) gondatlanul használta fel, s a háború előtt lehetséges és kiadós vidéki gyűjtőutakat végleg elhanyagolta, miáltal a múzeumnak pótolhatatlan kárt okozott. Az Osztály tudományos feladataival egyáltalán nem törődött. A tisztviselőket komoly munkával foglalkoztatni nem tudta. A hivatali rend, ügy- és pénzkezelés stb. iránt kevés fogékonysága volt s ez több ízben összeütközésbe hozta a szolgálati szabállyal. Eltávozásával teljes rendetlenség maradt utána.”²⁵ Bátky 1906–1909 közötti múzeumi tevékenységét részleteiben nem ismerjük. Valószínűleg közreműködött a Semayer vezetésével az Iparcsarnokban bemutatott (és érdekékként elkönyvelt) nagyszabású kiállítások rendezésében, és előadásokat tartott a muzeológusok számára szervezett továbbképzéseken.

Bátky munkahelyi tevékenységéről a Nemzeti Múzeum Könyvtári osztályán, ahol egy évtizedet töltött el (1909–1919), valójában semmit sem tudunk. Figyelme ezekben az években a földrajz és a kartográfia felé fordult, publikációinak túlnyomó része földrajzi folyóiratokban jelent meg. A *Néprajzi Értesítő*nek, mint a Néprajzi Múzeum orgánumának, egyáltalán nem írt, kisebb néprajzi közleményeit, könyvismertetéseit az *Ethnographia*, szómagyarázatait a *Magyar Nyelv* közölte.

A múzeumigazgató Bátky

„Néprajzi múzeumi vezérkedésének ideje magyar életünk legsúlyosabb éveit is magában foglalja” – emlékezik vissza Viski Károly (1940: 106.). Az első világháború és a forradalmak kataklizmáját követő trianoni béke, valamint az ország átmeneti bénultsága, tartós szegénysége beszűkítette a néprajzi kutatás korábbi lehetőségeit. A szakot összefogó Magyar Néprajzi Társaság 1919 márciusában tartott közgyűlésén Sebestyén Gyula *A szocializmus és a kommunizmus etnológiája* címen tartotta elnöki megnyitó beszédét. Nyilvánvalóan a szakterület alkalmazkodási készségét kívánta kinyilvánítani. Tartalmilag is zavaros, felkészületlen, elhamarkodott előadása után a „tisztújító közgyűlés” váratlan fordulattal folytatódott. Bibó István indítványa nyomán nem választmányt, tisztikart választott, hanem – a proletárdiktatúra szellemében – egy kilenctagú „intézőbizottságot” hozott létre. Ennek névsorában Bartucz Lajos, Bibó István, Györffy István, Kodály Zoltán, Kóris Kálmán, Madarassy László, Róheim Géza és Solymossy Sándor neve mellett ott szerepelt Bátky Zsigmondé is, de nem volt ott Semayer Vilibáldé.²⁶ Ez a megoldás szerencsésnek bizonyult, mivel megőrizte a folytonosságot, s a „kilences bizottság” lanyha

²⁵ BÁTKY Zsigmond 1926. 45.

²⁶ KÓSA László 1989. 50.; PALÁDI-KOVÁCS Attila 2002. 42.

működésével nem okozott maradandó károkat. 1919. április 3-i ülésén ugyan Kóris Károly a Néprajzi Társaság önállóságának feladását javasolta, és a Társadalomtudományi Társaságba történő beolvadását vetette fel, Róheim pedig az új Néprajzi Társaság jövőjét az általa megálmodott „Nagy Néptani Intézet” keretei között képzelte el, de a „kilencek” többsége a Társaság integritását védelmezte.²⁷ 1920 tavaszán a Néprajzi Társaság anélkül tért vissza alapszabály szerinti működés módjára, hogy bárkit kizárt volna soraiból. Nem kezdeményezett igazoló eljárásokat, nem foglalt állást a forradalmakkal szemben, mint a Magyar Történelmi Társulat tette.²⁸ 1919 márciusában Sebestyén Gyula a Néprajzi Társaság nevében levéllel fordult Jászi Oszkár kormánybiztoshoz, melyben előadta, hogy a Társaság tagjai már régen szeretnék volna elérni a „néprajznak a földrajztól függetlenül, önálló tantárgyként való tanítását” a középiskolában. Ezért kezdeményezte „a néprajznak a földrajztól és embertantól függetlenül a közoktatás egész vonalán való tanítását”.²⁹

1919 májusában, Lukács György közoktatási népbiztos nevében, Fogarassy csoportvezető kívánta a Nemzeti Múzeumot és annak Néprajzi Osztályát átszervezni, Semayer – a felállítandó Ergológiai Osztály kiszemelt vezetője – közreműködésével. Bátky 1926-ban kivonatossan ismertette elődjének e tárgyban 1919. május 26-án Fogarassyhoz címzett előterjesztését, az alábbi felvezető sorok kíséretében: „Mikor a proletárdiktatúra ránk szakadt s a művészeti és múzeumi ügyek direktóriumra többek közt nemzeti múzeumunkat is »át akarta szervezni«, Semayer elérkezettnek látta az időt arra, hogy egy korábbi hóbotos tervét megvalósítsa és hivatásából kiforgassa s ezt a tervezett új intézmény keretében, [az Iparcsarnok épületéből] alkalmasabb helyre kitelepítse.”³⁰

Valójában a Nemzeti Múzeum átszervezési tervének mélyebb, ideológiai természetű indítékai voltak. Lukács György és a Közoktatási Népbiztosság emberei szerint az egész Nemzeti Múzeum addigi gyűjtési rendszere – még a természetrajzi tárukban is – „a feudális faji ideológia leghűségesebb kiszolgálója”. Éppen ezért látták szükségét az egész Nemzeti Múzeum átszervezésének.³¹ Ezzel az átalakítással kapcsolatban született meg Róheim Géza „Nagy Néptani Intézet” víziója, amelyben az összes „társadalmi tudományok” otthonra találnak. Fejérpataky László, a Nemzeti Múzeum főigazgatója 1919. május 12-én kelt levélben kapott tájékoztatást a népbiztos terveiről: „A Nemzeti Múzeum átszervezésével kapcsolatosan a múzeum anyagának célszerű átcsoportosítása érdekében *átszervező bizottságot* alakítottam [kiemelés – P.-K. A.]. A bizottság elnökévé a művészeti és múzeumügyek politikai megbízottat, helyettes elnökévé Kenczler Hugót neveztem ki.” A Bizottság tagja volt a Néprajzi Osztály akkori vezetője, Semayer Vilibáld, továbbá

²⁷ KÓSA László 1989. 51.

²⁸ KÓSA László 1989. 51. A „Kilencek Intézőbizottsága” az alakuló ülésen kívül még kétszer ülésezett. Például 1919. április 3-án, amikor Kodály távol maradt, de megjelent négy vendég (Bresztovszky Ede, Ferenczi Sándor, Révész Géza és Varró István), hogy megvitassák a Néprajzi Társaság megújulásának lehetőségét. Határozat nem született, érdemi folytatása nem volt az eszmecsereinek. VEREBÉLYI Kincső 1990. 24–25.

²⁹ VEREBÉLYI Kincső 1990. 23.

³⁰ BÁTKY Zsigmond 1926. 46–47.

³¹ BALASSA Iván 1951. 434. Forrásai: CZAKÓ Elemér 1920. 410–415. és *Ethnographia* 1950. 239.

Györfy István és Mészáros Gyula is, de utóbbiak nevét a levél hibásan adta meg.³² A politikai vezetés kapkodott az „embertani kutatások” ügyében is. 1919. május 23-án a Néprajzi Múzeum szervezetében Bartucz Lajos egyetemi magántanár vezetésével megalakult az Embertani Osztály. Ezt egy későbbi rendelkezés (1919. július 5-én) a Természettudományi Múzeumhoz csatolta, majd augusztus közepén Bartucz újabb átiratot kapott, melyben az állt, hogy az „Embertani Osztályt” megszüntetik.³³

Kenczler Hugó 1919 júniusában elkészült tervezetében az új, nagy „néptudományi múzeum és intézet” igazgatói tisztségének betöltésére Kóris Kálmánt javasolta, az igazgató helyettesének és az általános etnológiai, valamint a folklór csoport vezetőjének Róheim Gézát nevezte meg, „akinek külföldön is elismert kiváló tudása e téren garancia arra, hogy a Néptudományi Intézet e legfontosabb része hivatott kezekbe lesz letéve”.³⁴ Róheim a „kilences bizottságot” az 1919. június 13-án tartott ülésen arról tájékoztatta, hogy tudomása van egy új Néprajzi Múzeum és hozzá kapcsolódó *Néptani Intézet* megalakulásáról. A már megtett oktatási javaslatnak megfelelően középiskolai tanárok néprajzi szakképzési tervének kialakítását látta sürgető feladatnak.³⁵

Semayer, mint az „átszervező bizottság” tagja, hivatalból megkapta a Kenczler-féle tervezetet. Igyekezett lojalitását kifejezni, de azt is tudta, hogy a nagy átalakítás terveit mások szállítják. Saját tervezetében felsorolja a „Nagy Néptani Intézet” majdani múzeumi osztályait, és megadja múzeuma hely- és pénzigényét is: „Helyiségül egy körülbelül 50.000 m² alapterületű kincstári épület volna megjelölendő. Az új intézet évi költségvetését pedig mai pénzben több mint 100 milliárd koronára teszi” – jegyzi meg az egészet „hóbortos tervnek” minősítő Bátky.³⁶

A múzeumot 1919. október 3-ig dr. Semayer Vilibáld vezette. „Ekkor egészen váratlanul, tízévi távollét után, alulírott rendeltetett ki miniszteri biztos hatáskörrel az osztály átvételére. Ügyének letárgyalása után Semayer 1920. májusában nyugdíjaztatott, alulírott pedig 1920. szeptemberében véglegesen igazgatóvá neveztetett ki” – számolt be a további fejleményekről Bátky.³⁷ Semayer esete nem volt egyedi. A Tanácsköztársaság bukását követően a Nemzeti Múzeum számos tisztviselőjét nyugdíjazták, bocsátották el állásából. Róheim Gézát Fejérpataky László igazgató már augusztus 5-én felmentette a munkavégzés alól. A Nemzeti Múzeum Igazoló Bizottsága 1919. szeptember 17. és október 1. között folytatott vizsgálata nyomán elmarasztalta a Tanácsköztársaság idején tanúsított magatartása miatt, és javasolta a vallás- és közoktatási miniszternek, hogy „a Magyar Nemzeti Múzeum kötelékéből eltávolíttassék”.³⁸ Kóris Kálmán ugyancsak állását vesztet-

³² BALASSA Iván 1951. 434.

³³ BALASSA Iván 1951. 438–439.

³⁴ VEREBÉLYI Kincső 1990. 26–27.

³⁵ VEREBÉLYI Kincső 1990. 25.

³⁶ BÁTKY Zsigmond 1926. 47.

³⁷ BÁTKY Zsigmond 1926. 45. Lásd még: MARÓT Károly 1939. 356. Semayert 53 éves korában nyugdíjazták!

³⁸ VEREBÉLYI Kincső 1990. 30. Felrótták Róheimnek, hogy nyilvános és népszerű előadásai során a kommunizmus elveit propagálta, és a Tanácsköztársaság idején vezető és irányító szerepet vállalt. Róheim többet Magyarországon köztisztviselői állás nem kapott!

te a „kommün” alatti aktivitása, szerepvállalásai miatt. Az akadémikus Sebestyén Gyulát 1920-ban, 56 évesen nyugdíjazták. A Néprajzi Társaságban viselt elnöki tisztsége már előbb megszűnt, de ekkor az *Ethnographia* szerkesztését is elvesztette. A nyugdíjazása és a tudományos életből való kiiktatása miatt sértett Sebestyén Balatonszepezdre vonult vissza.³⁹ Végül is az intézményesedett néprajz négy neves, vezető egyéniségét veszítette el az 1919 őszen és 1920-ban lefolytatott igazoló bizottsági vizsgálatok nyomán.

Bátky 1919-20-ban válságos helyzetben vette át a Néprajzi Múzeum vezetését. Dolgozóinak teljes létszáma 1919 nyarán még 18 fő volt, a tudományos állományban Semayer mellett Györffy István, Mészáros Gyula, Kemény György, Schmidt Tibold, Lajtha László, Róheim Géza, Kóris Kálmán, Madarassy László nevét említik, továbbá Ács Lipót berendelt középiskolai tanárt. Bíró Lajos „Új-Guinea őslakói” címmel több alkalommal tartott előadást a nyár elején.⁴⁰ Három vezető kutató elbocsátása a személyi állományt igencsak meggyengítette. Új belépőként Viski Károly említhető, aki 1919 őszen a Nemzeti Múzeum Néprajzi Osztályának meghívására, mint szolgálatra oda osztott tanár, lépett a múzeum szolgálatába.⁴¹ Hiányzott az áthidaló anyagi támogatás is. Bátky később hálával emlékezett egy 1920. őszi mentőakcióra: „Kapóra jött tehát az a 100.000 korona, melyet Czakó miniszteri tanácsos úr szívességéből kaptunk. Ebből 7000 koronát szántam a könyvtár rendezésére s Fejérpataky főigazgató úr »örömmel értesített«, hogy ennek illetén felhasználásához a miniszter úr is hozzájárult...”⁴²

A rozoga és tűzveszélyes Iparcsarnok épületéből való kiköltözést Bátkyék a múzeum legégetőbb kérdésének tekintettek, amivel a belépése napjától kezdve foglalkoznia kellett. Ebben a törekvésében legfőbb támogatója a Nemzeti Múzeum főigazgatója, Fejérpataky László és a múzeumi ügyek minisztériumi előadója, Czakó Elemér volt. Már 1920-ban is jártak ez ügyben Horthy Miklós kormányzónál és Huszár Károly miniszterelnöknél, aki korábban a kultuszminisztériumot vezette. A Ludovika épületét szerették volna múzeumi célra megszerezni, természetesen eredmény nélkül.⁴³ 1921 januárjában egy heves szélvihar letépte az Iparcsarnok tetőzetének bizonyos részét, és a behulló eső kárt tett a gyűjteményben. 1922 júliusában példátlan jégvihar okozott újabb kárt az Iparcsarnok épületében, mivel a lehulló üvegcserepek vitrineket és műtárgyakat törtek össze. Az újabb viharkárt követően kultuszminisztériumi döntés született egy új múzeum építéséről. 1923-ban a minisztérium tervpályázatot hirdetett a Belső-Lipótvárosban, a Honvéd és a Balaton utca által közrefogott telken építendő múzeum épületére, de az ország pénzügyi helyzete miatt az építésről csakhamar lemondtak. A kérdés azonban továbbra is napirenden maradt. Végül Klebelsberg Kunó a Néprajzi Múzeum elhelyezésére

³⁹ PALÁDI-KOVÁCS Attila 2002. 42–43. 1921-ben fiatalon elhunyt a Bátky által nagyra becsült Schmidt Tibold. Semayer nyugdíjazását követően a múzeum kutatóinak zöme fokozatosan kicserélődött. BÁTKY Zsigmond 1926. 45–46.

⁴⁰ BALASSA Iván 1951. 434.

⁴¹ PALÁDI-KOVÁCS Attila 2014. 119.

⁴² BÁTKY Zsigmond 1927. 124–125.

⁴³ BÁTKY Zsigmond 1926. 47. Más volt katonai épületek múzeumi célú használatba vétele is felmerült, pl. Ferenc József laktanya, József főherceg lovassági laktanya stb.

a Tisztviselő-telepi gimnázium épületét jelölte ki a Népliget szomszédságában (az akkori Hungária, később Könyves Kálmánról elnevezett körúton).⁴⁴

Bátky és munkatársai 1924. szeptember 13-án átvették az épületet, és nyomban hozzáfogtak a költözködéshez. „A bontás, csomagolás és áthurcolkodás megszakítás nélkül teljes 13 hónapig, 1925. október 31-ig tartott. A költözködéssel párhuzamosan folyt a részletekben kiürült [...] épület tatarozása és adaptálása.” A gyűjteményeket 600 fuvaroskocsi szállította át az Iparcsarnokból a múzeum új épületébe.⁴⁵ „Hosszú évek kínos vágyódása és konok meggyőződéssel folytatott küzdelme zárult le ezzel az áttelepítéssel. Ez ennek a kilenc esztendőnek legfontosabb eredménye” – zárta fentebb idézett, 1926. január 1-én keltezett visszaemlékezését a Néprajzi Társulat igazgatója, Bátky Zsigmond.

Az 1920–25 közötti években – az alkalmas múzeumi épület megszerzése érdekében folytatott szívós küzdelem mellett – óriás léptekkel haladt a múzeumi gyűjtemények gyarapítása, az elmaradt leltározások, selejtezések pótlása, a belső rendetlenségek felszámolása is. 1921–24-ben vidéki fényképészekről vásároltak meg több mint 30 ezer darab néprajzi tárgyú fényképet (üveglemezen). 1924-ben 25 millió koronáért vásárolták meg a múzeum számára az Iparművészeti Társulat 6000 darabból álló népművészeti tárgyú rajzgyűjteményét. Bátky a háborús években hadicélokra összegyűjtött fémtárgyak, háztartási eszközök tömegét szerezte meg, majd a fölösleges darabok értékesítésével bővítette a múzeum anyagi lehetőségeit. A megmaradt tárgyak száma így is több mint kétezer volt, főként a Balkánról származó fémedény, amellyel a múzeum gyűjteményét gyarapították. Magángyűjtők ajándékaként is mintegy kétezer tárggyal bővült a múzeum kollekciója a háborút követő néhány évben.

A *Néprajzi Értesítő* újraindítására 1926-ig nem gondolhattak, de 1922-ben kiadták az *Értesítő* elmaradt évfolyamainak német kivonatát, az *Anzeiger [der Ethnographischen Abteilung des Ungarischen National-Museums]* számait. Az *Anzeiger* révén nemcsak a hazai tárgyi néprajzi kutatások váltak ismertté és elérhetővé a külföld számára, hanem mintegy ötven különböző külföldi néprajzi folyóirat csere útján történő beszerzése is megvalósult. 1926-ban a 18. évfolyam már „A Magyar Nemzeti Múzeum Néprajzi Társulatának Értesítője” néven jelent meg, de még mindig az *Ethnographia* mellékleteként. Bátky a teljes önállósulást remélte, de a Nemzeti Múzeumtól erre a célra kapott anyagi támogatás összege nem volt elegendő hozzá. (A teljes önállósulás ideje csak 1935-ben jött el, amikor Bartucz Lajos vette át a múzeum igazgatását és az *Értesítő* szerkesztését.) Bátky idejében a korábban megszilárdult rovatok változatlanul megmaradtak, de a terjedelmi arányok némileg megváltoztak. A tárggyarapodások, könyvismertetések kevesebb teret kaptak, a recenziók rövidültek. Ugyanakkor Bátky maga is rendkívül tevékenyen vett részt a felduzzadt néprajzi, történeti, nyelvészeti, földrajzi szakirodalom ismertetésében. Egyike volt a folyóiratban legtöbbet publikáló szerzőknek. A külföldi szakmunkák ismertetésében nagyon aktív volt Viski Károly, aki a művészettörténeti, nyelvészeti, népművészeti irodalom recenzálásával is nagy hasznára volt a lapnak. Új rovatként indult a *Tudakozódások és kérdések* (Később *Kérdések és feleletek*), amely elsősorban az olva-

⁴⁴ BÁTKY Zsigmond 1926. 47. Lásd még: BALÁZS György – FEJŐS Zoltán 2003. 12.

⁴⁵ BÁTKY Zsigmond 1926. 47.; HOFFMANN Tamás 1972. 8.

sőközönség bevonását szolgálta az adatgyűjtésbe. A *Tárgynévmagyarázatok* a „Wörter und Sachen” szellemében végzett tárgyi néprajzi kérdéseknek, a nyelvészeti-etimológiai vizsgálódásoknak adott helyett. A *Múzeumi hírek* a Néprajzi Múzeumban folyó munkálatok mellett hírekkel szolgált a vidéki múzeumokról és a külföldi gyűjteményekről, eseményekről is.⁴⁶ Az *Értesítő*ben megjelent tanulmányok, adatközlések tematikája tükrözi a lapszerkesztő Bátky kutatásszervező, műhelyteremtő tevékenységét is.

A korábbi katalógusok folytatásaként megjelentették a Jankó-féle osztják hímzésmin-ták gyűjteményét. 1922-ben kiadtak egy vezetőt is Bátky szövegezésében *Kalauz a Magyar Nemzeti Múzeum Néprajzi Osztályában* címen. 1924-ben saját kiadásban és nyomdai kivitelben megindították a *Magyar Népművészet* c. sorozatot, melynek 1926-ig 11 füzetét jelentették meg. Bátky szerzőként is közreműködött a népművészeti albumok létrejötté-ben (*Rábaközi hímzések*. Budapest, 1924; *Kalotaszegi varrottások*. Budapest, 1924). A „tárgyi néprajz” kiadványaihoz és a kiállításokhoz nélkülözhetetlen fényképek házi előállítása megkívánta a fotólaboratórium felszerelésének korszerűsítését. A nyomdai sokszorosítás, a színes nyomatok előállítása érdekében pedig a népligeti épület pincéjében házinyomdát rendeztek be, melynek sajtója nem nélkülözhetette az üzemeltetők fizikai erőfeszítését sem.⁴⁷ 1928-ban Bátky Viski Károly és Györffy István társaságában írta meg és állította össze a népművészetek Prágában megtartott nemzetközi kongresszusának ajánlott kiadványt, melyet az Egyetemi Nyomda magyar és francia nyelven nyomtatott ki. A Népszövetség kezdeményezésére és védnöksége alatt megrendezett kongresszuson a magyar tudományt – Zichy István vezetésével – Bartók Béla, Ernyey József, Györffy István és Lajtha László képviselte. A magyar delegáció minden tagja előadást tartott, és „felolvastatott” Viski Károlynak a magyar pásztorművészetről kiküldött dolgozata is. A múzeum által szerkesztett és kiadott *L'art populaire hongrois* c. „díszmunka” osztatlan tetszést aratott. „Hogy a kongresszus végső határozataiban a magyar bizottság kívánnai jutottak kifejezésre, főképpen Lajtha László érdeme.”⁴⁸

A múzeum felívelő szakaszában Bátky és munkatársai mellőzésként élték meg Solymossy Sándor beszámolóját a néprajzi kutatások hazai állapotáról (*Magyar néptudomány, ethnológia*) címen, melyet Magyary Zoltán felkérésére írt.⁴⁹ A folklorista akadémikus ki-zárólag a folklorisztikáról nyilatkozott, és annak intézményeit hiányolta. Viski a *Néprajzi Értesítő* hasábjain hosszan recenzálta a kézikönyvet, s főként Solymossy téziseit vitatta. Írását Solymossy válasza követte, és kettejük vitáját a szintén érintett Bátky kimért nyi-latkozata zárta le. Viskiek joggal kifogásolták az etnográfia, a „tárgyi néprajz” és a Néprajzi Múzeum mellőzését a „magyar néptudományt” bemutató dolgozatban. Solymossy

⁴⁶ NAGY Réka 2003. 13–14.

⁴⁷ BÁTKY Zsigmond 1926. 46. A nyomdagép az 1950-es években már használaton kívül állt a múzeum pincéjében.

⁴⁸ BÁTKY Zsigmond 1928. 127. A kiadvány magyar változatának címe: *Magyar Népművészet*. Bp., 1928. Lajtha László érdemének kiemelése a Néprajzi Társaság munkatársának is szólt! A múze-umi kiadvány szerkesztésében a bevezető szövegét író Viskinek volt kezdeményező szerepe. Bátky és Viski kiutazására nem volt lehetőség.

⁴⁹ Megjelent *A magyar tudománypolitika alapvetése* c. gyűjteményes kötetben. Budapest, 1927. 96–101.

pedig okkal hiányolta a folklórkutatás hazai intézményeit. Azok hiányáról természetesen nem Bátkyék tehettek.⁵⁰ Bátky érvelése azt emelte ki, hogy a szak első számú közkönyvtára a múzeumban található, annak gyarapítása (pl. Fock-könyvtár), rendezése Mészáros Gyula, Szendrey Zsigmond, Bartucz Lajos és mások közreműködésével a 20-as években a múzeum egyik jelentős eredménye. Felemlíti, hogy a múzeum már 30 éve otthont ad a népzenei felvételeknek, hogy drága fonográf-henger-sokszorosítógépet vásárolt Lajtha László és tanítványai számára, akiknek vidéki gyűjtőútjait anyagilag is támogatja. Készséggel adna helyet a Folklóre Fellows gyűjtések kéziratainak, ha azt Sebestyén Gyula és folklórgyűjtő társai ott akarnák elhelyezni. A múzeum kéziratgyűjteményének szekrényeiben a fonográf-hengerekről lejegyzett népdalszövegek és javításra váró hangszerek találhatók, „vagyis megvolna az archívum, de nincs benne kézirat”. Bátky azonban nem kívánta vitatni, hogy a „folklóre-kéziratoknak kizárólag a múzeumokban vagy a mi kéziratainknak csupán csak a mi múzeumunkban van megfelelő helyük”.⁵¹

A kultúrpolitika 1929-ben törlesztett végre egy keveset régi adósságából azáltal, hogy a szegedi egyetemen Néprajzi Tanszékot alapított, s arra a már idős Solymossy Sándort nevezte ki professzornak. Ebben talán az említett vitának is része volt. (Az ütközet sajnos ártott a szakon belüli összefogásnak, s kihatott *A magyarság néprajza* munkálataira, sőt még a következő nemzedék személyes kapcsolataira is.⁵²) 1929 a Néprajzi Múzeum történetében is nevezetes évszám, minthogy elkészült a múzeum nagyszabású, új állandó kiállítása. Létrejöttében – Bátky jelentéséből kitetszően – kőműveseken és festőkön kívül semmiféle szakiparos nem vett részt. Minden munkát a tisztviselők és az altisztek végeztek, szellemi és fizikai egyaránt.⁵³ A kiállítás tervezésében, rendezésében Bátky is részt vett, de a munka oroszlánrészét az asztalos iparos előképzettséggel is rendelkező Viski Károly vállalta magára. Viski rendezte a magyar népi kerámia, az építőművészet, a bútortörténet és lakásművészet, a konyha és táplálkozás, a mesterségek teremtését, továbbá a folklorisztikát (a hagyomány tárgyai) kiállítását. A múzeum nemzetközi anyagából a kínai, japán, indiai és tibeti kultúra teremtését rendezte be.⁵⁴ A budapesti Néprajzi Múzeum állan-

⁵⁰ SOLYMOSSY Sándor 1927a; 1927b; VISKI Károly 1927. 120–123.; BÁTKY Zsigmond 1927. 123–127. Lásd még KÓSA László 2001. 130.

⁵¹ BÁTKY Zsigmond 1927. 126–127. Tapintatosan, de nem él nélkül, figyelmezteti Solymossyt arra, hogy az általa „bostoni”-nak nevezett Smithonian Institute valójában Washingtonban van, és annak etnológiai részlege egyaránt ontja az amerikai indián népek tárgyi és szellemi hagyományairól szóló vaskos köteteket. „A két irány tehát a világ e legnagyobb intézetében békésen megfér egymás mellett, mégpedig azóta, amióta a *folklóre* szót egy angol tudós legelőször papírra vetette.”

⁵² PALÁDI-KOVÁCS Attila 2011. 85. A Solymossy kontra Néprajzi Múzeum vitáról Klebelsberg Kunó, a Néprajzi Társaság védnöke és Hóman Bálint, mint a Társaság elnöke, első kézből értesült. Solymossy Sándor és Bátky Zsigmond a Néprajzi Társaság alelnökei voltak az 1920. évi tisztújítás óta. A következő nemzedék ellentétei a „szegedi fiatal” Ortutay Gyula és a Néprajzi Múzeumhoz szorosan kötődő Fél Edit meg Gunda Béla között váltak szembevetővé.

⁵³ HOFFMANN Tamás 1972. 8.

⁵⁴ Viski Károly 1941. május 19-én kelt gépirata, életrajzi vázlata. Néprajzi Múzeum, Budapest, EA 10191. Lásd még: PALÁDI-KOVÁCS Attila 2014. 119.

dó kiállításának a szakmában híre ment, katalógusa igen kelendő volt.⁵⁵ Egész Európából érkeztek látogatók, köztük jeles tudósok, hogy a kiállítást megtekintsék és a magyar kollégákkal ismerkedjenek, vagy ápolják a korábban kialakult személyes kapcsolatokat (például I. Manninen, H. Vakarelski). Itt kell említeni, hogy Viski Károly az 1920-as évek második felében igazgatóhelyettesként már a múzeumvezetés adminisztrációs munkájából is kivette részét, minden gondjában segítette a sokat aggályoskodó Bátkyt.⁵⁶

Osztozott a gondokban Györffy István is, aki azonban a terepmunkát, a tárggyűjtést és dokumentálást végezte legszívesebben. Kezdetől velük tartott a múzeumi műhely megteremtésében Madarassy László. Később csatlakozott hozzájuk az eredetileg geográfus-botanikus Gönyey (Ébner) Sándor, a néphit- és népszokáskutató Szendrey Ákos, a grafikus Csikós Tóth András, majd Palotay Gertrúd és az emigráns cári tisztből lett kutató, Tagán Galimdsán. Az 1919–20-as újrakezdéstől Bátky segítségével volt az antropológus Bartucz Lajos és a zenetudós Lajtha László. 1930–32-ben a Néprajzi Múzeumban szolgált a fiatalon mesekatalógust készítő Honti János is, aki később a Széchenyi Könyvtárban folytatta pályáját. Összességében véve a múzeumnak kitűnő személyi állománya alakult ki Bátky igazgatósága alatt. Fél Edit 1935-ben, Gunda Béla csak 1939-ben került a Néprajzi Múzeumba, de mindketten mesterüknek tekintették Bátkyt,⁵⁷ aki 1934 végén a múzeum igazgatását és a *Néprajzi Értesítő* szerkesztését is utódjára, Bartucz Lajosra hagyta.

Bátky Zsigmond, a tudós kutató

A Jankó János korai távozását követő évtizedekben, 1902-től egészen az 1930-as évek közepéig, Bátky volt a hazai etnográfia meghatározó, központi alakja, akinek igazgatása alatt (1920–1934) a Néprajzi Múzeum ismét igazi tudományos műhellyé vált, mint volt már néhány évig Jankó idejében. Bátky nem hivatali beosztása, hanem páratlan tudása, olvasottsága és életkora folytán vált a Bátky–Györffy–Viski köré csoportosuló második etnográfusnemzedék és e „nagy triász” központi alakjává. Személyében kötötte össze a Herman Ottó, Herrmann Antal és Jankó János nevével meghatározható első és az ímént jelzett második nemzedéket. Számított a korkülönbség is, hiszen tíz évvel idősebb volt Györffynél, akit tanított az 1894/95-ös tanévben, amikor helyettes tanárként dolgozott a karcagi Református Gimnáziumban. Kilenc évvel idősebb volt Viski Károlynál is, akit 1919-ben maga Bátky hívott meg és alkalmazott a Néprajzi Múzeumban.

⁵⁵ Kalauz *a Magyar Nemzeti Múzeum Néprajzi Gyűjteményében*. Budapest, 1929.

⁵⁶ Bátkyt „nemcsak a tudománynak, hanem az intézménynek is nagy szeretete jellemezte. [...] Hányszor beszámolt álmatlan éjszakáiról, [...] amikor egy szekrényjavítás, pár doboz fényképlemez, néhány dolgozóhely fűtése, egy-két napos vidéki út is a legnehezebb gondok közé tartozott.” VISKI Károly 1940. 106.

⁵⁷ Nem lehet biztosan tudni, hogy Ortutay folyamadott-e állásért Bátkyhoz, a Néprajzi Múzeumhoz. Egy kései interjújában (Forrás, 1971) említi, hogy ifjúkorában „kitiltották” a Néprajzi Múzeumból. Akkor azt mondta, „lesz nekem olyan könyvtáram, mint nekik”. PALÁDI-KOVÁCS Attila 1991. 49–50.

Az 1902–1909 közötti években azért kapta meg a Jankóra tervezett munkákat, mert akkoriban egyedül Bátky volt „korszerűen tájékozott” az európai és hazai néprajz kutatási problematikájában.⁵⁸ Minden írásából kiderül, hogy Bátky kora ifjúságától fogva behatóan ismerte a földtudományok és az etnológia minden elméletét, s a darwinizmussal, a társadalmi evolúció elméleteivel éppúgy tisztában volt, mint Virchow, Ratzel és Bastian nézeteivel.⁵⁹ A Ratzel nyomán kialakult diffuzionista elmélet egymástól távoli kultúrák egyező vonásait a népek, népcsoportok vándorlásával, tevőleges elterjesztésével magyarázza. A diffúzió kellő módszerességgel végzett vizsgálata valóban elősegítheti a kultúrtörténeti kutatást. A migráció változatos formáinak tanulmányozása nagy szerepet kapott a század elején kibontakozó francia emberföldrajz irányzatában (Demangeon, de Martonne, Brunhes, Vidal de la Blache és mások munkásságában) is.

Bátky elfogadta a berlini múzeumot alapító és a Jankó János által is nagyra becsült Adolf Bastian tanítását az „elementar Gedanke”, az elemi gondolat (invenció) szerepéről. Ezzel együtt nem zárta ki a párhuzamos fejlődés lehetőségét, a dolgok többszörös „feltalálását” az emberiség távoli csoportjainál. „Neki, az ízig-vérig természettudományosan oltott, a tárgyi néprajzért élő-haló specialistának nemcsak a hivatás szerint hozzá legközelebb álló »múzeumigazgatók« voltak az ideáljai: a bécsi Haberlandt, a hamburgi Byhan és a gráci Geramb; tudott olyan »elméletcsinálóként« is rajongani, mint páter W. Schmidt (sok fenntartással), K. Th. Preuss, sőt A. Bastian, akinek végső célkitűzéseit pedig nem vállalta. Minden ösztönző indítást, amit csak fel tudott fogni, követni is próbált...”⁶⁰ Elsőnek adott hírt Ankermann tanulmányáról, melyben Afrika kultúrköréit és kulturális régióit vázolja,⁶¹ mely Graebner cikkeivel együtt a későbbi „bécsi kultúrtörténeti iskola” megalapozásához járult hozzá. Tanulságos Gunda Béla meglátása Bátky munkamódszeréről: „Legtöbbször kivonatol, összefoglal, ismertet s ezzel az emberföldrajz és a néprajz irányába tereli az általa szerkesztett *Földrajzi Közleményeket*. Az ilyen írásai közül talán legjelentősebb Ankermann B.-nak az afrikai kultúrákról írt tanulmányának az újrafogalmazása, amely szinte áttekinthetőbb, mint az eredeti.”⁶² A később W. Schmidt vezetésével kiérlelődő kultúrtörténeti módszertannal és elmélettel kapcsolatos ellenvetéseit, fenntartásait számos alkalommal kifejezte. 1927-ben *Szólómeteszökések a Néprajzi Múzeumban* címen megjelent cikkének megírását főként az motiválta, hogy F. Graebnert (a kölni múzeum igazgatóját) elmarasztalja a bozótívágó kések (kardok) eredetének magyarázata, indogermánokhoz kapcsolása miatt. Rámutat, hogy a szóban forgó gallyvágók ősi, prehisztorikus munkaeszközök. Kezdetleges formáik az Óvilág nagy területein, Kelet- és Dél-Ázsia, Észak-Afrika területein megtalálhatók. Graebner a bizonyító anyag hi-

⁵⁸ KISBÁN Eszter 1974. 114.

⁵⁹ PALÁDI-Kovács Attila 2011. 81. Erről tanúskodik Rudolf Virchowról (1902), Friedrich Ratzelről (1904) és Adolf Bastianról (1905) írott nekrológja a *Néprajzi Értesítőben*.

⁶⁰ MARÓT Károly 1939. 358.

⁶¹ BÁTKY Zsigmond 1906b. 24–27. A *Földrajzi Közleményekben* általa ismertetett Ankermann-tanulmány a *Zeitschrift für Ethnologie* előző évfolyamában jelent meg!

⁶² GUNDA Béla 1992. 182.

ányosságait feltevéssel tölti ki. Ezzel szemben Bátky a néprajzi gyűjtemények gyarapítását, a múzeumi tárgyak bevonását szorgalmazza a további kutatásokba.⁶³

„Bátky Zsigmond általános néprajzi tájékozottsága révén születtek meg azok a tanulmányai, amelyekben – számos kérdést nyitva hagyva – a termesztett növényeink néhányát dolgozza fel.” Etnobotanikai tanulmányai során – amelyekből kitűnik, hogy alaposan ismerte a francia Jean Brunhes emberföldrajzi munkáit – ő veti fel a kukorica és a burgonya emberföldrajzi és néprajzi monografikus feldolgozásának igényét.⁶⁴ A *Földrajzi Közleményekben* (1918. 23–35.) nála szokatlanul terjedelmes tanulmányt szentel *Kivesző gabonaféléink* vizsgálatának, a *Föld és Ember* hasábjain (1921. 107–113.), *Kender és len, kukorica és burgonya elterjedése hazánkban* címen további kultúrnövények emberföldrajzi és néprajzi kutatásához ad eligazítást. Marót Károly úgy ítélte meg, hogy mivel a *Földrajzi Közleményeket* Bátky nemcsak szerkesztette az 1910-es években, de „jelentős részben ő is írja, sűrűn közölve benne a maga település- és történetföldrajzi cikkeit, úgy hogy minálunk a Ratzeltől megalapított »emberföldrajzi« irányt, ennek kétségtelen diadalmát megszoktuk az ő nevéhez kapcsolni”.⁶⁵

Ezzel szemben nem kíván tudomást venni és nem közvetíti az akadémikus német néprajztudomány egy egész évtizeden át, 1907-ig tartó elméleti vitáját a „Volksgeist” mibenlétéről. A vitázók a „néplélek” fogalom tudományos formulájának kimunkálását tűzték célul. Bátky számára a „nép”, a „kollektív szellemiség” és a „lelki alkat” fogalmának pszichológiai megközelítése idegen, ingoványos terület volt, amihez nem kívánt hozzászólni. Később a vita második menetét indító Hans Naumann 1921–22-ben kifejtett kerek elmélete, a „gesunkenes Kulturgut”, a lesüllyedt kultúrjavak „felfedezése” mellett ment el szótlanként. Bátky tárgyakra figyelő művelődéstörténeti szemlélete számára természetes folyamat, hogy a társadalom tagolódását a kultúra tagolódása is követi, és a „magas kultúra” egyes elemei átkerülnek a köznép tömegeihez.⁶⁶ Kritikusai is elismerik, hogy kortársai közül Bátkynak volt legtöbb ismerete az etnológia nyugati elméleteiről.⁶⁷

A magyar néprajzi kutatás őstörténeti irányultsága Hunfalvy Pál, Herman Ottó, Jankó János alapvetése óta megfigyelhető. Az etnogenezis kutatása Hunfalvy révén jórészt a néprajzhoz kötődött. A szervezetileg a Nemzeti Múzeumhoz tartozó Néprajzi Múzeum az őstörténeti irányultság fenntartásával a főigazgató Zichy István, majd Hóman Bálint várakozásának kívánt megfelelni. Hóman, aki 1924–1932 között – Tagányi Károlyt követően – a Néprajzi Társaság elnöki tisztét is betöltötte, a néprajzot eleve „történeti tudománynak”, illetve „szellemtudománynak” tekintette. A „szellemi néprajz” neves művelői, mint Sebestyén Gyula, Vikár Béla, Solymossy Sándor, Róheim Géza, Bán Aladár, szintén a magyarság korai történetének, műveltségi állapotának megrajzolásához kí-

⁶³ BÁTKY Zsigmond 1927. 112–113.; KISBÁN Eszter 1974. 117.

⁶⁴ GUNDA Béla 1978. 48.

⁶⁵ MARÓT Károly 1939. 356. „...nem méltathatjuk azokat a tudományos vitáit, amelyekben – mint az emberföldrajz jogosságáért vívott küzdelemben – kétséget kizáróan igaza volt.” Uo. 361.

⁶⁶ KISBÁN Eszter 1974. 115.

⁶⁷ SOZAN, Michael 1979. 283. Sozan ennek bizonyosságul említi, hogy több mint negyven könyvismertetése jelent meg nyugati munkákról.

vántak hozzájárulni az „ősvallás”, a történeti mondák a régi (óeurópai) néphit és a nagyon különböző korú népszokások kutatásával.

Bátky felismerte, hogy a szó és a tárgy (Wörter und Sachen) elvét követő tárgytörténeti kutatás széles kapcsolódási területet talál a korszak uralkodó nyelvtörténeti, szótörténeti irányzatával, melynek hazai művelői (Munkácsi Bernát, Mészöly Gedeon, Gomboz Zoltán, Melich János, Horger Antal, Németh Gyula és mások) személyükben is összekötötték a néprajzi és a nyelvtudományi kutatásokat.⁶⁸ Hasonló szálak fűzték a néprajzhoz a régészet, a művészettörténet, a történetírás, a jogtörténet, az etnobotanika és más diszciplínák számos kiváló művelőjét. Bátky jól ismerte a „Wörter und Sachen” irányzatának, módszerének nagyjait. Az iskola elméleti megalapozója Hugo Schuchardt volt, akinek követője, Rudolf Meringer – másokkal karöltve – 1909-ben megalapította a *Wörter und Sachen* nevű folyóiratot, mely az 1940-es évek elejéig a nyelvtudomány egyik legfontosabb orgánuma volt.⁶⁹ Az irányzat követői szoros kapcsolatot láttak a tárgyak és a tárgynevek elterjedtsége, kölcsönzése között. A szavak eredetét, a szókölcönzések irányait, történetét a tárgytörténet és a tárgyformák bevonásával kívánták tisztázni. Bátky sokat levelezett külföldi kollégáival; olykor német, osztrák nyelvészek is felvilágosítást kértek tőle terminológiai, szemantikai kérdések ügyében.⁷⁰

Bátky érdeklődését a tárgyak világa, az eszközök formája, elterjedtsége, történeti fejlődésmenete az 1900-as évek elejétől kezdve foglalkoztatta. Első kis közleményét a fogazott élű sarló elterjedéséről írta, de az aratósarlók kérdésköréhez később többször is visszatért. Cáfolta R. Karutznak a baszk–berber kapcsolatokról felállított elméletét. A Néprajzi Múzeum sarlógyűjteményének elemzése során megállapította, hogy a hazai sarlók többsége a kelta és a római kor formáival áll rokonságban. Kimondta azt is, hogy a honfoglaláskori magyar meg a korábbi hun sarlók egyezése nem lehet véletlen, azok keleti eredetűek.⁷¹ A *Néprajzi Értesítő*ben egymást követték a tárgyakkal foglalkozó írásai, mint a játék babáról, az archaikus szövőeszközökről (szalagszövő táblácskákról), a *száldob*nak nevezett híradó eszközről, a kopjafákról, a különös formájú kályhaszemekről, a fogadalmi állatszobrocskákról, a kék sgraffitos edényekről, a boglyaformájú gabonátároló építményekről szóló cikkei, s még hosszan lehetne sorolni az érdeklődését felkeltő tárgyak sorozatát. Korai írásai is azt mutatják, hogy alapos ismerője volt a hazai tárgykultúrának, és tudta, hogy a nép használatában élő tárgyak hogyan kapcsolódnak az európai eszköztörténethez.

⁶⁸ PALÁDI-KOVÁCS Attila 1988. 4.; 2002. 86.

⁶⁹ MÁTÉ Jakab 1997. 147–149. Schuchardt 1904-ben minden „újlatin országban” egy-egy néprajzi múzeum felállítását sürgette a szemantikai kérdések tisztázása érdekében. Nem véletlen, hogy számos néprajzi monográfia szlavista, germanista nyelvészek révén jelent meg az 1920–1960-as évek európai kiadóinál. Példa rá D. Zelenin kötete, a *Russische (ostslavische) Volkskunde* (Berlin–Leipzig, 1927).

⁷⁰ Hugo Schuchardt a hallei és a grazi egyetem romanista professzora 1900. május 8-án levelezőlapon mondott köszönetet Bátkynak a halászati terminológiáról adott felvilágosításért. Bátky az 1930–34 között publikált cikkeiben is gyakran hivatkozik Rudolf Meringerre és a *Wörter und Sachen* c. folyóirat újabb számaira, melynek több számáról ismertető szemlét közölt.

⁷¹ BÁTKY Zsigmond 1926. 75–80.; GUNDA Béla 1978. 44–45.

Foglalkoztatták a tárgykutatás elméleti kérdései is.⁷² 1904-ben közölte *A néprajzi analógiák megítélésének és értékesítésének kérdéséhez* c. fejtegetését a *Földrajzi Közleményekben*. Írásaival, tárgyismeretével a történeti irányú összehasonlító kutatás „akkor legkorszerűbb módszertani fegyverzetét közvetítette”.⁷³ Bátky legfőbb munkaterülete kezdettől fogva a tárgytörténeti vizsgálódás volt, azon belül fokozatosan vált központi témájává a parasztház, a tűzhely és a lakáskultúra. Művelődéstörténeti felfogása értelmében a „néprajzi szintű” „anyagi és szellemi kultúrvagyon” tárgytörténeti vizsgálatának legalább a relatív kronológiát kell megállapítania, és közel kell jutnia az eredet kérdéséhez. Ehhez a néprajzi összehasonlító módszer, a tárgytípusok megállapítása és a földrajzi elterjedtség felvázolása mellett más biztos fogódzókat kell keresnie, különös tekintettel a régészet és a nyelvtudomány eredményeire. Bátky azonban sohasem tagadta az emberi szellem elsőbbségét, a géniusznak az anyagi kultúrában is megnyilatkozó manifestálódását.⁷⁴

Az 1920-30-as évek közötti évtizedben a néprajzi, nyelvészeti és földrajzi folyóiratokban megjelent cikkei számát tekintve Bátky Zsigmond volt a „legmunkásabb néprajzi kutató”. Nagyszámú cikke jelent meg a *Néprajzi Értesítő*, az *Ethnographia*, a *Föld és Ember* és a *Népünk és Nyelvünk* hasábjain. Ezekben a közleményeiben a kultúrtörténeti szemléletet és módszert a korábbi tanulmányainál szélesebb körben alkalmazta.⁷⁵ Azokban az években folytatta le tudományos vitái többségét is. Nevezetes vitái voltak az ősi állattartás kérdéseiről. *Ugorok „juhászata”* c. dolgozatában (*Ethnographia*, 1931) cáfolni igyekezett Munkácsi Bernát ötletét, melyet a szó finnugor eredetére alapozott. Ez az etimológia később bizonytalannak minősült. Archeozoológiai adatok azonban mégis arra engednek következtetni, hogy az ugor ősnép ismerte a juhtartást. Beigazolódott Zichy István sejtése, hogy bár a magyar *juh* szó származása kétes, de mivel a finnugor népek többségének egységes szava van a juh megjelölésére, mégis feltehető, hogy már a finnugor nyelvegység korában megismerték a juhtartást.⁷⁶ Másik vitája Mészöly Gedeonnal támadt az ősi ugor lótaratás kérdéséről. Ugyanis a magyar *ló*, a *nyereg*, a *fék*, az *ostor*, a *kengyel* megfelelői ki-mutathatók a vogul és az osztják nyelvben, sőt a ló életkorát is hasonló módon fejezik ki (*másodfű ló*, *harmadfű ló*).⁷⁷ Bátky előbb ismertette, majd több dolgozatban visszatért Mészöly hipotézisére.⁷⁸ A *kengyelről* – részint Bátky bírálata nyomán – kiderült, hogy csupán a szótő (*kengy*) megfelelői mutathatók ki a vogulban és az osztjában, s a tárgy maga nem létezett, csak az ugor egység felbomlását követő időben terjedt el az eurázsiai

⁷² GUNDA Béla 1992. 282.

⁷³ KISBÁN Eszter 1974. 117. Rejtély, miért közölte Bátky a néprajzi analógiákról szóló módszertani dolgozatát a földrajzi folyóiratban.

⁷⁴ KISBÁN Eszter 1974. 113.; SOZAN, Michael 1979. 283.

⁷⁵ BALOGH István 1974. 129.

⁷⁶ PALÁDI-KOVÁCS Attila 1993. 31.

⁷⁷ MÉSZÖLY Gedeon: *Mióta lovas nép a magyar?* Magyar Nyelv 1929. 205–214.; *Ugorok lovas voltáról, vogulok ostoráról*. Ethnographia 1930. 122–125.

⁷⁸ BÁTKY Zsigmond: Mészöly G. *Mióta lovas nép a magyar?* Néprajzi Értesítő 1929. 119–121.; *Lovas népek voltak-e az ugorok?* Ethnographia 1930. 119–122.; *Ugorok lovas múltjáról*. Néprajzi Értesítő 1930. 162–164.; *A magyar kengyel eredetéhez*. Ethnographia 1931. 87–90.

pusztákon. A *ló* szó – s minden bizonnyal a korai lovas terminológia többi szava is – átvétel valamely indoeurópai vagy kaukázusi nyelvből, hiszen iráni hatás már a finnugor egység korában is érte az ősokeket.⁷⁹ A tárgytörténeti érveket felemlítő Bátky azonban nem volt hajthatatlan. „Mert ismételtelen megengedem – írja –, hogy igaza lehet Mészölynek, csak bővebb bizonyítást kértem volna tőle [...], hogy feltétlen hívói lehessünk az új tanításnak.”⁸⁰

Máig érvényes, időtálló eredményeket ért el Bátky a népi építő- és lakáskultúra vizsgálatában. Lépést tartott a 19–20. század fordulóján kibontakozó európai lakóházkutatással, de nemcsak igazodott Viktor Geramb, Arthur Haberlandt, J. R. Bünker szemléletéhez, hanem bírálta is a magyar és a székely házat érintő tételeiket. Már 1902-ben kemény bírálatban részesítette K. Fuchs és J. R. Bünker székely házról szóló megállapításait. „Jóakarátú együgyűségnek” nevezte Fuchs megállapítását, miszerint a székely ház szláv állattenyésztők istállójának és az erdélyi szász háznak a vegyüléke lenne. Elutasította Bünker tézisé is arról, hogy a székely és a szász ház valamiféle ősrja ház leszármazottja volna.⁸¹ 1930-ban a magyar ház eredetéről összefoglalóan szóló tanulmánya bevezetőjében egyéb német–osztrák szerzők (Dachler, Michael Haberlandt, Rhamm, Pessler, Mielke) azon nézeteit veszi sorra, amelyek tagadják a honfoglaló magyar ház létezését, mivel a nomádok sátrakban laktak, a házépítést csakis a szlávoktól és a németektől vehették át.⁸² Bátky a magyar házterminológia szláv jövevényszavait és azok magyar megfelelőit elemezve cáfolni kívánta a külföldi szerzők téves felfogását, miszerint a honfoglaló magyarok a sátoron kívül más fedelet, fallal épült hajlékot, házat nem ismertek. A földházak, a sár- és a fonott sövényépítkezés, a finnugor eredetű *lak*, *hajlék*, *ház* megnevezések sorolása után megállapítja, hogy a ház és főbb részeinek lexikális anyaga nem függ attól, hogy milyen anyagból és miféle módon épült a ház. A ház főbb részei közül az eredeti, országosan elterjedt magyar szavakat veszi számba: *ajtó*, *fél* (ti. ajtófél), *küszöb*, *fal*, *tető*, *fedél*, *haj* (hazazat). Összegző megállapítása megváltoztatta a magyar őstörténet kutatóinak szemléletét: „Mindezekből azt látjuk, hogy úgy nyelvi, mint tárgyi alapon föltehető, hogy a honfoglaló magyarság nemcsak sátort, és sátorszerű kerek kunyhófélét, hanem bármilyen szerény, de valóságos házat, ill. házakat is hozhatott magával abba az új hazába, melyben nála műveltségbelileg legalább is semmivel sem különb népek laktak...”⁸³

A magyar őstörténet egyik központi kérdését világította meg a *Néprajzi Értesítő* 1930-as első számában *A magyar sátor és emlékei* címen közölt, nagy tárgyismeretről tanúskodó dolgozata is. Valójában két építmény – a jurta típusú nemezsátor és a kota típusú ke-

⁷⁹ A vitához lásd PALÁDI-KOVÁCS Attila 1993. 60–62.; GUNDA Béla 1978. 105–109. Megjegyzendő, hogy Gunda Béla és Keszi-Kovács László más-más érveléssel, de az 1980-as években is elfogadhatatlannak ítélte az ugor kori lótarás hipotézisét.

⁸⁰ MARÓT Károly 1939. 361. Hivatkozik Bátkynak a *Néprajzi Értesítő*-ben közölt cikkére (1930: 164.). Vele szemben Bátky szavait nem nevezném „meghátrálásnak”, sokkal inkább korrekt vitastílusnak.

⁸¹ BÁT KY Zsigmond: *Két közlemény a magyarság házáról*. (ism.) *Néprajzi Értesítő* 1902. 149–154. Lásd még: GUNDA Béla 1978. 54–55.; 1992. 284.; FILEP Antal 1974. 120.

⁸² BÁT KY Zsigmond 1930b. 65–72.

⁸³ BÁT KY Zsigmond 1930b. 65, 75. Lásd még: GUNDA Béla 1978. 54–69.

rek rudas kunyhó – történetét járja körül, és több vonatkozásban megalapozza a magyar ház eredetéről szóló tanulmányát. Lábjegyzetben mondja el, mit gondol a nomád életforma lényegéről és a romantikus elképzelésekről. Tévednek azok, akik azt hiszik, hogy a honfoglalók teljesen sátorlakók voltak. „A honfoglalók nomádkodását se kell kiszínezni vagy túlhajtani. Szépen megfér az a földműveléssel, amint arra számos török nép szolgál példával...”⁸⁴

Bátky korán (1904-1905-ben) felismerte a régészet hasznát és lehetőségeit az építő-kultúra kutatásában és általában a tárgytörténet terén. A Dél-Alföld késő középkori szemekályha-leleteit már a rendszeres ásatásokat megelőzően – főként saját sárközi terepismeretei alapján – máig helytállóan ítélte meg. Későbbi rendszeres feltárások igazolták, hogy Bátky jól következtetett a néhány szórványlelet értékelése során. Kelet- és Közép-Európa lakáskultúrájának történeti útját is a régészeti emléktanyag ismeretében tudta reálisabban szemlélni, mint kortársainak többsége. A *Néprajzi Értesítő*ben rendszeresen közölte és ismertette a népvándorlás-kori és a középkori régészet új eredményeit.⁸⁵ Érdekeltek az ukrainai, oroszországi régészeti, néprajzi eredmények. 1931-ben leközölte a kijevi A. Sz. Fjedorovszkij *Régészeti ásatások Charkov közelében* c. tanulmányát a 11–12. századi nomád beszüremkedésű szláv építészeti leletekről.⁸⁶

A magyar őstörténettel kapcsolatba hozható régészeti kultúrák házmaradványai, az andronovóitól a szaltovó-majaki műveltségig, Bátky érvelését támasztják alá. Már az ugor kori házak között is voltak földbe mélyített veremház jellegű otthonok, sőt a talajszint fölé emelt falazattal épült lakóházak is. Főként a régészeti vizsgálatok valószínűsítik, hogy a 6–9. századi magyarok a szomszédos keleti szlávok révén megismerték a ház fűtésére szolgáló kemencét.⁸⁷ Újabban, a régészeti kutatások vitathatatlan eredményei nyomán, mintha az ellenkező végtel felé haladna a házkutatás, mivel a sátorról alig esik szó. Bátky hipotézisét erősítette kortársai közül Br. Schier, a prágai német egyetem magántanárának nagyszabású kultúrmorfológiai kötete is, a *Hauslandschaften und Kulturbewegungen in östlichen Mitteleuropa* is (Reichenberg 1932; Göttingen, 1966). Bátky ezt a könyvet hosszasan bemutatta, kommentálta a *Néprajzi Értesítő*ben (1934: 17–26.). Újra leszögezte, hogy „a kelet-európai ház eredendően egytüzelőjű, füstös, kemencés ház s a pitvarban (a korábbi ereszen) és a kamarában tűzrakóhely (eredetileg) nincs”. Kiemelte, hogy a kelet-

⁸⁴ BÁTKY Zsigmond 1930a. 8.

⁸⁵ FILEP Antal 1974. 121. Lásd pl. SZABÓ Kálmán: A XIV. századbeli alföldi magyar konyha tárgyi emlékei. *Néprajzi Értesítő* 1929. 121–122.; PAPP László: A kecskeméti viselet múltja. *Néprajzi Értesítő* 1930. 14–46.; ECSEDI István: Középkori gazdasági eszközök a debreceni Szepespusztán. *Néprajzi Értesítő* 1931. 74–76.; BANNER Benedek: Középkori gölőncsér-kemence Békéscsabán. *Néprajzi Értesítő* 1933. 49–63.

⁸⁶ GUNDA Béla 1978. 15–16. A múzeumba érkező orosz munkák egy részét Bátky maga ismertette. Rendszeres fordítója volt Tóth József nagykorösi tanár, akitől könyvismertetéseket is elfogadott. Gunda írja, hogy az 1920–30-as években „a *Néprajzi Értesítő* az egyedüli magyar tudományos folyóirat, amelyben rendszeresen jelentek meg ismertetések szovjet munkákról”. Megjegyzi, hogy Bátky íróasztalán állandóan ott volt D. Zelenin kézikönyve az oroszok néprajzáról.

⁸⁷ CSILLÉRY Klára, K. 1982. 73–74.; BALASSA M. Iván 1985. 12–13.; BARABÁS Jenő – GILYÉN Nándor 1987. 160–161.

európai háztípus nyugati határa a Visztula, az Odera és a Morva folyó vonala. Attól keletre – miként arra korábban, a magyar házak kapcsán maga is többször rámutatott – keverék és átmeneti formák élnek.⁸⁸

Bátky Zsigmond maradandó eredményt ért el a *Magyar tűzhelyek és háztípusok* osztályozása, a házterületek meghatározása terén is.⁸⁹ Közismerten öt tűzhelytípust, füstelvezetési rendszert és alapvetően a tűzhely-formák által meghatározott háztípust és házvidéket állapít meg: 1. Keleti magyar vagy erdélyi háztípus. 2. Északi magyar vagy palóc háztípus. 3. Déli magyar, vagy alsó-dunántúli háztípus. 4. Nyugati magyar vagy közép-dunántúli háztípus. 5. Közép-magyar vagy alföldi háztípus. A típusalkotásban a stájer V. Geramb professzor *Die Kulturgeschichte Rauchstuben* c. munkáját követi, melyet korábban már ismertetett a *Néprajzi Értesítő*ben. Geramb a magyar tűzhelyfélékkel is foglalkozott, de csupán Bünker közleményei nyomán, aki a millenniumi kiállítás néprajzi faluját vette alapul. Bátky, noha tisztában volt a hazai kutatások hiányaival, úgy ítélte meg, hogy Szilády Zoltán, Szinte Gábor, Györffy István, Viski Károly, Pápai Károly, Istvánffy Gyula és mások közleményei révén már jóval több ismerete van annál, mint amit Bünker és Geramb tud a magyar parasztházak típusairól.⁹⁰ Bátky 1930-ban publikált „ház-tanulmányai” nyomán megelégnült hazánkban a lakóház és általában a népi építészet kutatása. A *Néprajzi Értesítő*nek az 1930-as években kiadott évfolyamaiban egyre-másra jelentek meg a tárgykör ismeretét bővítő adatközlések, leíró dolgozatok.⁹¹

A gyarapodó szakirodalom, majd a Magyar Néprajzi Atlasz lakóházzal kapcsolatos térképlapjai lehetővé tették Bátky 1930-ban a magyar háztípusokról és házvidékekről publikált rendszerezésének felülvizsgálatát. Az elemzést végző Barabás Jenő a lényegre tekintve megerősítette Bátky téziseit. A rendező elvet megtartotta, a rendszerezés alapja nála is a tűzhelyek típusrendje és a füstelvezetés módja; a lakóházak alaprajza másodlagos kérdés csupán. Az öt házterület azonban kettővel kiegészül. Önálló házterületként jelenik meg nála a *drávai* a folyó somogyi, baranyai szakaszán egy keskeny sávban. Jelentősebb

⁸⁸ BÁTKY Zsigmond 1934. 20. Cikke elején megemlíti, hogy az új német néprajz „kultúrföldrajzi irányban halad. Ezt célozza az *Atlas der deutschen Volkskunde* is, a tárgyi néprajz elemeinek térbeli szemléletével.”

⁸⁹ BÁTKY Zsigmond 1930c. 113–137.

⁹⁰ VAJKAI Aurél kritikája (1940. 347–348.) erősen túlzó Bátky vállalkozásáról, melynek lényege *A magyarság néprajza* I. kötetében (1933), majd németül az *Ungarische Jahrbücher* néprajzi kötetében (1938) is megjelent. Bátky kultúrtörténeti, tárgytípológiai tanulmányán nem kérhető számon „az élet a házban”, az életmód kérdésköre.

⁹¹ Az *Értesítő* repertóriumában jól követhető az építkezés tárgyú közlemények sorozata. Egy részük Bátky szerkesztői kérése és útmutatása alapján készülhetett: Lásd ÉBNER Sándor: *Régi tűzhelyek Borsod, Abaúj, Zemplén, Bereg, Szatmár megyében*. Néprajzi Értesítő 1931. 6–16.; VISKI Károly: *Székelly tűzhelyek*. Néprajzi Értesítő 1931. 16–27.; VERESS Sándor: *Adalékok a moldvai csángók tűzhelyeihez*. Néprajzi Értesítő 1931. 27–30.; ÉBNER Sándor: *Adatok a Zselicség tárgyi néprajzához, különös tekintettel a faépítkezésre*. Néprajzi Értesítő 1931. 89–110.; KISS Lajos: *A Rétköz régi tűzhelyei*. Néprajzi Értesítő 1932. 1–10.; LÜKŐ Gábor: *Székelly házak*, uo. 77–81.; VISKI Károly: *Bódva környéki tűzhelyek*. Néprajzi Értesítő 1932. 76–77.; SEEMAYER Vilmos: *Régi tüzelőberendezések Dél-Zalában és Belső-Somogyban*. Néprajzi Értesítő. 1933. 49–63.

a „szamosi házterület” kiterjedése Észak-Erdély és a Partium vidékein. A 17-18. században határozottan kirajzolódott már az ún. „kisalföldi házterület” is, amely Bátkynál még nem jelent meg karakteresen, csupán a „közép-dunántúli házvidék” részeként.⁹²

1931-ben Bátky még számos kisebb jelentőségű vitacikket közölt a magyar lakáskultúra történetének tárgyköréből. Vitapartnerei közül a nomád életmód és a sátor kérdése mellett az egyes bútorok eredetével is szisztematikusan foglalkozó Cs. Sebestyén Károly, továbbá Horger Antal és Moór Elemér neve emelhető ki. Bátky nem fogadta el azt az állítást, miszerint a parasztszékek a magas asztalokkal és ágyakkal együtt csak újabban, nyugatról és felülről származtak a parasztházba. A *szék* szó bolgár–török eredete alapján arra következtet, hogy támla nélküli gyalogszéket ismert már a honfoglaló magyarság is. A szó *'pad'* jelentése nem előzhette meg az *'egy ember számára való ülőbútor'* jelentést, mint azt Cs. Sebestyén és Horger Antal vélte. A szláv eredetű *asztal* szó átvétele előtt sem a földön tálaltak őseink, mint vitapartnerei állították. Bátky bemutatja a terítés, a tálalás eszközeinek, bútorainak történeti fejlődését, a magas asztalt megelőző három fokozatot. A magas asztalt népünknel megelőzte a négy lábú *evőszék*, ami magasabb, mint a gyalogszék, s amelyet a pásztorok, a mezőn étkező parasztok még a 20. század első felében is használtak.⁹³ A magyar ház, a sátor, a tűzhelyek, bútorok eredetéről, kezdeti formáiról szóló vitáiban Bátky végig nyugodtan, tárgyyszerűen érvelt, tárgyismerete folytán végig fölényben érezte magát, és a későbbi kutatások többnyire az ő állításait igazolták.⁹⁴

Bátky tudományos életművének teljes áttekintésére még a „tárgyi néprajz” területén sem vállalkozhatunk. Kutatói felfogása, felkészültsége és eredményessége a fentiekből is érzékelhető. A „házkutatás”-t Bátky maga is munkássága eredményes részének tekintette. Nem véletlenül vállalta magára az *Építkezés* c. fejezet megírását *A magyarság néprajza* számára. Bizonyára régen készült már korábbi eredményeinek összefoglalására. Az alapmű tárgyi néprajzi köteteinek „még a mai szemmel nézve is ez a legmodzszerűbb fejezete, megállapításai, tipológiája, a tipológiai rendszerezés alapja, a funkcionális vizsgálat érvényesítése ma is időtálló”. Balogh Istvánnal egyet lehet érteni abban, hogy „az építkezés fejezeteinek megírásához Bátkyn kívül más szóba sem jöhetett, a magyar ház kialakulásával, tipológiai rendszerezésével már akkor is két évtizede foglalkozott, egyaránt járatos volt az e tekintetben legtöbbet teljesítő nyugati, főleg német irodalomban, ismerte a probléma földrajzi, települési, őstörténeti vonatkozásait, és széles körű, terepen végzett gyűjtésanyaga is volt”.⁹⁵ Ráadásul megírta a szintézis 1933-ban megjelent I. kötete számára a *Táplálkozás* meg a *Mesterkedés* nagy fejezeteit. Ennek az induló kötetnek a 2/3 részét az általa írt három nagy fejezet tölti meg. A Viskitől származó *Tájékoztató* és a *Bútorzat*

⁹² BARABÁS Jenő – GILYÉN Nándor 1987. 168–172.

⁹³ BÁT KY Zsigmond 1931a. 31–33.; 1931b. 34–37. Lásd még CSILLÉRY Klára, K. 1982. 96, 103–104.; BALASSA M. Iván 1985. 13.

⁹⁴ MARÓT Károly 1939. 361–362.; CSILLÉRY Klára, K. 1982. Bátky további cikkei e tárgyhoz a *Néprajzi Értesítő* 1931-es évfolyamában: *A magyar „szoba” történetéhez*, 80–81.; *A magyar konyha eredetéhez*, 81–83.; *A „gógány” eredetéhez*, 81–83.; *A „tűzhely a ház előtt”-höz*, 85. Bátkynak élet-eleme volt a tudományos vita, nála a megbecsülés jele volt, ha vitára érdemes partnert és témát talált.

⁹⁵ BALOGH István 1974. 131.

c. fejezet, továbbá Györffy István *Viselet* c. fejezete szintén kiváló minőségű, de rövidebb részei az első kötetnek. A rövid cikkekben remeklő, de kevés könyvet felmutató Bátkynak a kollektív vállalkozásban megjelent tanulmányai akár önálló szerzői kötetet is megtölthettek volna. Bátky a „szerzői” kötetnél fontosabbnak tartotta, hogy a magyar házról összefoglalt eredményei 1938-ban német nyelven is megjelenjenek, mintegy válaszul a német házkutatásban olvasható tévedésekre (*Das ungarische Bauernhaus*. Ungarische Jahrbücher XVIII. 247–262.).

Bátky „iskolája” és programadó szerepe

A magyar néprajz történetében Bátky kulcsszerepet töltött be. Helyt állt már akkor is, amikor – Jankó János korai halálát követően – kérdéses volt az etnográfia, különösen a néprajzi muzeológia jövője. Jankó tudományos örökségét Bátky vitte tovább, amikor megvalósította a néprajzi muzeológia első kézikönyvét (*Útmutató néprajzi múzeumok szervezéséhez*. Budapest, 1906),⁹⁶ s amikor – 1919 őszétől kezdődően – újjászervezte az egész Néprajzi Múzeumot. Részint a „házkutatást” és a magyar őstörténet iránti érdeklődést is Jankótól örökölte. Bátky volt a néprajzban mestere az egy évtizeddel később született, de hozzá hamar felnövő Györffy Istvánnak és Viski Károlynak is, akikkel hasonlóképpen gondolkodott a tudományról, az etnográfáról és a Néprajzi Múzeum küldetéséről. Az 1920-as években hármójuk körül szerveződött az a munkatársi gárda, melyről a „múzeumigazgató” Bátky kapcsán már megemlékeztünk. A hazai tárgyi néprajz legfontosabb tanulóműhelye Bátky múzeumi dolgozószerkezetének körül alakult ki. Hasonlóan a közép-európai nagy egyetemes néprajzi gyűjtemények vagy a stockholmi Nordiska Museetnek a muzeológiai tevékenységen túlmutató kutatóközpont és szakemberképző szerepéhez.⁹⁷

Györffy István 1906-ban Bátky javaslatára került a Nemzeti Múzeum Néprajzi Osztályára kisegítő gyakornoknak, s kapott megbízást néprajzi terepmunkára. 1919-ig, Bátky visszatéréséig, Györffy gyakornoki beosztásban maradt, noha 1910–11-ben ledoktorált és jelentős publikációs eredményeket ért el. Viskit 1919-ben Bátky hívta a múzeumba, minden bizonnyal Györffy ajánlására. Bátky és a múzeumi triász „második” nemzedéke a közvetítő kapocs szerepét töltötte be a 19. századi alapító atyák és az 1930-as években belépő „harmadik” nemzedék (Gunda, K. Kovács László, Vargha László, Fél Edit, Tálasi, Vajkai Aurél) között.

Bátky közvetlen hatása a Néprajzi Múzeumban főként a közösen végzett munkálatok, a kiadványok készítése, kiállítások rendezése, beérkező új könyvek megbeszélése, ismertetése meg a *Néprajzi Értesítő* szerkesztése révén érvényesült. A múzeumigazgató Bátky nem húzta ki magát a múzeumi feladatok alól, noha terepkutatásra, utazgatásra és a régi gyűjtések rendezésére, utólagos dokumentálására már nem jutott ideje. Egy ötvenes éveit taposó vezetőnek mindez talán már nem is róható fel. Publikációs „termése” azonban az igazgatóság évei (1919–1934) alatt sem csappant meg, inkább kiteljesedett.

⁹⁶ BALASSA Iván 1974. 188.; KÓSA László 2001. 119.

⁹⁷ KISBÁN Eszter 1974. 112.

Az 1920–30-as években sorra jelentek meg irányt mutató cikkei, tartalmas, kritikus könyvismertetései, nagy hatású, „iskolateremtő” dolgozatai.⁹⁸ Szerkesztőként programhirdetés nélkül, levelezéssel, személyes kapcsolatai révén is elérte az általa éppen kutatt témák vizsgálatát a terepen meg a könyvtárakban, mint azt láthattuk a tűzhelyek és háztípusok tárgykörének esetében.⁹⁹ Az őt foglalkoztató tudományos kérdéseket rendszeresen megfogalmazta könyvismertetéseiben és vitacikkeiben is. Levelezése nyomán lehetne képet alkotni arról, hogy a *Néprajzi Értesítő* szerzőit instruálta-e az általa javasolt terepmunka kérdéseivel, majd a benyújtott kéziratok leírásaival, megállapításaival kapcsolatban.

Bátky a terepen és a múzeumban is szívesen leült „beszélgetni”. Marót Károly írja, hogy a „beszélgetésben” nem fáradt el egykönnyen, mint ahogy az olvasásban sem ismert határt és mértéket. „Tanító lélek s alkat volt”, de nevelő készségét szilárdabb alapokon állóak érezte az ő zártabb múzeumban, mint a „többször kínálkozó katedrák” valamelyikén.¹⁰⁰ Gunda Bélától tudjuk, hogy Bátky nevelő és tudósi adottságait sokan ismerték az egyetemi, akadémiai szférában. Milleker Rezső geográfus professzor az 1920-as évek végén kezdeményezte, hogy Bátky katedrát kapjon a debreceni egyetemen. Ő maga azonban még a szándékot is szerényen elhárította. A trianoni béketárgyalások anyagának előkészítése során, a történeti Magyarország nemzetiségi viszonyait hitelesen bemutató térképe bemutatóján kapcsolatba került Teleki Pállal. Teleki már az 1920-as évek elején szeretett volna katedrát szervezni Bátky számára.¹⁰¹ Ő azonban kitért, és a Néprajzi Múzeum újjászervezésének, új elhelyezésének nehéz keresztjét vette a vállára. Bátkyt nem csupán zárkózott, visszahúzódo természete tartotta vissza az egyetemi oktatástól, hanem a múzeumi gyűjtemények, az általános etnológia és a tárgyi néprajz sorsa iránti felelősségérzet. Tisztában volt az egyetemi katedra, a néprajzszakember-képzés fontosságával és az 1930-as években maga is támogatta Györffy István professzori kinevezését a budapesti, Viski Károlyét a debreceni egyetemre.¹⁰² Önmaga akkor már az 1934 végével kezdődő nyugdíjas éveire készült.

A „második nemzedék” kiemelkedő alkotásáról, *A magyarság néprajza* létrejöttéről a következő generáció kiválóságai igen eltérő ismeretekkel rendelkeztek. Egyikük szerint Bátkynak „döntő szerepe volt abban, hogy 1933–1937 között létrejött *A magyarság néprajza* négy kötete”.¹⁰³ Balassa Iván úgy vélte, hogy „a fő kezdeményező kétségtelenül Györffy István, közülük a legtöbb ellenvetést, kifogást Bátky Zsigmond tette, mégis ő lett elsőnek kész a vállalt fejezetekkel, amikor a munka megindult. Az első két kötetet hárman írták, talán ezért mondhatjuk, hogy ez [a két kötet] a munka egységesebb és jobban

⁹⁸ MARÓT Károly 1939. 357.

⁹⁹ Lásd a 90. lábjegyzet tételeit és Bátky Zsigmond irodalomjegyzékét. *Néprajzi Értesítő* 1939. 363–374.

¹⁰⁰ MARÓT Károly 1939. 362.

¹⁰¹ GUNDA Béla 1978. 161–162.

¹⁰² GUNDA Béla 1978. 150, 162. Bátky azon volt, hogy a debreceni egyetemen Viski legalább előadói lehetőséget kapjon.

¹⁰³ GUNDA Béla 1992. 285.

átgondolt része.”¹⁰⁴ Tálasi szintén úgy tartotta, hogy Györffy volt *A magyarság néprajza* „megtervezésének szellemi atyja”.¹⁰⁵ A valóságot azonban minden bizonnyal Viski Károly életrajza örökítette meg: „Pályám egyik figyelmet érdemlő eredménye, hogy a Néprajzi Múzeumi kollégáim között évekig szinten tartottam a magyarság néprajza kézikönyvének gondolatát, míg végül hárman egyesültünk közös munkára, a magyarság tárgyi néprajzának megírására: vállalkozásunkat a Magy. Tud. Akadémia is megértéssel támogatta. Mikor a kiadásra az Egyetemi Nyomda ajánlkozott, elkészítettem a szellemi néprajz tervét is, s élénken részt vettem a szerkesztői és lektori munkában. Törekvéseimet, elveimet a munka második részében – rajtam kívüli okokból – nem mindenben sikerült megvalósítanom.”¹⁰⁶

Viski a Bátkyról közölt nekrológiájában is említi kettejük szerepét a kézikönyv előkészületeiben: Bátky „kifogyhatatlan leleménnyel bizonygatta, hogy erre nem vagyunk még felkészülve, fél évszázad munkássága alapján a *Magyarság Néprajzát* nem lehet megírni, de amikor kitérnie nem lehetett, mikor belátta, hogy »a félrész gyakran több az egésznél« (*Ethnographia* 1933. 21.), Ő volt az első, aki elkészült nehezen vállalt fejezeteivel.”¹⁰⁷ Az idézett sorokból nyilvánvaló, hogy a kézikönyv gondolatát Bátkyval és Györffyyel az 1920-as évek derekától, de legalábbis D. Zelenin könyvének – *Die russische (ostslavische) Volkskunde*. Berlin, 1927 – megjelenése óta érlelgették. Zelenin, Manninen, Moszyński és mások kézikönyveit nálunk Bátky és Viski ismertette. Viski már 1927-ben, Manninen egyik könyvének ismertetése kapcsán így sóhajtott fel: „Hol késik nálunk mind a szellemi, mind a tárgyi néprajz területén a szintetikus munka?” Egyértelmű, hogy a mű spiritus rectora Viski Károly volt, noha az első kiadást – Viski háttérben kifejtett közreműködésével – Czakó Elemér rendezte sajtó alá.¹⁰⁸

A *magyarság néprajza* kiadásában és a néprajzi kutatások támogatásában az 1930-as években már meghatározó szerepet vállalt a Magyar Tudományos Akadémia. Amikor az Igazgatótanács 1928. augusztus 18-i ülése döntött az ún. Vigyázó-örökség elfogadásáról, megfogalmazódott a tudományos kutatások támogatásának terve is. Az MTA főtitkárának 1929. május 6-i körlevele már kíváncsúnak mondja, hogy a következő évtől etnográfiai és foléklorisztikai kutatások számára is bizonyos összegeket irányozzanak elő, és még előbb kíváncsún Etnográfiai Bizottság felállítása, mely előre kidolgozza a kutatások munkatervét.¹⁰⁹ 1929. november 4-én a Néprajzi Bizottság megtartotta alakuló ülését, de akkor még a „segédtag”-nak javasolt Bátky Zsigmond, Madarassy László, Györffy István,

¹⁰⁴ BALASSA Iván 1974. 191–192.

¹⁰⁵ TÁLASI István 1974. 149.

¹⁰⁶ Elsőnek közölte: VARGHA László 1974. 183. Viski kéziratot curriculumából kivehetően a kötetek szerkezetére, a fejezetek beosztására és szerzőire is Viski tett javaslatot, amit hármasban megvitattak. Választ ad arra a kérdésre is, hogy kik állapították meg a kötetek tárgyfelosztását, és milyen szempontok szerint osztották ki az egyes fejezeteket a munkatársak között. Lásd BALOGH István 1974. 131.

¹⁰⁷ VISKI Károly 1940. 106–107.

¹⁰⁸ PALÁDI-KOVÁCS Attila 2014. 123.

¹⁰⁹ FRÁTER Jánosné 1974. 128.

Kodály Zoltán, Bartók Béla, Bartucz Lajos, Lajtha László és Viski Károly megválasztását későbbre halasztották. Névsorukat majd az 1931. évi Almanachban tették közzé.

Bátky Zsigmond az akadémiai főtitkár 1929. évi körlevelének eleget téve fogalmazta meg az etnográfia kutatási terveiről, gondjairól szóló írását, melyet pár évvel később jelentetett meg az *Ethnographia* lapjain. *Tárgyi néprajzi feladataink és Akadémiánk* címen 1933-ban közölt rövid dolgozatában számba vette azokat a feladatokat, amelyek csakis az MTA támogatásával valósíthatók meg. Leszögezte, hogy a terepkutatás csupán korlátozott mértékben hárítható a múzeumokra, s a kutatást, dokumentálást az anyag rohamos pusztulása miatt is a néprajzi bizottságnak kellene céltudatosan szerveznie, „s az Akadémiának, amint már több ízben tette is, más akadémiák példájára anyagilag támogatnia”. Az általa sürgetett akadémiai támogatottságú kutatásnak nem csupán a nép tárgyi javaira kellene irányulnia, „hanem egyes vidékek, kisebb népegységek teljes néprajzi felvételére és leírására is. A részletes program összeállítása a bizottság feladat volna.” A tájmonográfiák, az adatbázis szélesítése és a népművészet mellett az Akadémia figyelmébe ajánlja egy magyar néprajzi atlasz tervét is. A tudományos műhelymunka megkönnyítése végett veti fel a magyar néprajzi bibliográfia összeállításának, egy néprajzi lexikon megszerkesztésének és a magyar tárgyi néprajz kézikönyvének kiadását. Felveti egy központi kutató intézmény létesítésének ügyét is, majd a bibliográfia és a tárgyi néprajz kézikönyve kapcsán így folytatja: „Hisszük, hogy mindkét munka számíthat az Akadémia megértő támogatására. A finn és észt nép anyagi kultúrájának könyvei is az ottani tudományos társulatok segítségével jelentek meg.”¹¹⁰ Bátky nem hiába „hitt” az Akadémia támogatásában, hiszen 1933 végén *A magyarság néprajza* I. kötete már meg is jelent. Cikkének közreadása idején már pontos ismeretei voltak az MTA-támogatás tényéről, saját fejezetei pedig már az MTA Néprajzi Bizottságának első éveiben (1931–32-ben) elkészülhettek.¹¹¹

Visszatérve Bátky „iskolájára”, említeni kell, hogy az önmaga számára állított magas mércét a múzeumi munkatársakkal, a környezetébe került fiatalok munkájával kapcsolatban is alkalmazta. „Hivatali alárendelt munkatársai számára szemtől-szembe soha egy dicsérő, sőt elismerő szava nem volt, annál több melegséggel, szívbeli örömeződéssel szólt róluk hátuk megett, másoknak. Ime, nem e világ szerint való magatartása...” – emlékezik rá Viski (1940: 106.). A fiatalok többségében mégis „jó emlékezete” maradt meg. Mint tanítómesterére emlékezett rá a legnagyobb tisztelettel a folklorista Honti János is, aki egyik tanulmányát Bátky emlékének ajánlotta.¹¹² Hasonlóan járt el Vajkai Aurél, aki *Veszprém megye népi építkezése* c. tanulmányát ajánlotta az elhunyt mester emlékezeté-

¹¹⁰ BÁTKY Zsigmond 1933. 20–21. Bátky programadó javaslatai láthatóan európai példák, minták alapján születtek. Lásd még: KISBÁN Eszter 1974. 118.; GUNDA Béla 1992. 285.

¹¹¹ PALÁDI-KOVÁCS Attila 2002. 45–46. Bátkyt az akadémiai támogatás megjelenése villanyozta fel. Ugyanis *A magyarság néprajza* kiadása a Vigyázó-vagyon hozadékából a Néprajzi Bizottságnak juttatott évi 6-7 ezer pengős támogatás révén valósult meg. Abból fedezték már 1932-ben a *Monumenta Hungariae Ethnologica* pompásan illusztrált darabjait is (MADARASSY László: *Dunántúli tükrösök*; VISKI Károly: *Tiszafüredi cserépedények*). A BALOGH István (1974. 129) által említett „tetemes állami támogatás” bizonyítékát *A magyarság néprajza* esetében nem ismerjük. Az MTA-támogatás nem minősült „államinak”.

¹¹² *Gondolatok a néprajzról* címen 1942-ben emlékezett meg róla *Az Ország útja* c. lapban.

nek.¹¹³ Tanulmányával csatlakozott a magyar tűzhely- és házformáknak az 1930-as években Bátky nyomán felélénkült kutatásához. Gunda Béla saját magáról írja, hogy Ő „csak hálás lehet Bátkynak, hogy kemény, de emelkedett hangú, a további tudományos elmélyedésre biztató bírálóban részesítette az ormánsági házról írt és más fiatalkori tanulmányait”.¹¹⁴ Ha volt iskolája a magyar etnográfának, akkor az a Bátky, Györffy és Viski triász körül alakult ki, állítja a munkásságukat „The Non-Theorists” cím alatt tárgyaló tudománytörténet szerzője.¹¹⁵

Szólunk már a Bátkytól kapott útmutatások, inspirációk szerepéről a tűzhely- és lakóházformák, a népi építő kultúra kutatásában.¹¹⁶ A tőle származó „indítások” azonban az anyagi kultúra számos más területén is nyomot hagytak. Nyilvánvaló, hogy Bátky sárló-tanulmányai és a vele folytatott „beszélgetések” inspirálták Christo Vakarelski bolgár etnográfust, hogy megírja tanulmányát az aratósárlók eredetéről, amit aztán magyar nyelven leközölt a *Néprajzi Értesítő* (1932: 55–68.).¹¹⁷ Nyilván Bátky indítására születtek meg a korábbinál módszeresebb közlemények a kézművesség és a táplálkozáskultúra tárgykörében, melyeknek szerzői részint munkatársai, részint barátai voltak. Például a mézeskalácsosság tematikus feldolgozását Bartha Károly biztosan Bátky indítása után kezdte meg. Bátky „Mesterkedés” c. fejezetének a kiegészítése ösztönözte a kutatókat egyes céhes eredetű mesterségek (tímárság, gubacsapás stb.) alapos néprajzi és nyelvészeti feldolgozására is.¹¹⁸ Szakértő módon ösztönözte a háziiparok (kendermunka, szövés-fonás, szőnyegszövés), a tárgyalgó művészetek, a hímzés, szabás-varrás, az ornamentika, a ruházat (pl. cifraszűr) kutatását, az eredmények közreadását is.

Nyugdíjas éveiben a *Néprajzi Értesítő* szerkesztését is Bartucz Lajos vette át tőle, Bátkynak pedig több ideje jutott az olvasásra. Könyveket ismertetett, folyóiratokat szemlézett, és megszorodtak ún. „tárgynévmagyarázatai”. Némelyek megrovólag értékelik ez utóbbi tevékenységét.¹¹⁹ Látni kell azonban, hogy szómagyarázatainak többsége népnyelvi, nyelvjárási szavakkal kapcsolatos. Értékük abban rejlik, hogy a tárgyak formájának, funkciójának pontos ismeretén, tárgytörténeti összefüggésén alapuló fejtegetéseket tartalmaznak, és felvetik a nyelv belső fejlődéséből, a magyar szóképzéséből származtatás lehetőségét, szemben a szlavisták, germanisták szókölcsonzést bizonygató eredeteteivel.

Az időse Bátky 1938-ban Bartucz igazgató úr felkérésére rendszeresen tartott „szemináriumyszerű beszélgetéseket” a Néprajzi Múzeum fiatal munkatársaival (Fél Edit, Palotay Gertrúd, Márkus Mihály, Herkely Károly, Nemeskéri János). Marót Károly írja, hogy ezeknek az alkalmaknak „minden egyetemi előadásnál mélyebb volt a hatása”.¹²⁰ Hetenként egy délelőtti szántak a megbeszélésekre, amelyekre Bátky napokig készült. Az ak-

¹¹³ *Néprajzi Értesítő* 1940. 1–22. Lásd még: GUNDA Béla 1978. 160.

¹¹⁴ GUNDA Béla 1978. 68.

¹¹⁵ SOZAN, Michael 1979. 279.

¹¹⁶ Lásd a 90. lábjegyzetben.

¹¹⁷ Még előbb közölték a *Bolgár ekevasak és csoroszlyák* c. dolgozatát. *Néprajzi Értesítő* 1931. 63–74.

¹¹⁸ BALOGH István 1974. 133.

¹¹⁹ GUNDA Béla 1992. 284.; KÓSA László 2001. 120.

¹²⁰ MARÓT Károly 1939. 361.

kor svédországi ösztöndíjjal Stockholmban tartózkodó Gunda Bélának levélben is beszámolt ezekről a találkozásokról, melyekből addig még csak kettőt tartottak. Különösen emlékezetes maradt Bátkynak Adolf Bach *Deutsche Volkskundéjáról* tartott beszámolója, többszöri elmélkedése. A német szerző új kézikönyvéről Bátky mintegy 30 oldalnyi jegyzetet készített,¹²¹ ami jól mutatja, mennyire komolyan vette a „tanári” munkáját, saját felkészülését.

A Bátkyt jól ismerő etnográfus elődöktől e sorok írója is hallhatott tudósi, erkölcsi szigorúságáról, erős nemzeti beállítottságáról, patriotizmusáról. Gunda Béla és Márkus Mihály is úgy fogalmazott, hogy Bátky, de Györffy István és Viski Károly is, „nagy magyar volt”. Morvay Péter és a „K. Kovácsok” ezt megtoldották azzal, hogy a nagy triász tagjai reformátusok voltak. A Bátkyt később megismerő Marót Károly Bátky „nemzetnevelői” beállítottságára figyelt fel (1939: 361). Azzal magyarázta, hogy „minden hangsúlyozottan »magyar« kutatásért és törekvésért eleve jóindulatú elfogultsággal lelkesedett, és jöllehet a »tengerentúli« népek, a Múzeumnak a kezdeti célkitűzései erősen izgatták képzeletét, velük örömet foglalkozott, mégis mindig »itthon« maradt [...], a haza, az állam dolgát minden vonatkozásban mindig halálos komolyan vette...”

(2017)

Irodalom

BALASSA Iván

1951 A Néprajzi Múzeum története a Magyar Tanácsköztársaság alatt. 1919. március 21 – 1919. augusztus 1. *Ethnographia* LXII. 433–444.

1974 Bátky Zsigmond, Györffy István, Viski Károly munkássága a magyar néprajzban. *Ethnographia* LXXXV. 187–192.

BALASSA M. Iván

1985 *A parasztházak évszázadai. A magyar lakóház középkori fejlődésének vázlata.* Békéscsaba.

BALÁZS György – FEJŐS Zoltán

2003 A Néprajzi Múzeum elhelyezésének kérdései. *Magyar Múzeumok* IX. 1. sz. 3–12.

BALOGH István

1974 Bátky Zsigmond és a néprajztudomány. *Ethnographia* LXXXV. 124–133.

BARABÁS Jenő – GILYÉN Nándor

1987 *Magyar népi építészet.* Budapest.

BÁTKY Zsigmond

1902 Virchow, Rudolf. *Néprajzi Értesítő* III. 122–123.

1904 Ratzel, Frigyes (1844–1904). *Néprajzi Értesítő* V. 248–250.

1905 Magyarország néprajza. In: GYÖRGY Aladár (szerk.): *A Föld és Népei.* V. 173–237. Budapest.

1905 Bastian, Adolf. *Néprajzi Értesítő* VI. 145–149.

1906 *Útmutató néprajzi múzeumok szervezésére.* Budapest.

¹²¹ GUNDA Béla 1978. 159.

- 1918 Magyarország néprajza. In: Lóczy Lajos (szerk.): *A magyar szent korona országainak leírása*. 132–159. (klny. is). Budapest.
- 1926 Néprajzi Múzeumunk 1917-től 1926-ig. *Néprajzi Értesítő* XVIII. 45–47.
- 1927 Múzeumunk érdekében. *Néprajzi Értesítő* XIX. 123–127.
- 1927 A népművészetek nemzetközi kongresszusa Prágában. *Néprajzi Értesítő* XX. 127.
- 1930a A magyar sátor és emlékei. *Néprajzi Értesítő* XXII. 1–14.
- 1930b A magyar ház eredetéhez. *Néprajzi Értesítő* XXII. 65–83.
- 1930c Magyar tűzhelyek és háztípusok. *Néprajzi Értesítő* XXII. 113–137.
- 1933 Tárgyi néprajzi feladataink és Akadémiánk. *Ethnographia* XLIX. 15–21.
- 1934 Házvidékek és kultúrmozgalmak kelet-közép Európában. *Néprajzi Értesítő* XX. 17–26.
- 1938 Das ungarische Bauernhaus. *Ungarische Jahrbücher* XVIII. 247–262. Berlin.
- CZAKÓ Elemér
- 1920 Közgyűjteményeink a vörös uralom alatt. *Magyar Műzsa...* 1920. 410–415.
- CSILLÉRY Klára, K.
- 1982 *A magyar népi lakáskultúra kialakulásának kezdetei*. Budapest.
- FEJŐS Zoltán
- 2000 Bátky Zsigmond Kalotaszegen. *Ethnographia* CXI. 177–212.
- FILEP Antal
- 1974 Bátky Zsigmond, a kutató. *Ethnographia* LXXXV. 118–124.
- FRÁTER Jánosné
- 1974 *A Magyar Tudományos Akadémia állandó bizottságai, 1854–1949*. Budapest.
- GUNDA Béla
- 1978 *Bátky Zsigmond. /A múlt magyar tudósai./* Budapest.
- 1988 Bátky Zsigmond leveleiből. *Új Forrás* XX. 3. 86–95.
- 1990 A magyar etnikumkutatás múltjából. In: Bátky Zsigmond: *Magyarország néprajza*. (Reprint kiadás.) 73–81. Budapest.
- 1992 Bátky Zsigmond jelentősége a magyar és az európai néprajztudományban. *Ethnographia* CIII. 281–286.
- GUNDA Béla – KROMPECHER Bertalan – SZENDREY Ákos
- 1939 Bátky Zsigmond irodalmi munkássága. *Néprajzi Értesítő* XXXI. 363–374.
- HÁLA József – KODOLÁNYI János
- 2001 *Úton a szibériai atyafiakhoz. Jankó János oroszországi levelei.* /Documentatio Ethnographica, 16./ Budapest.
- KISBÁN Eszter
- 1974 A problémalátás Bátky Zsigmond munkásságában. *Ethnographia* LXXXV. 112–118.
- KÓSA László
- 1989 *A Magyar Néprajzi Társaság története, 1889–1989*. Budapest.
- 2001 *A magyar néprajz tudománytörténete*. Budapest.
- LUKÁCS László
- 1992 Bátky Zsigmond a Kelet-Dunántúlon. *Ethnographia* CIII. 286–291.
- MARÓT Károly
- 1939 Felsőbátikai Bátky Zsigmond (1874–1939). *Néprajzi Értesítő* XXXI. 355–363.
- MÁTÉ Jakab
- 1997 *A 19. századi nyelvtudomány rövid története*. Budapest.

NAGY Réka

- 2003 A Néprajzi Értesítő története (1900–2000). In: *A Néprajzi Értesítő repertóriuma, 1900–2000.* 9–18. Budapest.

PALÁDI-KOVÁCS Attila

- 1988 A néprajz a társadalomtudományok mai rendszerében és szervezetében. *A miskolci Herman Ottó Múzeum Közleményei* 26. sz. 1–10. Miskolc.
- 1991 *Ortutay Gyula. /A múlt magyar tudósai./* Budapest.
- 1993 *A magyar állattartó kultúra korszakai.* Budapest.
- 2002 Néprajzi feladatok, vállalkozások és az Akadémia (1929–1967). In: uő: *Tárgyunk az időben. Néprajzi kihívások és válaszok.* 41–53. Debrecen.
- 2009 Állattartó kultúra. In: PALÁDI-KOVÁCS Attila (főszerk.): *Magyar Néprajz.* I. 2. *Táj, nép, történelem,* 60–66, 158–164, 297–307, 503–513. Budapest.
- 2011 A magyar etnográfia tudománytörténete. In: PALÁDI-KOVÁCS Attila (főszerk.): *Magyar néprajz.* I. 1. *Táj, nép, történelem,* 39–125. Budapest.
- 2014 Emlékbeszéd Viski Károly (1883–1945) akadémikus fölött. *Ethnographia* CXXV. 115–132.

SOZAN, Michael

- 1979 *The History of Hungarian Ethnography.* Washington.

SZEMKEŐ Endre – SZIKOSSY Ildikó

- 2002 Semayer Vilibáld. In: BODÓ Sándor – VIGA Gyula (szerk.): *Magyar múzeumi arcképcsarnok.* 782–783. Budapest.

SZILÁGYI Miklós

- 1984 Jankó János és Bátky Zsigmond gyűjtőútja Tolna megyében (1900, 1903). *Ethnographia* XCV. 272–288.

TÁLASI István

- 1974 Györfy István emlékének (1884–1939). *Ethnographia* LXXXV. 147–152.

VAJKAI Aurél

- 1940 A mai magyar néprajzi kutatás keresztmetszete. *Ethnographia* LI. 337–352.

VARGHA László

- 1974 Viski Károly (1883–1945). *Ethnographia* LXXXV. 172–187.

VEREBÉLYI Kincső

- 1990 *Róheim Géza. /A múlt magyar tudósai./* Budapest.

VISKI Károly

- 1940 Bátky Zsigmond, 1874–1939. *Ethnographia* LI. 106–107.

VISKI Károly – BÁTKEY Zsigmond

- 1927 Válasz Solymossy Sándornak. *Néprajzi Értesítő* XIX. 120–127.

Györffy István, *a magyar népi állattartás kutatója*¹

A magyar pásztorélet, népi állattartásunk problematikája Györffy István sokágú munkásságában megkülönböztetett helyet foglal el. Pályakezdésétől egész munkásságán át foglalkoztatja ez a téma, amit szorosan idevonható publikációinak sora (megjelenésük idejének rendjében) talán nem is fejez ki kellően. Pásztorokdási bibliográfiáink, K. Kovács László és Földes László munkái, mintegy 20, kifejezetten állattartási témájú dolgozatát tartják számon. Figyelmeztetnünk kell azonban arra, hogy páratlanul gazdag ismeretanyagát nem tükrözi pontosan ez az 1909-ben kezdődő publikációlánc, hiszen települési, földművelési tanulmányaiban is számtalan olyan adatot, dokumentumot tett közzé, amivel gazdagította népi állattartásunkról való ismereteinket.

Szorosan vett pásztorokdási cikkei nyelvjárási és nyelvtörténeti adalékokat közlő, nyelvészeti folyóiratokban megjelent dolgozatokkal vették kezdetüket. Már ezekben megmutatkozott a levéltári forrásokat és a terepen lelhető anyagot egyaránt vallató tudós markáns arcéle. A *Magyar Nyelvőr* 1909. évi kötetében *Az alföldi ló* címmel gazdag szójegyzéket közölt, amit Túrkeve és Kunmadaras levéltárából bányászott ki a lovak színének és egyéb tulajdonságainak megnevezésére. Ugyanazon évben, a *Magyar Nyelv* hasábjain *Állathívogatókat* közöl a Zala-völgy felső részéről, valamint Szepesbéláról, cipiszerektől. 1910-ben ismét a *Nyelvőrben* jelentkezik *Az alföldi szarvasmarhák megjelölései* c. közlésével; Túrkeve levéltárából összeállított szójegyzékével. Az említett közlések fontosságát növeli, hogy Herman Ottó nagyszabású műve, *A magyar pásztorok nyelvkincse* előtt jelentek meg. E sorba tartozó publikációi között említendő a *Magyar Nyelvőrben* (1917) közölt szólásmagyarázata (*Kiwerődött a jegyiből*), amely a jószág jegyéből való kivetésének különböző praktikáit tartalmazza, és főként nagykunsági levéltári adatok felhasználásával készült. Itt kell említeni *A nyék* c. szómagyarázatát is, amelyben rávilágít Herman Ottó egyik elhamarkodott szószármaztatásának tarthatatlan voltára.

Györffy István pásztorokdási cikkeinek során végigtekintve azonnal szembetűnik, hogy azok túlnyomó többsége az Alföld, sőt még szorosabban a Nagykovács és környékének állattartásához kapcsolódnak. Igaz, érdekelte az erdélyi magyar pásztorélet is, hiszen rövidsége ellenére is tartalmaz cikkeket közölt *Juhtartás és tejgazdaság Kalotaszegen* címmel (*Néprajzi Értesítő*, 1934), s minthogy a két világháború között a helyszíni gyűjtésnek nem sok lehetősége volt, Orbán Balázstól kiemelt egy részletet, amelyben leírja a székelyek ha-

¹ Elhangzott a Györffy István-émlékülésen. Karcag, 1974. december 10.

vasi gazdaságát. *Nomád település és szilaj pásztorkodás a székelynél*, ezt a címet adta ennek az utánközlött részletnek (*Ethnographia*, 1937). Nos, a *nomád település* kifejezés aligha felel meg az ideiglenes szállások, *esztenák* jelölésére, miután inkább az „Alpwirtschaft”-hoz hasonlítható gazdálkodási és településformáról van itt szó. Ezek a cikkek azonban lazítottak népi állattartás-kutatásunk korábbi Alföld-centrikusságán, tágították a szemhatárt. Ezeket aztán később Tálasi István, Vajkai Aurél bakonyi, K. Kovács László, Gunda Béla, Kós Károly és mások erdélyi tárgyú állattartási cikkei követték.

Györffy István kedves matyóinak egykori pásztoréletéről ma sem tudunk többet, mint amennyit ő rögzített *A matyók*, illetve *A matyók mezőgazdasága* c. dolgozataiban (*Népünk és Nyelvünk*, 1929, illetve 1934). Összegyűjtötte a matyók Tisza-menti bérelt pusztáira, szilaj pásztorkodására, a Tisza-réteken folyó szénagazdaságra, az ottani állattartó szállásokra, a régi juhtartásra, a falu körüli *esztrengákra* vonatkozó emlékezéseket. Adatai pótolhatatlanok, kiegészítésük ma már csak levéltári forráskutatástól remélhető.

A szakmai és szélesebb köztudat Györffy állattartás-pásztorkodás témájú munkái közül leginkább a letűnt alföldi pásztoréletet színesen megelevenítő, invencióval, fantáziával megírt műveit tartja számon. Ezek sorát a *Vasárnapi Újság* egyik 1914-es számában megjelent színes írása nyitja meg *A pusztuló pásztorélet* címen. Ezt követték *A falu* c. lapban *A régi alföldi pásztorélet* (1920), majd *A szilaj pásztorok* címen közölt írásai (1922). Ez utóbbi címet annyira kedvelte, hogy később egyik könyve címéül választotta (tulajdonképpen a *Nagykunsági krónika* egyik fejezete, Benyovszky István rajzaival). Ugyanezen cím alatt a *Debreceni Szemlében* is, sőt a *Turul* falufüzetekben is megjelent egy írása. A többszöri megjelenés némi magyarázatot ad arra, hogy Györffy István nevéhez miért tapadt oly szorosan a *szilaj pásztorok* fogalma, képze.

Anyagának zömét idős pásztoremberektől gyűjtötte, de bőségesen merített a nagykunsági levéltárak sárgult fóliánsaiból is. Az 1930-as években több ilyen adatközlés látott tőle napvilágot az *Ethnographiában*, bár ezek legfeljebb csak jelzik levéltári jegyzeteinek bőségét. 1730-as évekből származó türkevei adatokat közöl a „vad” és a „szelíd ménésről”, a különböző pásztorcsoportok elnevezéséről, bérezéséről. *Tobzódások tilalmazása a Jász-Kunságban 1799-ben* c. adatközlése a juhok őszi széthányása után tartott *juhtorokra* derít fényt. Említhetnénk még kis terjedelmük és kuriozitásuk miatt perifériusnak tűnő, kultúrtörténetileg azonban fontos közléseit is, pl. a pásztorok által megőrzött viseleti reliktumról, a kacagányról (*hátibőrről*), illetve a lóhúsevés, a szamárhús fogyasztásának hazai előfordulásairól.

Népi állattartásunk feltárására irányuló munkásságának két kiemelkedő csúcsa az önálló kötetként megjelent *Das Bauwesen der Hirten im Ungarischen Tiefland* (Debrecen, 1927) és „A magyarság néprajza” *Állattartás* c. – kötetnek beillő – fejezete. A *Bauwesen...* – *Pásztorépítkezés a Magyar Alföldön* címen – csak Györffy elhunytá után, 1943-ben jelent meg magyarul a *Magyar falu – magyar ház* c. tanulmánykötetben. Ebben az alföldi pásztorkodás építményeit kitűnően rendszerezve, tipologizálva mutatja be a maga teljes gazdagságában. Értéke nem csak abban rejlik, hogy a szilaj pásztorkodás letűntével, a nádfalazatú építmények lassú kiveszésével ma már elérhetetlen anyagot mentett meg az utókornak. Önmagában ez sem volna kevés! Rá kell azonban mutatni arra is, hogy népi állattartásunk kutatásában sem előtte, sem utána nem született hasonló értékű, rendsze-

rességű tárgymonográfia. Értékét növeli, hogy az építmények, az objektumok anyagán bizonyítja az alföldi pásztorkodás mint típus létezését, különvalóságát a Kárpát-medence állattartási rendszerei között. Azt is látnunk kell, hogy Györffy monográfiájához hasonló munka a pásztorepítményekről máig sem jelent meg sem a szomszéd népektől, sem a távolabbi európai és ázsiai területekről. Pedig hasonló leíró – tipizáló – rendszerező korpuszok nélkül az összehasonlító tárgyi néprajz egy lépést sem tehet ebben a témában. Ki kell emelni a *Bauwesen*... kitűnő illusztrációs anyagát, a 137 pásztorepítményt megörökítő rajzot, alaprajzot, fényképet. (Itt említtem meg, hogy Györffy rendszerezését követte tanítványa, Tálasi István is, a Kiskunság pásztorepítményeinek leírása során.) Györffynek ez a közel ötven éve született pásztorepítkezési monográfiája figyelmeztet bennünket további teendőinkre: a többi nagytájunk pásztorepítkezése, mint rendszer, még feldolgozatlan, sőt egyes darabjai, mint a *kosár*, az *esztena*, az *akol* is, csak bizonyos aspektusokból kaptak filológiai feldolgozást. Ezzel is hangsúlyozni szeretném, hogy a leíró-rendszerező tárgyi monográfiák ideje nem járt le. Ez a műfaj – minden látszat ellenére – ma is időszerű, korszerű.

Az eddig elmondottakból már jórészt nyilvánvaló, hogy munkássága, eredményei Györffyt szinte predesztinálták arra, hogy *A magyarság néprajza* számára elkészítse az *Állattartás* témakör első szintézisét. Kortársai közül ugyan többen is foglalkoztak a téma egy-egy részletével, hiszen Madarassy László és Ecsedi István is egy-egy pásztorkodási tájmonográfiát tett az asztalra, de a témakör igazi gazdája Herman Ottó halála óta Györffy volt. Feladatát – tekintetbe véve az előmunkákat – sikeresen oldotta meg. Elvégezte az egész témakör tematikus osztályozását, a magyar állattartás típusrendjének kialakítását, s a legeltető gazdálkodás mellett kellő figyelmet szentelt a takarmányozás kérdéseinek, a jászlas, istálló tartásnak, a haszonvétel különböző formáinak.

Tárgyilagosan meg kell állapítanunk, hogy *A magyarság néprajza*nak vannak ennél sikerültebb fejezetei; mint ahogy Györffy maga is jelentősebbet alkotott a néprajzi csoportok, a település és építkezés s talán a viselet témakörben. Ezt a kérdést azonban nem szabad tudománytörténeti előzményeitől elszakítva szemlélni. Herman Ottó lényegében már idős korában, Jankó János által megtépzott önbizalommal látott hozzá a pásztorelet tanulmányozásához. Az 1909-ben kiadott *Előtanulmányokat* csalódással fogadta a közvélemény, s *A magyar pásztorok nyelvkincsét* sem követték jelentős művek, mint a halászat esetében Jankó és Munkácsi művei. Ezekhez képest Madarassy és Ecsedi kiskunsági, hortobágyi munkái meglehetősen provinciális szinten mozogtak. Mindketten, akárcsak Herman Ottó, a nomád hagyatékot keresték az alföldi pusztákon. Györffynek sem segítőtársa, sem vitapartnere nem akadt, akivel a témakör elméleti-módszertani alapjait megvethette, távlatait kitűzhetné volna. Bátky Zsigmondon kívül senki sem akadt az 1920-as évek elején, aki óvott a „nomádnak” vélt jelenségek túlértékelésétől. Györffy munkásságában – ma úgy látjuk – a „nomádos szemléletű” tanulmányok együttese olyan problémakört jelent, amit nem szabad kritikátlanul kezelni. Tálasi rámutatott (*Ethnographia* 1974. 151.), hogy Györffynél a nomád hagyaték keresése, a gondolat csírája már *A nagykun tanya* c. első dolgozatában jelentkezett, s legpregnansabban települési cikkében talált kifejtést a későbbiekben (*A magyar tanya*, illetve *Az Alföld ősi magyar településmódja*).

Az utóbbi évek, évtizedek kutatásai több ponton módosították, korrigálták Györffy egy-egy megállapítását. Már nem fogadjuk el, hogy a honfoglaló magyarok nem ismerték a takarmány készletezését, és egészében az itt talált szlávoktól vették át a takarmánygazdálkodást. Látjuk azt, hogy Györffy állattartási típusaival, amit Herman Ottó nyomán fejlesztett ki (ti. a *szilaj*, *félszilaj*, *kezes tartás* kategóriái), nem tekinthetjük befejezettnek állattartásunk rendszerezését. Típusainkat viszonyítani kell Közép-Európa más tájainak típusaihoz (transhumance, Alpwirtschaft formái), és nem kerülhetjük meg egy részletező táji-strukturális típusrend kialakításának feladatát sem (vö. R. Vuia, V. Kubijowicz, B. Kopczyńska-Jaworska tipológiáit román, szlovák, lengyel viszonylatban).

Újabb kutatások segítenünk bennünket a *Nagykunsági krónika*ban megtestesült, kissé romantikus szemlélet helyesbítésében, az adatok korrekciójában. A levéltári források tüzetes analízise azt bizonyítja, hogy a nagykunsági gazdák a 18. században sem verték számolatlanul disznákat a nyájra – mint Györffy írta –, hanem pontosan számon tartották az utolsó malacot is. Szilágyi Miklós szerint a nagykun városoknak e tekintetben „már-már bürokratikusán pontos adminisztrációjuk volt”.² Az is kiderült, hogy a szilaj pásztorkodás klasszikus területén, a nagykun kerület székvárosában, Karcagon is az összes marhaállománynak kb. a 10%-át tartották „szilajon” a 19. század derekán. Ezzel szemben az állomány túlnyomó többségét a tanyai istállóokban szénán teleltették.³

Kritikus kedvünkben sem szabad azonban szem elől tévesztenünk, hogy esetleges eredményeinkben benne foglaltatik elődeink munkája, minden töprengése, eredménye és tévedése. Györffy István igen nehéz időben vette át a stafétabotot, s miközben kitűnő leíró, rendszerező dolgozatokkal, maradandó elméleti megállapításokkal gazdagította népi állattartásunk kutatását, arra is maradt ereje, hogy olyan tanítványokat irányítson a téma felé, mint Gunda Béla, Tálasi István, K. Kovács László, akik tovább mélyítették és szélesítették a tárgykörrel való ismereteinket, s maguk is tanítványok seregének adták tovább a tőle kapott indítást.

(1980)

² Vö. SZILÁGYI Miklós: *Adatok a Nagykunság 18. századi néprajzához*. Szolnok, 1966. 128.

³ Vö. BELLON Tibor: *Karcag város gazdálkodása*. Földművelés. Szolnok, 1973. 98.

Györffy István, Dobrudzsa és Kis-Ázsia magyar kutatója

Györffy István (1884–1939) volt az első, aki Dobrudzsa és Bithynia (Kis-Ázsiában) etnikai csoportjairól térképet rajzolt. 1906 és 1918 közötti utazásai során mindkét területet felkereste.

Györffy István nevét a balkanisztika és a turkológia művelői közül kevesen ismerik. Ez természetes, mivel írásait erről a tárgykörrel kizárólag magyar nyelven publikálta, s nincsenek olyan jelentős, nagy néprajzi monográfiái német nyelven, mint a szintén magyar Strausz Adolfnak (1853–1944)¹ vagy báró Nopcsa Ferencnek (1877–1933).² Előttük és mellettük még számos magyar etnográfus végzett terepmunkát a Balkánon, különösen Bulgária területén, s publikált könyvet pl. a bolgár népeletről, az anyagi kultúra, a néphit és népszokások, illetve a folklór anyagából. Német nyelvű könyveinek köszönhetően Fülöp Felix Kanitz (1829–1904) neve az ismertebbek közé tartozik,³ míg a keleti utazásairól magyar nyelven hat kötetet publikáló báró Orbán Balázs (1829–1890) nevét nem tartják számon. Györffy István kortársai, pályatársai között az etnográfiában és a geográfiában kell említeni Czirbusz Géza (1853–1920), Szilády Zoltán (1878–1947) és Ecsedi István (1885–1936) nevét, akik saját terepkutatásokra alapozott könyveket, tanulmányokat publikáltak magyar nyelven Bulgáriáról és a bolgár népeletről.

Az Osztrák–Magyar Monarchia évtizedeiben számos magyar kutató jutott el a Balkán országaiba és Kis-Ázsiába a kormány vagy tőkeerős vállalatok kiküldetésében. Ezek révén születtek jelentős művek a néprajztudomány területén is. A két világháború között a tudományos célú kiküldetések lehetősége erősen beszűkült, de számos magyar tudóst vonzott Délkelet-Európa és az ott élő népek világa. Ebben a tudományos közegben

¹ Strausz Adolf osztrák–magyar kormánykiküldetésben beutazta a Balkánt és Kis-Ázsiát, majd a keleti országok politikai, néprajzi és gazdasági történetének volt a tanára Budapesten, a Keleti Akadémián, illetve a Közgazdasági Egyetemen. Folklórral főként a tudósi pálya elején foglalkozott. Fontosabb könyvei előbb magyarul, majd német nyelven is megjelentek: *Bosnien. Land und Leute*, I–II. Wien; *Bulgarische Volksdichtungen*. Brünn, 1895; *Die Bulgaren*. Leipzig, 1898. Magyarul megjelent könyvei: *Bosnyákföld és népe*, I–II. Budapest, 1881–1882; *Bolgár népköltési gyűjtemény*, I–II. Budapest, 1892; *Bolgár néphit*. Budapest, 1897.

² Báró Nopcsa Ferenc először 1903-ban kutatott Albánia területén. Geológiai, paleontológiai terepkutatásai mellett felkeltette érdeklődését az albán nép anyagi kultúrája is. Számos magyar nyelvű cikket tett közzé, mint „amatőr etnográfus”. Fő műve: *Albanien. Bauten und Trachten und Geräte Nordalbanien*. Berlin–Leipzig, 1925.

³ KANITZ, Felix: *Reise in Süd-Serbien und Nord Bulgarien*. Pest, 1868; *Donau-Bulgarien und der Balkan*. Budapest, 1879–1888.

kell elhelyezni és lehet megérteni Györffy István etnográfiai célú utazásait és kutatói ambícióit is.

Györffy István 1884-ben született Karcagon. Ez a város a Tisza síkságán elterülő vidék, a Nagykunság központja. Kora ifjúsága óta foglalkoztatta az oda a 13. század közepén letelepített nomád kunok eredete, kipcsak-török nyelvének fennmaradt szavai és kulturális tradíciója. 1904-ben tett érettségi vizsgát Késmárkon (régi Szepes megye, ma Kežmarok, Szlovákia) az evangélikus líceumban és kezdte el egyetemi tanulmányait Kolozsváron (ma Cluj-Napoca, Románia). Földrajz–természetrész szakja mellett Herrmann Antal magántanári előadásait hallgatva ismerkedett meg a néprajzzal. Az Erdélyi Múzeum gyakornokaként kezdte el néprajzi terepmunkáit és sajátította el a levéltári kutatás alapjait. Egyetemi tanulmányait 1905-ben a budapesti egyetemen folytatta, és 1906-ban az ottani Néprajzi Múzeum gyakornoka lett.

Györffy egyetemi tanulmányai és a Néprajzi Múzeumban végzett gyakornoki munkája mellett – miniszteri megbízással – gondozta Budapesten a Kereskedelmi Akadémia Keleti Múzeumának anyagát is. Ezáltal lehetősége nyílt arra, hogy minden évben részt vegyen az Akadémia balkáni és törökországi tanulmányútjain.⁴ Több alkalommal gyűjtött az akkori Románia tartományaiban (Havasalföld, Dobruzsza, Moldva) és a Balkán különböző részein.⁵ Kalandokban bővelkedő utazásairól évtizedekkel később, mikor már professzor volt, szívesen mesélt diákjainak, fiatal egyetemi munkatársainak.⁶ Idejének túlnyomó részét azonban már fiatal korában is hazai néprajzi terepmunkával és múzeumi feladataival töltötte. 1910-ben Kolozsvár egyetemén tette le a doktori szigorlatot. Doktori értekezését a geográfiai tanszékhez nyújtotta be, és szűkebb páttriája, a Nagykunság tanyatelepüléséről írta. Ennek alapján kapta meg 1912-ben első állását, „múzeumi segéd-őr” elnevezésű kinevezését a Néprajzi Múzeumban. A következő években egymást követték az egykori Bihar megye déli részének népesedési, nemzetiségi viszonyairól, településtörténetéről, faluformáiról és településföldrajzáról szóló tanulmányai. Ezek mind gazdag térkép- és ábraillesztrációval, fotókkal, archivális adatokkal, hivatkozásokkal és filológiai jegyzetekkel ellátott, kiértelt tanulmányok.

A Magyar Alföld és Erdély határán fekvő Bihar megye vizsgálatában kialakított munkamódszerét alkalmazta a párhuzamosan végzett dobudzsai terepmunkájában. Ott szerzett ismereteit foglalta össze abban a tanulmányában, amelyet 1916-ban közölt a *Földrajzi Közlemények*, a Magyar Földrajzi Társaság folyóirata. A bevezetőben vázolt természeti viszonyok bemutatása mellett elsősorban a földrajzi nevekkal, a helynevekkel foglalkozott, és az etnikai csoportok elhelyezkedését, lélekszámát, jellemző foglalkozásait, életmódját vizsgálta. Ezt a publikációja egy, a Balkánról és Törökországról megjelent írásait tartalmazó posztumusz kötetben is olvasható.⁷ Saját terepismeretei, terepbejárásai, illetve kéziratos és egyéb térképanyag alapján megállapítja, hogy a helynevek a Dobrudzsában mind török névadásról vallanak. Ott is élt még a nagy múltú török helynév,

⁴ BARTHA Júlia 2001. 8.

⁵ GYÖRFFY István 1916b.

⁶ GUNDA Béla 1940. 1.

⁷ GYÖRFFY István 1916a; 2001.

földrajzi név, ahol párhuzamosan szláv nevek is használatban voltak. Helynévkutatásai alapján felteszi, hogy Dobrudzsát „ősidők óta” török-tatár népek lakták.

Nagy jelentőségű tudományos eredménye az a néprajzi, etnikai térkép, amit a tanulmány mellékleteként közölt. Hasonlóan pontos felmérés ennek a térségnek az etnikai viszonyairól sem korábban, sem a későbbi időkben nem készült. Dobrudzsa ugyanis Európa etnikai szempontból legtarkább területei közé tartozott. Györffynek a román és a bolgár Dobrudzsa népeiről és azok lélekszámáról készített és a szövegből kiugró táblázata 17 népnevet sorakoztat fel. Még így is az „egyéb” kategóriába kénytelen sorolni 5072 lakost. Mindezek után joggal állapítja meg: „Európának nincs még egy ilyen tarka népességű területe, olyan, mint valami kaleidoszkóp, szinte szemünk láttára folyton változik.”⁸ Statisztikai adatgyűjtéseiből azt szűrte le, hogy a Dobrudzsa területén élő népek, etnikai csoportok közül az 1910-es évek elején a bolgárok, a törökök és a románok éltek legszámszerűbben: 342 ezer bolgár, 268 ezer török és 152 ezer román. A többségi népek mellett számos etnikai kisebbség adatait állapította meg. Ezek között említhető a mintegy 40 ezer tatár, 16 ezer görög, 11 ezer örmény, 22 ezer cigány, 18 ezer orosz, 15 ezer lipován, 11 ezer zsidó és még számos kisebb néptöredék (pl. 8 ezer német, 8 ezer gagauz, 1500 olasz stb.). A többiek csupán néhány száz főt számoltak (pl. cincár, szerb, albán, pomák és egyebek).

Györffy az 1910-es évek elején még azt látta, hogy a dobрудzsai városokban a török közösség volt domináns helyzetben, s a törökség gazdasági, kulturális fölényét a helyi bolgárok is elismerték. A török közösség azonban a 20. század elejéig már erősen megfogyatkozott, mivel 1878 óta igen nagy számban vándorolt ki e vidékről Kis-Ázsiába. A törökök száma Dobrudzsa Romániához csatolt részén sokkal jelentősebben csökkent, mint a Bulgáriához kapcsolt területeken.⁹

Györffy 1918 őszén etnográfus tagja volt annak a tudományos expedíciónak, amelyet a magyar kormány költségén indítottak útnak Törökországba, a Kis-Ázsia északi részén fekvő Bithynia területére. Az expedíciót az Osztrák–Magyar Monarchia Hadügyminisztériumának Keleti Osztálya szervezte. Az expedíció létrejötté gróf Teleki Pálnak az érdeme. Teleki akkoriban már jó nevű geográfus volt, s a Turáni Társaság elnöke. Ő válogatta össze az expedíció tagjait és határozta meg az expedíció tudományos küldetését is. Fő feladata volt Kis-Ázsia északi partvidékeinek kikutatása és a vidék gazdaságföldrajzi tanulmányozása a későbbi magyar–török gazdasági kapcsolatok érdekében. Az expedíció vezetője, illetőleg parancsnoka dr. Lenárd Jenő százados, vezérkari kapitány, tagjai pedig dr. Vidéky Emil műegyetemi magántanár, dr. László Gábor geológus, gróf Széchenyi Rudolf főhadnagy és dr. Györffy István etnográfus voltak. Lenárd és Széchenyi a gazdasági, Vidéky a műszaki, László a geológiai, Györffy az etnográfiai felvételt vállalta az expedíció feladataiból. Az expedíció több hónapos előkészület után, kifogástalan technikai felszereltséggel, katonai egységként indult útnak. Konstantinápolyig a Balkán-vasúton, vonaton tette meg az utat. A török főváros közelében fekvő hajdárpasai táborból 1918. szeptember 21-én indult útnak 16 emberrel, 32 lóval és 2 szekérrel. A kutatókat kísérő legénység fegyveres szolgálatra alkalmatlan fiatal férfiakból állt. Szárazföldi utazását az expedí-

⁸ GYÖRFFY István 2001. 42.

⁹ GYÖRFFY István 1916a; 2001. 42–43.

ció 50 napon át – 1918. szeptember 21. és 1918. november 10. között – folytatta. Miután látták, hogy az úttalan terepen az európai szekerek alkalmatlanok, török szekereket és bivalyokat vásároltak, miáltal a haladási sebességük erősen lecsökkent. A katonaság kincstári lovai sem bizonyultak ideális málhaszállítónak a járatlan hegyi terepen. Az élelemellátás nehézségei, a betegségek, a közelítő tél jelenségei siettették a menetet, s „a tudományos megfigyelés sokszor csak »lőhátról« történt” – emlékezett vissza Györffy nem titkolt malíciával.¹⁰

Ráadásul az első világháború a legvégső, befejező szakaszához érkezett. A helyi lakosság papírpénzt egyáltalán nem fogadott el. Györffy, mint az expedíció élmezőnyének felelős tiszt s a bevásárlásokat török nyelven bonyolító megbízott, rendszerint a Budapestről magával vitt cukorral fizetett. Októberben már híreket kaptak a bolgár front összeomlásáról, miáltal az expedícióhoz rendelt katonák fegyelme is lazulni kezdett. November elején a továbbhaladást és a terepmunkát kénytelen voltak félbeszakítani és visszaindulni Isztambulba. Ott a gyűjtött anyagukat igyekeztek biztonságba helyezni, abban a reményben, hogy a háború és a békekötések után azt majd megkapják és feldolgozhatják.

Az expedíció igen fáradságos munkája, az úttalan vidékek és a nehéz terepviszonyok közötti előrehaladása dacára is csupán töredékét tudta teljesíteni küldetésének. Györffy 1919. február 28-án Budapesten részletes jelentést tett a kis-ázsiai tudományos expedíció útjáról, saját munkájáról és eredményeiről. Ez a jelentés leírja az útvonal állomásait, s közöl néhányat Györffy etnográfiai megfigyelései közül.¹¹ Megtudjuk belőle, hogy tudományos anyagának csupán töredékét tudta magával vinni Budapestre. Ennek legértékesebb része az a 150–180 db filmlemez és papírkép, amit még Isztambulban sikerült előhívatni, kidolgoztatni. Magával vitte Budapestre a Bithynia etnikai viszonyairól készített térképének vázlatát és egy-két kisebb jegyzetfüzetét is. Ezzel szemben Isztambulban hagyta 500 db előhívatlan, kidolgozatlan filmlemezét, a Bithyniáról készített térképének eredetijét és a tudományos megfigyeléseit, jegyzeteit, rajzait tartalmazó jegyzőkönyvét. Anyagait erős bádogdobozba, ládába csomagolva hagyta hátra. 1932-ben az isztambuli magyar követség levélben értesítette a Magyar Nemzeti Múzeumot, hogy az expedíció Isztambulban hagyott ládáját megtalálták és útnak indították Budapestre. Valahol mégis nyoma veszett, s talán egy katonai levéltárban vár arra, hogy egy szerencsés kezű kutató megtalálja.¹²

Györffy igen keveset tudott publikálni a Kis-Ázsia északi partvidékén tett kutatóútjáról. Egy rövid, néhány fényképpel illusztrált írást közölt *A Lenárd féle kis-ázsiai expedíció* címen a Kőrösi Csoma Társaság folyóiratában, az akkor induló *Kőrösi Csoma Archivumban*.¹³ Két másik, magyar nyelven megjelenő orgánus emlékeztető még, ahol döntően saját

¹⁰ GYÖRFFY István 2001. 52.

¹¹ Györffy 1919. február 28-án keltezett hivatali jelentése kézzel írott szöveggként megtalálható a budapesti Néprajzi Múzeum Irattárában a 162/1919. szám alatt. Kinyomtatva megjelent az *Ethnographia* c. folyóirat 1984. évi kötetében, XCV. évf., 596–600. A kézirat Györffy négy másik kéziratával együtt jelent meg Szilágyi Miklós gondozásában. A további hivatkozásokban lásd: SZILÁGYI Miklós 1984.

¹² BARTHA Júlia 2001. 9.

¹³ GYÖRFFY István 1921–1925. 310–312. Újraközölve: GYÖRFFY István 2001. 51–55.

megfigyeléseire alapozott etnográfiai írása jelent meg. A *falu* c. hetilapban (1921. november 15-i szám) A török *falu* címen megjelent cikke a magyar agrárnépességhez szólt. Ebben felvázolja a török falu településképét, a török parasztok mindennapjait, ház- és lakáskultúráját, jellemző foglalkozásait, a közlekedés és szállítás eszközeit, különösségeit. Miközben számos párhuzamot talál a kis-ázsiai török és az alföldi magyar falvak között (erdők, fák hiánya, tüzelés tőzeggel, trágyával), még hangsúlyosabban szól az eltérésekről. Felhívja a figyelmet a török paraszti élet olyan jegyeire, mint a víz megbecsült szerepe, az öntözéses kertkultúra, a gyümölcskultúra (olajfa, fügefafa, szelídgesztenye). Említi a comb vastagságú szőlőfákat, melyeknek lombja az emeletes ház tetejéig ér, s gondozás nélkül teremnek. Kiemeli, hogy a török a disznót tisztátalan állatnak tartja, húsát nem eszi. Mivel nem vadásszák, a vaddisznó rendkívül elszaporodott, s a vetést éjjel tűzzel, lármával védik ellene. Megjegyzi, hogy a törökök többnejűsége már inkább csak az európaiak fantáziájában él. Legfeljebb minden századik töröknek van két felesége, mert a török legénynek a szó szoros értelmében meg kell vennie szüleitől jövőendő feleségét. A szarvasmarhából, ingóságból álló vételárát pedig nem könnyű előteremteni. Szól a fátyolvisélet visszaszorulásáról, s megjegyzi: „Faluhelyen a parasztasszonynak, leánynak fátyla nincs. Nem is nagyon takargatja az arcát falubelije előtt, legfeljebb ha idegen vetődik a faluba.”¹⁴

Több ismeretterjesztő cikket is írt magyarul 1929-ben a *Levente* c. lapban, a katonai szolgálatra készülő fiatal férfiak kéthetente megjelenő lapjában. Az első cikkben Törökországot és falusi népét, a másodikban a török nép életmódját ismertette. Harmadik cikkében „A török népművészet” lényeges vonásait mutatta be. Rámutat a török ruházat zsinórozásának fontosságára, s megjegyzi, hogy az a magyar ruházat zsinórdíszítésére is hatással volt. Etnikus jellemzőként említi az oszmán-török ruházat kedvelt színeit (piros, meggyvörös, kék), a török hímezések virág-díszítményeit, a kis-ázsiai török szőnyegek szövés technikáit és sajátos színvilágát. Negyedik cikkét ebben a sorozatban A török nép jövője címen politikai és stratégiai kérdéseknek szentelte. Ismertette Kemál pasa reformjait, az ország gazdasági erőforrásait, az infrastruktúra gyors fejlesztését. Végül rohamos gyarapodást, növekedést jósol Törökországnak mind a népesedés, mind a gazdaság tekintetében. Ezeknek köszönhetően Törökország ismét számottevő erő lesz Európa országai között.¹⁵ Több cikkében is kiemeli azt a rokonszenvet, ami a magyarok iránt megnyilvánult a török falvakban, kisvárosokban, az egyszerű emberek körében.

Györffy István a kis-ázsiai expedíció félbeszakadása ellenére is szép eredményt ért el. Elkészítette Kis-Ázsia észak-bithyniai részének az etnikai, nemzetiségi viszonyait ábrázoló térképét. Ennek a térképnek a megszerkesztésével megelőzte korát. Igaz, a teljes részletességű, minden településre kiterjedő eredeti térkép 1918 őszén Isztambulban maradt, s azóta sem került elő. A Budapestre magával hozott vázlata alapján készült színes térképlap azonban 2001-ben megjelent Györffy posztumusz kötetének mellékleteként. Térképének jelentőségét 1919. február 28-án kelt jelentésében maga a szerző méltatta: „értékesnek tartom Kis-Ázsia bejárt Észak-Bithyniai oldaláról, mintegy 12.500 km²-nyi területről készített néprajzi térképfelvételemet, melyről nem hiányzik egyetlen község sem. Ez

¹⁴ GYÖRFFY István 1921/2001. 69.

¹⁵ GYÖRFFY István 1929/2001. 57–90.

a terület a népesség tekintetében idáig »terra incognita« volt. [...] Különös súlyt fektettem arra, hogy az egyes nemzetiségek beköltözésének idejét, okait kikutassam. Térképeimen 20 különböző nép és nemzetiség van jelezve. A Kiepert-féle kis-ázsiai 1:400.000 méretű térképre vezetett adatokról külön egy kis jegyzetet is csináltam.”¹⁶ Érdemes megjegyezni, hogy a térségről, az ott élő etnikai csoportokról leírás és térkép is csak 1989-ben jelent meg Peter Alford Andrews munkájaként.¹⁷

Györffy 1919. február 28-án keltezett útjelentésében, majd a *Kőrösi Csoma Archivum* első kötetében publikált beszámolójában is napról napra haladva megadja az útvonalat és a fontosabb pihenőhelyek nevét. Kézírtos jelentésében számos észrevételét rögzíti az érintett etnikai csoportokkal kapcsolatban. Megírja, hogy „a Szakaria folyó alsó vidéke néprajzi szempontból nagyon tarka terület. Főleg abházok, cserkeszek, lázok, Ruméliából, Trapezunt vidékéről, Georgiából bevándorolt törökök, továbbá görögök lakják.”¹⁸ Az expedíció útvonalának egy későbbi szakaszán etnikai kisebbségek központi településeire figyelt fel: „Az Orchán dág-on roppant fáradtsággal átkelvén [1918] október 30.-án Düzézsé-be, a cserkeszek egyik főfészkébe érkeztünk. A néprajzi szempontból érdekes városban azonban alig egy pár órát tölthettünk s több ruméliai eredetű török kivándorlók által lakott falucskán át a láz-ok főfészkébe, Hendekbe érkeztünk. Mindezen helyek lakossága jómódú, következőképpen sok férfi nem teljesít katonai szolgálatot.”¹⁹

Ugyancsak ebben a kézírtos jelentésében fejtette ki, hogy az észak-bithyniai terület nemzetiségi viszonyai, településformái, népi építészete korábban teljesen ismeretlen voltak a tudományos világ előtt. Úgy ítélte meg, hogy saját kutatási anyaga a településviszonyok és az etnikumok, népcsoportok tekintetében nemcsak fontos, de Észak-Bithyniára nézve egyben kimerítő teljességű. Hasonlóan vélekedett az általa készített fényképfelvételek jelentőségéről: „...a fénykép-kollekció teljesen kiaknázza a bejárt vidék minden felvételre alkalmas néprajzi objektumát. A fényképeken kívül, gyakran ezek kiegészítésére, rajzokat, vázlatokat készítettem, melyek a tudományos jegyzeteimet tartalmazó jegyzőkönyvben foglaltatnak.”²⁰

Györffy élete során még egyszer tervezett hosszú keleti expedíciót. 1928 januárjában benyújtott tervezete 3 tudós öt hónapos utazását irányozta elő a Szovjetunióba. Ott elsősorban a Volga melléki csuvas, tatár és baskír nép etnográfiját kívánták tanulmányozni, fényképeken, rajzokon és szövegben is dokumentálni. Másodsorban Turkesztán népeinek tanulmányozását tűzte célul. Társai közül a régész Fettich Nándor jól beszélt oroszul, Györffy oszmán-török nyelvtudásával kívánt érvényesülni, a botanikus-geográfus Gönyey Sándornak főként fotográfusi és grafikus feladatot szántak. A múzeumi irattárban fennmaradt levelek arról szólnak, hogy az expedíció költségfedezet hiányában hi-

¹⁶ A Néprajzi Múzeum irattárában fennmaradt iratot közli: SZILÁGYI Miklós 1984. 599.

¹⁷ ANDREWS, Peter Alford: *Ethnic Groups in the Republic of Turkey*. Wiesbaden, 1989. Említi: BARTHA Júlia 2001. 9.

¹⁸ SZILÁGYI Miklós 1984. 598.

¹⁹ SZILÁGYI Miklós 1984. 598.

²⁰ SZILÁGYI Miklós 1984. 599.

úsult meg.²¹ Györffy ezután nem gondolt többet expedícióra, csupán rövid utakat tett a Balkánra, Törökországba és Észak-Európába.

Györffy egyetemi karrierje 1926-ban kezdődött, amikor a József Nándor Műszaki Egyetem Közgazdasági Karán előadásokat tartott a Balkán és a Közel-Kelet néprajzáról. 1929-ben ugyanott, Teleki Pál földrajzi tanszékén habilitált a „Magyarország és a Közel-Kelet néprajza” tárgy köréből.²² Ugyancsak 1929-ben kezdte foglalkoztatni a budapesti Pázmány Péter Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kara, ahol Domanovszky Sándor és történész kollégái magyar néprajzi tanszék felállítását tervezték. 1934-ben Györffyt kinevezték a budapesti Pázmány Péter Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karának nyilvános rendes egyetemi tanárává, miután előzőleg több éven át magántanára volt szakjának ugyanazon az egyetemen. „Mint kutató, mint a néprajzi gyűjtés és kutatás újjászervezője Magyarországon, mint egy fiatal nemzedék nevelője a néprajz számára, Györffy professzor szép és érdemekben gazdag életművet hozott létre.”²³ Nem csupán saját hazájának, szülőföldjének volt jó ismerője, hanem számos kutatóúton Bulgária és Kis-Ázsia népi kultúrájával is behatóan foglalkozott, annál is inkább, mert a török nyelvet is tökéletesen tudta. Mindezen felül szíven viselte a Finnország és más északi országok etnográfusaival való együttműködést is.²⁴

(2008, magyarul 2015)

Irodalom

BARTHA Júlia

2001 A keletkutató Györffy István. In: GYÖRFFY István: *Írásai a Balkánról és Törökországról*. 5–10. Budapest.

GÖNYEY Sándor

1940 Györffy István (1884–1939). *Ethnographia* LI. 107–110.

GUNDA Béla

1940 Szigethi Györffy István dr. (1884–1939). *Földrajzi Közlemények* LXVIII. 1–3.

GYÖRFFY István

1916a Dobrudzsa [Dobrodscha]. *Földrajzi Közlemények* XLIV. 390–405. + 1 térkép.

1916b Moldva. *Földrajzi Közlemények* XLIX. 479–503.

1916c Magyarország régi balkáni birtokai. [Les anciennes possessions balkaniques de la Hongrie]. *Földrajzi Közlemények* 1916. XLIV. 19–37.; 1923. XLI–XLVI. 71–83.

1924 A Lenárd-féle kis-ázsiai expedíció. *Kőrösi Csoma Archivum* I. 310–313.

2001 *Írásai a Balkánról és Törökországról*. (A szerző saját fotográfiáival). Budapest.

K. KOVÁCS László

²¹ SZILÁGYI Miklós 1984. 600–603.

²² GÖNYEY Sándor 1940. 108.; SELMECZI KOVÁCS Attila 1981. 23.

²³ VILKUNA, Kustaa 1939–1940. 85.; VISKI Károly 1940. 124–125.

²⁴ VILKUNA, Kustaa 1939–1940. 86–87.

1939 Györffy István irodalmi munkássága. *Néprajzi Értesítő*, XXXI. 379–382.

SELMECZI KOVÁCS Attila

1981 Györffy István. /A múlt magyar tudósai./ Budapest.

SZILÁGYI Miklós

1984 Györffy István tevékenysége a Néprajzi Múzeumban. *Ethnographia* XCV. 577–605.

VILKUNA, Kustaa

1939–1940 István Györffy. *Anzeiger der Finnisch-ugrischen Forschungen* XXVI. 85–87. Helsinki.

VISKI, Károly

1940 Stephan Györffy. *Folk-liv* IV. 124–125. Stockholm.

Emlékbeszéd Viski Károly (1883–1945) akadémikus fölött

Tisztelt Akadémia!

Születésének 130. évfordulója alkalmából Viski Károly akadémikusra, a magyar néprajztudomány és az európai etnológia kimagasló tudósára, egyetemi tanárára, kitűnő tanítványok nagy hatású nevelőjére emlékezünk.¹ Történeti szemléletű kutatásai során főként az anyagi kultúra, azon belül kivált a népi építőkultúra, a bútor- és lakberendezés, a kézművesség és háziipar, a tárgyalkotó népművészet, valamint a néprajzi tájak és népcsoportok, a népnyelv és a népköltészet kérdéskörével foglalkozott. Az MTA közgyűlése 1945 májusában választotta levelező tagjává, de betegsége és 1945. szeptember 5-én bekövetkezett elhalálózása miatt székfoglaló előadását már nem tarthatta meg. Hazai akadémiai tagságát nemzetközi elismertsége messze megelőzte. Számos szakkönyve, tanulmánya jelent meg külföldön, idegen nyelveken, személyes barátságot ápolt az európai néprajzkortárs vezető tudósaival. Tagja volt a *Folkliv* (Stockholm) szerkesztőbizottságának, tiszteleti tagja a Finn Tudományos Akadémiának, külső tagja a helsinki *Suomalais-ugrilainen Seura*-nak és a szak számos nemzetközi bizottságának.²

Viski Károly utolsó curriculum vitae-je szerint 1883. április 14-én született Tordán (Torda-Aranyos vm.). A *Magyar Néprajzi Lexikon* 1882-t tévesen adja meg születése évének. A Magyar Tudományos Akadémia tagjairól 2003-ban megjelent életrajzi lexikon a tagválasztás személyi dokumentációja alapján közli az 1883. évi dátumot.³ Szülei, a nemesi jogok emlékével élő Retteghi Viski Lajos és Békési Horváthi Róza tíz gyermeknek adtak életet. A címeres nemesítő levelet Apafi Mihály nevében állították ki 1663-ban Segesváron a család őseinek, Viski Györgynek. A Retteg mezővárosból, Szolnok-Doboka vármegyéből elszármazott család a 18. század derekán tűnt fel Torda polgárai között. Viskit érdekelte a református paprokonság, melynek révén Ady Endréhez is rokoni szálak fűzték. Ady 1908-ban maga írja felmenőiről: „Egy családi hagyomány szerint én a Visky család révén rokonságban volnék Dózsa György családjával.”⁴

Viski az elemi négy osztályát a reformátusok iskolájában, Tordán végezte. A középiskola első három osztályát ugyancsak Tordán járta ki, a nagy múltú unitárius algimnázium

¹ Elhangzott a Magyar Tudományos Akadémia Nyelv- és Irodalomtudományok Osztálya nyilvános ülésén, Budapest, 2013. június 10-én.

² Tanszéktörténeti dokumentumok, 26. tétel. In: *Dissertationes Ethnographicae* 5. Budapest, ELTE BTK Tárgyi Néprajzi Tanszéke, 1985; PALÁDI-KOVÁCS Attila 2007. 210.

³ GUNDA Béla 1946. 105.; FILEP Antal 1982. 574.; MARKÓ László 2003. 1385.

⁴ Részletezi, adatolja: VARGHA László 1974. 69–70.

um jogutód iskolájában.⁵ A gimnázium felső öt osztályát azonban már a székelyudvarhelyi református főgimnáziumban végezte el. Ott tett érettségi vizsgát 1902-ben. Egyetemi tanulmányait a kolozsvári Ferenc József Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karán magyar–latin szakos jelöltként kezdte el. A kötelező tárgyakon kívül sok más tárgyat hallgatott, évről évre látogatta a matematikai, a természettudományi és a jogi kar öt érdeklő kurzusait is. Akkoriban Herrmann Antal, a néprajz magántanára a kolozsvári egyetemen évről-évre meghirdette előadásait, javában szervezte az Erdélyi Kárpát-Egyesület, az EKE néprajzi múzeumát. Hallgatói között volt – Györffy István, Roska Márton, Csűry Bálint, Szendrey Zsigmond és mások mellett – Viski Károly is.

Egyetemistaként két évig a Farkas utcai Református Kollégium internátusának lakója volt, két évig a Kollégium könyvtárának alkalmazásában állt. Ott ismerkedett meg sok régi magyar könyvvel és kézirattal s nem egy kéziratot nyelvtörténeti emlékekkel, valamint a bibliográfia gyakorlatával. 1906 májusában tett doktori szigorlatot. Szigorlatának szaktárgyai – a magyar–finnugor összehasonlító nyelvészet, a magyar művelődéstörténet és a magyar irodalomtörténet – önmagukban is sokat mondanak az ifjú bölcsészdoktor érdeklődéséről és tudományos felkészültségéről.⁶ Kolozsváron vele egy évben szerezte meg magyar–latin szakos tanári oklevelét Mészöly Gedeon is, a magyar és finnugor nyelvészet későbbi kiválósága.⁷ Fennmaradt gyűjtőfüzeteinek tanúsága szerint egyetemi hallgató korában kezdte gyűjteni a népnyelvi lejegyzéseket a szülővárosa, Torda nyelvjárását bemutató dolgozatához. 1902–1903-ban születtek első balladalejegyzései is, amelyeket tordai vagy ott szolgáló, Aranyos-vidéki falvakból származó énekesektől gyűjtött. Azokban az években tizenkét ballada szövegét jegyezte le. Vannak köztük régi stílusú, klasszikus balladák, többségük azonban új stílusú, ponyván is terjedő ballada.⁸

Viski 1906 szeptemberéről 1919 őszéig középiskolai tanárként működött Székelyudvarhely, Nagyszalonta, Torda, majd a háború éveiben Újpest, végül Budapest gimnáziumaiban. Tanárkodása idején főként nyelvtörténeti, dialektológiai kérdések foglalkoztatták. Dolgozatait a *Magyar Nyelv* és a *Magyar Nyelvőr* is szívesen közölte. Első helyen említendő az 1906-ban – doktori szigorlatának évében – szülővárosa népnyelvéről kiadott dolgozata (*A tordai nyelvjárás*). Tanulságos, hogy a hatvannégy oldal terjedelmű dolgozatnak csaknem a felét teszi ki a közmondásokat, szólásokat, szóláshasonlatokat, tájszavakat felölelő adattár. Másik jelentős dialektológiai munkájával – évek múltán – már a tiszántúli nyelvjárások ismeretét gazdagította (*A szalontai nép nyelvéből*).⁹ A *Magyar Nyelvőr*ben közreadott cikksorozat három folytatása – a nyelvjárási sajátságokon túl – kiolvasók, köszöntők, gúnyolódók, rigmusok, találós mesék, szólások és közmondások

⁵ FILEP Antal 2012. 422.

⁶ Lásd ehhez 1941. május 19-én Keszthelyen keltezett *Életrajzi vázlat* c. gépiratát, amit feltehetőleg budapesti professzori kinevezéséhez kértek tőle. Néprajzi Múzeum, Budapest, EA 10191. leltári szám.

⁷ SIMONCSICS Péter 2008. 23.

⁸ OLOSZ Katalin 2012. 231. A gyűjtőfüzetek lelőhelye: Néprajzi Múzeum, Budapest, jelzetük: EA 10228, EA 10226, EA 10223, EA 10224, EA 270.

⁹ VISKI Károly 1913–1914–1915. Különnyomatban is. *Nyelvészeti Füzetek*, 69. Budapest, 1913.

szövegeit tartalmazza. Mindkét nagyobb tájnyelvi munkája máig forrásértékű, becses tétele a magyar dialektológiai irodalomnak és a folklorisztikának.

Nyelvészeti, filológiai és művelődéstörténeti munkásságának értékelését elsősorban Szabó T. Attilának köszönhetjük.¹⁰ Életrajzi jellegű írásaiban, kézirataiban pályakezdésének nyelvészeti és irodalomtörténeti törekvéseit, eredményeit Viski nem említette. Idősödven talán már fontosnak, értékesnek sem tartotta, holott korai publikációi munkásságának nem elhanyagolható részét képezik. Pályakezdőként felmutatott közleményeinek sorozata éber nyelvtudományi–művelődéstörténeti érdeklődéséről tanúskodik. Folyamatosan jelentek meg cikkei, kisebb adatközlései a már említett nyelvészeti folyóiratokban, és állandó levelezésben állt e lapok szerkesztőivel. (Az MTA Könyvtárának Kézirattára huszonhét Beke Ödönnek írott levelét őrzi a gimnáziumi tanár Viski első évtizedéből.)¹¹

1941-ben Keszthelyen keletkezett *Életrajzi vázlat* c. gépiratában pályakezdéséről szólva inkább múzeumi, néprajzi érdeklődésének kibontakozását, bizonyítékait emelte ki, s nem utalt korai publikációira, filológiai közleményeire. „A székelyudvarhelyi ref. kollégiumban akkori biztatásomra alapult – ma már jelentékeny – néprajzi múzeum, Tordán öre voltam a fejedelmi palotában akkor készülő múzeum néprajzi osztályának, Nagyszalontán szóban és írásban agitáltam egy szervezendő s Arany János, illetőleg a népies irodalmi irány munkásságát illusztráló néprajzi gyűjtemény, bizonyos »Arany-reáliák« múzeuma alapítása érdekében, nem eredménytelenül, de a ránk szakadt megszállás miatt – meg nem valósíthatóan.”¹² Tanári működéséről önéletírásaiban is elnagyoltan, összevonatan, szakaszolás nélkül emlékezik meg.

Tudjuk, hogy a székelyudvarhelyi református gimnáziumban három évig szolgált, 1906 szeptemberétől 1909 nyaráig. 1909 nyarán egy hónapot töltött Siklódon, ahol egyik fivére református parochus volt. Vakációzó tanárként nyelvjárási és néprajzi gyűjtőmunkát tervezett, de terve megbukott azon, hogy a falu népe a mezőn szorgoskodott. Viski, jobb híján, rajzolgatni kezdte a régi házak, kapuk, tűzhelyek, pajták, asztaglábak formáit, feljegyezte a népi építkezés, az ácsmunka helyi szókészletét. Ebből a dokumentációból kerekedett ki első tárgyi néprajzi közleménye Siklód épített örökségéről. *Adatok a székely népi építkezés ismeretéhez* címen jelent meg a *Néprajzi Értesítő*ben.¹³ Olosz Katalin legújabb közleményeiből tudjuk, hogy Viski 1902-től 1909-ig, udvarhelyi tanársága végéig folytatott népballadagyűjtést, és a gyűjtőmunkába diákjait is bekapcsolta.¹⁴

A tanári pálya következő állomása a nagyszalontai gimnázium volt, ahol szintén három tanévet töltött (1909 szeptemberéről 1912 nyaráig).¹⁵ A szalontai évekről valamivel

¹⁰ SZABÓ T. Attila 1974. 160–161.

¹¹ PALÁDI-KOVÁCS Attila 2011. 138.

¹² Néprajzi Múzeum, Budapest, EA 10091 (*Életrajzi vázlat*, 1941).

¹³ VISKI Károly 1911a. Lásd még: FILEP Antal 2012. 418.

¹⁴ OLOSZ Katalin 2011. A kötet mintegy hetven oldalon foglalkozik Viski balladagyűjtéseivel; OLOSZ Katalin 2012. 235–236. Viski a diákok gyűjtéseit is keltezte, szignálta. Hagyatékából kerültek be a Néprajzi Múzeum Adattárába, Budapestre.

¹⁵ PALÁDI-KOVÁCS Attila 2011. 138–139. A szalontai évekhez lásd még: DÁNIELISZ Endre 1976. 78–79.; SZILÁGYI Miklós 1987. 149–151.

mégis többet elárul, mint a székelyudvarhelyi kezdő tanár életéről: „Három évig néztem Arany népét Nagyszalontán” – írta szalontai magányáról. „Itt tanultam meg, hogy ő a magyarság mindenki felett ragyogó etnográfusa, hungarológusa. Fajtam ismeretében neki köszönök legtöbbet.”¹⁶ Évtizedek múltán mesélte el budapesti baráti társaságban, hogy szalontai tanárként napi sétájának ösvényéül a vasúti vágány közét választotta, és talpfáról talpfára lépegetve számlálta, mérte a megtett utat.¹⁷

A fiatal Viski számára az alföldi parasztváros kevés változatosságot kínált az 1909–1912 közötti három tanévben. Kereste a társaságot, élt a szellemi, intellektuális tájékozódás lehetőségeivel. 1910-ben felvették a szabadkőművesek nagyváradi László király páholyába, ahonnan 1915. február 15-én saját kérésére bocsátották el. Érdeklődése fokozatosan Arany és a tárgyi néprajz felé fordult. 1941-ben így emlékezett vissza a szalontai évekre: „Itt sokat foglalkoztam Arany költői nyelvével s nyelvének, költészetének Szalontával való kapcsolatával. Tanítványaimat gyűjtőmunkára képeztem ki, e kezdeményezés eredményei – távozásom után – ottani tanár utódom, Szendrey Zsigmond tevékenységében jelentkeztek.”¹⁸ A néprajzi gyűjtést láthatólag nem az ifjúsági önképzőkör vezetőjeként szorgalmazta. A fennmaradt jegyzőkönyvek tanúsága szerint ott irodalmi tárgyú előadások, költők, elsősorban Arany művei, a diákok irodalmi zsenjei szerepeltek a napirenden. A visszaemlékezésében említett „kiképzést” valószínűleg az iskolán kívül végzett terepbejárások, családlátogatások, kirándulások formájában oldotta meg. Akkoriban értek be székelyföldi tárgyi néprajzi felmérései is. (Első néprajzi közleményét – melyet a székely ház leírásának szentelt – 1911-ben közölte a *Néprajzi Értesítő*.) Ugyanakkor jelent meg *Régimódi házak Szalontán. Milyen lehetett a költő szülőháza* c. dolgozata is, amelyet legalább egyéves helyszíni kutatásnak kellett megelőznie. (Ennek a dolgozatnak az első változata a Nagyszalontai m. kir. áll. főgimnázium 1910/11. évi Értesítőjében láttott napvilágot.¹⁹) Bővebb változata *Aranyék háza* címen, majd önálló füzetként is megjelent az Arany-centenárium alkalmából (Nagyvárad, 1917). Szalontai munkálkodásának betetőzése *Arany népe. Arany tárgyi néprajzának vázlata* címen közreadott monográfiája, amely már a tervezett múzeumnak a megalapozását szolgálta.²⁰

Az 1912/1913-as tanévet szülővárosában, Torda gimnáziumában szolgálta végig, s pár héttel az 1913/14-es tanév előtt felesége, sz. Kornstein Klára, családjával költözött Újpestre, kezdte meg ottani tanári működését.²¹ Az előző tanévben, Tordán még őre volt „a fejedelmi palotában akkor készülő múzeum néprajzi osztályának”. Az újpesti gimnáziumban – a szintén ott tanító Babits Mihállyal együtt – tanára volt az 1914-ben érettségiző

¹⁶ PALOTAY Gertrúd 1946. 113.

¹⁷ VARGHA László 1974. 180.; HOFFMANN Tamás 1974. 153.

¹⁸ Néprajzi Múzeum, Budapest, EA 10191 (*Életrajzi vázlat*, 1941).

¹⁹ VARGA Mária 1960. 63.

²⁰ Az Arany Emlékegyesület kiadása. Nagyvárad, 1919. 104 p.

²¹ Viski Károly házasságkötése 1913-ban történt, az esküvőt Nagyszalontán tartották. A második világháborút követően Viskiné Klára s akkor még Budapesten élő fivére (Ernő) a család nevét belügyminiszteri engedéllyel Kenézre változtatta. Viski Károlyné 1951-ben tüdővészben hunyt el Budapesten.

Laziczius Gyulának, a későbbi neves nyelvtudósnak.²² Újpesti éveiről életrajzában csupán annyit említ, hogy a háború alatt állami tornatanári képesítést szerzett, és az Egyesült Izzólámpagyár sportegyesületében pár évig tornát és atlétikát is tanított. Arról nem szól, hogy 1919-ben a Közoktatási Népbiztosság személyügyi referense s egyben az István úti állami főgimnázium igazgatója volt.²³

„1919 őszén, a Nemzeti Múzeum Néprajzi Osztályának meghívására, mint szolgálatra oda osztott tanár, a múzeum szolgálatába léptem” – folytatja Viski az életrajzát. Életének 37. évében, „férfikora delén” került végre tudományos intézménybe, ahol kutatói látásmódjára, adminisztrációs, igazgatási gyakorlatára egyaránt nagy szükség volt. Adminisztrációs készsége, vezetői alkalmassága, gyakorlatiassága kiderült már gimnáziumi éve alatt, mint arra igazgatói megbízatásából és a közműn oktatási népbiztosságán történt szerepvállalásából következtetni lehet. Homály fedi, mennyit tudtak Bátkyék Viski 1918–19-ben viselt tisztségeiről, feleségének családi hátteréről és nagyváradi szabadkőműves páholytagságáról.²⁴ Mindenesetre az igazgató, Bátky Zsigmond kitűnő munkatársat kapott Viski Károly személyében, aki az 1920-as évek második felében, majd igazgatóhelyettesként a múzeumvezetés adminisztrációs munkájának java részét is elvégezte. Belépését követően előbb a 60 ezer darabot meghaladó kép- és rajzgyűjteményt rendezte, majd az akkor már 7000 tárgyat számláló kerámiagyűjteményt vette kézbe. Irányította a múzeum új épületbe költöztetésének, ottani berendezésének munkálatait, az új múzeum berendezését, technikai felszerelését a kor igényei szerint. Viskit a tervezéstől a kivitelezésig minden a legapróbb részletekig érdekelte.

A sokáig méltatlan körülmények között vegetáló Néprajzi Múzeum 1924-ben kapta meg a Könyves Kálmán körúti (Tisztviselő-telepi) gimnázium épületének nagyobbik felét, ahol már állandó kiállítás rendezésére is gondolhattak. Viski oroszlánrészét vállalt az 1929-ben megnyitott új állandó kiállítás megrendezésében is. Maga rendezte a kerámia, az építőművészet, a bútortörténet és lakásművészet, a konyha és táplálkozás, a mesterségek termékeit, továbbá a népművészet (a hagyomány tárgyai) kiállítását. A múzeum nemzetközi anyagából a kínai, japán, indiai és tibeti kultúra termékeit rendezte be.²⁵ Erre a munkájára méltán volt büszke élete későbbi szakaszában is. A budapesti Néprajzi Múzeum állandó kiállításának a szakmában híre ment, katalógusa igen kelendő volt. Egész Európából érkeztek látogatók, köztük jeles tudósok, hogy a kiállítást megtekintsék és a magyar kollégákkal ismerkedjenek, ápolják a korábban kialakult személyes kapcsolatot (pl. I. Manninen, H. Vakarelski).

Viski néprajzi kutatásainak középpontjában – noha érdeklődése a tárgyi és szellemi néprajz csaknem minden területére kiterjedt – 1920-tól fogva a tárgyalakotó népművészet állt. Kéziratai között maradt fenn egy nemzetközi népművészeti kutatóintézet felállítása

²² PALÁDI-KOVÁCS Attila 2011. 139–140.; SIMONCSICS Péter 2008. 24–25.

²³ Néprajzi Múzeum, Budapest, EA 10191/33; SIMONCSICS Péter 2008. 25.; PALÁDI-KOVÁCS Attila 2011. 140.

²⁴ PALÁDI-KOVÁCS Attila 2011. 139–140.; SIMONCSICS Péter 2008. 25.

²⁵ Viski 1941. május 19-én kelt gépirata, életrajzi vázlata. Néprajzi Múzeum, Budapest, EA 10191.

érdekében papírra vetett tervezet. Címe: *A népművészeti kutatásról. Terv és megokolás*. A minisztériumi megbízások a néprajzi feladatok európai, nemzetközi összefüggéseire irányították Viski figyelmét. Ennek háttérében részint Czakó Elemér személye keresendő, aki 1915–1924 között, tehát hosszabb időn át és különböző posztokon szolgált a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztériumban. Czakó az iparművészet kutatójaként szívügyének tekintette a magyar népművészet hatékonyabb feltárását, külföldi kiállításokon és idegen nyelvű kiadványokban történő bemutatását is.²⁶ Czakó maga is számos nemzetközi kiállítás magyar részlegének volt rendezője, felelős kormánybiztosa az 1910–1920-as években; időnként Viskit is foglalkoztatta. Viski Károly ebben a tematikában első jelentős sikerét *Az erdélyi magyarság népművészete* címen írott, 29 tábla képi illusztrációval felszerelt dolgozatával érte el. Ez a füzet 1920-ban a Kisfaludy Társaság (a belső borítón a Népies Irodalmi Társaság) kiadásában jelent meg Budapesten, magyar és francia nyelven. Ezeket követte 1921-ben az angol változat ugyanott és a holland nyelvű a Franklin Kiadónál. 1923-ban Petri Pál finn fordításában sikerült Helsinkiben finn nyelven is megjelentetni. Így indult az erdélyi magyar népművészet szakszerű megismertetése Európa több nyelvén – zömmel hazai forrásból – az első világháborút követő gazdasági nehézségek ellenére. Itt kell megjegyezni, hogy a *Magyar népművészet* címen Malonyay Dezső szerkesztésében 1907–1922 között megjelent öt kötetet, noha azok a magyar népi díszítőművészet ismeretének ma is használatos forrásai, a hazai etnográfusok kritikusan fogadták, a tudományban járatlan írók és képzőművészek szakszerűtlen alkotásának tekintették. A népművészet iránt növekvő érdeklődés láttán az etnográfiának végre túl kellett lépnie a kritikusi szerepkörön és a múzeumi gyűjteményeket is hasznosító szakmunkákat illet mielőbb kiadnia. Ezt a helyzetet Bátky Zsigmond, Madarassy László, Györffy István is pontosan látta, és felvállalta az ebből következő feladatokat.

Viski bekapcsolódott a Néprajzi Múzeum 1924-ben megindított *Magyar Népművészet* c. kiadványsorozatának munkálataiba, s annak több füzetét, albumát írta és szerkesztette. Így a *Székelly himnuszok I. Csíkmegyeiek* (1924), a *Dunántúli bútorok I. Székek* (1925) és a *Bakony-balatonvidéki kőépítkezés* (1926) címen megjelent kötet is Viski munkája. Bátky Zsigmonddal és Györffy Istvánnal írták, szerkesztették a *Magyar népművészet* c. kötetet (Budapest, 1928), a tárgykör első tudományos rendszerezését. A bevezető szövegét Viski fogalmazta, az ábrák magyarázó szövegeit Bátkyval és Györffyvel megosztva írták. Ezt a terjedelmes színes albumot a magyar mellett francia nyelven is kinyomtatták, s a népművészet 1928. évi prágai világkongresszusán szép sikert arattak vele. A prágai kongresszus mintegy előkészítette a *Commission Internationale des Arts Populaires* (C.I.A.P.), a néprajzkutatás nemzetközi szervezetének megalakulását (Róma, 1929), amelyet rövidesen a Népszövetség is támogatott.²⁷

Az említett közös munkában Viski kísérelte meg először a magyar népművészet, a díszítőművészet tárgyi világának tudományos osztályozását. Ezt a rendszerező munkát is részlettanulmányok, képes albumok egész sora követte: pl. *Székelly szőnyegek* (1928), Ma-

²⁶ Czakó Elemérhez lásd Horváth Ida szócikkét a *Magyar múzeumi arcképcsarnok* című, Bodó Sándor és Viga Gyula által szerkesztett kötetben (Budapest, 2002. 174.).

²⁷ PALÁDI-KOVÁCS Attila 2002. 137.; 2007. 202.

gyar pásztorművészet (1931), Népies kerámiánk (1931), Tiszafüredi cserépedények (1932). A tiszafüredi kerámiát bemutató kötettel indult a Magyar Tudományos Akadémia kiadásában akkor indított *Monumenta Hungariae Ethnologica* c. sorozat. Ez a pompásan illusztrált, nagy alakú könyvsorozat a magyar mellett angol nyelven is megjelent. Kiadására az Akadémia a Nemzetközi Népművészeti Bizottság Magyar osztályának javaslatára vállalkozott. Erről a sorozatról az MTA 1936. évi alapszabálya mint a Néprajzi (Néptudományi) Bizottság hivatalos kiadványáról tett említést, noha – szubvenció hiányában – akkor már szünetelt a megjelenése.²⁸

A tárgyalkotó díszítőművészet és a magyar őstörténet iránt érdeklődő szakok művelőire, a művészvilágra nagy hatást gyakorolt akkoriban Huszka József *Magyar díszítő styl* címen 1885-ben megjelent könyve és a magyar–turáni ornamentika történetéről 1930-ig kiadott számos publikációja. A perzsa, turáni, indiai elemeket, keleti párhuzamokat állító tételeit sokan elfogadták, az etnográfia tárgyszerű megközelítésére kevesen figyeltek. Viski 1926-ban közölte a „pávaszem”-motívum eredetéről szóló rövid cikkét, melyben cáfolta Huszka József feltevését az ornamens 1400 esztendő múltjáról. Megállapította, hogy a „pávaszem”-nek vélt motívum a perspektivikusan rajzolt rózsából ered, s először a reformkori szűcs-mintakönyvekben bukkan fel. „Maglehet – írja –, hogy e »pávaszem«-hez hasonló magyar rózsa csak 100-150 évvel ezelőtt keletkezett. Ha esetleg ilyen fiatal is, a motívum megközelíthetetlen eredetisége és kétségtelen szépsége jelent akkora értéket a magyar alkotó génusz számára, mint amekkora érték volna 1400 éven át változatlan, formákat konzerváló ereje...”²⁹

Amilyen határozottan elhatárolta magát a romantikus őstörténeti feltevésektől, olyan barátsággal fordult a művészettörténet művelői, kutatói felé. 1926-ban bemutatta a Néprajzi Múzeum népművészeti gyűjteményeit a *Magyar Iparművészet* hasábjain, 1928-ban pedig nagy ívű történeti áttekintés keretében tisztázta a népművészet és az iparművészet fogalmát, kapcsolatát a társadalmi viszonyok különböző fejlettségű szintjein. Már 1926-ban leszögezte: „A nemzetek komoly értékelésében az a fő kérdés, ki-k mit hoz az emberiség közös kincseskamrájába, gyarapítja-e az egyetemes oly sajátos értéket, melynek hiánya, pusztulása csorbulást okozna a nagy emberi közösség kárára.”³⁰

Viski figyelmét a „keleti hozadék” kérdése és a magyar őstörténethez kapcsolódó tárgytörténet kevésbé kötötte le. Őt sokkal inkább foglalkoztatták a nagy európai stílus-korszakok, melyeknek lenyomatait fedezte fel a Kárpát-medence s kitüntetetten Erdély népeinek művészetében, sőt megtalálta építészetükben és kézművességükben, kerámiájuk, textilművességük, öltözkük jelen való tárgyi örökségében is.

Önálló művel, színes albummal (*Gravures sur bois populaires roumaines de Transylvanie*) reagált Viski a román George Oprescu *Peasant Art in Romania* c. művére (London, 1929). Bevezetőjében rámutatott, hogy a Szolnok-Doboka megyei Hesdát községből származó vallásos tárgyú grafikák nem tekinthetők olyan tiszta népművészeti alkotásoknak, mint amilyeneknek azokat Oprescu állítja. Azok ugyanis kolostori eredetűek, s a sokszo-

²⁸ PALÁDI-KOVÁCS Attila 2002. 137.

²⁹ VISKI Károly 1926a. 27.

³⁰ VISKI Károly 1926b. 105. Lásd még KRESZ Mária 1974. 56.

rosításhoz használt fadúcokat is pópák, diakónusok faragták. A közeli Mikolán készült üvegfestményeknek, ikonoknak szintén a helyi diakónus volt a mestere. Ugyanakkor kiemeli, hogy a tárgyalt képek a görögkeleti ikonográfia hagyományos szellemében készültek, s azoknak legszebb megnyilatkozásai közé tartoznak.³¹

Viski az 1930-as években is több összefoglaló munkát írt a külföld tájékoztatására a magyar népi kultúra egy-egy jellegzetes területéről. Elsőként említendő a magyar népszokásokról írott, Budapesten angol és német nyelven is kiadott könyve (*Hungarian Peasant Customs*, 1932; *Volksbrauch der Ungarn*, 1932), melyről – noha kiváló bevezetés a magyar kalendáris szokásokba – a hazai kutatók már el is feledkeztek.³² A magyar néptánc kutatás történetében is az első között áll 1937-ben *Hungarian Dances* címen megjelent műve, az angolul kiadottak között pedig kétségkívül a legelső. Minthogy ennek a tárgykörnek Viski nem volt avatott szakértője, főként Réthei Prikkel Marian könyvére és *A magyarság néprajza* Néptánc-fejezetére alapozhatta lényeglátó összefoglalását.³³

A Néprajzi Múzeum vezető munkatársai mellőzésként élték meg Solymossy Sándor beszámolóját a néprajzi kutatások állapotáról, melyet Magyary Zoltán felkérésére írt. A dolgozat *Magyar néptudomány, etnológia* címen jelent meg *A magyar tudománypolitika alapvetése* c. gyűjteményes kötetben (Budapest, 1927). A folklorista akadémikus kizárólag a folklorisztikáról nyilatkozott, és annak intézményeit hiányolta. A kézikönyvet Viski Károly ismertette a *Néprajzi Értesítő*, a múzeumi periodika hasábjain, s főként Solymossy téziseit vitatta, a tárgyi néprajz figyelmen kívül hagyását sérelmezte. Írását Solymossy válasza követte, majd kettejük vitáját – a szintén érintett – Bátky kimért nyilatkozata zárta le. Viski joggal kifogásolta az etnográfia, a „tárgyi néprajz” mellőzését, Solymossy pedig okkal hiányolta a folklorizmus hazai intézményeit. Azok hiányáról természetesen nem a Bátky–Györffy–Viski „triumvirátus” tehetett.³⁴ 1929-ben a kultúrpolitika végre törlesztett egy keveset régi adósságából azáltal, hogy a szegedi egyetemen Néprajzi Tanszéket alapított, s arra a már idős Solymossy Sándort nevezte ki professzornak. Ebben talán az említett vitának is része volt. Az ütközet azonban sokat ártott a szakon belüli összefogásnak. Kihatott *A magyarság néprajza* munkálataira, sőt még a következő nemzedék személyes kapcsolataira is.

Több jel mutat arra, hogy Viski Károlyt már az 1920-as évek derekán is a leíró, rendszerező kutatásokra alapozott szintézis, a magyar népi műveltségről írandó összegző mű, egy átfogó kézikönyv gondolata foglalkoztatta. Ehhez az inspirációt, a felkéréseket is külföldről kapta. Ilmari Manninen felkérésére született Viski első nagyobb terjedelmű összefoglalása a magyar népi műveltségéről, mely 1926-ban a tartui múzeum évkönyvében észt nyelven jelent meg.³⁵ Viski az 1920–30-as években, a kézikönyv szerkezetének,

³¹ VISKI Károly 1931. Recenzálta BÁTKY Zsigmond, *Néprajzi Értesítő* XXII. 155.

³² Hiába keressük például BALASSA Iván – ORTUTAY Gyula *Hungarian Ethnography and Folklore* c. kötetében (Budapest, 1979).

³³ A kézikönyv néptáncról közölt fejezete Lajtha László és Gönyey Sándor neve alatt jelent meg, de a szájhagyomány Tálasi István közreműködéséről is tudni vél.

³⁴ KÓSA László 2001. 130.; PALÁDI-KOVÁCS Attila 2011b. 85.

³⁵ Lásd VISKI, Károly: Ungari rahvaparanane kultuur. In: *Eesti rahva museumi aastaraamat*, 2. Tartu 1926. 5–47. Ilmari MANNINEN (1894–1935) akkoriban Észtországban tevékenykedő finn

koncepciójának formálása közben behatóan tanulmányozta a frissen megjelent összegző munkákat, elsősorban Sirelius, Manninen, Zelenin, Moszyński kézikönyveit a finnnségi, az orosz és az összes szláv nép hagyományvilágáról, és Bátkyval megosztva írt róluk ismertetéseket a *Néprajzi Értesítő* számára.³⁶ Viski már 1927-ben, Manninen egyik könyvének ismertetése kapcsán így sóhajtott fel: „Hol késik nálunk mind a szellemi, mind a tárgyi néprajz területén a szintetikus munka?”³⁷

A *magyarság néprajza* c. kézikönyv szellemi előkészítése megkívánta a hazai kutatási eredmények áttekintését, a hiányok pontos felmérését és a sürgős feladatok kijelölését. Viski az 1931-ben Krakkóban közölt tanulmányában végezte el ezt a feladatot. A német nyelven – s feltehetően K. Moszyński kérésére – született dolgozat (*Die ethnographische Tätigkeiten in Ungarn*) összefoglalta „a hazai szellemi és tárgyi néprajzi kutatás múltját és jelen állapotát”. Kiemelte benne azokat a művelődéstörténeti mozzanatokat, amelyek egyik-másik néprajzi ágazat műveléséhez kedvező légkört teremtettek, felébresztették az érdeklődést, s – a néprajz tudománypolitikai elismertetését kiharcolva – intézményesen is biztosították a szak művelését. Viski ebben a közleményében is bőséges könyvészeti adatolással támasztotta alá megállapításait. Az 1930-as évek végéig ez a dolgozata maradt a hazai néprajzi kutatás legrészletezőbb bemutatása, s egyben az első kísérlet a tudománytörténet oksági összefüggéseinek feltárására.³⁸

Viski tudósi, szervezői és szerkesztői erőfeszítéseinek legjelentősebb eredménye kétséget kizárólag A *magyarság néprajza* c. négykötetes kézikönyv létrejötte. „Curriculum vitae”-jében az 1930-as évek végén szerényen emlékezik rá vissza: „Pályám egyik figyelem érdemlő eredménye, hogy a Néprajzi Múzeumi kollégáim között évekig színen tartottam a magyarság néprajza kézikönyvének gondolatát, míg végül hárman egyesültünk közös munkára: a magyarság tárgyi néprajzának megírására, vállalkozásunkat a Magy. Tud. Akadémia is megértéssel támogatta. Mikor a kiadásra az Egyetemi Nyomda ajánlkozott, elkészítettem a szellemi néprajz tervét is, s élénk részt vettem a szerkesztői és lektori munkában. Törekvéseimet, elveimet a munka második részében, rajtam kívüli okokból – nem mindenben sikerült megvalósítanom.”³⁹ Idézett soraiból nyilvánvaló, hogy a kézikönyv gondolatát Bátkyval és Györffyvel az 1920-as évek derekától, de legalábbis D. Zelenin könyvének – *Die russische (ostslavische) Volkskunde* (Berlin, 1927) – megjelenése óta érlelgették. Az is egyértelmű, hogy ebben az ügyben a „fő kezdeményező”

tudós, több összefoglaló kézikönyv szerzője. Ismertebb munkái: *Die Sachkultur Estlands*, I–II. Tartu, 1931–1933; *Die finnisch-ugrischen Völker*. Leipzig, 1932. Többször megfordult Magyarországon, ahol a terepre is eljutott. Fő patrónusa Viski volt, de vidéki utakra Györffy is elvitte. Pályaképéhez lásd Ilmar TALVE: *Ilmari Manninen in Finnland and Estonia*. In: RÄSÄNEN, Matti (ed.): *Pioners. The History of Finnish Ethnology*. Helsinki 1992. /Studia Fennica, Ethnologia, I./ 50–76. Lásd még: PALÁDI-KOVÁCS Attila 2007a. 206.

³⁶ Lásd *Néprajzi Értesítő* 18 (1926) 44–45, 183.; 19 (1927) 82–83, 169–171.; 20 (1928) 91–93.; 21 (1929) 28–30.; 22 (1930) 61, 156–161.; 23 (1931) 131–134.

³⁷ *Néprajzi Értesítő* 19 (1927) 170–171. Lásd még: PALÁDI-KOVÁCS Attila 2007a. 207.

³⁸ VISKI Károly 1931. 106–130. Lásd hozzá Bátky Zsigmond recenzióját is: *Néprajzi Értesítő* 23 (1931) 131.

³⁹ E sorokat idézi már VARGHA László 1974. 73. A mű megvalósításának szerencsés körülményeihez és menetéhez: PALÁDI-KOVÁCS Attila 2002. 41–47.

nem lehetett Györfly István, mint azt Balassa Iván vélte. ⁴⁰ A mű spiritus rectora Viski Károly volt, noha az első kiadást – Viski háttérben kifejtett közreműködésével – Czákó Elemér rendezte sajtó alá. Ennek első számú oka a szak vezető tudósainak személyi ellentéte volt, ami első renden a Néprajzi Múzeum és a Solymossy Sándor közötti vitában gyökerezett. Czákó a mű megjelentetése kezdetén (1933–1935) még az Egyetemi Nyomda igazgatója és a Magyar Néprajzi Társaság elnöke volt, akit Solymossy és a két folklór-kötet más szerzői is elfogadtak közvetítőnek. A második, javított, bővített kiadás címlapján (1941–1943) már szerkesztőként is Viski Károly neve olvasható, akinek ténylegesen a III–IV. kötet koncepciója, bevezetője is köszönhető. ⁴¹

A *magyarság néprajza* első két kötetének megjelenése után 1934-ben Bátky nyugdíjba vonult, helyébe 1935-ben Bartucz Lajos lépett, Viskit pedig a Közgyűjtemények Országos Főfelügyelőségére nevezték ki országos előadónak. Azt megelőzően már számos múzeum épületének tervezésében, berendezésében, hazai és külföldi kiállítás rendezésében volt szakértői szerepe. Az 1927–1930 közötti években tanácsaival segítette Györgyi Dénes műépítésszt a debreceni Déri Múzeum épületének tervezésében, majd a múzeum belső berendezésének szakértője lett. A múzeum néprajzi és várostörténeti kiállítását Ecsedi István segédletével rendezte. Segítséget nyújtott az egyetemes (egyiptomi, távol-keleti) művelődéstörténet termeinek kialakításához is. Nagy szerepe volt a veszprémi, a váci, a pécsi és a szekszárdi múzeum rendezésében; elvégezte a kaposvári múzeumi gyűjtemény revízióját. ⁴²

A Klebelsberg Kuno minisztersége alatt megindított múzeumépítések, külföldi kiállítások előkészítéséhez többnyire Viskit kérték fel múzeumtechnikai szakértőnek. Maróti Géza építésszel megtervezte a Brüsszeli „Nemzetközi Múzeum magyar osztályát”, melynek kivitelezésére végül nem került sor. 1935-ben az Iparművészeti Társulattal és a bécsi Kulturbunddal megtervezte a magyar népművészeti, iparművészeti kiállítást, majd a Pázmány Péter Tudományegyetem pesti jubileumi kiállítását is. Az „Országos Gyűjteményegyetemre” kerülő főként a vidéki múzeumok és a „Bibliográfiai Központ” ügyével foglalkozott. Kezdeményezője volt a korszerű múzeumtechnikai módszerek bevezetésének, az egységes múzeumi nyilvántartási rend kialakításának. Sokat foglalkozott a szabadtéri néprajzi, régészeti múzeumok kérdésével. Rendszeresen látogatott külföldi – olasz, osztrák, német, dán, cseh, román stb. – múzeumokat, „részben múzeumtechnikai tanulságok végett”. ⁴³ 1941-ben, már egyetemi tanárként, országos közgyűjteményi főfelügyelői kinevezést kapott. Ezt a kinevezést 1945. május 24-én a Vallás- és Közoktatásügyi Miniszter megerősítette. Betegsége miatt a feladatot akkor már nem láthatta el. Helyébe rövidesen az általa ajánlott Vargha László lépett.

Viski jelentős tudományszervezői, szerkesztői eredményei között kell számon tartanunk az *Ungarische Volkskunde*, a berlini *Ungarische Jahrbücher* tíz tanulmányt bemutató néprajzi kötetét. 1938-ban feltűnő volt, hogy szerzői között ott található a fiatal nemze-

⁴⁰ BALASSA Iván 1974. 81.

⁴¹ PALÁDI-KOVÁCS Attila 2002. 46–47.

⁴² FILEP Antal 1982. 574.; SELMECZI KOVÁCS Attila 2002. 941.; FILEP Antal 2012. 426.

⁴³ VISKI Károly: *Életrajzi vázlat*. Keszthely, 1941. Néprajzi Múzeum EA 10191.

déket képviselő Honti János, Ortutay Gyula, Gunda Béla és K. Kovács László is. Viski nagyon tudatosan szerepeltette a „fiatalokat”. Miközben önmaga az előszó szerzőjeként s a kötet szerkesztőjeként, lektoraként szerényen a háttérbe húzódott, többek előtt azzal indokolta felkérésüket, hogy „most már jöjjenek a fiatalok!”. Ehhez tudni kell, hogy Honti, Gunda, Ortutay recenzensei, sőt kritikusai voltak *A magyarság néprajza* kötetének. Észrevételeikre Viski illő módon reflektált a mű második, javított kiadásának előszavában (1941–1943). Már régtől figyelte írásaikat, személyes kapcsolatban állt velük, és természetesen neki is megvolt róluk a személyre szabott véleménye. Honti Jánossal váltott levelezőlapjaik többsége megtalálható az MTA Kézirattárában. Honti 1930 és 1932 között a Néprajzi Múzeumban dolgozott, de Viskivel már előbb, gimnazista korában is kapcsolatban állt. Az 1928–1940 közötti években Honti rendszeresen megküldte neki cikkeit, könyveit. Viski „Kedves Mester” megszólítású levelezőlapokon válaszolt, s a „szeretettel köszönti” formulával zárta sorait.⁴⁴

A „fiatalok” közül Honti János a magyar epikus hagyományok hovatarozását elemezte, s megállapította, hogy nem sorolhatók sem a keleti, sem a nyugati kultúrkörbe, de szerves részét alkotják az európai hagyománynak. A magyar mese a nyugatinál színesebb, több benne a motívum, a magyar ballada pedig egy elvirágzott középkori kultúrának az öröksége. Elhatárolta a balladát a hősenektől, a balkáni epikus daltól. Ortutay a magyar népköltési gyűjteményeket és a gyűjtőmunka történeti folyamatát tekintette át. Rámutatott Herder korai magyar recepciójára, ismertette a népköltés gyűjtésének európai viszonylatban is a legelső közé tartozó, úttörő eredményeit. A kortárs nemzedékből Viski bevette Bátynak a magyar parasztházról és Györffynek az extenzív állattartásról (pásztorkodásról) szóló dolgozatát, de a parasztbútorról nem a saját művét, hanem a vele és Bátkyval is gyakran vitázó Cs. Sebestyén Károly írását szerepeltette. A magyar népi hímzések történeti rétegződéséről – a jórészt általa felszínre hozott eredményeket – a nála jóval fiatalabb, tanítványának számító Palotay Gertrúd foglalta össze.

Némileg talán meglepő Marót Károly és Szabolcsi Bence szerepeltetése a kötetben. Ehhez tudni kell, hogy Maróttal baráti kapcsolatot ápolt, s a kiváló klasszika-filológust az 1930-as években már egyre inkább foglalkoztatták a rítusok és a népszokások, sőt a néptudomány elméleti-módszertani kérdései is. Viskinek a kötet kapcsán Maróthoz írott leveleiből kiderül, hogy utóbbi rábeszélés nélkül vállalta a feladatot. Köszönettel vette Bátky és Viski utólagos észrevételeit, kiegészítéseit is a hazai néprajzkutatás „fejlődéstörténetéről” írott kéziratához. A kötet jól összefogott cikkét írta Szabolcsi Bence (szül. 1899), aki főként Bartók és Kodály munkáira alapozva mutatta be a keleti és a nyugati zenei hagyomány jelentőségét, ötvöződését a magyar népzeneben.

Viski előszava kiemeli, hogy a kötet nem vállalkozhat a magyar néprajz, a magyar népi kultúra teljességének ismertetésére. Azt tűzi célul csupán, hogy a magyar néphagyomány jellegét, az örökség egyes sajátosságait felmutassa, hogy az olvasóval érzékeltesse a magyar néprajztudomány helyzetét és színvonalát. A recenzens Vajkai Aurél némi elfogultsággal jegyezte meg, hogy a Berlinben kiadott *Ungarische Volkskunde* „határozottabb és több felvilágosítást nyújt a magyar emberről és alakító képességéről, szelleméről

⁴⁴ PALÁDI-KOVÁCS Attila 2007. 208.; MTAK Kézirattára Ms. 4279/319–322.

Szekfűék könyvénel”.⁴⁵ Ez az összehasonlítás a *Mi a magyar?* c. kötettel nyilvánvalóan túlzó. Azt azonban Vajkai helyesen emeli ki, hogy az egész kötet „európaiságunkat igazolja”. Ennek felmutatása volt a szerkesztő és a szerzők többségének kitűzött célja. Mindezenetire a kötet színvonalas, becsületes tudós munka, mely nem születethetett volna meg a kiadást vállaló berlini Collegium Hungaricum és a szerkesztés áldozatos munkáját végző Viski Károly nélkül.

Évszámok nélkül említi, de még valamikor múzeumi életszakaszában történt, hogy nyolc évig a budapesti polgári iskolai tanárképző főiskolán a néprajz előadó tanára volt, s ugyanott egy fél évig helyettes tanárként magyar nyelvészetet is tanított. Bátky a debreceni egyetemre és a budapesti Műszaki Egyetem Közgazdaságtudományi Karára is ajánlotta Viskit oktatónak az 1930-as évek elején. Egyetemi oktatói karrierje azonban megkésve kezdődött. Észak-Erdély visszacsatolását követően, 1940-ben, Kolozsváron újjászervezték a magyar egyetemet, és az újonnan felállított néprajzi tanszékre Viski Károly kapott professzori kinevezést. Személyét nem csupán az egyetem, a művelődési kormányzat, hanem a széles szakmai közvélemény is elfogadta. A Néprajzi Múzeum archívuma őrzi azoknak a távirati és postai úton érkezett gratulációknak a tömegét, amelyeknek feladói a történész Hóman Bálinttól a geográfus Kádár Lászlóig terjedően a magyar tudóstársadalom színe-javát képviselték. Viski terhelése nem csupán az egyetemi tanszék szervezésével és az utazgatással nőtt meg, hanem azért is, mert a közgyűjtemények országos felügyelői tisztsége alól nem kapott felmentést, azt továbbra is ellátta. Növelte terhelését a személye iránt megnövekvő közfigyelem, amit a rádió, a sajtó és gyűjteményes kötetek szerkesztőitől érkező felkérések jeleztek. Viski minden feladatának lelkiismeretesen eleget tett, felkészülten lépett a katedrára és ült a rádió mikrofonja elé, remek esszéket, tanulmányokat szállított az írásaira számító kötet szerkesztőknek, Eckhardt Sándornak, Deér Józsefnek, miként már előbb Szekfű Gyulának is.

Végül csupán egyetlen szűk tanévet tanított Kolozsváron, mivel a budapesti Pázmány Péter Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kara 1941-ben felkérte a budapesti tanszék vezetésére. Esetében a szokásos pályázati procedúrát is mellőzték. Egyetemi oktatómunkáját 1941 őszétől Budapesten folytatta. Egyetemi munkásságáról a róla eddig megjelent emlékezésekben elsórt morzsákat találunk. Pedig Viskinek a magyar néprajz két világháború közötti irányválasztására, feladatvállalásaira, a következő nemzedék nevelésére Györffyével vetekedő befolyása volt.⁴⁶ Balassa Iván 1974-ben sommásan szólt erről a fontos kérdéstről: „Viski csak néhány évet taníthatott az egyetemen, de ennek ellenére, számos tanítványt nevelt, akik ma nemcsak az ország határain belül, hanem Erdélyben és máshol szeretettel emlékeznek mesterük indítására és azokra a művelődéstörténeti távlatokra, melyeket ő nyitott meg számukra.”⁴⁷

A tanítványok névsorát látva, Viski professzori működésének jelentőségét, a kolozsvári tanszék megalapításában és a budapesti tanszék folytonosságban betöltött szerepét

⁴⁵ VAJKAI Aurél 1940. 337.

⁴⁶ PALÁDI-KOVÁCS Attila 2006. 199–211.; 2007.

⁴⁷ BALASSA Iván 1974. 192.

az eddiginél sokkal többre kell értékelnünk.⁴⁸ Egyetemi hallgatói, tanítványai közül első helyen említendő Kós Károly, aki elsőnek csatlakozott hozzá és élete végéig megmaradt hűséges tanítványának. Amikor 1995-ben az MTA külső tagjává választották, így emlékezett vissza: „...közben Viskit a budapesti egyetemre hívták meg, én őt oda is követtem... Viski közben kijárta nekem az általam választott magyar peremvidéki – őrségi és Garam-völgyi – nyári gyűjtőútjaim anyagi fedezését, és ugyancsak ő ajánlotta Pável Ágostonnak az őrségi gerencsérsegről írt első tanulmányomnak a *Dunántúli Szemlében* való folytatásos közlését is. Utolsó évemet aztán már Kolozsváron végeztem az ide megválasztott Gunda Béla professzornál.”⁴⁹

Budapesti hallgatói közül csak a nevesebbeket említve, ki kell emelni ifj. Kodolányi János, Kresz Mária, Kovács Ágnes, Vajda László, Belényesy Márta és Gaál Károly nevét. Nála doktorált többek között Bakó Ferenc és Manga János. A Közgyűjtemények Országos Felügyelőségén munkatársa, majd utóda volt a Műszaki Egyetem későbbi építész tanára, Vargha László. Hallgatói közül ketten – Kresz Mária és Kovács Ágnes – 1973-ban előadást tartottak róla a Magyar Néprajzi Társaság ülészakán. Kresz Mária, a későbbi kitűnő kerámiakutató, aki lenyűgözve hallgatta Viski első előadását, akinek megállt a kezében jegyzetelő ceruzája, miközben a Györffy Istvánról elhangzott megrendítő megemlékezést hallgatta, azt már jegyzetei alapján idézte fel, mit mondott Viski a „néprajzi szemlélet” mibenlétéről. „A néprajzi szemlélet célja, hogy a kutató belülről ismerje meg a világot, a nép világát, hogy igyekezzon megrajzolni bármely népnek vagy népcsoportnak az ő sajátos világképét [...] Ez a világkép tökéletesen kerek, minden benne van, de csak az van benne, amit a nép belehelyezett.”⁵⁰

Kései megemlékezésében Gaál Károly, a bécsi egyetem tanszékvezető professzora is azt hangsúlyozta, hogy Viski fő törekvése az egyetemi oktatás során a néprajzi szemlélet, a helyes kutatói közelítés módszerének a kialakítása volt. Viski verte a tanítványai fejébe, hogy „a magyarországi hagyományos kultúra az európainak egy része és nem valami elszigetelt, történetietlen konstrukció”. Ugyanott írja azt is, hogy „Viski Károly aranyjánosai bölcsességgel igyekezett minden hallgatójának atyailag segíteni, egyiknek alkalmi munkát szerzett, a másiknak egy öltönyt ajándékozott, mindenik panaszát, örömét meghallgatta és ebben osztozott is, örömben együtt örült, a bánatot enyhítette”.⁵¹

Hasonló történeteket hallottam a müncheni egyetem etnológus professzorától, Vajda Lászlótól és a magyar középkor anyagi műveltségének neves kutatójától, Belényesy Mártától is. Belényesy elmondta, hogy szüleit 1945-ben kitelepítették, és nem volt pénz arra, hogy beiratkozzon az utolsó szemeszterre. Tandíját Viski fizette ki, s amikor doktori értekezését kellett sajtó alá rendeznie, a munkában és a nyomdaköltség kifizetésében Viskiné, Klára asszony volt a segítségére, akinek férje akkor már folyamatosan kórházi ápolásra szorult. Vajda Lászlóra főként Viski egyetemes néprajzi olvasottsága, a világ távoli népeiről, kultúráiról felhalmozott tudása, széles körű tájékozottsága gyakorolt mély

⁴⁸ PALÁDI-KOVÁCS Attila 2007. 335.; 2011. 141.; FILEP Antal 2012. 433–434.

⁴⁹ KÓS Károly 1995. 89.

⁵⁰ KRESZ Mária 1974. 168.

⁵¹ GAÁL Károly 2004. 113.

benyomást. Előfordult, hogy „ifjú titánként” fitogtatni akarta frissen szerzett ismeretét, és a szemináriumon provokálta a Mestert. Viski rögtönzött kiselőadással válaszolt Vajda kérdéseire, újabb olvasmányokat ajánlott neki a nemzetközi szakirodalomból, és további tájékozódásra biztatta. „Te, én akkor így mentem össze”, mutatta az ujjaival a 90. évéhez közelítő Vajda László, egykori megszegyenülését szemléltetve.⁵²

Mindamellet Viskiben volt némi hajlam a zárkózottságra, távolságtartásra. Ezt említette az imént hivatkozott 1973. évi ülésszakhoz intézett levelében a bolgár Hriszto Vakarelszki professzor. Egykori hallgatói közül Kovács Ágnes is megfogalmazta: „mi, akik egyetemi előadásait hallgattuk, szemináriumának tagjai voltunk, közvetlenül tapasztalhattuk, hogy személyiségében volt valami sajátságos távolságtartás. Ezzel szemben tanulmányaira az emberközelség jellemző.”⁵³

(2007, 2014)

Irodalom

BALASSA Iván

1974 Bátky Zsigmond – Györffy István – Viski Károly munkássága a magyar néprajzban. *Ethnographia* LXXXV. 187–192.

DÁNIELISZ Endre

1976 Adatok Viski Károly szalontai tanárságához. *Múzeumi Kurír* 20. sz. 77–79.

FILEP Antal

1982 Viski Károly. *Magyar Néprajzi Lexikon* V. 574–575.

2012 Viski Károly, a magyar néprajz tudós professzora. *Széphalom. A Kazinczy Ferencz Társaság évkönyve* 22. 417–438.

GAÁL Károly

2004 Az én intézetemre emlékezem. *Néprajzi Hírek* XXXIII. 3–4. sz. 113–114.

GUNDA Béla

1946 Viski Károly 1883–1945. *Erdélyi Múzeum* LI. 105–107.

HOFFMANN Tamás

1974 Viski Károly néprajza. *Ethnographia* LXXXV. 153–157.

KÓS Károly dr.

1975 Néprajzi törekvéseimről. *Néprajzi Hírek* XXIV. 1–4. sz. 85–96.

KÓSA László

2001 *A magyar néprajz tudománytörténete*. Budapest.

KOVÁCS Ágnes

1974 Viski Károly írói stílusáról. *Ethnographia* LXXXV. 168–171.

⁵² PALÁDI-KOVÁCS Attila 2011. 141.

⁵³ KOVÁCS Ágnes 1974. 171.

- KRESZ Mária
1974 Viski Károly népművészeti kutatásainak eredményei (különös tekintettel a kerámiakutatásra). *Ethnographia* LXXXV.
- KRIZA János
1943 *Vadrózsák* (Székely népköltési gyűjtemény). Viski Károly bevezető tanulmányával, I–III. H. n. (Budapest.)
- MARKÓ László
2003 Viski Károly. In: GLATZ Ferenc (főszerk.): *A Magyar Tudományos Akadémia tagjai*. III. 1385–1386. Budapest.
- OLOSZ Katalin
2011 *Fejezetek az erdélyi népballadagyűjtés múltjából*. Kolozsvár.
2012 Viski Károly balladagyűjtései a huszadik század elején. *Kriza János Néprajzi Társaság Évkönyve* 20. 229–250. Kolozsvár.
- PALÁDI-KOVÁCS Attila
2002 *Tárgyunk az időben*. Debrecen.
2007a Egy európai etnológus Erdélyből. Viski Károly. In: KALMÁR János (szerk.): *Európai szemmel. Tanulmányok Köpeczi Béla tiszteletére*. 199–211. Budapest
2007b A European ethnologist from Transylvania: Károly Viski. *Acta Ethnographica Hungarica*, 52. 335–350.
2011a Adalékok Viski Károly életútjához. *Alba Regia*, C sorozat 40. sz. 137–144. Székesfehérvár.
2011b A magyar etnográfia tudománytörténete. In: PALÁDI-KOVÁCS Attila (főszerk.): *Magyar néprajz*. I. 1. *Táj, nép, történelem*. 39–125. Budapest.
- PALOTAY Gertrúd
1946 Viski Károly (1882–1945). *Ethnographia* LVI. 113–116.
- SELMECZI KOVÁCS Attila
2002 Viski Károly (1883. ápr. 14. – 1945. szept. 5.). In: BODÓ Sándor – VIGA Gyula (szerk.): *Magyar Múzeumi Arcképcsarnok*. 940–941. Budapest.
- SIMONCSICS Péter
2008 Egy barátság utóélete: Viski Károly és Laziczius Gyula kapcsolatáról. (Adalék a XX. század művelődés- és tudománytörténetéhez). *Rálátás. Helytörténeti-honismereti, kulturális tájékoztató* IX. évf. III. negyedév, 23–31. Zsáka.
- SZABÓ T. Attila
1974 Viski Károly nyelvészeti, filológiai és művelődéstörténeti munkássága. *Ethnographia* LXXXXV. 158–164.
- SZEKFŰ Gyula (szerk.)
1939 *Mi a magyar?* Budapest.
- SZILÁGYI Miklós
1987 Jegyzetek Viski Károly emlékezéséhez. In: Györffy István, az Alföld kutatója és életművének irodalma. *Nagykunsági Füzetek* 6. sz. 147–154. Karcag–Szolnok.
- TALVE, Ilmar
1992 Ilmari Manninen in Finland and Estonia. In: RÄSÄNEN, Matti (ed.): *Pioners. The History of Finnish Ethnology. Studia Fennica, Ethnologica* 1. 50–76. Helsinki.
- VAJKAI Aurél
1940 A mai magyar néprajzi kutatás keresztmetszete, *Ethnographia* LI. 337–352.

VAKARELSKI, Hristo

1974 Emlékezés Györfly Istvánra, Bátky Zsigmondra és Viski Károlyra. *Ethnographia* LXXXV. 83–84.

VARGA Mária

1960 Viski Károly irodalmi munkássága. *Index Ethnographicus* V. 1. sz. 62–80.

VARGHA László

1974 Viski Károly (1883–1945). *Ethnographia* LXXXV. 172–187.

VISKI Károly

1906 A tordai nyelvjárás. *Nyelvészeti Füzetek* 32. sz. Budapest.

1910 Mi a kopjafa? *Néprajzi Értesítő* XI. 221–224.

1911a Adatok a székely építkezés ismeretéhez. *Néprajzi Értesítő* XII. 99–127.

1911b Régimódi házak Szalontán. Milyen lehetett a költő szülőháza? In: *Nagyszalontai Állami Főgimnázium 1910–1911. évi Értesítője*. 22 p. Nagyszalonta.

1913–1914–1915 A szalontai nép nyelvéből. *Magyar Nyelvőr* XLII. 210–218, 255–261, 295–306, 356–360, 394–404, 454–463.; XLIII. 126–132, 212–218, 263–266.; XLIV. 360–364.

1917 *Aranyék háza*. 23 p. H. n. (Nagyvárad).

1919 *Arany népe (Arany tárgyi néprajzának vázlata)*. 104 p. H. n. (Nagyvárad).

1920 Az erdélyi magyarság népművészete. In: *Erdélyi magyarság* 5–16. 29 tábla. Népművészet. Francia változata: *Les hongrois de Transylvanie. L'art populaire*. 19 p. 29 t. Budapest (Société de la Littérature Populaire).

1921a *Osztják hímzések (Ostjakische Stickereien)*. Bevezetés: Bátky Zsigmond. Budapest (Nemzeti Múzeum – Néprajzi Társ.).

1921b *Transylvanian Hungarian Peasant Art*. Budapest (The Popular Literary Society).

1923 *Transilvanian unkarilaisten kansantaide*. Petri Pál fordításában. Helsinki.

1924 *Székely hímzések I. Csíkmegyeiek.* /Magyar Népművészet, 7./ Budapest.

1925 *Dunántúli bútorok. 1. Székek.* /Magyar Népművészet, 6./ Budapest.

1926a A pávaszem. *Néprajzi Értesítő*. XVIII. 24–27.

1926b *A Bakony-balatonvidéki kőépítkezés.* /Magyar Népművészet, 12./ Budapest.

1926c Magyar népművészet. In: *Művészeti Lexikon*. (Szerk. Éber László.) 463–469. Budapest.

1926d Ungari rahvaparene kultuur. *Eesti rahva museumi aastramat*, II. 5–47. Tartu.

1926e A Nemzeti Múzeum népművészeti gyűjteményéből. *Magyar Iparművészet*, 105–109, 113–120.

1928a *L'art des pasteurs hongrois*. Congrès international des arts populaires. Prague du 7 au 13 Octobre 1928. Résumé, Paris (Institut International de coopération Intellectuelle), 1928. 56–64.

1928b *L'art populaire Hongrois*. L'introduction de cet ouvrage est due à Chales Viski. Les notes explicatives des figures á Sigmond Bátky et Etienne Györfly. XXXX p. 240 t. Magyar nyelvű kiadása: *Magyar népművészet*. Bevezető szövegét Viski Károly, az ábrákat magyarázó jegyzékét Bátky Zsigmond és Györfly István írta. 23 p. 240. t. Budapest.

1928c *Székely szőnyegek.* /A Magyar Népművészet Kincsestára, 2./ Budapest.

1929a Adatok a székelykapu történetéhez. *Néprajzi Értesítő* XXI. 65–88.

1929b A dunántúli parasztház. *Tér és Forma...* 24–29.

1929c A székely népművészetről. In: CSUTAK Vilmos (szerk.): *Emlékkönyv a Székely Nemzeti Múzeum ötvenéves jubileumára*. 411–437. Sepsiszentgyörgy.

1929d Les arts populaires hongrois. In: LUKÁCS, Georges (ed.): *La hongrie et la civilization*, II. 385–395. Paris.

- 1929e Magyar népművészet. In: LUKÁCS György (szerk.): *Magyarok a kultúráért*. Budapest (Magyar–francia kultúrliga).
- 1931a Die ethnographische Tätigkeit in Ungarn. *Lud Slowianski*, Tom. II. Zeszyt, I. 106–130. Kraków.
- 1931b *Gravures sur bois populaires roumaines de Transylvanie*. Budapest (Néprajzi Múzeum).
- 1931c Székely tűzhelyek. *Néprajzi Értesítő* XXIII. 16–27.
- 1931d A magyar skansen. *Magyar Szemle* XIX. 231–242.
- 1932a *Les villages hongrois et son art*. La Hongries d'hier et d'aujourd'hui. Les Ouvres Representative, 137–144. Paris.
- 1932b *Hungarian Peasant Customs*. Budapest.
- 1932c *Volksbrauch der Ungarn*. Budapest.
- 1933a Bódva-környéki tűzhelyek. *Néprajzi Értesítő* XXV. 21–23.
- 1933b L'ornementation hongroise. *Nouvelle Revue de Hongrie* 57–66.
- 1933c A magyarság néprajza. Sajtó alá rendezte CZAKÓ Elemér. I. kötet. *Tájékoztató*: 12–36.; *Bútorzat*: 246–286.; *Világítás*: 299–304. Budapest.
- 1934a Erdély népe. *Magyar Szemle* XXII. 409–417.
- 1934b A magyarság néprajza. Sajtó alá rendezte CZAKÓ Elemér. II. kötet. *Díszítőművészet*: 274–395.; *A hagyomány tárgyai*: 396–443. Budapest.
- 1935a *Ungarische Volkskunst*. Kulturbund-Ausstellung. Katalog, 6–15. Wien.
- 1935b *Tihany*. (CHOLNOKY Jenővel és ERDÉLYI Lászlóval.) A Balatoni Társaság Könyvtára I. Budapest.
- 1935c A magyarság néprajza. Sajtó alá rendezte CZAKÓ Elemér. III. kötet. *Bevezető*: 9–12.; *Dramai hagyományok*: 337–371. Budapest.
- 1936 *Ethnology of the Hungarian Folk*. Holiday Courses of the Debrecen University. Debrecen (Városi Nyomda).
- 1937a *Hungarian Dances*. London–Budapest.
- 1937b *Hungarian Peasant Costumes*. Budapest.
- 1938a *Etnikai csoportok, vidékek*. A Magyar Nyelvtudomány Kézikönyve, I. kötet, 8. füzet. Budapest.
- 1938b Zum Geleit. *Ungarische Jahrbücher*, XVIII. 121–122. Berlin.
- 1938c L'art populaire. In: *Visage de la Hongrie*, 403–419. Paris.
- 1939 A magyar jelleg a néprajz tükrében. In: SZEKFŰ Gyula (szerk.): *Mi a magyar?* 341–378. Budapest.
- 1940 Erdélyi népelet. In: DEÉR József (szerk.): *Erdély*. 123–137. Budapest.
- 1941a *Volksleben in Siebenbürgen*. Sonderndruck aus Siebenbürgen. (Verlag der Ungarischen Historischen Gesellschaft). Budapest.
- 1941b Népi és úri műveltség összefüggései a tárgyi néprajzban. In: ECKHARDT Sándor (szerk.): *Úr és paraszt a magyar élet egységében*. 135–160. Budapest.
- 1987 Emlékezés Györffy Istvánra. [Közli SZILÁGYI Miklós.] In: Györffy István, az Alföld kutatója és életművének irodalma. *Nagykunsági Füzetek* 6. sz. 150–154. Karcag–Szolnok.

Adalékok Viski Károly életútjához

A magyar néprajz tudománytörténetében Viski Károly máig sem kapta meg azt a figyelmet, amit a kimagasló pályatársak többsége megkapott, s ami az ő életművét is megilletné. Nem jelent meg róla monográfia *A múlt magyar tudósai* címen kiadott sorozatban, sem a nevét viselő kalocsai múzeum kiadásában. Pedig a róla nekrológot író munkatársai, tanítványai és tanszéki örökösei világosan látták Viski tudósi, szerkesztői, iskola-teremtő tanári kvalitásait, s a Magyar Néprajzi Társaság 1973-ban rendezett tudományos tanácskozásán előadó tanítványai hozzá fűződő személyes ragaszkodásukat is kifejezték szóban és írásban. Viski levelezésének, kéziratok hagyatékának jelentős hányadát Gunda Béla őrizte meg a debreceni egyetem Néprajzi Intézetének könyvtárában. Ugyanő Szalai Sándornét, *A múlt magyar tudósai* sorozat szerkesztőjét kívánta megnyerni az 1970–80-as évek fordulóján egy Viskiről szóló pályakép megírására. Gunda Béla, aki a kolozsvári egyetem néprajzi tanszékén követte Viskit, e szavakkal zárta a róla írott nekrológot: „Itt, Erdélyben megkülönböztetett kegyelettel őrizzük Viski Károly emlékét, s fokozottan értékeljük tudományos munkásságát, mert halálával a magyar néprajz legerdélyibb és legeurópaibb képviselőjét veszítettük el.”¹ A Viskit mestereként tisztelő fiatalabb pályatárs, Palotay Gertrúd is megfogalmazta, hogy a Bátky Zsigmond, Györffy István, Viski Károly alkotta nagy triászban „ő képviselte Erdély színeit, – de sajátos erdélyisége egyben európaiság is volt”.²

Viski erdélyiségének gyakori említése kézenfekvő, hiszen Erdély földjén, Torda városában született 1883-ban, és ott is nevelkedett. A gimnázium felső osztályait a székelyudvarhelyi református főgimnáziumban végezte, s ugyanott érettségizett 1902-ben. Egyetemi tanulmányait a kolozsvári egyetemen folytatta 1902–1906-ban. Herrmann Antal egyetemi magántanár ott 1898 óta már rendszeresen meghirdette néprajzi előadásait, s javában szervezte az Erdélyi Kárpát Egyesület, az EKE néprajzi múzeumát. Hallgatói közé tartozott Györffy István, Roska Márton, Csűry Bálint, Szendrey Zsigmond és mások mellett Viski Károly is. Viski a „kincses városban” 1906-ban tette le bölcsészdoktori szigorlatát, és szerezte meg magyar–latin szakos középiskolai tanári oklevelét. Szigorlatának szaktárgyai – magyar és finnugor összehasonlító nyelvészet, magyar művelődéstörténet és magyar irodalomtörténet – önmagukban is sokat mondanak az ifjú bölcsészdoktor érdeklődésének irányáról, felkészültségének forrásvidékeiről.³ Érdemes megjegyezni,

¹ GUNDA Béla 1946. 107.

² PALOTAY Gertrúd 1946. 113.

³ PALÁDI-KOVÁCS Attila 2007a. 336.; 2007b. 11–12.

hogy vele egy évben szerezte ott – ugyancsak magyar–latin szakos – tanári oklevelét Mézőly Gedeon, a magyar és finnugor nyelvészet későbbi kiválósága.⁴ Ott ismerte meg Györffy Istvánt is. 1941. október 14-én, amikor Viski a budapesti egyetemen első előadást tartotta, olyan lenyűgözően emlékezett meg tanszéki elődjéről, múzeumi munkatársáról, kedves barátjáról, hogy a három évtized múltán erre a székfoglalóra visszaemlékező Kresz Máriának és többi hallgatótársának megbénította jegyzetelő ceruzáját.⁵

Viski 1906 szeptemberétől 1919 őszéig középiskolai tanárként működött Székelyudvarhely, Nagyszalonta, Torda, majd a háború idején Újpest, végül Budapest gimnáziumaiban. A Keszthelyen 1941-ben keltezett, *Életrajzi vázlat* című gépiratában írja erről a közel másfél évtizedes periódusról: „A székelyudvarhelyi ref. kollégiumban akkori biztatásomra alapult – ma már jelentékeny – néprajzi múzeum. Tordán öre voltam a fejedelmi palotában akkor készülő múzeum néprajzi osztályának. Nagyszalontán szóban és írásban agitáltam egy szervezendő s Arany János, illetőleg a népies irodalmi irány munkásságát illusztráló néprajzi gyűjtemény, bizonyos »Arany-reáliák« múzeuma alapítása érdekében, nem eredménytelenül, de a ránk szakadt megszállás miatt – meg nem valósíthatóan.”⁶ Ebben a visszaemlékezésben láthatóan a múzeumi érdeklődésének, törekvéseinek eredményeit, bizonyítékait emelte ki, s nem utalt akkori filológiai tevékenységére, korai publikációira.

Gimnáziumi tanárkodásának életszakaszában főként nyelvtörténeti és dialektológiai kérdések foglalkoztatták, dolgozatait a *Magyar Nyelv* és a *Magyar Nyelvőr* is szívesen közölte.⁷ Nyelvészeti, filológiai és művelődéstörténeti munkásságának értékelését elsősorban Szabó T. Attilának köszönhetjük. Érdemes kiemelni, hogy Viskinek az indulása tájától megfigyelhető nyelvészeti érdeklődése a nyelvjárásokat illetően mutatkozott a legerősebbnek. Legkiemelkedőbb nyelvészeti tárgyú munkáit is a nyelvjárásleíró dolgozatok között találjuk.⁸ Első helyen említendő az 1906-ban – doktori szigorlatának évében – szülővárosa népnyelvéről kiadott dolgozata (*A tordai nyelvjárás*. Nyelvészeti Füzetek, 32. sz. Budapest, 1906. 64 p.). Másik jelentős dialektológiai munkájával – évek múltán – már a tiszántúli nyelvjárások ismeretét gazdagította (*A szalontai nép nyelvéből*. Nyelvészeti Füzetek, 69. sz. Budapest, 1913). Mindkét dolgozata máig is forrásértékű, becses tétele a magyar dialektológiai irodalomnak.⁹ Ehhez hozzáteszem, hogy folyamatosan jelentek meg cikkei az említett nyelvészeti folyóiratokban is. Állandó levelezésben állt a szerkesztőkkel, s csupán az MTA Könyvtárának Kézirattárában huszonhét Beke Ödönnek frott levele található ezekből az évekből.

Későbbi curriculumában és egyéb életrajzi jellegű írásaiban pályakezdésének nyelvészeti és irodalomtörténeti törekvéseit, publikációs törekvéseit nem említette, idősödven

⁴ SIMONCSICS Péter 2008. 23.

⁵ KRESZ Mária 1974. 168.; SZILÁGYI Miklós 1987. 148. „Idestova negyven esztendeje, hogy a kolozsvári egyetemen egy sovány, de barna-piros arcú, villogó szemű, mindig mosolygó egyetemi polgártárrsal, Györffy Pistával megismerkedtem.” VISKI Károly 1987. 150.

⁶ EA 10191.

⁷ VARGA Mária 1960. 63–64.; PALÁDI-KOVÁCS Attila 2007b. 12.

⁸ SZABÓ T. Attila 1974. 160–161.

⁹ SIMONCSICS Péter 2008. 24.

talán már fontosnak, értékesnek sem tartotta, holott munkásságának igen értékes részét képezik.

Viski középiskolai tanárkodásának közel másfél évtizedéről ezzel együtt is keveset tudunk, magánéletének alakulásáról, társadalmi kapcsolatairól, életviszonyairól még kevesebbet. Tanári működéséről önmaga az önéletírásaiban is elnagyoltan, összevontan, szakaszolás nélkül emlékezik meg. A szalontai évekről valamivel mégis többet tudunk, mint a székelyudvarhelyi kezdő tanár életéről. „Három évig néztem Arany népét Nagyszalontán”, írta szalontai magányáról. „Itt tanultam meg, hogy ő a magyarság mindenki felett ragyogó etnográfusa, hungarológusa. Fajtam ismeretében neki köszönök legtöbbit.”¹⁰ Évtizedek múltán mesélte el budapesti baráti társaságban, hogy szalontai tanárként napi sétájának ösvényeül a vasúti vágány közét választotta, és talpfáról talpfára lépegetve számolta, mérte a megtett utat.¹¹

Az alföldi parasztváros kevés változatosságot kínált a fiatal tanár számára, aki az Arany-émlékek buzgó kutatásába fogott, s kereste a társaságot, a szellemi, intellektuális tájékozódás lehetőségeit. 1941-ben így emlékezik vissza a szalontai évekre: „Itt sokat foglalkoztam Arany költői nyelvével s nyelvének, költészetének Szalontával való kapcsolataival. Tanítványaimat gyűjtőmunkára képeztem ki; e kezdeményem eredményei – távozásom után – ottani tanár-utódom, Szendrey Zsigmond tevékenységében jelentkeztek. Ugyanitt – minden sportlehetőség hiányában – szabályszerűen inasnak szegődtem egy nagy szövetkezeti asztalosműhelyben s egy év alatt megtanultam az asztalosmesterséget (a főlzsabadítással is megkínáltak), aminek később, múzeumtechnikai feladataim között nagy hasznát láttam.”¹²

Mínthogy a szalontai évek datálását sem Viski önéletrajzaiban, sem a róla szóló publikációkban nem találjuk, azokat eddig csupán hozzávetőlegesen tudtuk meghatározni. Danielisz Endre Viski szalontai tanárságát vizsgálva nem tudta eldönteni, vajon az 1909/10-es vagy az 1910/11-es iskolai évben kezdte meg ottani munkásságát. Az általa ismertett gimnáziumi iratok, jegyzőkönyvek adatai 1910-ből és a következő két évből valók. Az 1910–11-es tanév alakuló ülését 1910. augusztus 29-én tartották, s annak jegyzőkönyvét dr. Viski Károly vezette apró betűs, egyenletes kézírásával.¹³ A szalontai tanárkodás periódusát egyéb forrásadatok nyomán is az 1910–1912 közötti évekre tehetjük. Tudjuk, hogy a székelyudvarhelyi református gimnáziumban három évig szolgált, 1906 szeptemberétől kezdődően 1909 nyaráig. Első néprajzi közleményét – melyet a székely ház leírásának szentelt – 1911-ben közölte a *Néprajzi Értesítő*. Ugyanakkor jelent meg *Régimódi házak Szalontán. Milyen lehetett a költő szülőháza* című dolgozata is, amelyet legalább egyeztetendő helyszíni kutatásnak kellett megelőznie. Ennek a dolgozatnak az első változata már a Nagyszalontai m. kir. áll. főgimnázium 1910/11. évi *Értesítőjében* látott napvilágot.¹⁴ Bővebb változata *Aranyék háza* címen majd önálló füzetként is megjelent az Arany-centenárium alkalmából (Nagyvárad, 1917). Szalontai munkálkodásának betető-

¹⁰ PALOTAY Gertrúd 1946. 113.

¹¹ HOFFMANN Tamás 1974. 153.; VARGHA László 1974. 180.

¹² Néprajzi Múzeum, EA 10191 (*Életrajzi vázlat*, 1941).

¹³ DANIELISZ Endre 1976. 78.

¹⁴ VARGA Mária 1960. 63.

zése Arany népe. *Arany tárgyi néprajzának vázlata* címen megjelent monográfiája (Nagyvárad, 1919. 104 p. Arany Emlékegyesület kiadása).

1910-ben történt kapcsolatfelvétele Györffy Istvánnal, aki már az előző években is többször megfordult Biharban, főként a Fekete-Körös völgyében, s akivel Viski kereste a kapcsolatot. Kettejük levelezését elemezve Szilágyi Miklós arra az eredményre jutott, hogy 1909 januárjában, amikor Györffy – Bátky társaságában – Nagyszalontára látogatott, Viski Károly még bizonyosan nem a szalontai gimnáziumban tanított.¹⁵ Személyes találkozásuk Nagyszalontán 1911 augusztusában történhetett, Györffy István is akkori Fekete-Körös völgyi gyűjtőútjától számította barátságukat. Györffy akkor már a Nemzeti Múzeum gyakornokaként kutatta a vidék településföldrajzát, és Köröstárkányból látogatott be Szalontára. Viski 1941. évi tanszéki székfoglalójában megemlékezett arról, hogy néhány napot a terepen is együtt töltöttek: „Györffy István hívására néhány napot együtt töltöttünk Istvánnal a Kerezs-völgyben.”¹⁶ Ennek a találkozásnak, kezdődő barátságnak egészen biztosan szerepe volt abban, hogy Viski az etnográfia, a népművészet felé forduljon, s keresse az ott sorjázó feladatokat.

A nagyszalontai gimnáziumban „az 1911/12-es tanévet az augusztus 29-i értekezlettel nyitják meg. A jelenlevők között őt is említi a jegyzőkönyv, s azt, hogy magyart és latint fog tanítani. Lentebb még ezt olvashatjuk róla: „Igazgató úr az ifjúsági önképzőkör vezetésével Viski Károly tanár urat bízta meg.”¹⁷ Az önképzőköri jegyzőkönyvek irodalmi tárgyú előadásokat, a diákok által írt versek, novellák bemutatását és Arany verseinek szavalását említik, s nem tükrözik Viski néprajzi érdeklődését, sem azt, hogy tanítványait gyűjtőmunkára képezte ki. Ezt a kiképzést valószínűleg az iskolán kívül végzett terepbemjárások, családlátogatások, kirándulások formájában végezte. Az őt követő Szendrey Zsigmond idejében azonban az önképzőköri gyűlések „szinte folklorisztikai szemináriumokká alakulnak át” – a jegyzőkönyvek tanúsága szerint. Abból a munkából virágzott ki a Magyar Népköltési Gyűjtemény egyik nevezetes kötete (Szendrey Zsigmond – Kodály Zoltán: *Nagyszalontai gyűjtés*. Budapest, 1924).¹⁸

Nagyszalonta Viski pályáján nevezetes állomáshely volt magánéletének alakulásmenetét tekintve is, hiszen ott ismerkedett meg leendő feleségével és annak családjával. Kutatói életrajza ezekről a magánéleti vonatkozásokról természetesen nem szól, s nem érintik a munkásságát elemző, értékelő eddigi publikációk sem. Feleségét csupán közeli barátai, munkatársai, kedves tanítványai ismerték. Ők olykor hivatkoznak is a Viskinétől kapott információkra.¹⁹ Viski Károlyné, született Kornstein Klára (1893–1951) édesapja, Kornstein Herman a Nagyszalonta határában fekvő Pata-pusztán gazdálkodott az 1910-es évek elején (1887-től kezdődően). Klárának két idősebb fivére – Ernő és Egon – a szalontai gimnáziumba jártak, Klára magántanuló volt. A család jó módon élt a majorsághoz tartozó kúrián, akkori kifejezéssel élve „úrilak”-ban. A három gyermeket francia nevelőnő tanította franciára, minek folytán azok gyakran váltottak franciára az otthoni,

¹⁵ SZILÁGYI Miklós 1987. 149.; DANIELISZ Endre 1976. 77–79.

¹⁶ SZILÁGYI Miklós 1987. 151.

¹⁷ DANIELISZ Endre 1976. 78.

¹⁸ DANIELISZ Endre 1976. 79.

¹⁹ Például VARGHA László 1974. 175.

az egymás közötti társalgásban is. Viskit főnöke, a nagyszalontai gimnázium igazgatója, Tatár Balázs vitte el Pata-pusztára, mutatta be a Kornstein családnak és az akkor 19-20 éves Klárának. A bemutatás még 1910–11-ben történhetett. Tatár Balázs és felesége, Flóra meghitt barátságot ápolt Kornstein Hermannal és családjával. Viski Károly és Klára házasságkötése 1913-ban történt, az esküvőt Nagyszalontán tartották meg.

A szalontai gimnázium tanári karának 1912. augusztus 29-én tartott alakuló értekezletén Viski már nem vett részt. Az igazgató bejelentette, hogy a tantestületből kivált három korábbi tanártársuk, köztük dr. Viski Károly. A jegyzőkönyvből az is kiderül, hogy Viski maga kérte áthelyezését, de nem közli az új állomáshely nevét.²⁰ Életrajzi vázlatában tanári működésének színhelyeit sorolva Viski Nagyszalonta után és Újpest előtt említi Tordát. Más forrásainkból is arra következtethetünk, hogy az 1912/1913-as tanévet szülővárosában, Torda gimnáziumában szolgálta végig, s az 1913/14-es tanévben költözött Újpestre, kezdte meg ottani tanári működését. Maga írja, hogy Tordán öre volt „a fejedelmi palotában akkor készülő múzeum néprajzi osztályának”. A Tordán eltöltött tanévben Klára még nem lehetett vele, valószínűleg csak következő állomáshelyén, Újpesten költöztek össze.

A Kenéz (Kornstein) család története, a Klarával kötött házasság ténye is azt támasztja alá, hogy Viski – felesége családjával együtt – 1913-ban költözött Újpestre.

Ugyanis Kornstein Herman 1913-ban feladta a gazdálkodást, s a család – Klárát és Viskit is beleértve – Újpestre költözött. (A családi hagyomány szerint Viski újpesti állása ügyében apósa közbenjárt gróf Tisza Istvánnál, akit a geszti birtokról ismert.) Az első világháborút a család nagyon megszenvedte (hadikölcsön, infláció). Klára szülei Viskivel együtt béreltek egy szerény lakást Újpesten, majd Budapesten, s később is együtt laktak, „mindig szeretetteljes harmóniában”. Már Újpesten éltek, amikor (1914-ben) kislányuk (Judit) született, aki hat hónapos korában tuberkulózisban halt meg. Több gyermeke a házaspárnak nem született. Itt kell megjegyezni, hogy Viskiné, Klára asszony maga is tüdőbeteg volt, talán 6-8 éves kora óta, s 1951-ben a tüdővész vitte a sírba. (Pata-pusztai éveiben történő magániskoláztatásának is ez a betegség volt az eredendő oka.) Életének utolsó két-három évében különösen sokat betegeskedett. A második világháborút követően Klára és akkor még Budapesten élő fivére (Ernő) belügyminiszeri engedéllyel a család nevét Kenézsre változtatta.²¹

Visszatérve Viski nagyszalontai tanárkodásának kezdeteire, ami Danielisz Endrének és Szilágyi Miklósnak is gondot okozott, nagy biztonsággal kijelenthetjük, hogy az 1909/1910-es tanévet Viski Károly már Szalontán szolgálta végig. Ezt bizonyítja az a dokumentum, amely egyben Viski szabadkőműves múltjának is fontos bizonyítéka. A Nagyváradon 1915. február 28-án kiállított „Elbocsátó okmány”, amelyből kiderül,

²⁰ DANIELISZ Endre 1976. 78.

²¹ A családtörténeti információkat e helyen is megköszönöm Viski Károlyné, Klára asszony unokaöccsének, az Ausztráliában élő Kenéz Jánosnak és unokahúgának, Kenéz Mariannának, akik ma is rokoni szeretettel ápolják Viski Károly emlékét. 2009-ben John Kenéz (Kenéz János) keresett meg e-mail útján, s kérte tőlem a Viskiről angol nyelven megjelent cikkemet (PALÁDI-KOVÁCS Attila 2007a). Mintegy viszonzásul kaptam Tőle a fenti információkat és a mellékelt fényképeket.

hogy dr. Visky Károly (akkor még így írta a nevét) 1910. április 15-én „A Magyarországi Symbolikus Nagypáholy” védelme alatt álló „László király” páholyba s egyben a szövetségbe felvétetett, ahol 1911. március 3-án „legény”, 1911-ben (sic!) a „mester-fokra emeltetett”, s az okmány kiállítása időpontjában a páholy kötelékéből „saját kérelmére szabályszerűen elbocsáttatott”.²² A mester-fokra emeltetés évszáma minden bizonnyal elírás, de a felvétel 1910. április 15-i időpontja és az elbocsátás dátuma aligha téves. A felvételt biztosan megelőzte Viski tájékozódása, személyes ismeretségeinek bővülése, felvételi kérelme és ajánlása, ami közvetve azt bizonyítja, hogy az 1909/1910-es tanévet már Nagyszalontán töltötte, s a helyi gimnázium alkalmazásában állt. 1909 nyarától, augusztusától számítandó az a három esztendő, az a három tanév, amiről későbbi önéletrajzaiban szól: az 1909/1910, 1910/1911, 1911/1912-es tanév. Így érthető, hogy az 1910/1911-es tanév alakuló értekezletének jegyzőkönyvét Viski vezette.²³ Egy évvel korábban még nem vezethette, hiszen ezt a feladatot, aligha bízták volna egy teljesen ismeretlen, újonnan belépő kollégára. Nincs arról semmi ismeretünk, hogy a nagyváradi páholytól való távozása, elbocsátása után Újpesten vagy Budapesten tagja volt-e valamelyik szabadkőműves páholyoknak, kereste-e a kapcsolatot szabadkőműves szervezetekkel és személyekkel.

Viski Károly szűkszavúan szól 1913–1919 közötti tanári működéséről, kezdeti újpesti, budapesti éveiről is. Az 1941-ben keltezett „Életrajzi vázlat”-ban írja: „Újpesti tanár koromban, a háború alatt állami tornatanítói tanfolyamot végeztem; az iskolámban, valamint az Egyesült Izzólámpagyár nagyszabású sportegyesületében pár évig tornát és atlétikát tanítottam. 1919 őszén, a Nemzeti Múzeum Néprajzi Osztályának meghívására, mint szolgálatra oda osztott tanár, a múzeum szolgálatába léptem.”²⁴ Az újpesti gimnáziumban Viski Károly – a szintén ott tanító Babits Mihállyal együtt – tanára volt az 1914-ben ott érettségiző Laziczius Gyulának, a későbbi neves nyelvtudósnak. Viski tanári felkészültségét dicséri, hogy felfigyelt a gimnazista Laziczius tehetségére. Etikusi emberi tartását bizonyítja, hogy kedves tanítványáért a későbbi években is kiállt, igazoló írást állított ki az állásából fegyelmissel elbocsátott Laziczius visszahelyezése érdekében.²⁵

Amikor Laziczius a kommün idején (1919-ben) az orosz hadifogságból beteg, rokkan tanár hazatért, s még nem kapta kézhez tanári oklevelét, Viski azonnal gimnáziumi rendes tanárnak nevezte ki az általa vezetett Budapest VII. kerületi, István úti állami főgimnáziumba. Ugyanis 1919-ben Viski Károly már a Köznevelési Minisztérium Népbiztossága személynévi referense s egyben az István úti főgimnázium igazgatója volt. (Érthető, ha erről a szerepvállalásáról a következő évtizedekben nem ejtett szót az önéletrajzaiban!)

Laziczius Gyula 1919 nyarán Viski megbízásából tartott előadást az akkori modern irodalmi irányzatokról az Újpesten megtartott tanári átképző tanfolyamon. Ezért az előadásáért zárta ki egy életre a tanári munkából Lazicziust egy 1921. június 17-én kelte-

²² Néprajzi Múzeum, EA 10191/33.

²³ DANIELISZ Endre 1976. 78. Viski 1909 nyár végi belépése a szalontai gimnázium kötelékébe nem mond ellent SZILÁGYI Miklós (1987. 149.) idézett megjegyzésének, miszerint 1909 januárjában, amikor Györfy Nagyszalontán járt, még nem találkozhattak, mert Viski még bizonyosan nem az ottani gimnáziumban tanított.

²⁴ Néprajzi Múzeum, EA 10191/1.

²⁵ SIMONCSICS Péter 2008. 24.

zett fegyelmi határozat alapján a Magyar Királyi Vallás- és Közoktatási Minisztérium. Viski akkor adott „igazoló írást” az ügyről, s állt ki bátran, magára vállalva a felelősséget: „szívesen elismerem, hogy 1919 nyarán, Újpesten tartott tanítói [értsd: tanári] tanfolyamon, amelynek adminisztrálására én rendeltem ki, Kolléga úr az én felkérésemre tartott előadást a *modern irodalmi irányzatokról*; továbbá azt is, hogy a budapesti István-úti áll. főgimnáziumhoz az én hívásomra és ajánlásomra osztották be szolgálatra.

Mindkét alkalommal indítékom az volt, hogy mint az újpesti áll. gimnáziumban volt tanítványomat jól ismervén, Kolléga urat nagyra becsültem, s meg voltam győződve arról, hogy tapintatos, megfontolt egyéniségével [...] a magyar tanügy érdekeinek minden tekintetben kifogástalanul lesz szolgálatára. E feltevésemben nem is csalódtam.”²⁶ Nem Viskin múlt, hogy Laziczus csak 1933-ban léphetett az őt megillető egyetemi állásba, majd katedrára. Visszavétele döntően Gombocz Zoltán és Melich János közbenjárásának volt köszönhető, de Viski kiállításának, igazoló jelentésének erkölcsi példaadása azzal együtt is említést érdemel. A vázolt esetből láthatóan Viski Károly a diákjaira figyelő, a tehetségeket támogató, később is számon tartó és értük kiálló tanár volt. Vezetői alkalmassága, adminisztrációs képessége is kiderült már gimnáziumi évei alatt, mint arra igazgatói megbízatása és a kommun oktatásügyi népbiztosságán vállalt szerepe alapján következtetni lehet. Simoncsics Péter felteszi, hogy új munkahelyén, a Néprajzi Múzeumban Báttyék nem tudtak Viskinek ezekről a szerepvállalásairól, és ott tiszta lappal indulhatott a múzeumi pályán.²⁷ Érdekes, de dokumentumokkal egyelőre igazolhatatlan feltevés.

Viski tanári tevékenységének az etnográfia története szempontjából fontosabb részét alkotja egyetemi tevékenysége, a kolozsvári tanszék megalapításában és a budapesti tanszék folytonosságában betöltött szerepe, nevesebb tanítványainak köre és professzori habitusa, oktatási módszere. Egyetemi munkásságáról a róla eddig megjelent emlékezésekben csupán morzsákat találunk. Balassa Iván sommásan szól erről a fontos kérdéskörrel: „Viski csak néhány évet taníthatott az egyetemen, de ennek ellenére, számos tanítványt nevelt, akik ma nemcsak az ország határain belül, hanem Erdélyben és máshol szeretettel emlékeznek mesterük indítására és azokra a művelődéstörténeti távlatokra, melyeket ő nyitott meg számukra.”²⁸

Egyetemi hallgatói, tanítványai közül első helyen említendő az etnográfus Kós Károly, aki kolozsvári kinevezése után rögtön csatlakozott hozzá, s élete végéig megmaradt hűséges tanítványának. Amikor a Magyar Tudományos Akadémia külső tagjává választotta (1995), székfoglaló beszédében így emlékezett rá: „...közben Viskit a budapesti egyeteme hívták meg, én őt egy évre oda is követtem [...] Viski közben kijárta nekem az általam választott magyar peremvidéki – őrségi és Garam-völgyi – nyári gyűjtőútjaim anyagi fedezését, és ugyancsak ő ajánlotta Pável Ágostonnak az őrségi gerencsérsegről írt első néprajzi tanulmányomnak a Dunántúli Szemlében való folytatásos közlését is.

²⁶ Az eredeti archivális forrást közli: SIMONCSICS Péter 2008. 25. (Kiemelés az eredetiben.)

²⁷ SIMONCSICS Péter 2008. 25.

²⁸ BALASSA Iván 1974. 192.

Utolsó évemet aztán már Kolozsvárt végeztem az ide megválasztott Gunda Béla professzor nál.”²⁹

Budapesti hallgatói közül csak a nevesebbeket említve, ki kell emelni ifj. Kodolányi János, Kresz Mária, Kovács Ágnes, Vajda, László, Belényesy Márta és Gaál Károly nevét.³⁰ Közülük ketten – Kresz Mária és Kovács Ágnes – 1973-ban előadást tartottak róla a Magyar Néprajzi Társaság ülészakán. Kresz Mária, aki lenyűgözve hallgatta Viski első előadását, Györffy Istvánról szóló emlékeit, a következő előadásokat már jegyzetelte, s egyetemi füzeté alapján idézte fel Viski nézeteit a „néprajzi szemlélet” mibenlétéről. „A néprajzi szemlélet célja, hogy a kutató belülről ismerje meg a világot, a nép világát, hogy igyekezzen megrajzolni bármely népnek vagy népcsoportnak az ő sajátos világképét [...] Ez a világkép tökéletesen kerek, minden benne van, de csak az van benne, amit a nép belehelyezett.”³¹

Gaál Károly is azt hangsúlyozta kései megemlékezésében, hogy Viski fő törekvése az egyetemi oktatás, az előadások és a szemináriumok során a néprajzi szemlélet, a helyes kutatói közelítés módszereinek kialakítása volt. Rövid idő alatt olyan közeli kapcsolatba került professzorával, hogy a pesti Szent Imre Kollégiumból, a Ráday utcából átköltözött Viskiék lakásába, a Galamb utca 4-be. Ettől kezdve az esti beszélgetések jelentették számára a szakmai továbbképzést. Viski verte a fejébe, hogy „a magyarországi hagyományos kultúra az európainak egy része és nem valami ettől elszigetelt történetetlen konstrukció”. Ugyanott megjegyzi, hogy „Viski Károly aranyjánosi bölcsességgel igyekezett minden hallgatójának atyailag segíteni, egyiknek alkalmi munkát szerzett, a másikkal egy öltönyt ajándékozott, mindenki panaszát, örömét meghallgatta és ebben osztozott is, örömben együtt örült, a bánatot enyhítette”.³²

Hasonló történeteket hallottam Vajda Lászlótól és Belényesy Mártától is, akiket 2008-ban, 2009-ben kérdezgettem Viskivel kapcsolatos emlékeikről. Belényesy Márta elmondta, hogy szüleit 1945-ben kitelepítették. Ezért nem volt elég pénze, hogy beiratkozzon az utolsó szemeszterre. Tandíját Viski fizette ki, s amikor a doktori értekezését kellett sajtó alá rendeznie, Viskiné, Klára asszony volt segítségére, pedig a professzor akkor már folyamatosan kórházi ápolásra szorult. Vajda Lászlóra főként Viski egyetemese néprajzi olvasottsága, a világ távoli népeinek, kultúráinak ismerete, széles körű tájékozottsága gyakorolt mély benyomást. Előfordult, hogy fitogtatni akarta frissen szerzett ismeretét és a szemináriumon provokálta a mestert, de Viski kiselőadással válaszolt a kérdéseire. „Te, én akkor így mentem össze”, mutatta az ujjával Vajda, egykori megsegényülését szemléltetve.

Mindamellet Viskiben volt némi hajlam a zárkózottságra, távolságtartásra is. Ezt említette az imént hivatkozott 1973. évi ülészakához intézett levelében a bolgár Christo Vakarelski, és egykori hallgatói közül Kovács Ágnes is megfogalmazta: „mi, akik egyetemi előadásait hallgattuk, szemináriumának tagjai voltunk, közvetlenül is tapasztalhat-

²⁹ KÓS Károly 1995. 89.

³⁰ PALÁDI-KOVÁCS Attila 2007. 335.

³¹ KRESZ Mária 1974. 168.

³² GAÁL Károly 2004. 113.

tuk, hogy személyiségében volt valami sajátos távolságtartás. Ezzel szemben tanulmányaira az emberközelség jellemző.”³³

Ezek a felvillantott emlékek megerősítik Balassa Iván rövid értékelő sorait. A tanítványok névsorát látva, Viski professzori működésének jelentőségét valószínűleg az eddiginél is többre kell értékelnünk a jövőben.

(2011)

Irodalom

BALASSA Iván

1974 Bátky Zsigmond, Györffy István, Viski Károly munkássága a magyar néprajzban. *Ethnographia* LXXXV. 77–82.

DANIELISZ Endre

1976 Adatok Viski Károly szalontai tanárságához. *Múzeumi Kurír* 20. sz. (II. kötet, 10. sz.) 77–79. Debrecen.

GAÁL Károly

2004 Az én intézetemre emlékezem. *Néprajzi Hírek* XXXIII. 3–4. sz. 113–114.

GUNDA Béla

1946 Viski Károly, 1883–1945. *Erdélyi Múzeum* LI. 105–107.

HOFFMANN Tamás

1974 Viski Károly néprajza. *Ethnographia* LXXXV. 43–47.

KÓS Károly

1995 Néprajzi törekvéseimről. *Néprajzi Hírek* XXIV. 1–4. sz. 85–96.

KOVÁCS Ágnes

1974 Viski Károly írói stílusáról. *Ethnographia* LXXXV. 58–61.

KRESZ Mária

1974 Viski Károly népművészeti kutatásainak eredményei (különös tekintettel a kerámiakutatásra). *Ethnographia* LXXXV. 54–58.

PALÁDI-KOVÁCS Attila

2007a A European Ethnologist from Transylvania: Károly Viski. *Acta Ethnographica Hungarica* 52. 335–350.

2007b Egy európai etnológus Erdélyből: Viski Károly. *Rálátás* VIII. 4. sz. 11–22. Zsáka.

PALOTAY Gertrúd

1946 Viski Károly (1882–1945). *Ethnographia* LVII. 113–116.

SIMONCSICS Péter

2008 Egy barátság és utóélete: Viski Károly és Laziczius Gyula kapcsolatáról. (Adalékok a XX. század művelődés- és tudománytörténetéhez). *Rálátás* IX. 3. sz. 23–31. Zsáka.

SZABÓ T. Attila

1974 Viski Károly nyelvészeti, filológiai és művelődéstörténeti munkássága. *Ethnographia* LXXXV. 48–54.

³³ KOVÁCS Ágnes 1974. 171.

SZILÁGYI Miklós

1987 Jegyzetek Viski Károly emlékezéséhez. In: Györffy István az Alföld kutatója és életművének irodalma. *Nagykunsági Füzetek* 6. sz. 147–154. Karcag–Szolnok.

VARGA Mária

1960 Viski Károly irodalmi munkássága. *Index Ethnographicus* V. 1. sz. 62–80.

VARGHA László

1974 Viski Károly (1883–1945). *Ethnographia* LXXXV. 172–187.

VISKI Károly

1987 Emlékezés Györffy Istvánra. [Közli Szilágyi Miklós.] In: Györffy István az Alföld kutatója és életművének irodalma. *Nagykunsági Füzetek* 6. sz. 150–154. Karcag–Szolnok.

NÉPKÖLTÉSZET, FOLKLÓRMŰVELTSÉG

Braun Soma és néprajzi munkássága

„Tanár, szociológus, a szociáldemokrata munkásmozgalom propagandistája” – írja róla az *Életrajzi Lexikon*.¹ Braun Somát a néprajztudomány sem tartja számon etnológusként, s bár művei nem ismeretlenek számunkra, a tudós kilétét kevesen ismerik. Nem is csodálkozhatunk ezen, hiszen messze vagyunk még attól, hogy a magyar néprajztudomány munkásainak, kisebb és nagyobb tudósainak arcképét mind megrajzoljuk, folytatva az Ortutay Gyula által elkezdett tudománytörténeti munkálkodást.² Braun esetében még azon is vitatkozni lehetne, hogy mennyiben tekinthető néprajzosnak, hiszen nem vett részt a szakma életében, műveit kívülállóként alkotta. Nézetem szerint azonban ebben a vitában nem a szakmai hovatartozást, hanem a műveket kell döntő kritériumnak tekinteni.

Most, első kísérletképpen csak vázlatosan, sok tekintetben hiányos ismeretanyag alapján kívánom bemutatni Braun Soma pályáját.

Kecskeméten született 1890. február 13-án kispolgári családból. „Szülei nehéz körülmények között éltek, s ami annak idején polgári családokban ritkaságszámba ment, édesanyja is dolgozott. Óvónő volt. Apját már kisgyermek korában elvesztette, idősebb testvére, János vasipari tanonc lett.”³ Soma korán jelentkező tehetségével és szorgalmával mégis kivívta, hogy gimnáziumba, majd később egyetemre mehessen. A szükséges anyagiak nagy részét maga teremtetten elő, főként korrepetálással. Széles körű érdeklődése mindig új és új irányba vonzotta. Kitűnő matematikus volt, de ugyanilyen jó történelemszakként és nyelvésznek is indult. Már gyermekkorában – tanár nélkül – angolul, franciául és németül tanult.

A pesti Pázmány Péter Egyetem bölcsészkarán még egy sor nyelvet tanult. A görög, latin, német és angol mellett Schmidt Józsefnél, a kor nemzetközi tekintélyű, orientalista filológusánál bengálit és szanszkritot tanult. S bár nem készült orientalistának, e két nyelvben való jártassága lehetővé tette számára, hogy a *Rámájánát* és a *Máhábháratát* eredetiben olvassa. Braun Somát magával ragadta a keleti mesevilág. Schmidt József irányítása mellett a mesekutatás történetével, elméletével és módszereivel is megismerkedett, s talán nem tévedünk, ha arra gondolunk, hogy a népmeséről egy évtizeddel később

¹ Magyar *Életrajzi Lexikon*, I. Budapest, 1967. 264.

² Vö. az ORTUTAY Gyula 1960; 1966 kötetekben megjelent arcképekkel, amelyekkel új esszéműfajt teremtett a néprajzban.

³ TÖRÖK Júlia 1966. 129. Az életrajzi adatok túlnyomó részét innen vettem. Török Juliának e helyen is hálás köszönetemet fejezem ki cikkem kéziratának elolvasásáért és hasznos tanácsaiért.

megjelent könyvének tényanyagát jórészt már akkor összegyűjtötte. Korán kialakult etnológiai érdeklődése, a primitív kultúrák iránti vonzalma is. Féltestvérétől – aki hosszabb ideig élt Ceylonban és Jáván – népművészeti alkotásokat kért, s mint életrajzírója, Török Júlia közli, „Soma valósággal dédelgette otthonában a tőle érkezett kultikus álarcokat”.⁴

Még egyetemi évei alatt kezdett el módszeresen olvasni. Soha nem feküdt le addig, amíg nem végzett az aznapra előírányzott olvasnivalóval. Professzorai nagy reményeket fűztek hozzá, s méltán remélhette, hogy komoly tudományos pálya vár rá. Hat esztendő alatt kétszer került állami ösztöndíjjal külföldre. Másodéves volt, amikor Göttingába, és negyedéves, amikor Londonba küldték. Németországban archeológiai, Angliában nyelvészeti tanulmányokat folytatott, s közben nyelvtudását is tökéletesítette.

Az egyetemi évek alatt sem kötelezte el magát igazán egyik tudományszakkal sem. Olvasott közgazdaságtant – már ekkor megismerte Marx és Engels műveit –, történettudományi műveket, művészettörténetet, biológiát, szociológiát, pszichológiát, filozófiát. A szigorú módszeresség, a mindig pontosan kitűzött munka és kitűnő emlékezőtehetsége tette Braun Somát azzá a polihisztorrá, akit később annyira tiszteltek, sőt csodáltak tanítványai.

Első dolgozatait klasszika-filológiai és filozófiai kérdésekről írta. Dolgozatait rendszeresen közölte 1911–1915 között az *Egyetemes Philologiai Közöny*.⁵ Kedves diákkori témája volt Apuleius, akiről *Apuleius tanulmányok* címmel jelentetett meg egy kis tanulmánygyűjteményt.⁶ Vizsgálta például azt, hogy kinek a művét használta Apuleius *Metamorphoses*-ének megírásához, s fejtegette az Asclepius bölcséleti magvát.⁷ Doktori értekezését Horatius filozófiájáról írta.⁸

Tudományos pályáját, karrierjét az első világháború törte ketté. Az egyetemi tanulmányok elvégzése, a doktorátus megszerzése után röviddel kitört az első világháború, s Braun Soma bevonult önkéntesnek. Amikor a háborúból végre hazajöhetett, örült, hogy állást kaphatott a ceglédi főgimnáziumban. Ez a vidéki tanári státus nem a nagy remények teljesülése volt, de abban az időben megelégedett vele.⁹ Ismét dolgozott, de ezúttal egy új tudományterületen. Sajtó alá rendezte a magyar jakobinusok történetének alapvető dokumentumát, Kazinczy Ferenc és Szirmay Antal munkáját.¹⁰ Vajon mi fordította a klasszika-filológiától a forradalmak felé? Milyen hatások érték a háború során? Sajnos ezeket a kérdéseket megválaszolni nem tudjuk.

Cegléden érte az 1918-as „őszirózsás forradalom”, majd a Tanácsköztársaság. S ekkor végleg eldőlt a sorsa. Nemcsak a tanári kar és diákjai előtt tett hitet a baloldali eszmék mellett, hanem szerepet is vállalt a kommün idején. Direktóriumi tagságot vállalt, előadásokat tartott, s a gimnáziumban vallásoktatás helyett szociológiát adott elő. A Tanácsköztársaság leverése után bíróság elé állították és a kecskeméti királyi törvényszék

⁴ TÖRÖK Júlia 1966. 130.

⁵ BRAUN Soma 1911; 1912; 1915.

⁶ BRAUN Soma 1913c.

⁷ BRAUN Soma 1911; 1913a.

⁸ BRAUN Soma 1913b.

⁹ TÖRÖK Júlia 1966. 131.

¹⁰ KAZINCZY Ferenc – SZIRMAY Antal 1918.

többrendbeli izgatás büntetében mondta ki bűnösnek. Az ítélet indoklásában szerepel bűnei között, hogy nagy nyilvánosság előtt az államról mint erőszakszervezetről beszélt, s kifejtette, hogy „a magántulajdonról senki sem akar lemondani, a magántulajdont erőszakkal kell köztulajdonba venni”.¹¹ A Horthy-bíróság 5 évi börtönbüntetésre ítélte, s ebből körülbelül 3 évet ült le a szegedi Csillag-börtönben. De nem a börtön volt az igazi büntetés számára. Sokkal fájdalmasabban érintette, hogy bezárult előtte az áhított tudományos pálya. Kiszabadulása után egyike lett az állástalan diplomásoknak.

Fordításokból, előadások honoráriumából kerítette elő a legszükségesebb anyagiakat. Börtönevei után került szorosabb kapcsolatba az SZDP-vel, amelynek bizonyára már a háború alatt is tagja volt. Gyakran kérték fel, hogy a szakszervezetekben, különösen a MOSZ-ban (Magántisztviselők Országos Szövetsége) előadásokat tartson. Ezekben a nyomorúságos években írta és jelentette meg két néprajzi művét is.¹²

Végül többnyelvű levelezőként sikerült elhelyezkednie a Kereskedelmi Bankban, ahol évekig írta a leveleket és kimutatásokat. A gazdasági válság idején, amit a bankban is elbocsátások jeleztek, egy négygyermekes családapa helyett önként otthagyta állását. Az SZDP ebben az időben, 1933-ban helyezte új alapokra a pártoktatást. Elvállalta a pártoktatás vezetését, s minden tudásával végezte ezt a munkát, amíg el nem vitték egy büntetőszázaddal 1942 tavaszán. A harmincas évek elején már az SZDP egyik legképzettebb elméleti munkatársa volt, főmunkatársa a *Szocializmusnak*, a legálisan megjelenő pártfolyóiratnak, de munkatársa volt az 1928-ban megjelent *Társadalmi Lexikonnak* is. A szerkesztő, Madzsar József szerkesztői előszavában Mónus Illés, Révész Mihály, Szakassits Árpád mellett emeli ki, hogy jelentős részt vállalt a szerkesztésben is. A munkatársak között volt többek között Braun Róbert – akihez nem fűzte rokoni kapcsolat –, Vámbéry Rusztem, Molnár Erik. Ennek a lexikonnak a róla szóló szócikkből tudjuk, hogy a húszas évek végén a Népszava könyvkereskedés lektora volt.¹³ A 20-as, 30-as években állandó munkatársa volt a *Népszavának*. Bővítette és ellenőrizte Bebel *A nő és a szocializmus* c., Somogyi Béla fordításában a *Népszava* által 1928-ban kiadott művét.

Braun Somát ismerték mindazok, akik a két világháború között a mozgalom tájékára vetődtek. Nem volt kommunista, de hallgatói között szép számmal voltak kommunisták is. Szemináriumait az SZDP égisze alatt, de a szakszervezetekben vezette, legtöbbit a Vasas Szakszervezet Magdolna utcai épületének alagsorában. Egy- és hároméves szemináriumi oktatásokat szervezett. Nagy gonddal állította össze ezek tematikáját, tanmeneteket készített, s a nagy előadói gárda képzésével, nevelésével is sokat foglalkozott. Temérdek adminisztrációval bajlódott, ő fizette ki az előadóknak a szerény honoráriumot, s a peremkerületekbe, ahová nehezen kapott előadót, rendszerint maga baktatott ki előadást tartani.¹⁴ Közben elméleti munkásságot is folytatott. Könyvet akart írni a törté-

¹¹ TÖRÖK Júlia 1966. 131.

¹² BRAUN Soma 1923. megjelent a Czákó Ambró szerkesztette „Szabad Iskola” könyvsorozat köteteként a Genius kiadásában. BRAUN Soma 1924, az SZDP „Munkáskultúra” c. sorozatának 1. számaként a Népszava könyvkereskedés kiadásában jelent meg.

¹³ *Társadalmi Lexikon*, 1928. 85.

¹⁴ Meleg szavakkal ismerteti áldozatos propagandista-pedagógusi munkáját TÖRÖK Júlia 1966. 128–129.

nelmi materializmus elméletéről. A *Szocializmus* 1925. októberi száma azzal a megjegyzéssel közli *Az ideológikus történetírás bírálata* c. tanulmányát, hogy a szerző akkor készülő *Történelmi materializmus* c. könyvének egyik fejezete, s a könyv a *Népszava* kiadásában jelenik majd meg. Ebben a tanulmányában egyébként a történetírás szellemtörténeti irányzatát bírálta. A könyv végül mégsem jelent meg, csupán egy füzetet sikerült csaknem tíz évvel később közreadnia.¹⁵ Tanulmányt közöl *Marx és Hegel* címmel,¹⁶ vitára bocsátja *Munkásszemináriumok* címmel oktatási programját.¹⁷ 1934-ben vitát folytat *Irodalom és politika* címmel.¹⁸ Széles körű irodalmi érdeklődését és tájékozottságát mutatja a kolozsvári *Korunk* első évfolyamában *Az új orosz regény* címmel megjelent tanulmánya.¹⁹ Ebben figyelmeztet arra, hogy a forradalom utáni orosz társadalom elmélete és gyakorlata csak a marxizmus tételeinek ismeretében érthető meg. Az új orosz regényekben nyomra sincsen többé a bús lemondásnak, s a háború előtti orosz irodalom pesszimizmusával szöges ellentétben álló optimista irodalom született.

Braun Soma munkáját nem nagyon becsülte a Szociáldemokrata Párt vezetősége, sőt a jobboldali vezetők permanensen gáncsolták. Annál jobban szerették tanítványai. Nemcsak hihetetlen tudásáért, tájékozottságáért, de a tudós egyszerűségéért is becsülték. Nagy tisztelettel és megbecsüléssel emlékezik róla visszaemlékezéseiben nem egy tanítványa.²⁰ *Társadalomlélektan* c. könyvének a megjelenését is tanítványainak áldozatkészsége tette lehetővé ezer számozott példányban, miután a *Népszava* elzárkózott a kiadástól. (Ebben főként Vilfredo Pareto svájci szociológus elmélete kapcsán fejt ki nézeteit. Eredetileg egy szemináriumi esztendő előadásainak anyaga volt.²¹)

1942 elején kedvére való megbízatást kapott – Engels *Anti-Dühringjét* kellett volna magyarra átültetnie. (Tudni kell, hogy Marx *Anti-Proudhon* c. művét, *A filozófia nyomorúságát* is ő fordította magyarra.²²) Előre örült az *Anti-Dühring* fordításának, de sohasem végezte el. Munkaszolgálatos behívót kapott, s egy büntetőszázadba osztották be. Néhány hónappal bevonulása után már nem élt. A Don mellett halt meg 1942 szeptemberében.

*

Braun Somának az összehasonlító mesekutatásban írott könyvét, amely első magyar nyelvű összefoglalása volt a különféle meseelméleteknek és módszertani iskoláknak, ma sem tudja nélkülözni a hazai folklorisztika. Az egyetemeken ma is gyakran adják fel kötelező olvasmánynak. Török Júlia szerint „a népmesekutatás valamiféle oldalági munka volt számára »ingyen adódott«, »leesett« az animizmus, az emberi őskor tanulmányo-

¹⁵ BRAUN Soma 1934a.

¹⁶ BRAUN Soma 1928.

¹⁷ BRAUN Soma 1931.

¹⁸ BRAUN Soma 1934b.

¹⁹ BRAUN Soma 1926.

²⁰ TÖRÖK Júlia 1966; MAROSÁN György 1968. 640.

²¹ BRAUN Soma 1935a.

²² MARX, K. 1946.

zása során”.²³ Ugyanakkor utal arra, hogy talán azóta is élt Braun Somában a népmese-kutatás vágya amióta az egyetemen megismerkedett a hindu mesevilággal. Nézetem szerint viszont, a mesekutatás nem mellékes része volt Braun Soma tevékenységének. Hiszen még egyetemi hallgatóként lefordította Apuleiust. A *népmese* c. könyvének egyik fejezetét, amelyben a klasszikus görög–latin mesét kívánja bemutatni, részben az *Apuleius tanulmányok* nyomán írta.²⁴ Az Apuleius feldolgozásában megismert Psyche-mítosznak²⁵ olyan eredeti megközelítését olvashatjuk nála, ami hosszas önálló kutatómunka eredménye lehet.

Nem tartom teljesen kizártnak, hogy Braun Soma tudatosan mesekutatónak készült. A *népmese* c. könyvét megjelenése idején nem recenzálták a szakfolyóiratok – akkoriban semmit sem recenzáltak, éppen hogy könyöradományokból megjelenhettek –, s azóta sem igen méltatták ezt a könyvet. Mai szemmel már elavultnak tűnik, de ha a kor szintjén vizsgáljuk, feltétlenül megállja a helyét. Gondoljunk csak arra, hogy Viski ekkortájt Haberlandt művecskéjét lefordításra érdemesnek találta, s hogy R. Allier *Kultúra és varázslat* c. műve korszerű, izgalmas olvasmány volt. Braun kötetét egy tájékozott szakember munkájának kell tekintenünk. Nemcsak a *Kalevalával* elinduló finn földrajztörténeti iskoláról, Benfey vándorlási elméletéről, Tylor evolucionista antropológiájáról, hanem az akkor legfrissebb kutatási módszerekről is véleménye van. Láthatóan izgatja a pszichoanalitikus módszer, amelyet a népmesék értelmezésében kíván felhasználni, mint a népszokások vizsgálata során néhány évvel később Róheim Géza tette. Wundt és Freud pszichológiájának hatása ezen a műven érezhető leginkább. (Ugyanakkor többször hivatkozik Feuerbachra, s érződik, hogy ismeri Marx műveit.) Katona Lajos módszeréről nincsen jó véleménye, eklektikusnak tartja. Ezt írja: „A tudományos válogatás, az arany középútnak alkalmazása mindig megvolt olyankor, amikor nagy, összefogó gondolatok híján, kisebb koncepciókkal is beérték az emberek és (az) nem ritkán jó, közepes termést is hozott [...]. A fáradt koroknak, nagy hagyományú, tisztes múltú tudományoknak ez az elvénhedett felfogási módja azonkívül igen kevésbé illik az összehasonlító mesekutatás ifjú tudományához, mely hagyományainak kisebb számával a legkevésbé sem szorítkozhatik a meglevő elméletek válogató felhasználásához.”²⁶

A magyar népmese eredetéről és történetéről írott rövid fejezet is tanulságos része könyvének. Megkísérli a magyar mese karakterét megrajzolni, s egy osztályozási módot is ajánl. A magyar mese fejlődéstörténetének áttekintése szintén igen komoly eredménye a könyvnek. Utolsó soraiból ismét csak azt olvasom ki, hogy Braun mesekutatónak számította magát, tervei voltak. Művét ezekkel a sorokkal zárja: „Vázlatosan áttekintve körülbelül ezek a főbb mozzanatok, melyekkel a magyar népmesével foglalkozó tudománynak törődnie kell és amelyek nagyjából megjelölik az utat is, amely még előttünk fekszik. Az út rögzös és fáradságos, de megéri a fáradságot. Eredménye egy fejezet az egyetemes

²³ TÖRÖK Júlia 1966. 132.

²⁴ BRAUN Soma 1923. 149–174. VIII. fejezet.

²⁵ Apuleius 1918. Amor és Psyche meséjét, Apuleius feldolgozását Braun Soma mellett többen is átültették magyarra, így Fábíán Gábor, Csengery János, Révay József.

²⁶ BRAUN Soma 1923. 43.

művelődéstörténetből, nekünk, magyaroknak egy darab magyar kultúrhistória.”²⁷ Csak sajnálhatjuk, hogy Braun Soma útja elvezetett a mesekutatástól, mert az ő felkészültségéből megfelelő körülmények között sok kitűnő tanulmányra futotta volna. Hiszen könyvének minden lapján meglep bennünket páratlan műveltsége, egyetemes látásmódja, a kultúrák ismerete. Braun Soma számos olyan összefüggésre, lehetőségre mutatott rá, amelyre külön-külön sem a klasszika-filológusok, sem a népmesekutatók nem figyeltek fel, s amelyeket a kutatás még ma sem nyomozott végig, de Braun esetleg megnyugtatóan lezárt volna.

Távolodása a feltehetőleg rendelésre írott s egy évvel később, 1924-ben *A primitív kultúra* címmel megjelent könyvével kezdődött. A *Népszava* kiadásában, a *Munkáskönyvtár* első számaként publikált kötet ismeretterjesztő céllal íródott. Ebben Braun hasznosíthatja régészeti iskolázottságát, filozófiai jártasságát, etnológiai ismereteit, széles körű olvasottságát. Kimondott célja az emberi társadalom történeti fejlődésének bemutatása tudományos bizonyítékok alapján. Az evolúciót, a haladást akarta megmutatni, mert „az emberiség útja legkezdetlegesebb kezdetétől mindmáig folytonos fejlődés volt, és ha az emberi társadalmak fejlődése látszólag olykor meg is állt, ha a lelkeken néha erőt is vett a bús pesszimizmus, a technikai és szellemi kultúra iránya egyenes vonalú haladást mutat. A haladás fölismerése pedig az eddig megtett út számbavétele a legbiztosabb mód, amely egyben a legbiztosabb reménység is arra, hogy folytonosan előbbre megyünk.”²⁸

A „primitív kultúra” tulajdonképpen már egy kis bevezető a történelmi materializmusba. Miután meghatározza a kultúra fogalmát, s szól a kérdéskör kutatásával foglalkozó tudományterületekről, köztük az összehasonlító etnológiáról, a komparatív nyelvtudományról, a mitológia- és mesekutatásról sem megelégedkezve, az emberiség törzsfelődésének kezdeteit, az ősemberleleteket veszi sorra. Tömör evolucionizmus, darwinizmus az első fejezet!

Anyagát tekintve sokban meghaladott ez a könyv, szerkesztése viszont – s ez Braun érdeme – ma is modern. A paleontológiai fejezet után ugyanis a kultúra szektorai szerint csoportosítja mondanivalóját. A fő fejezetek címei: „A technikai kultúra kezdete”, „A gazdasági kultúra kezdetei”, „A szellemi kultúra kezdetei”, „A vallási kultúra kezdetei” és „A társadalmi élet kezdetei”. Kiemelten foglalkozik a szerszámok eredetével, a tűz felfedezésével, a lakóhely fejlődésével, a nyelv és az írás kezdeteivel, a vallási képzetek kialakulásával, a család eredetével, az exogámia és az anyajog kérdésével.

Megelőzte ebben Julius Lipset, aki *A dolgok eredete* c. művét csak 1946-ban írta. A hazai néprajztudományban nem talált visszhangra ez a Braun-könyv sem. Általános etnológiai mű nem is született magyar nyelven, csak negyven év múlva, amikor Bodrogi Tibor *Társadalmak születése és Mesterségek születése* c. könyvecskéi adtak ismét összefoglaló tájékoztatást az általános etnológia kérdésköreiről.

Braun Soma imponáló anyagismerettel vezeti olvasóit az emberi társadalom fejlődésének tekervényes ösvényein. Széles körű tájékozottsága és filozófiai felkészültsége lehetővé tette számára, hogy lássa és láttassa a nagy összefüggéseket, s hogy ne csupán egyetlen

²⁷ BRAUN Soma 1923. 194.

²⁸ BRAUN Soma 1924. 4.

szaktudomány szemszögéből vizsgáljon valamely kérdést. A vallások eredetéről szólva egymás mellé állítja a görög bölcselek, Hume, Herder, Hegel, Feuerbach, Engels véleményét, majd Engels *Anti-Dühring*-ben megfogalmazott álláspontját „helyesbíti” az etnológiai valláskutatás újabb eredményei alapján. „Az etnográfiai valláskutatás [...] kétségtelenül megállapította, hogy a vallási képzeteket nem a természettől való félelem, hanem a saját természete, keletkezése és elmúlása, a halál gondolata ébresztette föl a kezdetleges emberben...”²⁹

A kötetet végigolvasva látjuk, hogy a bibliográfiájában feltüntetett műveken kívül (Tylor, Morgan, Frazer, Bachofen s mások általános etnológiai művei) mennyit felhasznált még, köztük Ratzel, Bastian és mások műveit. Ezt a könyvet mindenképpen önálló, tudományos munka eredményének s tudományos értékű műnek kell tekintenünk, ha népszerűsítő céllal íródott is. A *Szocializmus*-ban róla megjelent recenzió joggal állapította meg, hogy a magyar tudományos irodalom terén olyan teljesítmény ez, „amilyennel eddig a gazdag magyar polgári könyvkiadók nem nagyon dicsekedhettek”.³⁰

A kötet összefoglaló fejezetének alcíme – Mire tanít meg bennünket az ősember története? – Marx történelmi materializmusának alapgondolata, mint az ilyen kutatások vezető eszméje. Idézi Marx szavait *A közgazdaságtan bírálatához* c. művéből: „A történetet nem tudományos eszmék, hanem végső fokon a gazdasági élet határozza meg és a vallási, erkölcsi, jogi, bölcséleti eszmék megváltozása nem oka, hanem okozata a mindenkor gazdasági fejlődésnek. A termelési viszonyok összessége alkotja a társadalom gazdasági szerkezetét és a társadalom gazdasági szerkezete az alapja a társadalom minden egyéb életmegnyilvánulásának.”³¹

Elméleti néprajzi könyvet Magyarországon aligha olvastak még annyian, mint Braun Somának ezt a könyvét. Nem a néprajztudomány művelői, hanem a munkásszeminariumok hallgatói. A könyvet a szociáldemokrata párton belül is terjesztették, megtalálható volt a szakszervezeti könyvtárak polcain. Hatását nehéz volna lemérni, de biztos, hogy munkások százainak, talán ezreinek gondolkodását, ismereteit gazdagította, fejlesztette.

Egy évvel később Braun Soma már *A történelmi materializmus* c. munkáján dolgozott. Ezzel végleg elveszett a néprajz számára, de nagy nyeresége volt a munkásmozgalomnak. Néprajzi olvasmányai később is voltak, s időnként ismertetett is egyet-egyét az SZDP lapjaiban. Például *A magyarság néprajza* köteteit megjelenésük sorrendjében, elismerően recenzálta.³²

Dióhéjban egyelőre ennyit mondhatunk Braun Soma életéről és munkásságának – különös tekintettel néprajzi tevékenységére – főbb állomásairól. E rövidnek szánt ismertetéshez képest talán sokat is időztem életrajzájánál. Úgy gondolom, mégsem hasztalanul, mert másképp aligha értenénk meg néprajzi műveinek jelentőségét, e művek születésének körülményeit. Életútja azt példázza, hogyan lett egy „könyvmoly filozóf”, a széptudományok szerelmeséből a munkásmozgalom elkötelezett tanítója. Ilyenformán

²⁹ BRAUN Soma 1924. 176.

³⁰ Vö. *Szocializmus* 1925. 4. sz. 174.

³¹ BRAUN Soma 1924. 250.

³² BRAUN Soma 1935b.

többszörösen is tanulságos, izgalmas számunkra az ő életének példázata. Egy torzóban végződő életmű és tudóspálya, egy tragikumában is felemelő emberi sors, magatartás sokszor a sikeres pályáknál is több példaadással szolgál.

Braun Soma nem lehetett középiskolai tanár, nem lehetett tudós, nem foglalkozhattott sokáig a mesék lebilincselő világával, sem a természeti népek kultúrájának titkaival. Ehelyett az egész magyar munkásosztály nevelését, az egész mozgalom szolgálatát vállalta, s végül ezért vértanúhalált halt.

Ha egyszer megírják majd a huszadik századi magyar értelmiség történetét, s ha megírják a társadalomtudományok hazai iskoláinak történetét, különös tekintettel a Szabó Ervin, Somló Bódog, Vámbéri Rusztem, Braun Róbert, Jászi Oszkár nevével fémjelezhető társadalomtudományi áramlatra, Braun Somát is századunk jelentős társadalomtudósai között fogják majd említeni.

(1971)

Irodalom

APULEIUS

1918 *Az arany Számár.* Fordította Braun Soma. Budapest.

BEBEL, A. F.

1928 *A nő és a szocializmus.* Budapest.

BRAUN Soma

1911 Kísérlet Apuleius Metamorphosese eredetének új magyarázatára. *Egyetemes Philologiai Közlöny (EPHK)* 35.

1911 Adalékok Apuleius De deo Socrates című művének ismeretéhez. *EPHK* 36.

1913a Pseudo-Apuleius „Asclepius”-a. *EPHK* 37.

1913b *Horatius philosophiájáról.* Klny. az Atheneumból, Budapest.

1913c *Apuleius-tanulmányok.* Budapest.

1915 Fit deorum ab hominibus dolenda secessio. *EPHK* 39.

1923 *A népmese. Bevezetés az összehasonlító mesekutatásba.* Budapest.

1924 *A primitív kultúra.* Budapest.

1925 Az ideologikus történetírás bírálata. *Szocializmus*, 15.

1926 Az új orosz regény. *Korunk*, 1. Cluj/Kolozsvár.

1928 Marx és Hegel. *Szocializmus*, 18.

1931 Munkásszemináriumok. *Szocializmus*, 21.

1934a *A történelmi materializmus elmélete.* Budapest.

1934b Irodalom és politika. (Vita Ascher Lászlóval). *Szocializmus*, 24.

1935a *Társadalomlélektan.* Budapest.

1935b A magyarság tárgyi néprajza. (ism.) *Szocializmus*, 25.

KAZINCZY Ferenc – SZIRMAY Antal

1918 *Az első magyar köztársasági forradalom. A magyar jakobinusok története.* Budapest.

MAROSÁN György

1968 *Tüzes kemence*. Budapest.

MARX, Karl

1946 *Anti-Proudhon. A filozófia nyomorúsága*. Budapest.

ORTUTAY GYULA

1960 *Írók, népek, századok*. Budapest.

1966 *Halhatatlan népköltészet*. Budapest.

TÖRÖK Júlia

1966 Dr. Braun Soma. *Párttörténeti Közlemények*, XII. 4. sz. Budapest.

Ortutay Gyula (1910–1978)

Szegedi ifjúság, tanárok, barátok

Szabadkán született 1910. március 24-én, de családja hamarosan Szegedre költözött. Ott járta iskoláit, s így joggal tarthatta magát szegedinek. Sokan hitték róla még közeli barátai, tanítványai közül is, hogy Szegeden született. Ez a tévedés megjelent kinyomtatva Csaplár Ferencnek a Szegedi Fiatalok Művészeti Kollégiumáról írott könyvében, amelynek éppen Ortutay volt az egyik lektora. Ma már rejtély, hogyan maradhatott a kéziratban Szeged mint Ortutay szülőhelye. *Emlékező idő* c. írásában később meleg szavakkal írt tényleges szülővárosáról: „Nem Szegeden, Szabadkán születtem, de Édesapám alig kétéves koromban a szabadkai napilaptól a *Szegedi Napló*hoz szerződött éjszakai szerkesztőnek, s így valójában Szeged nevelt engem. Mégsem beszéltem soha ő-ző nyelvjárásban, megőriztem Anyám kedves zárt ę hangjait, az anyanyelvem szabadkai maradt – igaz, 1918-ig minden nyaram Szabadkán telt, ma sem felejttem el a Palicsi-tó simaságát, a szőlő, a diófa varázslatos kerti békéjét, a bunyevác asszonyok hosszú szoknyájának színes, selymes suhanását.”

Apja, Ortutay István (1881–1918) 1911 elejétől 1917 őszéig a Móra Ferenc által szerkesztett *Szegedi Napló* munkatársa, újságíró volt. Aradon született az Északkeleti Felföldről a Dél-Alföldre szakadt családból. Első riportja a szegedi lapban 1911 februárjában jelent meg *Látogatás a szegedi dohánygyárban* címmel. Eleinte Szabadkáról átjárva, cikkeit küldözgetve dolgozott a szegedi újságnak, míg lehetővé nem vált, hogy feleségét és két kis gyermekét – Eszter és Gyula – magával víve, Szegedre költözzék. A család a *Szegedi Napló* Dugonics téri nagy házában lakott, ahol a szerkesztő Móra Ferencnek volt a lakása. Ortutay István – Tömörkény, Móra és Juhász Gyula pályatársa – írói ambíciókat dédelgetett, s Szegedre kerülvén több könyvét sikerült megjelentetnie: *Bűnös emberek* (1911), *Barcsay adomák* (1913), *József főherceg élete* (1915).

A szegedi írók barátsága, figyelme egész életére szóló útravalót jelentett Ortutay számára. Gyakran emlegette, hogy bejárogatott hozzájuk Tömörkény István. Egy életrajzi interjúban elmondta, jól emlékszik még a Tömörkény csontos keze által a fejére nyomott barackokra. A szegedi várkioszkban, a szegedi újságírók kedvelt találkozóhelyén, Juhász Gyula egyszer négykézlábra állt, és a hátán lovagoltatta meg három-négyéves kis druszáját, Ortutay Gyulát. Móráról megint csak Ortutay emlékezését kell idéznünk: „Móra Ferencet nagyon-nagyon jól ismerhettem kis gyermekkoromtól, eszmélésem első pillanatától kezdve, s a haldokló ágyánál is ott voltam. Még azt is furcsa leírnom, hogy Móra Ferenc nekem mindig is Feri bácsi volt, húgomnak keresztapja [...]. Még gyermekkoromból emlékszem szivarja füstjére s elbeszélő gesztusaira, hangjának kellemes árnyalására, a karácsonyi ajándékokra.”

A boldog gyermekkornak azonban – amelyről Péter László még számos részletet feltárt – korán véget vetett Ortutay István, az apa súlyos betegsége, majd halála. Elhatalmasodó tüdőbaja miatt 1917 őszén ott kellett hagynia az éjszakai munkát kívánó újságírást. Rövid ideig városi tisztviselő volt, azonban 1918. július 14-én – két gyomorműtét után – meghalt. A sírnál és a *Szegedi Napló*ban Móra búcsúztatta „szegény Tutánkat”. Özvegy Ortutay Istvánné született Borsodi Ilona Mária (Szabadka, 1887 – Budapest 1977) öt kiskorú gyermekkel maradt magára. Eszter, Gyula, Ilona, Anna és László eltartásához a női- és gyermekruha-varrásból élő édesanya minden erőfeszítése kevés volt, legfeljebb a tisztességes szegénységhez elegendő. Mórának támogatták őket, ahogy tudták, s főleg Mórának köszönhetően 1927-ig bent lakhattak a *Szegedi Napló* házában a Dugonics téren. Onnan költöztek el akkor a Szentháromság utca 41. számú házba, majd 1930-ban a Petőfi sugárút 79-be, 1931 őszén a Zászló utca 9-be, 1933-ban pedig a József főherceg (ma Somogyi Béla) tér 2. számú házba.

Ortutay Gyula csak ritkán s mindig szemérmesen visszafojtott indulattal írt vagy nyilatkozott életének erről a válságos szakaszáról. Szívesebben szólt Török István (Péter László szerint Török Antal) tanító úrról, akitől „az értelem első ajándékait” kapta. Nemcsak öszülő bajuszának és hosszú, meggyfa szárú pipájának képét őrizte meg emlékezetében, de magatartása is mélyen lelkébe ivódott: „A maga módján nagyon korán megtanított bennünket a tömör, világos válaszokra. A mellébeszélést nyomban félbeszakította, s tanítása nyomán, erre is jól emlékszem, nagyon hamar megtanultam olvasni.” (Forrás, 1971.)

A kitűnő tanítónak is köszönhetően 1920-ban bekerült Szeged nagy múltú piarista gimnáziumába. Az iskola éppen abban a tanévben ünnepelte fennállásának kétszázadik évfordulóját. Péter László kutatásaiból ismeretes, hogy 1920-ban írásbeli és szóbeli felvételi vizsgát kellett tenni azoknak a nebulóknak, akik az első osztályba akartak beiratkozni. Ortutayt, mint árva kisdíákot, a II. és a III. osztály végén 50–50 korona alapítványi segélyben részesítette a gimnázium, noha nem jeleskedett túlságosan a tudományokban. 1977-ben így emlékezett vissza életének erre a szakaszára: „Gimnazista korom első éveire nem szívesen emlékezem. Apám halála után egyre nehezebb, megalázó lett a helyzetünk, s bizony az első években fokról fokra rosszabb tanuló lettem. Pedig a szegedi piaristák Dugonics András gimnáziuma jó iskola volt, s a tanárok igazságosak voltak hozzám is, osztálytársaimhoz is. Jól tanítottak, jól neveltek. De én mintha *sűrű* ködben tapogatódtam volna, egyre gyöngébben tanultam.” (Forrás, 1977.)

Pedig a szomszédban lakó Móra nemcsak anyagilag támogatta az Ortutay családot. A gyerekeket időnként kikérdezte tanulmányaikról, s szelíden nevelgette őket. „Jól emlékszem keserves drukkjaimra – írja erről Ortutay a többször is megjelent Móra-portréban –, amikor a spanyol folyónevek, s a latin igeragozás felől faggatott, s neki mutattam meg először gögtől és aggodalomtól sápadozva önképzőköri pályázataimat...” Az első hat gimnáziumi osztályban iskolai bizonyítványai szerint sem tartozott a jó tanulók közé. (Ellenfelei még miniszter korában is kárörvendően olvasták fejére az iskolai értesítőkből közölt gyenge latin érdemjegyeit.)

Többen megállapították – így Tolnai Gábor és Péter László –, hogy édesapja korai halála és családjuk elesettsége, szegénysége nyomasztóan nehezedett a serdülőkorban levő Ortutayra. Nem mindennapi tehetsége csak hetedik-nyolcadik gimnazista korában

mutatkozott meg, amikor személyisége már kiforrottabb volt, s megerősödött akarata, ambíciója vitte előre. Házitanítói és egyéb keresetével már felső gimnazista korában is támogatta édesanyját.

Baróti Dezső tudomása szerint „korán a házitanítóság, sőt néha egyenesen a napszámos munka nehezen szerzett filléreivel kellett könnyítenie a meg-megújuló gondokon”. Nem csak anyagilag kellett támogatnia a családot. Tolnai Gábor mutatott rá, hogy „a gyermekifjú, aki a későbbi években, évtizedekben vezetői feladatokat látott el – úgy látszik alkati vonásról van ez esetben szó – már ekkor, mintegy családfői szerepet töltött be özvegy Ortutay Istvánné szuterénbeli lakásában”.

Gyermekkora óta nagyon szeretett olvasni. Eleinte az apjától rájuk maradt könyveket bújta. A tőle örökölt félezer kötetet mindvégig megőrizte, s később köztudottan gazdag könyvtárának, könyvgyűjtő szenvedélyének kialakulását is erre az örökségre vezette vissza. Annyi bizonyos, hogy ez az apai örökség motiválta célkeresését, személyiségfejlődését. Biztosan szerepe volt abban, hogy nemcsak az olvasás vált szenvedélyévé, de hamar megpróbálkozott az írással is. „Negyedik gimnazista koromban – emlékezett az ambíció első megjelenésére – verseket kezdtem írni, külön kis önképzőkört szerveztünk Bakonyi Béla barátommal, s itt tanulmányokat olvastunk föl egymásnak – becsutott kis plágiumok voltak innen-onnan, magunk is tudtuk, de inkább felolvasási gyakorlatok voltak ezek a próbálkozások, és szigorúan bíráltuk egymás dolgozatát. *Ezekben az években kezdtem kilépni a magam ködvilágából.*” Az ötödikbe lépve osztálytársa lett a jelesrendű Bibó István és Reitzer Béla, akiknek a barátsága biztosan ösztönzően hatott rá. Móra türelme és figyelme, tréfás biztató szavai szintén segítettek magára találásában. Túl a hatvanon maga idézte fel Móra szavait: „Emlékszem ezt mondta: »Gyuszi, úgy látszik, benned valami mozog. Remélem nem gilisztá.« Egy időben minden vasárnap náluk ebédeltem. S ebéd után, mikor ő aludni tért, beszabadulhattam a dolgozószobájába, könyvtárba.” (Forrás, 1971.)

Hetedik gimnazistaként az önképzőkörben már kitűnt társai közül, a nyolcadikba lépve pedig – 1928 szeptemberében – az önképzőkör főjegyzőjévé választották. Abban a tanévben, az érettségi vizsgát megelőzően négy jellegű pályaművet nyújtott be és ugyanannyi első díjat nyert el. Irodalomból, bölcsletről, hittanból írott pályamunkáinak tárgyköre – Dugonics András, Assisi Szent Ferenc – már megmutatta bölcsész érdeklődését. Néprajzi szempontból fontos epizód, hogy az Assisi Szent Ferenc-témához anyagot gyűjtve ismerkedett meg Bálint Sándorral, akihez tanácsért fordult, s ekkor kezdődött egész életre szóló barátságuk. Az önképzőköri pályázat további nyertesei között Bibó István, Reitzer Béla és Sőtér István nevét örököltette meg a gimnázium évkönyve. Ortutay, mint az önképzőkör főjegyzője, „buzgó munkálkodásáért és bírálatiért” külön dicséretet is kapott.

A pályadíjak összegéből a család adósságait fizették, és ruhát vettek az egyetemre készülő fiatalembernek. Azonban így is alig sikerült bejutnia, mert a beiratkozási díjra és a tandíjra már nem futotta. Tanárai sem tudták kisegíteni. Móra – jobb híján – újságírógyakornoknak akarta beajánlani. Végül egyik osztálytársának, Reitzer Bélának az apja fizette be a tandíját. Így történt, hogy érveszteség nélkül még 1929 szeptemberében bejutott a szegedi egyetemre, magyar és latin szakra. Harmadiknak, mellékszakként – a fi-

lozófia és a görög között ingadozva – végül a görögöt választotta. A néprajzzal, későbbi tudományterületével csak ezt követően, szinte véletlenül találkozott. Tíz évvel később így idézte fel ezt a történetet: „Már éppen elhatároztam, hogy több előadást nem veszek fel, s az utolsó rovatot üresen hagyva lezáratom az indexet, amikor a hirdetőtáblán megpillantottam Solymossy Sándor nevét s hirdetett előadását: A magyar népdal szöveg-szerkezete címmel.” Az egyetlen üres sorba ezt a tárgyat még felvette, az indexet lezáratta, s akkor aligha sejtette, hogy rövid időn belül a magyar folklórkutatás lesz az elsőszámú stúdiuma.

Egyetemi éveinek története főként az irodalomtörténet és a falukutató szociográfia történetének bűvárai révén többé-kevésbé ismeretes. Elsősorban a Szegedi Fiatalok Művészeti Kollégiumának eredményei, maradandó alkotásai kapcsán vált azzá, melynek egyik alapító tagja, vezető egyénisége volt. Olyan kivételes tehetségű ifjakkal került e körben szoros barátságba, akik később szinte kivétel nélkül a magyar művelődés neves alkotói, jeles személyiségei lettek. Első egyetemi éveiben Ortutay még kacérkodott a költészettel, bekerült egy antológiába, s a *Szegedi Szemle* 1931-ben több versét közölte. Talán később is kísérletezett, de az 1930–31-es tanévben megjelent körükben Radnóti Miklós, s a valódi költői tehetség jelenléte hamarosan elnémította. Egykori kenyeres társuk, Tolnai Gábor jutott erre a lélektanilag megokolt következtetésre.

Ortutay anyagi helyzete egyetemistaként ugyanolyan nehéz volt, mint annak előtte. Csak az utolsó két évben javult lényegesen, amikor kollégiumi ellátást és ösztöndíjat sikerült elnyernie. Igen jellemző az a történet, amelyben Sík Sándorral való megismerkedését beszéli el. Elsőéves korában – a 2. félév elején – Tolnai Gáborral együtt jelentkezett a neves professzornál azzal a kéréssel, hogy szeretnének átiratkozni a szemináriumába. Sík Sándornak nyomban feltűnt a két diák soványsága, s első előadását a tejivás fontosságáról tartotta nekik, majd pénzt adott, hogy az egyik tejcarnokban fizessenek elő napi egy-egy liter tejet. „Ekkoriban még nem voltam kollégista, hanem a népkonyhán kaptam ebédet, vacsorát, csak a második év eredményei után lehettem a város ösztöndíjasa a Szent Imre kollégium egyik ingyenes helyén. Hát sovány voltam Tolnai Gábor barátommal együtt, borzas és sovány.”

Aligha véletlen, hogy közös egyetemi éveikre emlékezve Tolnainak is a szegénység és az éhség jutott róla először eszébe. „Vékony, sovány fiú volt. Ismerkedésünk idején első világháborúból való katonanadrágból szabott bricseszt viselt. Nyilván kora özvegységre jutott édesanyja készítette, aki sok gonddal-bajjal, varrónői nehéz munkával nevelte négy gyermekét.” (*Kortárs*, 1980.) Barátja legfőbb tulajdonságának egyetemista éveikben az ismeretek iránti kimeríthetetlen éhségét, az örökös olvasást tartotta: „Nemcsak a könyvtárakban és a szemináriumi szobában olvasott, nyitott könyvet tartott a kezében reggel az utcán, az egyetemre menet, de olvasott még étkezés közben is; belefeledkezve a kezében tartott irodalmi vagy tudományos alkotásba; rendkívül gyorsan és egyszersmind teljes átéléssel szántva a betűket.” (*Kortárs*, 1980.) Ortutay is így emlékezett akkori önmagára, Móránaknál töltött szép vasárnapjaira: „Egyetemi hallgató koromban minden vasárnap délben náluk ebédeltem, s míg mohón nyeldekeltam Ilonka néni finom főztjét, izgatottan hallgattam Feri bácsi fejtegetéseit az olasz reneszánsz novellairodalomról, Woolley professzor ásatásairól, Úr városáról és saját ásatásairól, a modern természettu-

domány alakulásáról...” Akik ismerték, tanúsíthatják, hogy mohó érdeklődését, intellektuális izgalmát a világ, a tudomány dolgai iránt később is megőrizte.

Az egyetemen páratlan szorgalommal jegyezte professzorai előadását, s egész életében idézte a tőlük hallottakat. Sokoldalú műveltsége alapjait később maga is tanáraitól eredeztette, s egyetemi tanárként a Szegeden látott ideált igyekezett megtestesíteni. Pozitív példaként Sík Sándor, Solymossy Sándor és a nyelvész Mészöly Gedeon állt előtte. „Mészöly hintette el benne elsőként a kételkedést Szabó Dezső nagyságában”, gimnazista kori bálványában. Sík Sándor két kis szobányi szerzetesi lakásán külön szemináriumokat tartott négy kedves tanítványának (Radnóti, Tolnai, Baróti, Ortutay). Ezeken „a teázó szemináriumokon” a világirodalom és a nemzetközi irodalomtudomány újabb alkotásait ismertették, vitatták meg. A klasszika-filológus Marót Károly inspirálta etnológiai tájékozódását is, Várkonyi Hildebrand pedagógiai-lélektani előadásai pedig a pszichológia tudományába vezették be. Dézsi Lajos – a jeles aprófilológus – előadásában nem sok örömmük telt, Horger Antal órái pedig egyenesen megdöbbenették őket, írja Tolnai Gábor. (*Kortárs*, 1980.) Horger egyetlen szót sem ejtett ki a katedrán jegyzetei nélkül. Pepita borítású füzetbe írott előadásait, sőt nyomtatásban megjelent könyvének fejezeteit is szabályosan diktálta, kisiskolásoknak kijáró módon.

Szegedi egyetemista éveinek tanárainál is sorsdöntőbb tényezője volt az az autonóm közösség, amelyet diáktársaival együtt alapított, amely könyveket adott ki, falujárásokat szervezett, tanított és agitált, s végül a munkásmozgalomhoz is kapcsolódni tudott. A szegedi fiatalok tevékenysége a vidék agrártelepüléseinek és a tanyai életviszonyoknak a feltárással kezdődött. Kollégiumuk előzménye az ún. agrársettlement-mozgalom, amit Buday György, a kitűnő fametsző művész és fáradhatatlan szervező hívott életre 1928 tavaszán a Bethlen Gábor Körön belül. Ebben kapcsolódott be Ortutay is néhány barátjával, így Reitzerrel, Tolnaival. Ott ismerkedett meg és barátkozott össze Budayval és Erdei Ferencsel. Tanyai munkájuk legérettebb időszaka az 1930-as esztendő volt. Tolnai szerint „kezdetben a parasztság ügyes-bajos dolgaiban való romantikus segítségnyújtás volt a célkitűzés”. Azonban a szegedi tanyavilágban szerzett tapasztalatok hatására fokozatosan áthangolódtak, politikusabbá váltak. Előfordult, hogy a tanyai kiszállásról csendőrszuronyok kíséretében tértek vissza a városba. Akkor már köztük volt Radnóti is, aki versben örökítette meg bekísérésüket: „szavaim messze, kakastollak közt port verve menetelnek.”

1930 decemberében megalakult a Szegedi Fiatalok Művészeti Kollégiuma, a „növelő közösség”, ahogy Radnóti nevezte egyik 1934-ben írott versében. „Ez a négy szóból álló, kezdetben szokatlanul hangzó kifejezés – Tolnai Gábor tanúságtétele szerint – először a Buday György *Boldogasszony búcsúja* c. fametszetsorozatát tartalmazó kis könyvön volt először olvasható.” Erről a zárt, nagyon tudatosan dolgozó kis közösségről később legendák születtek. Tagjai mind vallották azt, amit Ortutay 1977-ben így fogalmazott meg: „Életünk legnagyobb ajándéka, megtartónk ez a kollégium volt...” Radnótira emlékezve 1961-ben közölte a „szegedi fiatalok” zárt közösségéről szóló sorokat: „Voltunk tizenöten, s szigorú rendet tartottunk; új tagot 1930 után nem vettünk fel, s ma csak multságunkra szolgál, hogy hányan akarnak utólag a sorban állni Radnóti kedvéért, olyan is, akivel Miklós kezét sem fogott szívesen.” Egyymást védelmező, támogató közösségükön belül

éles vitákat folytattak, kötelező volt az őszinte, szigorú kritika. Politikai tudatosságuk, tájékozódásuk eltérő volt, ez irányú fejlődésüket is jórészt a kollégiumnak köszönhetnék. Ortutay 1971-ben így emlékezett erre: „Igen, közülünk tán leginkább Erdei Ferenc (s tán Buday György) voltak már akkor is szenvedélyes és meggyőződéses politikusok, s persze Hont Ferenc. Mi még a filozofok borzongó kíváncsiságával vetettük bele magunkat a politikába, Erdei már akkor otthon volt a legviharosabb hullámaiban. Makó, a hagymások, a paraszti radikális, szocialista környezet formálta őt gyermekfejjel. Együtt olvastuk Reitzer Bélával hármásban Lenin könyvét, s ők ketten jogászok, és szociológusok kalapálták a fejembe az értéktörvény, az extraprofitráta tételeit és következtetéseit.” A kollégium segítette tagjait a társadalomtudományi tájékozódásban. Erdeinek e téren is ösztönző szerepe volt. Ortutay írja róla: „Ha vitáztunk, nem is vitáztunk másról, mint a parasztságot szemlélő tudományok módszereinek hibáiról, jogosultságáról vagy oktalanságáról. Bírálataiban szigorú volt és kategorikus: csak az a módszer állt meg előtte, amely a paraszti lét teljességét tudta felmutatni.”

Nem érték be elvont vitákkal, világmegváltással. Mindnyájan vállalták a tetteket is. Hont Ferenc a Szegedi Szabadtéri Játékokat szervezte a semmiből, a többiek is szavalóesteket, előadásokat szerveztek. A kollégium kezdettől felvállalta a népköltés gyűjtésének és terjesztésének programját. Évente ezer példányban megjelenő *Szegedi Kis Kalendárium*unk rendszeresen közölt népdalokat is. Tanyai kiszállásokon, illegális munkásszemináriumokon tartottak előadásokat. Ortutay 1930-ban Fazekas Mihály *Lúdas Matyiját* olvasta, magyarázta a tanyai kiszállásokon, míg be nem tiltották. Adatgyűjtő és népművelő falujárásaikat a letiltások után is folytatták. 1932-ben a biatorbágyi robbantáskor elrendelt statárium ellenére is jártak ki a falvakba. Ekkor már az ország vezető írói, nyitott szemű politikusai is figyeltek rájuk. Veres Péter, Szabó Pál, Móricz Zsigmond kereste meg őket, s tudott róluk Babits, Németh László, Szekfű Gyula.

Előő néprajzi adatközlése 1930-ban jelent meg az *Ethnographiában*. A néhány strófányi népdalszöveghez, amelyet Makai Dezső klárafalvi tehénpásztorgyermekek szájáról jegyzett le, elméleti megjegyzéseket fűzött. Ezekben, mint Péter László rámutatott, már ott rejlett a változatképzésnek mint a népköltészet alapvető törvényszerűségének a fölismerése. Másodévesen elhatározta, hogy a nyáron – 1931 nyarán – két hónapos gyűjtőútra megy. Hosszasan töprengtek Solymossyval, hogy melyik tájékát válasszák az országnak, míg végül Szabolcs mellett döntöttek. Huszti József professzor Rómába akarta ösztöndíjjal küldeni, de Ortutayt ez az ajánlat sem térítette el a néprajzi gyűjtőúttól. Közölte Husztival, hogy nem mehet Rómába, mert Szabolcsban fog meséket és balladákat gyűjteni. Később sokszor felidézte Huszti lekicsinylő válaszát: „Hja fiam, ha maga a gatyológiát választja, akkor legyen úgy.” Úgy is lett! Másnak írott szakdolgozatért kapott pénzen egész nyárra elutazott a „sötét” Szabolcsba, s az egyetemről nem kapott több lehetőséget külföldi ösztöndíjra.

Ez a szabolcsi kóborlás, gyűjtés időnként gyötrelmes volt számára. „Emlékszem a bizalmatlanságra, a sokféle visszautasításra – írja később. – Egyik napon Kisvárdáról szinte kétségbeesett levelet írtam Solymossynak, hogy milyen nehéz munka is ez, s mennyi az akadály, a gáncsoskodás. Ajánlott levélben válaszolt, nyomban. Levelét máig is őrzöm: kimentett az elbizonytalanodásból, elkedvetlenedésből.” E levélváltás előzménye az volt,

hogy Balsán a gávai csendőrzárór letartóztatta és szuronyok között az iskolába kísérte, hogy a tanító segítségével meggyőződjék Ortutay egyetemi igazolványának és Móra ajánló sorainak hitelességéről. Szerencsére a tanító igazolta, s így útjára bocsátották. Járt Kisvárdán, Nyírbátorban, Paszabon, Baktalórántházán, de a legtöbb balladát, mondát Tanicsár Mihálytól, a nyírbátori minorita rendház szolgalegényétől gyűjtötte. Néhány évvel később az ő révén „fedezte fel” Fedics Mihályt, a legjelesebb mesemondót. Az eredményes gyűjtő örömét azonban folyton elvette a keserű paraszti valóság, az a tény, hogy „ebben a nyári forróságban is, a legnagyobb munkaidőben 200–300-an ácsorogtak Nyírmadán, Bátorban és egybeült a köpködőn, munka nélkül”.

Szerencséjére már az első napokban otthonra talált Kiss Lajosnál, a nyíregyházi Jósa András Múzeum akkori igazgatójánál, s az „Atyával” akkor kialakult bensőséges, családi kapcsolatuk mindvégig megmaradt. Ezt a találkozást megörökítette Cs. Szabó László *Két pont* c. novellája. A „borzas, fiatal vigéc”, a spárgával átkötött koffer izzadt-poros gazdája, „aki a világot járta”, nem más benne, mint a fiatal Ortutay. Szabolcsi gyűjtéseit 1933-tól fogva több kötetben adta ki a Szegedi Fiatalok Művészeti Kollégiuma. Az első úton szerzett ismeretségeinek, barátságainak, a felfedezett jó terepnek és a publikációs sikernek is köszönhetően év mint év visszatért, s a 30-as években minden nyáron hosszú felfedező utakat tett a megye paraszti világában. Ezeken az útjain formálódott parasztságszemlélete, alakult ki önálló néprajzi kutatási módszere.

Pályakezds a fővárosban

Barátaihoz képest kicsit későn, egy-két éves késéssel, de még egyetemi hallgató korában kezdett publikálni. Akkor azonban igen termékeny időszak kezdődött életében, mert egymást követték a figyelmet keltő művei. Első népköltési gyűjteményét (*Mondotta Vince András béreslegény, Máté János gazdalegény*) 1933-ban adták ki a szegedi fiatalok. Ezt a társadalmi szempontokat érvényesítő gyűjteményt ismertette Kiss Lajos, de a szakon belül alig kapott figyelmet. Következő népköltészeti kötetét – a könyvművészetileg is remek *Nyíri és rétközi parasztneséket* – szintén a kollégium adta ki 1935-ben. Ez a kötet már Gyomán jelent meg a Kner nyomdában. Ortutay ekkor ismerkedett meg Kner Imrével, aki önköltségi ár alatt vállalta az említett mese-kötet nyomdai előállítását. Kezdeti koccanások, félreértések tisztázása után – amiről képet alkothatunk kettejük fennmaradt és publikált levelezéséből – életre szóló barátság szövődött közöttük. Tanúsítja az a szeretettel írott emlékezés is, amelyben Ortutay mondja el kettejük közös vállalkozását s a könyvműves műhely és dinasztia történetét. (*Fényes, tiszta árnyak*, 1973.)

Egyetemi éveit végén, Sík Sándor mellett, az Irodalomtörténeti Tanszéken volt gyakornok, a Pszichológiai Tanszéken pedig a könyvtár egyik kezelője. 1933-ban, amikor Sík Sándor a Dugonics Társaságban bemutatta a Szegedi Fiatalokat, Radnóti-versekkel, Ortutay pedig Tömörkényről szóló előadással szerepelt. Doktori értekezését is Tömörkény Istvánról írta és Sík Sándorhoz nyújtotta be. Szigorlati melléktárgya a pszichológia, harmadik vizsgatárgya pedig a néprajz volt. Tömörkényről írott monográfiája 1934-ben két változatban is megjelent, egyik a Szegedi Fiatalok Művészeti Kollégiumának 8. köte-

teként. Az 1930-as évekre már csaknem elfelejtett író életművét – Tolnai Gábor észrevétele szerint – egyfajta belső vállalkásként választotta doktori értekezése tárgyául. Tömörkény népiességét, realizmusát, néprajzi gyűjtő- és dokumentáló szenvedélyét éppúgy vállalta, mint a szegedi „vízenjárók” és más kétkezi szegény emberek iránti együttérzését. Ezt a tanulmányt ma is a magyar irodalomtörténet becses monográfiái között tartjuk számon.

Sorsa alakulásában értekezésénél is több szerep jutott egy másik munkájának, amit 1933-ban szintén Szegeden adtak ki *A magyar lélek alapvonásai népi kultúránkban* címmel. Fiatalos elszánással vágott bele népkarakterológiai kérdések kibogozásába, s tartott előadást e témáról a Szegedi Fiatalok nyilvános előadás-sorozatán 1932-ben. Ez irányú érdeklődése magyarázza doktori vizsgáján a pszichológia mint melléktárgy választását is. Ez a dolgozat inkább kezdeményezésként értékelhető, módszere és eredménye legalábbis vitatható. Lezárta vele pszichológiai tanulmányait, s felhívta magára Németh László és Szekfű Gyula figyelmét. Mások mellett Németh László recenzióval is reagált rá.

Az egyetem elvégzése után egy évig Szegeden házitanítóskodott havi 40 pengőért, s úgyszólván az édesanyja tartotta el ismét. Akkoriban állástalan kezdő diplomásokkal tele volt az ország. Nem lehet biztosan tudni, folyamodott-e állásért a Néprajzi Múzeumhoz. Bátky Zsigmonddal, a múzeum akkori vezetőjével azonban nem alakult szerencsésen a kapcsolata. Erről nem szívesen beszélt, de neheztelését itt-ott mégiscsak kifejezte. Egy interjúban nagyra nőtt könyvtára születését nem csupán könyvgyűjtő szenvedélyével, a szép könyvek szeretetével magyarázta. A hajtóerők között említett még valamit: „...a gyerekes dac[ot], mivel kitiltottak ifjkoromban a Néprajzi Múzeumból. Akkor azt mondtam: lesz nekem olyan könyvtáram, mint nekik.” (Forrás, 1971.) Az elutasításban talán része volt annak is, hogy a 30-as években Solymossy és Bátky, illetve a folkloristák és a múzeum tárgyi néprajzos kutatói között a viszony időnként megromlott.

Első fővárosi állását 1935-ben kapta; amikor ÁDOB-os gyakornok lett a Széchényi Könyvtárban, majd lektor a rádió irodalmi osztályán. Ezt megelőzően azonban – Németh László ajánlására – csaknem egy évig házitanító volt Kozma Miklós, a rádió akkori elnökének kisebbik fia mellett. Kozma, teljes nevén leveldi Kozma Miklós ugyanonnan indult el, ahonnan Bajcsy-Zsilinszky Endre, az ellenforradalom szegedi törzskarából. Az 1930-as években – bár még mindig szorosan kötődött Horthy köréhez – egyre többen csalódott, s egyre inkább elbizonytalanodott. Akkoriban már nem Somogyváry Gyulára hallgatott, hanem Németh Lászlóra, Illyés Gyulára és Cs. Szabó Lászlóra. Ők karolták fel az állástalan fiatalembert, akinek addigi írásai, törekvései bizalmat ébresztettek. Támogatták a *Magyarságtudomány* című folyóirat megindításában, s a *Válasz* szerkesztését is reá akarták bízni. Ez ügyben felkereste Veres Péter, akinek látogatására évtizedek múltán Ortutay így emlékezett: „Érdemes lenne megírnom azt az éjszakai megbeszélést Görgey Artúr utcai kis albérleti szobámban a *Válasz* szerkesztői megbízatásáról. Az volt a hír, hogy 1935 nyarára vállalom a *Válasz* szerkesztői tisztét, ez amolyan pillanatnyi közakarát volt a népi írók körében. Kozma Miklós fia mellett voltam házitanító, s úgy tudták, hogy Kozma kedvel engem váratlan nevelői eredményeim miatt, s úgy vélték, hogy ez jó kapcsolat lenne. Egyedül Németh László tudta, hogy én nem vállalom ezt a megbízatást, vele akkoriban sokat beszélgettem egy magam tervezte folyóirat a *Magyarságtudomány*

megindításáról. *Nem voltak már akkor írói terveim [...] a magam szakmájára gondoltam, az akkori új törekvések számára kerestem fórumot, mert a hivatalos néprajzzal »pörben és haragban« voltam – nem a saját hibámból.*” (*Fényes, tiszta árnyak*, 1973. 322. Kiemelések – P.-K. A.)

A *Válasz* 1934-ben született, és szerkesztői már a tervezési időszakban kapcsolatban álltak a szegedi fiatalokkal, Buday György a szerkesztőségnek is tagja lett. A lap első számában Németh László közölte egy Hungarológiai Társaság tervezetét. Gondolatait ismét kifejtette erről az ügyről az Ortutay szerkesztésében 1935-ben meginduló *Magyarságtudomány* hasábjain. Ennek a – ma divatos szóval élve – interdiszciplináris folyóiratnak az első számát jószerével a volt szegedi fiatalok írásai töltötték meg. Baróti, Buday, Erdei, Ortutay, Tomori mellett Németh László és Honti János írása keltett figyelmet. Igaz, címeivel a lap szerkesztője a nacionalizmus gyanújába keveredett. Gaál Gábor a *Korunkban* elhamarkodott, igaztalan kritikát publikált róla. Azonban később Gaál is belátta, hogy a *Magyarságtudomány* az egészséges nemzeti önismeret kialakításának, a németellenes szellemi honvédelemnek az ügyét szolgálta. Munkatársai szemben álltak a korszak felszínes, nacionalista magyarság szemléletével, és az elmélyült, tudományosan megalapozott, a tudományok együttműködésére építő valóságfeltárást tűzték célul.

Az irodalomtörténeti, pszichológiai és néprajzi megközelítést történeti és szociológiai szempontokkal szélesítették, az utóbbit különösen Erdei magyarságtudományi koncepciójának hatására. Ortutay szerkesztői törekvése a lapot támogató kör szélesítése volt – nem csak anyagi okokból –, s ezért vállalta olyan írások közreadását is, melyekkel sem ő, sem szűkebb baráti köre nem értett egyet.

A Szegedi Fiatalok Művészeti Kollégiumát nem csak Móricz és Veres Péter látogatta meg, nemcsak Németh László nyújtotta feléjük baráti kezét már 1932–33-ban. 1934-ben személyes kapcsolatba kerültek Babitscsal, és meghívása nyomán Radnóti, Tolnai után az évben Ortutay is részt vehetett a *Nyugat* munkatársainak hétfő délutáni találkozásain a Dunakorzó kávéházban. Tolnai s főként Radnóti 1934–35-ben a tekintélyes folyóirat rendszeresen foglalkoztatott munkatársa volt. Babits haláláig szoros kapcsolatban maradtak vele.

Felfigyelt a szegedi fiatalokra a neokonzervatív *Magyar Szemle* szerkesztősége is. A végzős, doktori értekezésével elfoglalt Ortutayt 1934-ben Szekfű Gyula kérte fel, hogy ismertesse a folyóiratban a Művészeti Kollégium törekvéseit, addigi eredményeit. Ez az írás még az évben megjelent Szekfű lapjában, s személyes kapcsolatuk később sem szakadt meg.

1934-ben a Magyar Pszichológiai Szemle közölte *A tánc etnológiája és lélektana* címet viselő dolgozatát. Ez a cikk – mint később kiderült – egyike volt sorsformáló írásainak, mert házassága, későbbi felesége felé vezette, akit akkoriban ismert meg.

A Budapestre 1934–35 fordulóján felköltöző, pályakezdő Ortutay országosan ismert név birtokosa volt már, amikor 1935-ben szerkeszteni kezdte a *Magyarságtudományt* és a rádióban biztos kenyérkeresethez jutott. Maga említi, mennyire meglepődött Czákó Elemér, az Egyetemi Nyomda akkori igazgatója, amikor a *Székelly népballadák* c. kötet kiadása ügyében Budayval felkeresték. A két siheder külsejű „szegedi fiatal” megjelenése és hírneve cseppet sem volt összhangban 1934–35 tájkán. Ez a művészi kötet 1935-ben

megjelent, tovább növelve ismertségét, s két évvel később ez hozta meg számára első Baumgarten-díját is.

Néprajzi munkálkodásának másik ága akkoriban a színpadhoz kapcsolódott. 1936-ban rövid, de tartalmas programcikkben sürgette a népi színjátékok, dramatikus szokások etnológiai és szociológiai szempontú vizsgálatát s mindenekelőtt az összegyűjtését.

A gyűjtést, a helyszíni bejárásra, megfigyelésre és interjúkra építő valóságfeltárást szorgalmazta a magyar falu átfogó vizsgálatát célul tűző írásában is. Erdeivel, Reitzer Bélával és más barátaival mozgalmat kezdeményezett a kortárs magyar társadalom feltérképezése érdekében. Ortutay *Magyarország felfedezése* c. programcikkét a *Válasz* közölte 1936-ban, s még abban az évben megjelent az Athenaeum Kiadó gondozásában a 10 kötetre tervezett sorozat első kötete. Féja Géza *Viharsarok* c. könyvét Erdei Ferenc *Futóhomokja* követte, s a sorozat tervében szerepelt Ortutaynak egy Szabolcsról szóló szociográfiája is. Ez a kötet sajnos sohasem jelent meg, s miután a sorozat Féja Géza, majd Kovács Imre és Erdei Ferenc perbe fogása miatt megszakadt, valószínűleg el sem készült. 1937-ben megjelent viszont *Parasztágunk élete* c. könyve, amit később Révai József a népi írók műveivel egy sorban elemzett és bírált. Ortutay, akárcsak Erdei – látva a parasztság bomlását, a régi paraszti életforma válságát –, a polgárosodástól várta a megoldást. Darvas József azon melegében bírálta várakozásukat a *Gondolat* hasábjain. Tudni kell, hogy Erdei és Ortutay parasztságképe – a közös jegyek ellenére – sokban különbözött, s ezért egymással is vitáztak.

Ortutay a falukutató szociográfia művelése és a *Magyarságtudomány* szerkesztése mellett is hű maradt a néprajzhoz. 1937-ben *Magyar népismeret* címen publikált könyvecskéje a néprajzi kutatás elméletének és módszerének máig legigényesebb összefoglalása. A pozitivistá adathalmazással, a már-már céltalanná váló katalogizálással szembe fordulva fogalmazta meg benne a hagyományos kultúra és az azt hordozó társadalom egésze, egységére tekintő, szintetizáló látásmód szükségességét. A *Magyar Szemle Kincses-tára* c. sorozat egyik legsikerültebb, a néprajz és a szociológia számára leghasznosabb darabja ez a kis kötet.

Akkoriban – 1937-ben – energiáját javarészt már a Rádió népzenei felvételeinek szervezése kötötte le. Nem sokkal a Rádióhoz kerülése után felismerte a kínálkozó lehetőséget. Kozma Miklóst, a Rádió akkori elnökét sikerült meggyőznie arról, hogy vállalatának nemcsak lehetősége, de kötelessége is technikai eszközeivel segíteni a népköltés, a népi kultúra megörökítését, dokumentálását. Javaslatára Kozma évi 25–35 ezer pengőt szavaztatott meg a részvényesekkel néprajzi hanglemezek felvételére. Nagy összeg volt ez akkor, a Néprajzi Múzeum is csupán töredékét kapta tárgyvásárlásokra és gyűjtőutakra. Még Bartók Bélának is melege lett a hír hallatán, mikor – 1936 kora nyarán – Ortutay ismeretlenül felhívta, és minden bevezetés nélkül közölte vele a felvételek lehetőségét és az összeget. A népzenei felvételek tervezésére, szakmai felügyeletére ugyanis a Rádió Bartókot, Kodályt és Lajtha Lászlót kérte fel. Ilyen szakmai grémiummal és kutatási támogatással a magyar népzene kutatás még sohasem rendelkezett. A gyűjtőutakat, az énekesek, előadók felkutatását Veress Sándor, Balla Péter és mások bevonásával Lajtha irányította. Ortutay maga is sokat járt terepre, mert nemcsak énekeseket kerestek, hanem mesemondókat, népi elbeszélőket is. Azon túl, hogy minden évben heteket töltött Sza-

bolcsban, bejárta Zoboralját, Nyitra, Bars és Hont megannyi faluját. Manga János szlovákiai magyar tanító volt segítségére, az ő motorkerékpárján utaztak. A gödrös makadám utakon megtett rázós utazásait sokszor emlegette Mangával összekerülve még az 1970-es években is. Gondja volt a tájnyelvi szempontból értékes népköltési szövegek hű nyelvjárási lejegyzésére. Ehhez a legjobb dialektológusok közreműködését kérte, s a kutatóvállalkozásról beszámolt a *Magyar Nyelv* egyik 1938. évi számában is. Végeredményben a hanglemezeket készítő és forgalmazó Pátria cég támogatásával 1939-ig 200 hanglemez készítették el. Nemzetközi összehasonlításban is egyedülálló gyűjtemény volt ez akkor, s máig pótolhatatlan érték. A Pátria lemezek tudományos (néprajzi és dialektológiai) jelentőségét nehéz lenne túlbecsülni. Az 1930-as években készült kétszáz hanglemez egy képzeletbeli magyar hangarchívum különlegesen fontos részlegét alkotja.

Ortutay akkoriban még mindig a tudomány, a néprajz intézményein kívül élt. Kívülállóként tervezte meg és indította el az Új Magyar Népköltési Gyűjtemény könyvsorozatát. A hivatalos kultúrpolitika két évtizeden keresztül sem volt képes arra, hogy a Kisfaludy Társaság 1922-ben megszakadt sorozatát feltámassza. Ortutay 1940-ben kiadta *Fedics Mihály meséi* címen a máig élő sorozat első kötetét. Ez a könyv – akkor még nem lehetett tudni – a hazai folklórkutatás úgynevezett egyéniségkutató irányzatának az első termése volt. Anyagát az előző években, sok fáradság árán gyűjtötte össze és készítette sajtó alá. A híressé tett öreg mesemondót Ortutay 1936 szeptemberében ismerte meg, s aztán évekig utazgatott hozzá Bátorligetre. 1938 tavaszán felhozatta Budapestre, ahol néhány szép népmeséjét hanglemezre vették fel. 1938 szeptemberében Dési Huber István is elkísérte Ortutayt Bátorligetre. Akkor készítette Fedicsről a mesekötetet is illusztráló, nagyon kifejező szénrajzot.

Az 1930-as évek végén a volt szegedi fiatalok kapcsolata meglazult, ki-ki a maga munkájában merült el, 1938 júniusában Buday György javasolta a Kollégium feloszlását. Hontnak, Ortutaynak, Radnótinak, Reitzernak, Tolnainak és Tomorinak írott levelében hangsúlyozta a tagság politikai, világnézeti eltávolodását: „...ma úgyszólván minden politikai, társadalmi és művészeti világnézet képviselve van a Kollégiumban”. Kevéssel előbb szűnt meg a Független Színpad és a *Válasz*, s már 1937-ben megszűnt a *Magyarságtudomány*. E kapcsok megszűnése és a formális feloszlás kimondása után csupán a volt kollégisták kisebb baráti körei tartották a rendszeres kapcsolatot.

Ortutay 1938. augusztus 20-án megházasodott. Felesége, Kemény Zsuzsanna Budapesten született polgári családban (apjának könyvkereskedése volt). A Szentpál Olga és Rabinovszky Máriusz vezette mozgásművészeti iskolának volt tanítványa, összeházasodásuk idején pedig már tanára. Házasságuk első évfordulóját 1939 nyarán Radnóti tréfás versben köszöntötte. Erre a nyárra mindkét házaspár szívesen emlékezett vissza. Rágondolva Ortutay még harminc esztendővel később is felragyogott: „Ez a nyár, az az öt-hat hét, az időnek ez a villogó kis szigete a boldogságot jelentette mindönknek, akik akkor ott találkoztunk. Három házaspár utazott együtt Párizsba, Radnótiék, Wágner Györgyék és mi ketten. S Párizsban már Baróti, Tolnai várt bennünket [...] akkor találkoztam először Bölöni Györggyel és Itókával...”

Alighogy visszatértek Budapestre, a Horánszky utcai kis lakásba, kitört a háború. 1939. szeptember 1-jén Hitler csapatai átlépték a lengyel határt. 1940-ben a Radnóti és

az Ortutay házaspár emlékeiben Párizs már elveszett Édenként sajgott, a valóságban pedig német katonacsizmák tapostak rajta. Ortutaynak a háború előtt még egy külföldi utazásban lehetett része, Észtországban járt – ugyancsak turistaként – egy félig sem tudományos finnugor kongresszuson. Előbb anyagiak, ösztöndíjak hiányában, később a maga vállalta feladatok súlya alatt, idő hiányában nem gondolhatott külföldi utazásokra. Időszedén talán ezen utak hiányát sajnálta legjobban.

Harcos évtized (1940–1950)

Úgy látszott, s időnként Ortutay maga is hihette, hogy harmincévesen végre beérkezett. Hiszen 1940-ben a Fedics-köteten kívül megjelent még egy könyve, a később még több – magyar és idegen nyelvű – kiadást megélő és méltán népszerű *Kis magyar néprajz*, melynek honoráriumából kifizethette adósságait a könyvkereskedések, antikváriumok tulajdonosainak. Kis lakásuk berendezésének számláit is fedezhette belőle. Sokszor emlegette, meg is írta, hogy ennek a könyvnek a megírására főként az adósságtörlesztés kényszerre „inspirálta”.

Györffy István 1939-ben bekövetkezett váratlan halála után a néprajzi oktatás az egyetemen gazda nélkül maradt. Sík Sándor ösztönzésére Ortutay benyújtotta magántanári pályázatát a szegedi egyetemre. Magántanári próbaelőadását 1940 márciusában szokatlanul népes hallgatóság előtt tartotta meg az auditorium maximumban *Kálmány Lajos és a modern néprajzi gyűjtés* címen. A *Dél-magyarország* másnapi híradása megemlégette, hogy „a nagyszámú közönség sorában megjelentek számosan azok közül a fiatalok közül, akik vele egy időben végezték tanulmányaikat”. Kivonultak a szegedi fiatalok. A szegedi egyetem 1940. május 3-án magántanárává nyilvánította.

Az utánpótlás, a generációváltás a néprajz szak más posztjain is sürgetővé vált. A budapesti tanszéken Györffy halála után egy évig Bálint Sándor és K. Kovács László, 1941-ben pedig Gunda Béla és Ortutay adott elő megbízott oktatóként. Olyan tanítványokat örökölték, mint Majláth Jolán, Kovács Ágnes, Dégh Linda, Márkus István és társaik. Ortutay hármat is megnyert közülük a népmese, a folklór kutatásának.

Az 1941–42-es tanévben a szegedi egyetemen adott elő, majd egyesítendő kihagyás után, az 1943–44-es tanév első félévében tarthatott Szegeden még egy-egy kollégiumot. Ugyanakkor vezetett egy gyűjtéssel egybekapcsolt szemináriumot is, *Tápé* címen. Tanítványaival kijártak gyűjteni a Szegeddel szomszédos községbe, s a megfigyelt, látott, hallott, dokumentált anyagból készítették a leíró, értelmező dolgozatokat. Szegedi tanítványai közül Péter László és Katona Imre maradt hűséges a néprajzhoz.

1942-ben másokkal együtt megpályázta a kolozsvári egyetem néprajzi tanszékén Viski Károly megüresedő professzori állását, de a professzori kinevezést nem ő, hanem Gunda Béla kapta meg. Súlyos, nehezen viselt kudarc volt ez Ortutay számára. Megelőzte az a tízoldalas, kiveséző recenzió, amit *A magyar népművészet* címen 1941-ben kiadott kétkötetes könyvéről Fél Edit írt az *Ethnographia* 1942-es évfolyamában. Jogos kritikai észrevételek mellett főként olyan hiányokat sorolt benne hosszasan, amelyeket a kutatás máig sem tudott bepótolni. A recenzió tartósan megkérdőjelezte a könyv

szerzőjének szakmai hitelét, s még professzori kinevezésekor is hivatkoztak rá, néhány évvel később.

Ráadásul 1942-ben váratlan szívroham következtében meghalt Kozma Miklós. Személyében Ortutay befolyásos támogatót veszített el, aki a rendszer hivatalos köreinél vehette volna pártfogásába. Amikor Kozma Miklóst Kárpátalja kormányzói biztosává nevezték ki (1940 szeptemberében), egy-egy útjára még Ortutay is elkísérte. Kozma támogatásával adta ki a *Rákóczi két népe* c. könyvecskéjét, melyben magyarok és kárpát-ukránok sorsközösségének történeti, néprajzi emlékeit vette számba. Romantikus, kurucos felhangjai ellenére is értékes szakmunka.

Az 1940-es kedvező kilátások rövid idő alatt enyésztek el. Állásnak, biztos kenyérkeresetnek egyelőre megmaradt a Rádió. Az egyetemi remények elvesztéséért nem kárpótolhatta az 1942-ben másodszor is elnyert Baumgartner-díj, amit ezúttal a Fedics-kötetért kapott meg.

1942-ben ismét megteremtette és 1943-ig fenntartotta a *Magyarságtudomány* c. folyóiratot. Ekkor már a budapesti egyetemen létrejött Magyarságtudományi Intézet égisze alatt, az intézet külső munkatársaként. Az intézet megbízásából és támogatásával utazott 1943-ban Bácskába is néprajzi gyűjtőútra, hogy jelentést tegyen a Szabadka vidékén létesített székely telepes-falvak népéről. A Bukovinából 1941-ben hazahozott székelyek társadalmát és kultúráját változásában, a telepítést követő akkulturáció, kulturális átalakulás folyamatában kívánta tanulmányozni. (A bácskai Józseffalván kapta kézhez Radnóti egyik hozzá írott levelét.) Az előző évek szakmai lendületéből futotta még egy tartalmas összefoglaló tanulmánya *A magyar népköltészet* címen. Ez 1943-ban jelent meg a Bartucz szerkesztette tudományos, ismeretterjesztő kötetben, *A magyar népben*.

1943 után pár évig alig publikált valamit. Ekkor már nem a szakmai karrier, az egyetemi katedra, hanem a pusztaság lett, a háború túlélése volt a tét. Ortutay célpontjává vált a jobboldal támadásainak. *Emlékező idő* c. írásában olvashatjuk: „Életemben ez volt az az idő, amikor a nyilas, szélsőjobboldali lapok egyre élesebben támadtak (ekkor vált lehetetlenné a kolozsvári egyetemi tanárságom, e támadások közepette), s helyzetem egyre nehezebbé vált. Milotay István vezércikkének »főhőse« lettem: *A rádió vörös magántanára* címen írt vezércikket ellenem. Vajna Gábor későbbi nyilas belügyminiszter épp a Történeti Emlékbizottság szervezése idején szólalt fel a parlamentben és támadta Szekfű Gyulát meg engem is, mint az illegális kommunista szervezkedés irányítóit. Akkor is komikus volt ezt hallanom, de ugyanakkor teli volt fenyegetéssel minden napom.” E támadások eredménye az volt, hogy 1944-ben elmozdították tíz éven át biztos megélhetést nyújtó állásából, Cs. Szabóval együtt kitették a Rádióból. Az év nyarán már a Grill könyvesboltban dolgozott Pamlényi Ervinnel együtt, s a bolt gazdag anyagából válogatták a bebörtönzött Bajcsy-Zsilinszky Endrének szánt olvasnivalót. Ebben az egzisztenciálisan is veszélyeztetett helyzetben, 1944 szeptemberében született az Ortutay házaspár első gyermeke. Budapest bombázása s az őrzöngő nyilas terror és a felszabadító harcok idején már őt is mentenie kellett. Egy időben a Nemzeti Múzeum pincéjében berendezett óvóhelyen húzták meg magukat. 1944. október 15-én Dömötör Teklával futottak össze az utcán, aki így emlékezett erre a napra: „Ortutay éppen akkor helyezte biztonságba családját; legidősebb lánya, Mária már egyhetes volt [valójában egy hóna-

pos – P. K. A.], tehát lehetséges volt hamis papírokkal egy zárdában biztonságba helyezni az anyát és újszülöttjét. A kedves szegedi professzor, Bálint Sándor felesége adta kölcsön Ortutay Zsuzsának a papírjait. (Még így is majdnem lebukott az anya és újszülött kislánya.)”

Ortutay politikai szerepvállalásának története külön tanulmányt érdemelne, mert tudósi pályaképéhez még vázlatos formában is nehezen illeszthető. A Rádióhoz kerülván óvatosan, de következetesen a maga útját járva politizált. Rádió-előadásra gyakran felkért olyan írókat, tudósokat, politikusokat, akiknek írásait a lapok csak vonakodva vagy egyáltalán nem közölték. Egymást gyanakodva figyelő értelmiségi csoportok között játszott közvetítő szerepet, s különböző „szekértáborok” hallgatták meg összefogásra buzdító érveléseit. Pártonkívüliként a közös pontokat kereste egy németellenes, baloldali tömörülés létrehozásához. Részt vett a Márciusi Front munkájában, az 1937. március 15-én nyilvánosságra hozott 12 pont kidolgozásában. Kállai Gyula tanúsítja, hogy a Front kiadványának aláírói között csupán taktikai okból nem szerepelt a neve. Ortutay pozícióját a Rádiónál senki sem kívánta nyílt szerepvállalással kockára tenni, a Front vezérkara sem. A volt szegedi fiatalok ezekben az években illegális kommunistákkal, Kállai Gyulával, Földes Ferencel, Orbán Lászlóval tartottak kapcsolatot, s néhányan odakerültek Bajcsy-Zsilinszky Endre pannóniabeli asztalához is. (Ortutayt a *Magyarságtudomány* elindításáért kedvelte meg, s fogadta lassan bizalmába, barátságába a neves politikus.)

1940-ben már nyíltabban vállalta politikai kapcsolatait. Az Egészségügyi Minisztériumban szervezett ülések előadói között ott volt Ortutay is, akárcsak Erdei és Hont Ferenc. Ezek a rendezvények valójában antifasiszta szervezkedéssé alakultak át, mígnem a rendszer betiltotta a folytatásukat.

1941-ben Hont Ferencel megalakította a Magyar Munkaközösségnek elnevezett népfrontos jellegű, értelmiségi tömörülést. Tagjai között kommunisták is voltak, így Kállai Gyula és Orbán László. Később ebből a csoportból nőtt ki Hont, Major Tamás, Gobbi Hilda nagy tömegeket megmozgató kulturális tevékenysége, szavalóest-sorozata is. Különösen a Vigadóban rendezett estek visszhangja volt emlékezetes. Ortutay egyik szervezője volt az 1941. október 31-én a Kerepesi úti temetőben kialakult háborúellenes tüntetésnek. Ehhez Kossuth és Táncsics sírjának megkoszorúzása szolgáltatta az ürügyet. A *Népszava* 1941-es karácsonyi számában nem olvasható a neve, de Kállai Gyula elmondta, megírta, hogy meggyőződéses antifasisztaként segítette a szám megszületését, s neves közreműködőket nyert meg hozzá. „Ebben az időben már nem egyszerű szimpatizánsnak, hanem a Kommunisták Magyarországi Pártjával együttműködő harcostársnak tekintettük” – írja Kállai. 1941 őszétől kezdve aktív szervező szerepet játszott a Történelmi Emlékbizottság létrehozásában. Ennek deklarált célja a magyar történelmi hagyományok ápolása, valóságos feladata az antifasiszta erők tömörítése volt. A kommunista vezetők Ortutaytól kértek javaslatot további neves értelmiségi személyiségek bevonására. Kállai Gyulával együtt kerestek fel olyan neves írókat, tudósokat, mint Illyés Gyula, Kodály Zoltán és Szekfű Gyula. 1942. március 1-jén 28 neves személyiség aláírásával jelent meg közlemény a sajtóban a Magyar Történelmi Emlékbizottság megalakulásáról. Ortutay nevét azonban nem találjuk közöttük. Ennek okát szintén Kállai Gyula világította meg: „Sajnálhatjuk, hogy neve mégis hiányzik az aláírók listájáról. A rádiónál betöltött állása

– az elbocsátás bizonyossága miatt – ezt nem tette lehetővé. Mérlegelni kellett, hogy szervezkedésünk szempontjából mi a hasznosabb: ha nyíltan színre lép, vagy ha neve rejtve marad és rádióbeli munkájával továbbra is segíteni tudja törekvéseinket. Együtt döntöttük ezt el, nem kevés lelkiismereti vívódás közepette.” Tegyük hozzá, 1942 tavaszán a kolozsvári katedrára gondolva is tartózkodnia kellett az aláírástól. 1942. március 15-én ott volt a Történelmi Emlékbizottság koszorúzással egybekötött tüntetésén a pesti Petőfi-szobornál.

A Belügyminisztérium figyelemmel kísérte az 1942-ben létrejött Magyar Front munkájában vállalt szerepét is. Mint előbb már volt róla szó, a szélsőjobbboldalnak is voltak értesülései Ortutay kommunista kapcsolatairól. Vajna Gábor parlamenti felszólalásában Szekfűt és Ortutayt nemzetárulással vádolta. Tény, hogy az illegális *Szabad Nép* elleni perben Bajcsy-Zsilinszkyvel, Szekfűvel és Joó Tiborral együtt tanúsította: Kállai Gyula és perbe fogott társai jó hazafiak; háború és fasizmus elleni cikkeiket a magyar nép érdekében írták.

Bajcsy-Zsilinszky Endrét a harmincas évek végén ismerte meg személyesen, amikor csatlakozott a Pannóniában hetenként összeülő társasághoz. 1939-ben Bajcsy-Zsilinszky belépett a kisgazdapártba, s szoros kapcsolatot tartott a „szegedi mag” – Ortutay, Tolnai, Reitzer, Baróti – köré gyűlt értelmiségi csoporttal. A kisgazdapártban elsősorban ők alkották a párt irányítását is kezébe vevő politikus „háterszágát”. 1943 tavaszán aztán deklaráltan is megalakult a Kisgazdapárt Polgári Tagozata. Tagjai között az említett szegediek mellett ott volt Barcs Sándor, Pálffy György, Sólyom László, Novák Károly, Mihályfi Ernő, Major Tamás, Várkonyi Zoltán, Rubletzky Géza és sok más fiatal értelmiségi. Ez a Polgári Tagozat lett a kisgazdapárt balszárnya. Különböző munkabizottságokat szervezett: külügyit, gazdaságpolitikait, katonapolitikait, művelődéspolitikait. Ez utóbbi vezetését Ortutayra bízta. Feladatul kapta az új oktatási rendszer tervezetének kidolgozását.

Az egykori Szegedi Fiatalok ebben a Bizottságban is összetartottak, s hetenként találkoztak. Hétfőnként tartott összejöveteleiket tréfásan *Medvének* nevezték. Radnótinak egyik Ortutayhoz írott levelében olvasható: „Hiába, a Medvének Te vagy a lelke. A fiúk szabotálják. [Tolnai] Gábor elsüllyedt a munkában...” Az 1943. július 22-én kelt sorok szerint ezt a kis közösséget is főként Ortutay agitálása tartotta együtt, emberi melegséget azonban mind áhították. Radnóti 1942. augusztusi levelében írta barátjának: „gondoljatok rám hétfőként s legyetek együtt. S dolgozzatok helyettem is.” Ez a „megtartó közösség” segítette Ortutaynak is a csalódások elviselésében és ez támogatta újabb feladatvállalásaiban.

A művelődéspolitikai bizottság hatékonynak bizonyult, mert olyan tervezetet dolgozott ki, amelyre hagyatkozva a felszabadulás után megvalósulhatott az iskolák államosítása, az új közoktatási rendszer. Ortutay visszaemlékezéseiben más-más részletet közölt a tervezet születéséről: „1942–44 között már elkészítettem barátaimmal együtt az új magyar köznevelés tervezetét, s ezt a Kisgazdapárt baloldali polgári tagozatának művelődési programjaként már 1945 tavaszán kinyomtattuk.” Másutt Bajcsy-Zsilinszky és az illegális kommunista párt egyetértését említi: „Tervezetünket, amikor már végleges formába öntöttem, úgy 1943 derekán megmutattam Bajcsy-Zsilinszky Endrének is. Novák Károly pedig eljuttatta az illegális kommunista párt vezetőihez, s el is fogadták, mint a felszaba-

dulás utáni időszak egyik lehetséges platformját. Zsilinszky a legnagyobb érdeklődéssel olvasta ezt az iratot [...]. Tervezetünk tűzbe hozta, a felszabadulás különböző koalíciós kérdéseinél is fontosabbnak tartotta.” Maga részét és barátai közreműködését megvilágító sorait sem felesleges szó szerint idézni: „Megfogalmaztam, amilyen tömören, s amilyen félreérthetetlenül csak tudtam téziseimet, s mielőtt a mi bizottságunkban vitára bocsátottam volna, sokat vitattuk azt magunk között Baróti Dezsővel, [Radnóti] Miklóssal, Tolnai Gáborral. Ha a munkatábor engedte. Hont is beleszólt a vitába. Ezért aztán nem is csoda, amikor 1945 őszén kiadtuk a Kiszagdapárt közoktatási irányelveit [...] az ötödik oldalon a jegyzet nevem mellett szegedi barátaimat nevezi meg, mint akik legtöbbet segítettek e dokumentum elkészítésében...” (*Fényes, tiszta árnyak*, 209, 306, 312.)

A német megszállás idején életüket mentett, részt vett a Görgey zászlóalj, a fegyveres ellenállás szervezésében. Pest felszabadulása után a Nemzeti Múzeum alatti óvóhelyről egyenest Kállai Gyulához sietett a kommunista párt központjába. Kállai bemutatta Vas Zoltánnak, s javasolta, bízzák meg a romokban heverő Rádió vezetésével. A megbízatás körülményeit mindketten megírták. Az ötlet Bajcsy-Zsilinszkytól származott, aki azt is meghagyta, mi legyen a rádió első mondata a felszabadulás után: *A magyar rádió végre magyar*. Ortutay örült a megbízatásnak, és nagy lendülettel látott neki a helyreállításnak. „Szervezett, buzdított, kilincsel, s ha kellett – írja Kállai – vitázott és veszekedett is.” Magával ragadó, lelkes optimizmus nélkül aligha szólalt volna meg 1945. május elsején a Rádió szignálja. Egészen 1947-ig, miniszteri kinevezéséig irányította a Magyar Rádió és az akkor még hozzátartozó Távirati Iroda – közös néven Magyar Központi Híradó – munkáját. Kitűnő írók, rendezők léptek a rádió kötelékébe ezekben az években.

1945-ben nagyon várták haza Radnótit, de hiába. Bizonyosságot keresve végül bizottságot szerveztek holttestének felkutatására. Győr mellett, az abdai tömegsírban találták meg. Zsebében viszonylag épségben volt még az utolsó verseit tartalmazó notesz, melynek első lapjára öt nyelven írta a költő: „Ez a jegyzőkönyvecske Radnóti Miklós magyar költő verseit tartalmazza. Kéri megtalálóját, hogy juttassa el Magyarországra, Ortutay dr., egyetemi magántanár címére: Budapest VII., Horánszky u. 1. I.” Egyetértünk Sarkadi László véleményével (*Népszabadság*, 1985. márc. 23.): „Ez a legszebb erkölcsi bizonyítvány, amit valaha kiállítottak.”

Visszakanyarodva a tudósi pályához, professzori kinevezését kell először említeni. 1945. szeptember 5-én elhunyt Viski Károly, s rövid időn belül másodszor is gazda nélkül maradt a budapesti egyetem néprajzi tanszéke. Ortutay már az 1945/46-os tanév második szemeszterétől kézbe vette a tanszéket, s a fennmaradt tanrendek szerint egy magában látta el a néprajzi oktatást. Ez a helyzet megmaradt az 1946/47-es tanév első félévében is, amikor az előző szemeszterhez hasonlóan, *A népi műveltség szerkezete*, illetve *Népművészeti műfajok* címen tartott heti 2–2 órás kollégiumot. Ezen előadásait heti 1 órás néprajzi szeminárium egészítette ki. A tanév második felében kapcsolta be a néprajzi oktatásba Dégh Lindát és Vajda Lászlót. Éppen időben, mert miniszteri kinevezése miatt meghirdetett óráit 1947 tavaszán már nem folytathatta – helyettesítését Szendrey Ákos és Vajkai Aurél látta el magántanári minőségben. Minisztersége idején nem vett részt az egyetemi oktatásban. Neve csak az 1950/51-es tanév tanrendjében jelent meg ismét.

Ortutay professzori kinevezését a kar Eckhardt Sándor és Schwartz Elemér 1945 őszen kelt javaslata alapján kérelmezte. Mindketten elismerő szavakkal méltatták addigi tudományos és szerkesztői, szervezői eredményeit. Kitértek a *Magyar népművészet* c. művét ért bírálatra is. Eckhardt szerint: „E művét sok támadás érte, de e támadásokban a politikai tendencia igen érezhető volt, s Ortutay válaszában alaposan válaszolt a felhozott kifogásokra.” Schwartz Elemér is kinyilvánította, hogy Ortutay alaposan megfelelt a könyvét ért kritikákra. Úgy vélte, hogy a kritikának „inkább a hangja, mint ténymegállapításai voltak bántóak”. Schwartz maga is tett bíráló megjegyzéseket. „Ortutay fejtegetéseivel nem mindenben értünk egyet. Nem fogadjuk el a népre vonatkozó felfogását, amely szerint a nép egy a parasztsággal. Ez elképzelésen ma már túl vagyunk [...]. Azt sem bánnánk, ha módszere filológiaiabb, a lap aljai apparátusa pedig bővebb és pontosabb lenne.” Ajánló sorait azonban elismerő szavakkal és annak kijelentésével zárja, hogy „Ortutay Gyulánál jobb néprajzistánk [sic!] nincs”.

Professzori kinevezése 1946-ban a magyar néprajzi kutatás történetének új, korszakos fordulópontja volt. Szakmai elismerésének legalább ennyire fontos eseménye, hogy 1945-ben a Magyar Tudományos Akadémia levelező tagjává választották. Székfoglalóját a Bukovinából hazahozott székelyek és a háború utáni földosztással, spontán népmozgással és szervezett telepítésekkel felerősödő migráció vizsgálati programjának szentelte. A *mai magyar belső vándorlás és a néprajzi kutatás* címen tartott székfoglalója Vajda László lapalji jegyzeteivel megjelent a *Két előadás* című kötetben. Nyomában indult meg a bukovinai székelyek kultúráját változásában rögzíteni kívánó munkaközösség – Belényesy Márta, Dégh Linda, Diószegi Vilmos és mások közreműködésével végzett – kutatómunkája.

Filológiai apparátussal bíbelődni ezekben az években már végképp nem jutott ideje. 1945-ben a kisgazdapárt képviselőjeként bejutott a Parlamentbe, s részese lett az országgyűlési küzdelmeknek. Tagja lett a Párt politikai bizottságának is, ahonnan a baloldali blokk mellett tett sajtónyilatkozatáért hamarosan kizárták. 1946-ban a párt öreg vezetői egyre nagyobb gyanakvással figyelték a Polgári Tagozat fiatal értelmiségi csoportját.

1947 márciusában, a koalíciós idők pártharcainak közepette nevezték ki vallás- és közoktatásügyi miniszternek. Végre elérkezett az idő, hogy közoktatási koncepcióját, tervezetét elfogadtassa a gyakorlatban. Az egyházi iskolák államosításának, a fakultatív vallásoktatás bevezetésének gondolatát azonban az egyházak elutasították. Legerőteljesebben a római katolikus egyház állt ellen. Szegeden tüntetést, más városokban is zavargást szerveztek az államosítás megakadályozására. Ortutay sorra felkereste az egyházi vezetőket. Legemlékezetesebb – Mindszenty hercegprímásnál tett – látogatását, illetve annak előkészítését így beszélte el csaknem három évtized múltán: „Az első eligazító beszélgetés után felkeresett az I., azaz a katolikus ügyosztály főnöke, Beresztóczy Miklós, aki azért jött, hogy aláírasson velem egy levelet, az első miniszteri levelem. Mindszenty József hercegprímásnak szóló levél volt, az ügyosztály már elkészítette, csak alá kellett volna írnom. Megtanultam, hogy minden levelet el kell olvasnunk, amit aláírunk, s ezt a levelet érdemes volt elolvasnom. Minden mondatára emlékszem, de elég lesz ennek a kegyesen alázatos levélnek, amelyben kihallgatást és útmutató tanácsot kérnék, a záró formuláját idéznem: »Bíborának szegélyét alázatos fiúi tisztelettel csókolja,« aláírás. Meg-

hökkenve, némi iróniával kérdeztem: Miklós, csak nem gondolod, hogy én ezt aláírom? Erősködött: Miniszter uram, ez csak amolyan hagyományos formula, minden elődöd így kért kihallgatást, le is hoztam néhány ilyen levelet. Nyilván gondolta, hogy kellenek a bizonyítékok. Tedd csak vissza azokat a leveleket az irattárba, majd diktálok én egy újat. Diktáltam is néhány udvarias rövid sort, kértem jelölje ki a primás a találkozás időpontját.”

A találkozás létrejött, a tárgyalás rövid és nagyon hivatalos volt. Ortutay felhívta az érsek figyelmét 1945 őszén kiadott művelődéspolitikai tervzetére; s nem titkolta, hogy az egyházi iskolák helyzetén változtatni kíván. Magabiztosan azt is közölte vele, hogy ha tovább folytatódnak a miniszter személye ellen is irányuló zavargások, egy héten belül benyújtja a parlamentnek a fakultatív hitoktatásra és az államosításra vonatkozó törvényjavaslatot, s az meg is fogja szavazni. Másnap megszűntek a tüntetések, s a vallás-oktatás ügye – Révai, Darvas József és Justus Pál egyetértésével – egyelőre lekerült a napirendről.

Ortutay nevéhez fűződik az iskolák államosítása (1949), ami nem csupán a törvényjavaslat elkészítéséből és beterjesztéséből állt. Sokkal több munkát kívánt az ezernyi felekezeti iskola átszervezése, működési feltételeinek, költségvetésének megteremtése, személyi kérdéseinek megoldása. Új tantervek, új tankönyvek kidolgozása, a magyar általános és középfokú oktatás gyökeres átalakítása történt meg az ő irányításával hihetetlenül rövid idő alatt. A nyolcosztályos népiskoláról és iskolai kötelezettségről szóló 1940: XX. törvénycikk felemás, következetlen rendelkezéseit Ortutayék koncepciója váltotta fel az új törvénycikkben, s így joggal kapcsolják nevéhez a nyolcosztályos általános iskola megteremtését is.

1949-ben két új egyetem, a veszprémi és a miskolci alapításával folytatták a felsőoktatás strukturális átalakítását. Ennek jegyében szervezték meg a Műegyetem egyik kis karából az önálló Marx Károly Közgazdasági Egyetemet még 1948-ban, s létesítettek pedagógiai főiskolákat. Az első Szovjetunióba indított ösztöndíjasok kiválogatása, seregnyi munkás-paraszt fiatal egyetemre juttatása közben arra is jutott ereje, hogy *Művelődés és politika* címen kötetbe rendezze és kiadja idevágó írásait, beszédeit (1949). Kulturális egyezmények előkészítése, megkötése végett többször járt hivatalból külföldön ezekben az években. A népi demokráciák oktatási minisztereit az iskolai tankönyvek országok közötti egyeztetésére szólította fel, a népek közti megértés, tolerancia fejlesztése érdekében. Azonban a Rajk-perrel és a magyar–jugoszláv viszony megromlásával jelezhető politikai fordulat hamarosan szertefoszlatta ezeket a reményeit. Számára is nehéz, keserves évek következtek.

Az 1950-es évek

Helyzete már 1949 tavaszán kezdett megváltozni, miközben az általa vezetett minisztérium a felsőoktatás átszervezésén, új egyetemek, főiskolák alapításán fáradozott. Egyre inkább éreznie kellett, hogy a vezetés kicsúszik a kezéből, s valójában az MKP Horváth Márton bizottsága dirigál a házban. Megunván a kész helyzeteket, már 1949 májusában

felajánlotta a lemondását Rákosinak. Ő azonban bizalmáról biztosította, s még az ellene szóló friss feljelentést is a kezébe adta, nem titkolva az aláírók nevét. Így hát 1949-ben maradt még a miniszteri székhelyben. Az esztendő három jelentős néprajzi eseményében volt meghatározó szerepe: 1. Néprajzi tanszék felállítását rendelte el a debreceni egyetemen, melynek élére Gunda Bélát nevezte ki. Gundának – más kolozsvári professzorokkal együtt – román kívánságra kellett akkor visszatelepülnie Magyarországra. 2. A Magyar Néprajzi Társaság évi közgyűlésén (június 22-én) a Társaság elnökeként bejelentette a „fordulatot”. Abban az időben tudományáganként változó intenzitással folyt az államhatalom által elrendelt eszmei harc. A hatalom ragaszkodott ahhoz, hogy ideológiai szempontból elmarasztalható kutatókat név szerint bíráljanak. A bírálat feladatát Ortutay más társasági elnököknél tapintatosabb módon látta el, de így is évtizedekre szóló személyi konfliktusba keveredett. 3. 1949 novemberében alá kellett írnia a Néptudományi Intézet feloszlatairól szóló miniszteri rendeletet. Keserves lecke volt ez számára. Tudta, hogy egyik legfontosabb kutatóhelyétől fosztják meg a szakot. Ráadásul olyan közeli barátok, tanítványok maradtak átmenetileg állás nélkül az intézet megszüntetésével, mint Tálasi István, K. Kovács László, Dégh Linda, Vajda László és mások. Az a két évtized, amit 1949-től 1967-ig, az MTA Néprajzi Kutató Csoportja alapításáig eltelt, hosszú időre visszavetette a hazai néprajzi kutatást. Különösen a gyűjtő és rendszerező, dokumentáló munka soha vissza nem térő alkalmainak elmulasztását érezte meg a szak. Jórészt ezek az elvesztegetett évek okolhatók a szak megújulásának elmaradásáért, a feladatok torlódásából származó és napjainkig sem szűnő időzavaráért. Tudta ezt Ortutay is, de egyetlen emlékező írásában sem tért vissza a Néptudományi Intézet feloszlatainak körülményeire.

A miniszterségről még két alkalommal akart lemondani, látván a Népművelési Minisztérium felállítását és az általa vezetett főhatóság bomlasztását. Negyedszázad múltán írta életének erről a szakaszáról: „Mind a három lemondásomat elutasították, aztán 1950 februárjában, aznap született Zsuzsi lányom, hívatott Rákosi Mátyás. Röviden közölte, hogy felmentenek tisztségemből s az egyetemi tanári munka mellett az általam felállításra javasolt Múzeumi és Műemléki Központ elnöke leszek. Kértem, ez utóbbi maradjon el, ő ragaszkodott a döntéshez. Megírtam a háromsoros lemondó levelet, és új korszak kezdődött az életemben.” (*Valóság*, 1975. 5. 11.)

Ortutay új hivatalában is rögtön feltalálta magát. Kitűnő munkatársakat, hozzáértő szakembereket gyűjtött maga köré (Dercsényi Dezső, Gerő László, Domanovszky György, László Gyula, Pogány Ö. Gábor). Háború által megtizedelt, széthullott múzeumi hálózatot hozott egységes elvek szerint rendbe. Anyagiak hiányában néhány múzeumi épület tatarozásán, kisebb vidéki múzeumok létesítésén túl nem sokat tehetett a tárgyi feltételek javításáért. Annál több eredménye volt a múzeumok gyűjtő, nyilvántartási, kiállítási és tudományos tevékenységét fellendítő pezsgő szellemnek, amit e területre vitt. Igényes vitákat, konferenciákat rendeztek, melyeken kidolgozták a magyar múzeum- és műemlékügy alapelveit, fejlesztésének máig ható koncepcióját. Vezetésével dolgozták ki a „múzeumi tudományok” (régészet, néprajz, művészettörténet) első országos ötéves tervét is. A Múzeumi Központ munkáját azonban erősen korlátozta a felügyeleti szervek bizalmatlansága. Elismerés helyett ellenőrköt, vizsgálatokat kaptak. Éppen eleget mondanak

erről Ortutay emlékező sorai: „Három évig »hajtásban« éltem, ha úgy tetszik üldözöttként. A miniszteri poszthoz szokottan – s egy fiatal férfinak is – nehezen elviselhető létforma volt ez. De egy kapaszkodóm volt: az egyetemi munka. 1952 novemberében megszégyenítő minisztériumi tárgyalás után határozat született, a Központot fel kell számolni, olvadjon bele a Népművelési Minisztériumba.”

1953-ban megszűnt parlamenti képviselőisége; amit nem sajnált, hiszen a politikában már 1950 óta nem vett részt. A kisgazdapárt feloszlata után pártonkívüliként élte meg a koncepciós perek időszakát. (A Rajk-per áldozatai közül Pálffy Györgyöt és Sólyom Lászlót a Kisgazdapárt Polgári Tagozatából jól ismerte, baráti köréhez sorolhatta.)

Az 1950-es évek Ortutay számára nemcsak a politikai félreállítást, hanem a tudományos kutatáshoz és az egyetemi katedrához való visszatérését is jelentették. Szakmai szempontból ismét értékes, termékeny évek következtek. 1950 ősztől hetente 5–7 órát tartott az egyetemen, s újabb tanítványok sorát nevelte. Folytatta csaknem tíz éve abba-hagyott szabolcsi gyűjtőútjait. Lacza Mihály személyében ismét kivételes mesemondóra bukkant, akitől kötetre való – máig kiadatlan – népmesét gyűjtött. „Megújulás volt számomra ez az egyetemi, ez a gyűjtőmunka” – írta jó húsz év múltán. 1955 nyarán Csehszlovákiában végzett hosszabb néprajzi terepmunkát. Meleg barátságot kötött a cseh és szlovák kollégák javával, s némi irigységgel látogatta sorra a Prágában, Brünnben és Pozsonyban működő akadémiai néprajzi intézeteket. Tanulmányútjáról hazatérve a szakmai beszámoló mellett cikket írt a *Szabad Népbe Mátyás király és Kossuth Lajos nyomában* címmel. Ebben ismertette a szlovák, a morva néphagyományok, történeti emlékezet bennünket nagyon is közelről érintő adalékait és leszögezte: „...a néprajz nem sovíniszta, de nemzeti tudomány, a népeknek azokat a legsajátabb, legjellegzetesebb vonásait feltáró tudomány, amellyel a világ kulturális kincséhez hozzájárultak.” 1956 szeptemberében ismét Csehszlovákiába utazott néprajzi gyűjtőmunkára. Munkatervében akkor a dél-szlovákiai magyar tájak népmesekincsének gyűjtése szerepelt. Hazaérkezése után – 1956. október 21-én – minifon tekerceit átjátszás végett átadta a Rádiónak. Sajnos a Csallóközben, Zoboralján, Hontban és Losonc vidékén gyűjtött értékes anyagát soha többé nem kapta vissza. Valószínűleg elpusztult az általános felfordulásban, az ötvenhatos zűrzavaros őszi napokon.

Az ötvenes évek kényszerű visszavonultságát magyar népköltési gyűjtemények kiadására is felhasználta. Két vaskos kötetet adott ki Kálmány Lajos hagyatékából *Történeti énekek és katonadalok* (1952), illetve *Alföldi népballadák* címen. Megszerkesztette és kiadta Kiss Lajos nevezetes munkáját, *A szegény ember életét* (1955), s mindent megtett az „Atya” másik forrásműve, a *Régi Rétköz* (1960) megjelentetéseért is. Segítette Kiss Lajos vásárhelyi vonatkozású tanulmányainak kiadását. Katona Imrével összefogva két kötetben megjelentették a *Magyar parasztnesék színe-javát* (1951–1956), amit 1960-ban követett majd a háromkötetes, csaknem 3000 oldalas *Magyar népmesék*. 1955-ben a *Magyar népköltészet* címen kiadott antológiájába egy-egy kötet népballadát, népdalt és népmesét válogatott össze. Ezen – iskoláknak és a művelt nagyközönségnek szánt – kiadványok mellett folytatta a tudományos igényű forráskiadvány az *Új Magyar Népköltési Gyűjtemény* sorozatának szerkesztését is, melyben egyre-másra jelentek meg tanítványainak gyűjtései, eredeti anyagai.

Ortutay szilárdan hitte, hogy a folklór közelebb hozza egymáshoz a népeket, hogy a népmesékben megnyilatkozik a népek egész érzelm- és gondolatvilága, kifejeződik bennük a nép öröme és bűje, kultúrájának nemzeti jellege és nemzetközisége. Ezért javasolta Wolfgang Steinitznek mindjárt megismerkedésük alkalmával – 1955 tavaszán – egy olyan sorozat megindítását, amely a népek legszebb meséit foglalja kötetekbe. Steinitznek – a nagynevű uralista nyelvésznek és folkloristának – nemcsak tetszett az ötlet, de kellő tekintéllyel és eszközökkel is rendelkezett a sorozat megindításához. Mindjárt fel is kérte Ortutayt, működjék közre a sorozat szerkesztésében, és vállalja el az első kötet összeállítását. A sorozatot negyven–hatvan kötetre tervezték, s Ortutay buzgalmának köszönhetően már 1957-ben megjelent az első darab *Ungarische Volksmärchen* címen. Ezt a német nyelvű antológiát finn, orosz, cseh, angol és újabb német redakció követte, külföldi figyelmet s rokonszenvet keltve mesélő népünk, folklórunk iránt. Már előbb, 1956-ban beválasztották a *Fabula* című folyóirat szerkesztőbizottságába, neves európai tudósok társaságába.

A magyar népköltészet külföldi megismertetésével párhuzamosan nagy erőfeszítéseket tett a világ folklórjának hazai recepciójáért. Még Radnóti-val együtt készítették elő a *Karunga, a holtak ura* c. néger mesegyűjtemény magyar kiadását (1944). Ezt az antológiát 1957-ben ismét kiadta, az előző évben pedig a francia népköltészet gyöngyszemeiből készült antológiához írt előszót. Ezek a kötetek készítették elő a talajt az Ortutay által régen szorgalmazott *Népek meséi* címen megindult s azóta is nagy sikerű, élő sorozat számára.

„A nehéz magányosság” éveit megnehezítették számára a néprajz szak belső intrikái, melyeket emlékezéseiben soha sem kívánt részletezni. Elejtett megjegyzéseiből azonban kiderül, hogyan élte át a támadásokat. „Annyit mégis írnék, hogy 1955 után jó néhányan látták, régóta nem vagyok az a támadhatatlan, akinek vélték, s bizony egyre inkább hol burkolt, hol nyílt intrikák, központi támadások közepette találtam magam. Ekkoriban ez már nem túlságosan bántott, nem az 1940–44 közötti évek védtelenségében éreztem magam. Hirtelen elhatározással, a tanszékem kivételével minden néprajzi funkciómról lemondtam, kezdve a Néprajzi Társaság elnökségén, folyóirat-szerkesztésig. Azt jó volt tudnom, hogy korombéli, szakmai barátaim közül Tálasi, Domanovszky György, K. Kovács László mindvégig barátaim maradtak, ahogy azok maradtak a legnehezebb éveimben is az én »szegedi« kollégiumi társaim, a »Fiatalok«”. (*Valóság*, 1975/5.) Itt nem említi támaszai között – talán az evidencia okán – tanszékének hűséges oktatóit. Másutt azonban, például a Steinitzcel való megismerkedésére emlékezve, többször hivatkozik azokra a lakásán tartott, teázó tanszéki megbeszélésekre, amelyeken a hivatali ügyekkel foglalkoztak legkevesebbet, annál többet tudományos és szakmai kérdésekkel, a szak hazai és nemzetközi fejleményeivel. Ehhez a kis közösséghez – melyet Ortutay személye kapcsolt össze – az ötvenes években Dégh Linda, Dömötör Tekla és Katona Imre tartozott szorosabban.

A pálya csúcán (1957–1978)

Ortutay politikai és tudományos szervező tevékenysége 1957-től kezdve bontakozott ki ismét. Amikor megválasztották a Hazafias Népfront főtitkárává, újra magával ragadta a közélet, a politika. Nyolc évig, 1964-ig töltötte be kényes megbízatását, s nem csekély részt vállalt a társadalmi konszolidációban. Eközben politikai nagygyűléseken szónokolt, ideológiai agitátorként taposta a sarat, azaz neves értelmiségiek és parasztok százait megnyerve segítette a kibontakozást. 1958-ban ismét országgyűlési képviselővé választották, s haláláig tagja maradt a parlamentnek. Ezt a megbízatást kevesen vették nála komolyabban: hűségesen látogatta Bács-Kiskun megyei választóit, és érdekükben gyakran vetette latba nem csekély befolyását. 1970–78 között az országgyűlés Kulturális Bizottságának elnökeként kamatoztatta a hosszú politikusi múlt tapasztalatait és páratlanul gazdag műveltségét. 1958-ban az Elnöki Tanács tagjává is megválasztották, s húsz éven át, egészen haláláig megmaradt e legmagasabb testület tagja. Ebben a két évtizedes életszakaszában vitathatatlanul egyike volt a magyar értelmiség legmarkánsabb arcú, legtekinélyesebb közéleti képviselőinek.

Ortutayt az éltette, ha párhuzamosan több poszton kellett helytállnia. 1957 júniusában Hévízről – ahol reumáját kezelte – rendelték be a minisztériumba. Ott azzal fogadták, hogy válságban van az Eötvös Egyetem vezetése, vállalja el a rektorságot. Egyik visszaemlékező írása szerint szabadkozott eleget, s hivatkozott a Népfrontban rá váró feladatokra, de végül is nem tudott nemet mondani. Bizonyára izgatta ez a munka is. S hogyan tudott helytállni a kettős szorításban? Erre a kérdésre a rektori székben és a TIT-ben is utódja, Ádám György professzor adta meg a választ: „Az Eötvös Loránd Tudományegyetem mai arculata viszont minden vonatkozásban Ortutay «keze nyomát» viseli magán: joggal állíthatjuk, hogy egyetlen vezető, egyetlen rektor sem tett annyit egyetemünk rangjának, presztízsének emeléséért, mint hétéves rektorsága alatt Ortutay Gyula!”

Ő maga azonban elégedetlen volt rektori teljesítményével: „...félek – írta 1975-ben –, akkoriban keveset tehettem az egyetemért, pedig eleget instanciáztam ügyei jobbra fordításáért. A Parlament Kulturális Bizottságában azóta is hányszor kellett, szinte régi adósságként újra meg újra elővennem az ELTE nehéz gondjait.” Tény, hogy saját tanszékét és szakját a működési feltételek tekintetében inkább elhanyagolta, mint fellendítette hivatali ideje alatt, s ebben méltó társa volt a Bölcsészettudományi Kar dékánását ugyanakkor viselő Tálasi István is. „Szemérmes koldusnak üres a tarisznyája” – tartja a közmondás, s mondogatták a tanszéki munkatársak.

1964-ben a Tudományos Ismeretterjesztő Társulat elnökévé választották, s ebben a közéleti tisztségében élete végéig megmaradt. Együtt járt ezzel a hivatalával a *Valóság* c. folyóirat szerkesztőbizottságának vezetése is. Ezt a munkáját, a lap köré tömörült szerkesztői kollektívát különösen szerette. Elnöki székéből betekintése volt a Gondolat Könyvkiadó és a József Attila Szabadegyetem irányításába. A Népfrontnak 1964-ben alelnöke lett, s továbbra is támogatta az általa kezdeményezett s egyre terebélyesedő honismereti mozgalmat. Mindkét tisztségében – a TIT-ben és a Népfrontban is – saját művelődéspolitikai eszméit követve, teljes aktivitással fáradozott a közműveltség szintjének emelésén.

A közéleti teendőik, a változó hivatali feladatok elvonták saját tudományos munkájától. Állandó feszültségben élt amiatt, hogy tudományos kutatásait is folytatni kívánta. 1958-ban a Magyar Tudományos Akadémia rendes tagjává választották. Székfoglaló előadását *Variáns, invariáns, affinitás* címen tartotta meg, és a szájhagyományozó műveltség törvényszerűségeit boncolgatta benne. Ez az elméleti kérdéskör pályakezdésétől fogva élete végéig foglalkoztatta. Az 1960-as években azonban tudományos munkássága megcsappant, s már ritkán írt új témáról. Új könyveiben régebbi tanulmányait, cikkeit, előadásait gyűjtötte össze. Három gyűjteményes kötete, az *Írók, népek, századok* (1960), a *Halhatatlan népköltészet* (1966) és a *Fényes, tiszta árnyak* (1973) főként tudománytörténeti, művelődéstörténeti cikkeket tartalmaz. Még válogatott dolgozatainak angol nyelven kiadott kötetében, a *Hungarian Folklore*-ban is (1972) kevesebb a konkrét tárgyelemző, az elméleti-módszertani dolgozat, mint a tudománytörténeti esszé.

1967-ben az MTA Nyelv- és Irodalomtudományos Osztályának vezetője s egyben a Magyar Tudományos Akadémia elnökségének tagja lett. Két ciklusban betöltött osztályelnökségét dinamizmus, sokirányú érdeklődés és naprakész tájékozottság jellemezte. Szabolcsi Miklós írásából tudjuk, hogy Ortutaynak fontos szerepe volt a Bartók Archivum, majd a Zenetudományi Intézet felállításában, az Altaisztikai Kutató Csoport és a Kőrösi Csoma Társaság megalapításában, az *Irodalomtörténet* c. folyóirat újraindításában, a stilisztikai, romanisztikai, germanisztikai bizottság megalakításában stb.

Közéleti feladatai, változó hivatalai mellett is mindig megtartotta vezető, irányító szerepét a néprajztudomány hazai életében. Egy rövid megszakítástól eltekintve 1945-től haláláig elnöke volt a Magyar Néprajzi Társaságnak. A Társaság ügyeinek intézésében operatív módon vett részt, telefonált és levelezett, vezette elnökségi, választmányi és plenáris üléseit, elnökölt közgyűlésein, vándorgyűlésein, kisebb-nagyobb nemzetközi rendezvényein. A Néprajzi Társaságot Hunfalvy Pál szellemében vezette, s olyan egyesületnek tekintette, amely a néprajz minden hazai munkását hivatott tömöríteni, összefogni. Hosszabb ideig főszerkesztője volt a Társaság folyóiratának, az *Ethnographiának* (1949–1956), s az *Acta Ethnographica* szerkesztőbizottságát is ő vezette 1950-től 1978-ig.

Tanszékén már az *Acta* megindítása előtt foglalkoztatta az idegen nyelvű szakfolyóirat terve, s 1949-ben kiadta a *Folia Ethnographica* első kötetét.

Ortutay a Néptudományi Intézet megszűnésekor is tudta, hogy a néprajz behozhatatlan hátrányba került a szerencsésebb társadalomtudományokkal szemben. Külföldi útjain – Keleten és Nyugaton egyaránt – tapasztalhatta a kutatóintézetek növekvő szerepét a tudomány világában. Ezért az 1960-as évek elején hazai néprajzi kutatóintézet felállítására tett javaslatot. 1962-ben vezetésével jött létre az ELTE Folklore Tanszéke mellett egy mindössze hét kutatót számláló kutatóhely, tanszéki csoport. Munkatársainak zöme a Néprajzi Múzeum akkori épületében, a Könyves Kálmán körúton dolgozott. 1967. január 1-jétől kezdhette meg működését az önálló intézet, teljes nevén az MTA Néprajzi Kutató Csoportja, melynek alapításától haláláig, 1978-ig igazgatója volt. Az új kutatóhely elhelyezése csak 1969-ben oldódott meg, amikor a budai várnegyedben kialakított akadémiai épülettömb egyik emeletén, az Országház utcában kapott megfelelő számú munkaszobát. Igazgatóként Ortutay mindent megtett a néprajzi intézet fejlesztéséért. Nemcsak szervezeti kereteket, működési feltételeket teremtett, de tudományos progra-

mot is adott. Programjában a régóta tervezett, de szervezeti háttér nélkül többször meg-
hiúsult, félbemaradt korpuszok, kézikönyvek megalkotását állította első helyre. Bekerült
az intézet munkatervébe a magyar néprajzi atlasz, a néprajzi bibliográfia, a mese és más
folklórműfajok katalógusai, a néprajzi lexikon, s végül a nagy álom, a magyar népi kul-
túra népszerű kézikönyve. A szintézist hagyta utoljára, mivel az atlaszt, a lexikont, a ka-
talogusokat ehhez szükséges előmunkálatnak, forrásfeltárásnak és rendszerezésnek te-
kintette. A lexikon főszerkesztését magára vállalta, s elsősorban neki köszönhető a mű
páratlanul gyors megvalósítása. 1975-ig elkészült az összes szócikk A-tól Z-ig, de Ő csak
az első kötet megjelenését és szép sikerét élhette meg.

Archívumok létesítését, közeli eredményt nem ígérő kutatások támogatását nem szí-
vesen vállalta. Annál többet tett a publikációs lehetőségek bővítéséért, új kiadványok
megteremtéséért. Szerkesztésében indult meg a *Néprajzi tanulmányok* c. könyvsorozat
(1967) és a *Népi Kultúra – Népi Társadalom* c. évkönyv (1968), mindkettő az MTA Néprajzi
Kutató Csoport kiadványaként. Ezek a ma is élő, nívós sorozatok az intézeti műhely-
munka megszervezését és a kutatóhely elismertetését egyaránt előmozdították. 1968-ban
Magyar Népművészet címen indult a szerkesztésében egy újabb sorozat a Corvina Kiadó-
nál. Egy másik sorozatot *A magyar néprajz klasszikusai* címen a Gondolat Kiadónál indí-
tott el 1971-ben. Neki köszönhető *A múlt magyar tudósai* címet viselő könyvsorozat elin-
dítása 1972-ben. Ezt is haláláig szerkesztette, s benne a néprajznak meg a rokontudomá-
nyainak kitüntetett helyet biztosított.

Ortutay páratlan áttekintő képessége, gyorsasága mellett is hallatlan erőfeszítést,
munkabírást követelő feladat volt a rázúduló rengeteg kézirat elolvasása, véleményezése,
szerkesztése s a kiadók, szerzők instruálása. Az 1970-es évek első felében a néprajz új di-
vatját, az érdeklődés tömeges megnyilvánulását elsősorban Ortutay örökmozgó lénye
gerjesztette. 1969-től *Kis magyar néprajz* címen előadás-sorozatot indított a rádióban,
amit nem maga írt, hanem munkatársai, de az előadások minden sorát elolvasta. Azok-
ban az években folklórvetélkedők zsűrijének munkáját vezette a televízióban, színpadi
adaptációt írt a *Kalevalából*, filmforgatókönyvet írt, s elősorolni is hosszú lenne, hogy
még mi mindent vállalt a népi kultúra, a folklór megismertetése, népszerűsítése érdeké-
ben. Rádiós és televíziós szereplések, újságinterjúk sorozata, fesztiválok, múzeumi kiállí-
tások megnyitói aprózták el idejét. „Mindent vállalt, néha többet is, mint amennyire egy
ember képes” – állapítja meg erről az életszakasról Kállai Gyula. „Állandó rohanásban
volt, egyik tanácskozásról a másikra. Gyakran előfordult, hogy egyiknek csak az elején,
másiknak csak a végén tudott részt venni. Röviden elmondta véleményét és már szaladt
is tovább.”

Közéleti szerepvállalása, tekintélye nélkül azonban a Néprajzi Múzeum is aligha ka-
pott volna méltó elhelyezést a Kossuth téren. Személyes közbenjárása kellett a Szabadté-
ri Néprajzi Múzeum megalapításához és kialakításához Szentendrén. Támogatta a vidé-
ken épülő szabadtéri néprajzi gyűjtemények ügyét is.

Az 1960-as évek elejétől nemzetközi kötelezettségei ismét megnőttek. Évekig volt a
Finn–Magyar Kulturális Vegyesbizottság magyar tagozatának elnöke. Kustaa Vilkuna
finn professzorral együtt Ő volt a nemzetközi finnugrisztikai kongresszusok sorozatá-
nak elindítója (Budapest, 1960; Helsinki, 1965; Tallinn, 1970; Budapest, 1975) és legfőbb

hazai irányítója. A finn–magyar kulturális kapcsolatok ápolásáért a legmagasabb finn kitüntetésekben részesült. Tiszteleti tagja volt a Finn Tudományos Akadémiának, a Szicíliai Tudományos Akadémiának, alelnöke a Folk Narrative Research nemzetközi társaságnak.

1966-ban megkapta a Finn Oroszlán-rend parancsnoki fokozatát. Egyetemi díszdoktorság (Helsinki), nemzetközi folyóiratok szerkesztőbizottsági tagsága (*Fabula*, *Demos*), tudományos társaságok tisztségei jelzik külföldi elismertségét. 1961-ben megkapta a palermói Pitré-díjat, 1972-ben pedig a bécsi egyetemen átvehette a Herder-díjat. Újabb hazai kitüntetései közül a protokoll a Magyar Népköztársaság Zászlórendjét és az Állami díjat (1976) helyezi az első helyre. Nem vehette már át személyesen az 1978-ban neki ítelt Akadémiai Nagydíjat. Nem láthatta meg a Balassa Ivánnal együtt írt kézikönyvük, a *Magyar néprajz* impozáns kötetét sem, amely azóta német és angol nyelven is megjelent, egyszerre szolgálva a hazai ismeretterjesztést és a külföld tájékoztatását a magyar népi kultúráról. A *Magyar Néprajzi Lexikon* első kötetét még kézbe vehette, s örülhetett a kedvező fogadtatásnak, az elismerő recenzióknak, de a további négy kötet megjelenését már nem élte meg.

1978. március 22-én hosszan tartó betegségben hunyt el. Munkáját az utolsó napokig folytatta, s szeme a betegségtől meggyötörve is a végső percre tisztán tekintett rá.

Tudományos életműve

Falukutatás és szociográfia

Ortutay előbb lett falukutató, mint folklorista, s 1930–1938 között egyike volt a népi szociográfia markáns, elismert egyéniségeinek. Egyetemista korában az agrársettlemment nem elégítette ki sem őt, sem a mozgalom olyan tagjait, mint Erdei Ferenc, Reitzer Béla, Tomori Viola. Az 1931 végén létrejött új szervezeti keretben, a Szegedi Fiatalok Művészeti Kollégiumában is az irodalmi-művészeti érdeklődésű tagok voltak többségben, de az említettek fontos szerepet vállaltak a szociográfiai mozgalomban, s Reitzer kivételével műveket is kiadtak. Eleinte megmaradtak a népmentés és a népmegismerés programjánál, s nem vállalták a nyílt politizálást. Se jobbra, se balra nem hajtottak végre olyan látványos fordulatot, mint a *Sarló*, melynek tagjai egy-két év alatt eljutottak az „etnográfiai szocializmustól” a szigorú, ortodox szocializmusig, a forradalom igenléséig. Ortutayék inkább egy-egy szaktudomány, így a néprajz, szociológia, közgazdaságtan, pszichológia művelését választották. Politikai tájékozódásuk is eltért egymástól. A Szegedi Fiatalok közül egyesek a hagyományos baloldalra kerültek (Gáspár Zoltán, Hont Ferenc, Radnóti), mások a népi táborba jutottak el (Erdei Ferenc és Ortutay), s akadtak olyanok is, akik kívülállók maradtak. A szociográfia gondolata nem a kollégiumból indult el. Először Ortutay Gyula szólt közülük a *Fiatal Magyarság* hasábjain 1933-ban a szociográfia és az etnográfia objektív módszeréről, s a Kollégium fakultatív munkájának céljairól, eredményeiről. A szociográfiát mint mozgalmat 1933 végén, 1934 elején Szabó Zoltán és Boldizsár Iván hirdették meg.

A Szegedi Fiatalok Művészeti Kollégiumán belül kialakultak kisebb, baráti közösségek. Különös jelentőséggel bírt a falukutatás szempontjából az Ortutay, Reitzer és Erdei között szövődött kapcsolat, amihez lazább szálakkal Tomori Viola és Bibó István is kötődött. Utóbbi nem volt tagja a Kollégiumnak, művekkel is később jelentkezett, de érdeklődésük közössége ehhez a csoporthoz vonzotta őt is. A szegedi fiatalok parasztképe és társadalomszemlélete korántsem egyezett, egymással is állandóan vitáztak, de mind felkészülten és eredeti alapállásból kiindulva.

A későbbiekben a népi szociográfia művelői közül Darvas József, Szabó Zoltán, Ortutay és különösen Erdei figyelme főként arra a történeti folyamatra irányult, amely a tradicionális paraszti társadalmat felbomlasztotta és újjárendezte. Ortutay a *Magyar népismeret* c. kötetében a parasztság mozgásának két ellentétes irányáról, fokozódó polarizálódásáról szólt. Felismerte, hogy a parasztság egyik része „a kapitalista, kispolgári szemlélet irányában fejlődik, politikai felfogása, értékelvei, életigénye mind jobban azokéhoz hasonló”. Ezzel a polgár-parasztsággal szemben a kisbirtokosok, nincstelenek különböző kategóriáiból kikerülő tömeg „proletár, az osztályöntudatra ébredt munkásság értékrendjét tartja követendőnek”. Némédi Dénes mutatott rá a népi szociográfiáról szóló értékes könyvében, hogy Ortutay a jelenben kevés reményt látott a pozitív, a tőkés ellentéteket elkerülő fejlődésre. Ezért is fordult rokonszenvvvel a múlt, a régi paraszti világ felé. Nostalgiaja azonban gyengédebb, rezignációja pedig teljesebb, mint Szabó Zoltáné. Megfogalmazza, hogy a régi világ teljes elmúlása során a paraszti társadalom atomizálódik, s „a magasabb egységbe szerveződés lehetősége és igénye akár politikailag, akár gazdaságilag egyelőre nem mutatkozik”.

Ortutayt már egyetemistaként is felháborította az egyházi nagybirtok léte, s ez váltotta ki első lázadását a katolikus egyház ellen. Kedves tanárának, Sík Sándornak is kérméletlenül odavágta: „hogya Magyarországon az egyházi nagybirtok így terpeszkedhetik, ilyen embertelen, akkor ez a katolicizmus megérett az ítéletre.”

Ortutay kívül maradt a Márciusi Front politikai mozgalmán, s akkor még nem váltalta a reformer társadalomalakító szerepét. 1937-ben – Erdei *Futóhomok*jával csaknem egy időben – megjelent két kötetéből, a *Magyar népismeret*ből és a *Parasztságunk életéből* nyilvánvaló, hogy a parasztság és a falu polgárosodásához nem fűzött reményeket. Felfogásában a polgárosodás a könyörtelen osztálytagozódás további kiépülését hozza magával. Ezt mint megváltoztathatatlan törvényt vette tudomásul, s nem fordult a polgárosodás ellen olyan szenvedéllyel, mint Veres Péter vagy Féja Géza.

Parasztképe tudományosabb a népi szociográfia legtöbb képviselőjénél. Tomorival együtt vallja, hogy a hagyományos értelemben vett paraszt „természeti ember”, akinek a természet nem „táj”, aki nem kívülről nézi, nem gyönyörködik benne, hanem egy vele. Közösség és individuum kapcsolatáról azt tartja, hogy a paraszti közösség nem ismeri az egyént, s számára a morál, a konvencionális szabályok a természetből, a mindenhatótól erednek, s nem élnek a társadalomtól elkülönült életet.

Ortutay nemzedéktömörítő szándékkal (is) szervezte meg 1935-ben a *Magyarságtudomány* c. folyóiratot. Programcikket Németh Lászlótól kért. Erre válaszul Erdei is kifejtette módszertani nézeteit. Ortutay saját felfogását és Szabó Zoltán hozzászólását egy-egy ismertető-szemléltető jellegű cikkben vázolta. Szemben Erdei és Reitzer szigorúan szak-

tudományos falukutató módszerével Németh László és Ortutay lehetségesnek vélte a morális tartalmú intuíciónak érvényesítését is. Az intuíciónak és a szakszerűség dilemmája Ortutaynál később súlyos ellentmondáshoz vezetett. A pólusokon álló Erdei és Németh vitája nem folytatódott, sőt hamarosan a folyóirat is megszűnt. Ortutay viszont egész kis módszertani kézikönyvet írt, mely a falukutató szociográfia és a néprajz elméletét egyaránt gazdagította. Ebben a morális és kulturális válság nem a parasztság válságának egyik aspektusa csupán, hanem maga a többi folyamatot is meghatározó lényeg. Ortutay a paraszti „totális szemlélet” kategóriájának segítségével a falu átalakulásának sokféle folyamatát (elszegényedés, morális értékvesztés, a népi kultúra elvesztése, egyke és egyéb önpusztítás) tudta összefoglalni és a régi egység elvesztéseként értelmezni. Ő nem a paraszti jövedelmeket és étlapokat, nem is a paraszti olvasmányokat elemezte külön-külön, mint falukutató társai. A néprajzi fenomenológia felfogását messze meghaladta, amikor a népi kultúra és az osztályhelyzet összefüggésére mutatott rá.

Foglalkozott a parasztság típusainak meghatározásával is. Tipológiájában nem a parasztságot társadalmi pozícióját, vagyoni helyzetét vette alapul, hanem törekvéseik, viselkedésük, gondolkodásuk irányultságát. Típusai lényegében magatartástípusok. „Jobbágy-paraszt”-nak azt nevezi, aki még a polgárosodás előtt áll, aki megmásíthatatlannak érzi társadalmi helyzetét. A „lázadó paraszt” a fennálló társadalmat igazságtalannak tekinti. Ez sem polgárosult még, de már szakított a jobbágyi alázattal. Harmadik típusa a „polgárosuló paraszt”. Ez nem alázatos a hatalommal szemben, nem is lázad, de maga is részesedni kíván a hatalomból. Némedi Dénesnek valószínűleg igaza van, amikor azt mondja, hogy az 1930-as években Szabó Zoltán, Ortutay és Erdei típusalkotó próbálkozásai jelentették a népi szociográfia csúcspontját az általánosítás útján. (Némedi D. 1985. 212.)

Az 1930-as évek falukutató mozgalmát betetőzte a *Magyarország felfedezése* c. sorozat. E címen közölte Ortutay egyik gondolatébresztő cikkét a *Válasz* 1936. februári száma. A címmel is azt kívánta nyomatékosítani, hogy a korabeli magyar társadalom s benne a parasztság állapotát vidékenként le kell írni, fel kell fedezni. Sárközi György még 1936-ban megszervezte a koncepciózus könyvsorozatot, és az Athenaeum szerződést kötött tíz kiszemelt szerzővel egy-egy tájra és kötetre (Erdős Jenő, Féja Géza, Kovács Imre, Szabó Zoltán, Erdei Ferenc, Ortutay Gyula, Boldizsár Iván, Németh László, Kodolányi János, Illyés Gyula). Végül csupán hárman írták meg a vállalt könyvet: Féja, Erdei és Szabó. Sajnos Ortutay nyírségi kötete sem készült el az induláshoz, s a Féja-per miatt a kiadó 1938-ban leállította a sorozatot.

Ortutay szorgalmazta a parasztság és a magyar társadalom történeti forrásainak feltárását is. A *Magyarságtudomány Könyvei* címen indított sorozat első köteteként 1938-ban kiadta Tessedik Sámuel *Szarvasi nevezetességek...* c. munkáját, s tervezte a *Parasztember Magyarországon...* c. Tessedik-mű új kiadását is. Ortutay „fedezte fel” újra a parasztság másik jelentős kutatóját, Berzeviczy Gergelyt, s a *Parasztunk állapotáról és természetéről Magyarországon* címen magyarul is kiadott könyvét. 1941-ben rádióelőadást tartott a parasztkérdés mindkét úttörőjéről, de ezeket nyomtatásban csak két évtized múltán adta ki. (Vö. Írók, népek, századok. Bp., 1960.)

Ortutay az irodalom és Tömörkény, illetve a falukutatás és a szociográfia felől közeledett a néprajzhoz, s kezdettől élesen bírálta annak beszűkült, a szociális kérdések iránt érzéketlen szemléletét. Az 1933–1937 között kiadott néprajzi szintézis első köteteiről például így írt *A magyar falukutatás új útjai* c. cikkében: „A magyarság néprajza [...] szintén nem egyszer beleesik az egysíkúság, egyszempontúság bűnébe. Így az első kötetben Bátky Zsigmond ír a magyar parasztság táplálkozásáról. Természetes, hogy néprajzi szempontból elsődlegesen az ősi ételféléknek, főzőedényeknek, ősi tűzkészítésnek, tűzhelyformáknak a szerepe fontos. De nem hisszük, hogy a magyar parasztság táplálkozásának problémáit jól értelmezzük, ha nem vesszük tekintetbe a leíró, tárgymorfológiai szempontokon kívül még a szociológiai szempontokat, amelyek ez esetben szinte lényegesebbek az előbbieknél. Enélkül az egész probléma mozdulatlan, élettelen leírássá változik, a maga sokrétű, mozgalmas történeti, társadalmi, földrajzi szerepe helyett.” (*Vigília*, 1935. 115.)

Magyarország felfedezése című írásában megfogalmazta, hogy „a kutató nem előkelő angol utazó, aki kedvtelve figyeli a tájak lusta hullámzását, s akkor távozik, ha kedve tartja”. A hűvös távolságtartás, szenvtelen megfigyelés Ortutay számára teljességgel elfogadhatatlan magatartás. „A falu nem irodalom, s még kevésbé viseletek, fejfaformák, tűzhelytípusok buzgó leírásából összerakható kép” – írja ugyanott 1936-ban. Ez a később is sokszor visszatérő gondolata ott volt már Tömörkényről írott doktori értekezésében. Az író parasztlátását ekképpen jellemezte: „az egyetlen a kor népies – nemzeti iskolájában, a magyar Heimatkunst alkotásai között, amely a népet nemcsak a tréfák, színes ruhák, a népies műdalok felől kívánta megközelíteni, hanem igyekezett ezt az organikus népi kultúrát a maga teljes egészében, legmélyebb lelki aspirációival, szomorú társadalmi helyzetével, népi különösségével együtt ábrázolni.” (1934. 79–80.)

A népi társadalom újszerű megközelítését ígéri első munkáinak egyike, *A szerelem Ajakon a házaseletig* (Szeged, 1935). Ennek alcíme – *A magyar parasztság szerelmi élete. Kritikai és módszertani vizsgálódás* – csak fokozza a mű iránti érdeklődést. Dolgozatában a két nembeli ifjúság ismerkedésének alkalmait (társasmunkák, fonó, kaláka), párválasztási szokásait, lakodalmi szertartásait ismerteti, de tartózkodik a szexuális élet intimitásainak felvetésétől. E nélkül is lényegesen túllépett az addig szokásos néprajzi deskripción. Ortutay ezt a tanulmányát még ezzel együtt is a leíró néprajz csődjeként értékelte, s egyidejűleg, ugyanabban a különnyomatban kiadta a dolgozatról szóló kemény önkritikáját is. Ebben a bírálatban jegyzi meg, hogy a néprajzi szempontok önmagukban nem elégségesek a népi kultúra értelmezéséhez. Az ajaki lakodalom leírásában például szerepet kellett volna kapniok szociológiai szempontoknak is. „A népi kultúra mai kutatói – írja –, akik nem elégednek meg a szokásos ténycsoportok egyszempontú leírásával, értelmezésével, hanem a szokások benső összeszövődöttségét, a népi kultúra immanens szellemét kutatják, ezt a bonyolult összefüggésrendszert, melynek tagjai összefüggésükből ki sem szakíthatók naiv erőszakosság nélkül, ezek a kutatók valóban bizonyos lemondó elégtelenséggel, elkedvetlenedéssel olvashatták az ajaki nép szerelmi életéről, lakodalmas szokásairól szóló tanulmányt.”

1935-ben *A magyar falukutatás új útjai* c. dolgozatában azt fejtegeti, hogy a falukutatás nem elégedhet meg a részletek leírásával. Az „egész” kell megragadnia „a maga életes valóságában, szerkezeti-részeinek, funkcióinak összefüggéseiben”. Azaz a strukturális és a funkcionális megközelítés egységét hirdeti. A falusi társadalom kutatója akkor végez helyes és igaz munkát, „ha a falu bonyolult függvényrendszerének összes független változóit és valamennyi kikutatható függő változóit megismeri és egymással való viszonylatában ábrázolja”.

Bodrogi Tibor joggal állapította meg, hogy Ortutay az 1930-as évek derekán az akkoriban kibontakozó nagy etnológiai-antropológiai irányzatok eszmekörében mozgott. Egyes téziseinek megfogalmazásában a maga módján – teóriáját más feltételek között élő társadalomra alapozva – megelőzte a két jelentős rendszeralkotót, a funkionalista B. Malinowskit és a strukturalista A. Radcliffe-Brownt.

Meg is haladta őket, amennyiben a valósággal ellentétesnek tekintette a paraszti társadalom statikus leírását, pillanatnyi állapotrajzát. Ortutay a szinkrón szemlélettel szemben a diakrón, történeti látásmód és elemzés szükségét hangoztatta.

Társadalomnéprajzi felfogásának több forrásvidéke volt. Az egyik Tömörkény és Móra, a paraszttal foglalkozó szépirodalom. A másik forrás Tessedik, Berzeviczky és Berzsenyi művei, a magyar parasztok állapotát jobbító szándékkal ábrázoló régi irodalom. Szorosabban vett szaktudományi hatást gyakoroltak rá egyes német (Max Weber) és amerikai faluszociológiai munkák (Sorokin, Zimmermann), illetve a román Gusti faluszociológiai iskolája. Sokat tanult fiatal szegedi társaitól, Erdeitől, Reitzertől, s a kibontakozó falukutatás jeleseitől. Ortutay azonban senkit sem másolt, a társadalomkutatás önálló, eredeti egyénisége volt.

1940–41-ben a bukovinai székelyek áttelepítése láttán felismerte a népcsoportok migrációjának néprajzi jelentőségét, az akkulturáció megfigyelésének páratlan alkalmát. Emlékiratban figyelmeztette a soha vissza nem térő lehetőségre a Magyarságtudományi Intézet vezetőségét, s tartalmas kutatási programot vázolt fel. Ő maga el is utazott a bácskai székely telepek megtekintésére, de a háború éveiben elmélyült kutatást nem valósíthatott meg. Hamarosán fenyegetett helyzetbe került a bácskai székelység és a programadó Ortutay is. Kutatási tervszövege azonban a háború befejezése után időszerűbb lett, mint valaha. Magyaránnyú belső vándorlás indult meg a fronttal és a földosztással, ami folytatódott a lakosságcserekkel, hazai németek és szlovákok távozásával, felvidéki és erdélyi, vajdasági magyarok migrációjával. Ezért tartotta 1947-ben akadémiai székfoglalóját *A magyar belső vándorlás és a néprajzi kutatás* címen. Ebben az előadásban leszögezte: „A magyar etnikum jellegváltozása az a leglényegesebb, legmélyebb probléma, a végső kérdés, ami néprajzost érdekelhet, amire a vándorlási problémák kapcsán feleletet is remélhet.” A kutatómunka megszervezését előbb kezdte, s 1946 második felében a Néprajzi Múzeum, a Néptudományi Intézet és az egyetemi tanszékek munkatársainak részvételével elkezdődött a helyszíni adatgyűjtés. Főként a Tolna és Baranya megyébe került bukovinai székely és moldvai csángó csoportok között, szórványosabban a Buda környékén megtelepült székelyek és felvidéki magyarok között gyűjtöttek. Sajnos a Néptudományi Intézet megszűntetése 1949-ben ennek a munkának is kényszerűen véget vetett, de a publikált és kéziratban maradt néprajzi dokumentáció így is igen jelentőssé vált. Legtöbb

eredményt a Bukovinából származó székelyek néphagyományainak rögzítésében, elemzésében érték el az Ortutay vezetésével dolgozó etnográfusok és folkloristák.

Ortutay 1949-ben *A magyar néprajztudomány elvi kérdéseiről* tartott emlékezetes előadásában nyomatékkal hívta fel a néprajzkutatók figyelmét a paraszti társadalom tagoltságára, a rétegződés belső összefüggéseire és feszültségeire, a társadalomnéprajzi kutatások fejlesztésének, a néprajzi látásmód megváltoztatásának szükségességére.

Számos önkritikus észrevételt követően éles hangon bírálta Fél Edit *A magyar népi társadalom életének kutatása* címen 1948-ban kiadott tanulmányát. Hangvételétől és egy-egy kihagyezett megfogalmazástól eltekintve helytálló, szakmailag megalapozott kritikát mondott. Például teljes joggal kifogásolta Erdei Ferenc, Kiss Lajos és a harmincas évek magyar falukutató irodalmának mellőzését, Tessedik és Berzeviczy említés nélkül hagyását, Durkheim, Lévy-Bruhl, az amerikai rural-szociológia s nem utolsósorban a marxizmus klasszikusainak kihagyását. A magyar társadalomnéprajz feladatait, tájékozódási pontjait illetően máig érvényes, megszívlelendő útmutatást adott ebben az előadásban. (Vö. *Ethnographia* 1949. 8–10.)

Ortutay azonban nemcsak a falut látta. Az 1950-es években Ő kezdeményezte hazánkban a magyar munkásosztály életmódjának, szellemi kultúrájának, költészetének néprajzi vizsgálatát. *A munkásosztály népköltészete* címen 1955-ben cikket közölt, amelyben cseh és szovjet néprajzi eredmények s magyar kutatási előzmények ismertetése mellett beszámolt az itthon folyó munkákról, előkészületben levő művekről is. (Vö. *Írók, népek, századok*. 1960. 379–386.)

Az 1960-as években sürgette a kollektivizálás nyomán gyorsan változó falusi életmód vizsgálatát. Ragaszkodott ahhoz, hogy az akadémiai kutatócsoport évkönyvének címében szerepeljen a „népi társadalom” megjelölés. Végül említeni kell azt is, hogy ezen a kutatóhelyen létrehozta a társadalomnéprajz tematikáját vizsgáló tudományos osztályt, e kutatási ág hazánkban első szervezeti bázisát.

Népköltészet

Ortutay több ezer oldalnyi, páratlanul sokrétű tudományos életművében – terjedelmét tekintve is – a folklór, a népköltészet áll az első helyen. Műfajai közül különösen a mese, a ballada és a népdal érdekelte. Ez azonban nem jelenti azt, hogy a népmonda és az anekdota, a közmondás és szólásmondás, a találós kérdés vagy a vicc nem érdekelte. A parömiológia, a proverbium és az anigmasztika műfaji megjelöléseket egyszerűen azért kifogásolta, mert általában véve ellenezte az idegen kifejezések halmozását, felesleges bevezetését. Feleslegesnek akkor tartotta az idegen szavakkal való bűvészkedést, ha kifejező magyar szavak helyett használták őket. Voigt Vilmos egyik cikkében azt olvassuk, hogy Ortutay a mondáról „még antológiát sem engedett összeállítani” (*Ethnographia*, 1980. 534.). Ennek a megállapításnak ellentmond, hogy hathatós támogatásával készült a magyar történeti és hiedelemmondák katalógusa, hogy az Új Magyar Népköltési Gyűjteményben és a Néprajzi Tanulmányok c. sorozatban több mondakötet is megjelent a szerkesztésében (pl. *Karcsai mondák*, *Taktaszadai mondák*, *Tarcali mondák*). Ortutay elősegítette

tette a magyar népmondák kincsestárának feltárását Kálmány Lajos hagyatékának kiadásával, a magyar történeti mondahősök szomszéd népi nyomozásával, s több más módon. Korrigálnunk kell azt a megállapítást is, hogy „a katalógusok fontosságát inkább elméletben ismerte csupán el”, s hogy „a textológiai szabályok kialakítása vagy követése nem érdekelte Ortutay Gyulát” (*Ethnographia*, 1980. 534.). Ugyanis a Magyar Népmese-katalógus elkészítésének feladatát éppen tőle kapta kedves tanítványa, Kovács Ágnes, aki hűséges segítőtársa volt az ÚMNGy köteteinek technikai szerkesztésében is. Kovács Ágnes állapította meg, hogy ez a sorozat főként „a szociográfiai szemléletű, szó szerinti hűségű, olykor nyelvészeti igényű mese- és mondakutatást szolgálta” (*Ethnographia*, 1980. 527.). Azt kell tekintetbe vennünk, hogy a sorozat indulásakor (1940) nem volt még textológiai szabályzat, de az 1950–60-as években letisztultak a több tudományszakra érvényes szövegközlési elvek, kijegecesedtek a népköltés közreadásában is követendő szabályok.

Ortutay, különösen munkássága kezdetén, megelégedett a gyűjtött és közreadott népköltési alkotások nagy vonalakban történő osztályozásával, s nem törekedett aprólékos típusrend kialakítására. A folklórműfajok klasszifikációjának akkori szintjén nem is vállalkozhatott többre. Egyébként sem tartozott az aprófilológia vagy mikrofilológia művelői közé.

Népmesekutatás

Közhely, de igaz, hogy Ortutay Gyula új korszakot nyitott a magyar népmesekutatásban. „Ezt nem csupán az immár lezárult életművet még nem kellő alapossággal ismerő tudománytörténész vagy a hálás tanítvány állapítja meg, tudták ezt már kortársai is.” (Kovács Ágnes, *Ethnographia*, 1980. 521.) Tudnunk kell, hogy a Kisfaludy Társaság által 1872-ben elindított Magyar Népköltési Gyűjtemény utolsó köteteinek kiadása századunk elején már akadozott, majd a 14. kötettel (*Nagyszalontai gyűjtés*) 1924-ben végleg megakadt. Ezzel lezárult egy kereken százesztendőss szakasz, melyben a mesekutatók csaknem kizárólag a szépirodalmi igénnyel megformált szövegekre voltak tekintettel. Ennek érdekében a népnyelvi szövegeket átirták, irodalmira stilizálták. (Vö. Ortutay: *A Magyar Népköltési Gyűjtemény száz éve. Ethnographia*, 1972.) A meséket elemző tudósokat Ortutay fellépése előtt szinte kizárólag az őstípusok és a motívumok vándorlásának kérdésköre foglalkoztatta. Benfey és a finn földrajztörténeti iskola tanításait hazánkban főleg Katona Lajos, Solymossy Sándor, Braun Soma, majd Honti János ismertette s fejlesztette tovább. Ortutay kitűnően ismerte az összehasonlító mesekutatás eredményeit, de az archetípust kereső, vándormotívumokat, elterjedtségi köröket vizsgáló munkamódszert elutasította, s az e metodikával elért eredményeket megkérdőjelezte. Kifogásolta, hogy a kizárólag a szövegre s annak elemeire épülő vizsgálódás semmit sem derít fel a mese funkciójáról, a mesélés alkalmairól, a szövegek keletkezésének, alakulásának, továbbadásának, azaz a mese életének ismétlődő folyamatairól, a mesemondó és a közösség viszonyáról, az előadás módjáról, a mesét fenntartó szájhagyományozó műveltségről.

Ez a gondolkör csíráiban, részleteiben jelen volt már első közleményeiben is, de részletesebb kifejtését az Új Magyar Népköltési Gyűjtemény első kötetének bevezetőjében adta. Az 1940-ben megjelent Fedics-monográfia az ún. *egyéniiségkutató módszer* első igazán jelentős eredménye volt. Hazai előzményeként az általa nagyra becsült Kálmány Lajos temesközi mesemondója, Borbély Mihály meséiből szerkesztett kötet említhető. A közreadás módjában viszont Horger Antal hétfalusi csángó kötete az előzmény. Nem a személyes rokonszenv, hanem a szövegközlés nyelvi hitelességének igénye vezette, amikor Fedics meséit kihagyások, stilizálások nélkül jegyezte le s rendezte sajtó alá. A mesekutatás nemzetközi mezőnyéből Bunker és Azadovszkij neve, egyéni repertoárt gyűjtő tevékenysége említhető meg e módszer előzményeként.

„Ortutay Goethével együtt vallotta, hogy a költői, művészi tehetség éppúgy tulajdonra lehet az alacsony sorban élő, kevésbé iskolázott embernek, mint a magasabb társadalmi osztályhoz tartozó, értelmiségi környezetben felnőtt irodalmárnak vagy képzőművésznek” – írja róla Kovács Ágnes. (*Folklor és Tradíció*, III. 1987. 22.) Tegyük hozzá, hogy az írástudatlan, szegény emberek között is tisztelte a tehetséget. 1953 után több jeles mesemondónak szerzett pénzjutalmat, nyugdíjat és a népművészet mestere kitüntetését, azaz társadalmi megbecsülést.

Ortutay egyéniiségkutató módszerével tanítványai és követői kiváló mesemondók egész sorát fedezték fel, szóltatták meg (pl. Pandur Péter, özv. Palkó Józsefné, Ámi Lajos, Tombácz János, Kurcsi Mínya, Vasile Gurzau). A cselekményvázhoz hűségesen ragaszkodó mesemondókat Ortutay *reprodukáló*, az attól eltérőket, önkényesen változtató, kihagyó és betoldó, kombináló mesemondókat pedig *alkotó* típusúaknak nevezte. Hangsúlyozta, hogy a lokális változatok kialakítása jórészt az ő tevékenységüknek köszönhető. Azonban a változtatás, az egyéni szerkesztés nem feltétlenül a művészi képességek fokmérője. A tradicionális társadalmakban a reprodukáló mesemondók arányszáma és az alkotó típusúak hatása jóval nagyobb volt, mint a 20. század bomladozó paraszti világában.

Ortutay iskolát teremtett mesekutató módszerével és elméleti megfontolásaival. A szájhagyományozó műveltség értelmezését előrevivő gondolataival nagy hatással volt az európai mesekutatóra és a magyar folklorisztika más ágazataira. Nyomdokait követve a népszokások és a dramatikus játékok, a tárgyalgó népművészet kutatói is tudatosan vizsgálni kezdték a kiemelkedő népi tehetségek, a szervező és tanító egyéniségek, a közösséget vezető újítók szerepét a folklór és a népművészet életében.

Eredeti mesegyűjtései és szerkesztői tevékenysége, elemző tanulmányai mellett (pl. *A magyar népmese*, *Népmesegyűjtés közben*, *A magyar mesekutatás eredményei és feladatai*, *A szájhagyományozás törvényszerűségei* stb.) említeni kell itthon és külföldön megjelent meseantológiáit, a legszebb magyar népmesékértő válogatásait s a hozzájuk írt magyarázó jegyzeteket, eligazító tanulmányokat. A Wolfgang Steinitzcel alapított német nyelvű sorozat első kötetéről (*Ungarische Volksmärchen*), a *Magyar parasztmesék*, illetve a *Magyar Népmesék* vaskos kötetéről, az Európa Kiadó *Népek meséi* c. sorozatában előszavával megjelent kötetekről – noha már említettük őket – itt sem feledkezhetünk meg. Ortutay mesekutató öröksége azonban még ezekkel együtt sem teljes. Hamarosan megjelenik egy másik nagy mesemondója, Lacza Mihály meséiből szerkesztett posztumusz kötete, s várható még egyéb (bácskai, felvidéki) gyűjtéseinek közreadása is.

Első jelentős kötete, a *Székely népballadák* bevezetője a műfaj avatott kutatójának mutatja a fiatal Ortutayt. Széles európai kitekintéssel elemzi a balladaköltés történetét, műfaji sajátosságait, európai terjedését és motívumait, a népi epikában elfoglalt helyét. Úgy találja, hogy az európai ballada kezdetei nem nyúlhatnak vissza messzebbre a 14. század közepe tájánál, s a magyar (székely) népballada feltűnedezését a 15–16. századra teszi. Elmélyült tanulmánya végén mentegetődni kényszerül, amiért többet foglalkozott a balladával általában, mint a székely népballadák elemzésével, részletekbe merülő értékelésével.

A ballada műfajának kialakulása, eredetének kérdése később is izgatta, s erre a külföldi eredmények ismeretében többször visszatért. 1953-ban közölte *Az „európai” ballada kérdéséhez* című dolgozatát, melyben leszögezte: „A népballada (s a műballada kezdeteire is ez vonatkozik) földrajzilag Európában keletkezett, időben pedig a feudalizmus megszilárdulásának kezdeti szakaszán kezd kiformálódni alakja, hogy szinte a feudalizmus csúcspontján érjen el virágzásának tetőfokára.” (Vö. Ortutay: *A nép művészete*. 1981. 204.) Módosítja húsz évvel korábbi megállapítását a ballada európai kezdeteiről. Elfogadja, hogy a balladára vonatkozó legkorábbi adatok időhatárát az akriti görög balladák felfedezése óta az időszámítás utáni 9–10. századig tolhatjuk ki. Korábban kiindulópontnak hol a 12. századi Franciaországot, hol a 12. század eleji Skandináviát tették. A normann hódítók onnan vitték magukkal Angliába, ahonnan a 13. században nyugati német területre is áterjedt.

Ortutay a balladát poligenetikus műfajnak tartotta, minden idevágó munkájában a több ágú eredeztetést vallotta. A műfaj virágkorát a 15–16. századra tette, amikor kibontakozott műfaji változatainak teljes gazdagsága, kialakult tömör, drámai szerkesztésmódja. Tematikai szempontból az európai balladaköltészetet három nagy tömbre, saját kifejezésével *rétegre* osztotta. Az első rétegbe a „mitológiai” (vagy mesei, hiedelemszerű) témákat sorolta, a második rétegbe a „történeti epikus” témákat, végül a harmadikba a legváltozatosabb történetű „egyéni és családi” tragédiákat, komédiákat. Ez a rendszerezés hatással volt a külföldi kutatásra is. Az orosz Putyilov a szláv balladaköltészet történeti rétegeiről szóló megállapításait, a cseh Sirovatka pedig a cseh-morva népi epika osztályozását alakította Ortutay nyomdokain haladva. (Vö. Kríza Ildikó, *Ethnographia*, 1980. 515.)

Ortutay a balladákat vizsgálva is elutasította Hans Naumann tételét az alászállt kultúrjavokról. Számára elfogadhatatlan állítás, hogy a balladákat éneklő és előadó nép csupán szolgai átvevője volt a királyi és főúri udvarokban előadott énekek, táncok „huladék” elemeinek, s a kultúrjavak sülyedésének során kézen-közön alakult ki a ballada primitívebb, népi formája. A lovagballadák főúri környezetből való származását viszont nem tartotta teljesen kizártnak. Elutasította Greguss Ágost esztétikai tételét az ún. „balladai homályról”. Csak a műfaj és a folklór előadásának meg nem értésével magyarázható az a kijelentés – mondja Ortutay –, hogy „a ballada szereti az egyes kiszakított részleteket, a félhomályt, a zavarost, jobban esik sejtetnie, mint tudnia, gyakori a hézagossága, mintha megvetné a teljességet”. Arany Jánosra hivatkozva fejtegeti s a szájhagyományo-

zó műveltség fontos törvényszerűségének nevezi, hogy „a népdal, a ballada szaggatottsága elválaszthatatlan a kis falusi közösség hallgatóinak ismeretanyagától, a szájhagyomány ismételtetésétől”.

Ortutay számára az ún. „Vadrózsa-per” sem csupán kutatástörténeti epizód, hanem elméleti jelentőségű vita volt. Nemcsak a balladakutatás történetéről szólva idézte fel az 1863-ban *Vadrózsák* címen kiadott székely népköltési gyűjtemény körül kialakult plágiumpört, hanem egyéb írásaiban is. Kriza János kiadványát – mint ismeretes – Grozescu Julian megtámadta a *Fővárosi Lapok*ban, s cikkében román eredeti után készült hamisítványnak nevezte *Kőműves Kelemenné balladáját* és a Molnár Anna-balladát is. Cikke nagy port kavart, s az egyre jobban elmérgesedő sajtóvitát Arany János nevezte el Vadrózsa-pörnek. Ortutay a folklórkutatás gyermekbetegségként ítélte el ezt a vitát. Hiszen mindkét ballada „hozzátartozik a közös európai művelődési kincshez, egyik nemzet sem állíthatja, hogy csak sajátja, és ugyanakkor mindkét nemzet joggal állíthatja, hogy abban a formában, a megalkotottságban abban a jellegzetességében, ahogy gyűjtői rátaláltak, saját nemzetének alkotása és büszke lehet rá”. Ortutay érdeme, hogy a régi vita tanulságait felelevenítette és továbbadta. Kriza és Gyulai Pál érveit gondosan pontokba szedte, s az újabb európai folklorisztika eredményeivel szembesítve elemezte. Hangsúlyozta az összehasonlító típuskutatás szükségességét, az eltérő karakterű nemzeti népi költészetek egyediségét, a kölcsönös egymásra hatás objektív tényeit. (Vö. Kriza Ildikó, *Ethnographia*, 1980. 511.) Megállapította, hogy az azonos vagy hasonló motívumok ellenére is a nemzeti megfogalmazások, szerkesztések különbségei döntőek. A motívumtörténeti kapcsolatok és egyezések mellett mindig kutatni kell azt a különbséget is, amit a nemzeti megfogalmazás, karakter és nyelv ad hozzá s visz be az európai örökség kincses tárába, amivel gazdagítja azt.

A „nemzeti” és a „nemzetközi” mibenlétének végiggondolása során épített Bartók Béla *Népzenénk és a szomszéd népek népzenéje* c. tanulmányának módszertani tételeire. Bartók nemcsak azt kívánta megállapítani, hogy a magyar népi dallamok hogyan hatnak a szlovákra, a románra, a délszlávra, és fordítva: hogyan hatott a szomszéd népek népzenéje a magyar népzenére. A zenetudós azt is vizsgálta, hogy mi nem hat a magyar népdalra a szomszéd népek dallamkincséből, és mi nem hat a magyar népzenéből a szomszéd népek népzenéjére. Bartók nemcsak a kulturális hatást vizsgálta az átadás-átvétel folyamataiban, hanem az elzárkózás, az elutasítás eseteit is. Ortutay – jórészt Mühlmann és Marót Károly kutatásaira hivatkozva – hangsúlyozza, hogy a népek közötti kulturális kölcsönzésről felesleges és hibás addig bármit is beszélni, amíg az adott (átvevő) nép rezonanciakészségéről, kulturális előkészítettségéről nincsenek alapos ismereteink. A népi kultúrákban is létezik egyfajta „rostarendszer”, egy-egy nemzeti magatartásrendszer, amelytől a kulturális jelenségek befogadása vagy elutasítása függ. A népi műveltségünkbe bejutó elemek csak úgy kaphattak erőre, csak úgy menekedtek meg az elsorvadástól, ha idomultak, ha magukra öltötték a befogadó közösség törvényét, vállalták stílusát, „immanens szellemét”.

Ortutay tudományos életművében a főbb népköltészeti műfajok közül a népi líra, a dal kutatása kevésbé hangsúlyos, mint az epikáé. Azt azonban nem állíthatjuk, hogy mostohán kezelte ezt a műfajt. Ellenkezőleg, Bartók, Kodály és a szövegkutató Solymossy Sándor után ő foglalta össze újra a magyar népdal főbb jellemző jegyeit. Tanulmánya – amit az idők során népszerű és tudományos formában, több változatban is kiadott – voltaképpen a magyar népdalról készült legigényesebb szintézisek egyike. (Vö. Katona Imre, *Ethnographia*, 1980. 503.) Kodállal s másokkal együtt Ortutay is hittet vallotta, hogy a népdal az egész népi műveltség virága, a népnek talán legszebb alkotása. A magyar népköltészet sajátosságait keresve két általánosnak tekinthető vonását emelte ki: az ábrázolás valóságához ragaszkodó, realista módját és az ábrázolás drámaiságát, a népköltésztünk műfajaiban megnyilvánuló drámai szerkesztést. Katona Imre éppen ezt nevezi Ortutay legfontosabb felismerésének népdalaink vizsgálatában. (*Ethnographia*, 1980. 507.) A népdal drámai jellege megmutatkozik a kettős – párhuzamos vagy ellentétes – szerkesztésben, a lírai monológok dialógusokká való átalakításában, a szöveg és dallam kapcsolatában, a kettős szerkezetében, sőt még a rímelésben is. A drámaiság segítségével újszerűen tudta értelmezni a sokat vitatott „természeti kezdőkép” mibenlétét, sőt önálló osztályozást is adott csoportjairól, s ezzel a meglehetősen kiterjedt s már régen megrekedt szakirodalomban is új irányt tudott mutatni. Riedl Frigyes elfeledett tanulmányából kiindulva a lírai kezdőkép hat csoportját különítette el: 1. amelyben a kezdőkép és a rákövetkező rész párhuzamos egymással; 2. az analógiás kapcsolódású, hozzávéve a helyi és oksági kapcsolódásokat is; 3. az ellentétes kapcsolódású, melyben a természeti kezdőkép hangulatával ellentétes érzelmet, gondolatot fejez ki a dal; 4. az eredeti összefüggéstől elszakadt természeti kezdőkép; 5. a rímjáték kedvéért alkalmazott és 6. az elhomályosult értelmű kezdőkép. A csoportosítás persze nem eredetmagyarázat, s nem világítja meg a lírai dal ilyen szerkesztésmódjának közkeletességét sem. (Ortutay: *Magyar népdalok*, 1970. 90–91.)

Elvetette Vikár Béla és Lükő Gábor magyarázatait, akik a természeti kezdőképekben valami sajátos népi jelképrendszert igyekeztek felfedezni. (Vikár például néhány példával azt kívánta bizonyítani, hogy a bánat és a gyász színe népdalainkban a sárga szín. A többi közt kaszárnyáink, megyeházaink is ezért jelképes sárgák a népdalokban.) Ortutay nem a lélektani összefüggések keresése, hanem az erőltetett, hamis pszichologizálás ellen emelt szót. A népköltészet realizmusa alapján jogosan különít el az esztétikai irodalom egyfajta népi realizmust. Petőfi, Arany népiességének sem jelentéktelen összetevője ez a realizmus. Mesekutatóként jól tudta, hogy a magyar mesehős mozgástere – akárhol jár is – a magyar paraszti világ, a falu, a tanyai udvar, s még a királyi város is csak olyan, mint a közeli mezőváros vagy piacos hely. A királyi udvar valami módos nagygazda tekintélyes portáját idézi, s a tündérmesék világa is át van szöve a paraszti élet apró realitásaival. Nem kizárólagosan magyar vonás ez a realizmus, mégis a magyar népköltészet elkülönítő, sajátos meghatározói közé tartozik. A reális ábrázolásmód azon jegyei közé, amelyek a magyar népi epikát és lírát is elkülönítik eurázsiai rokonaitól.

Ortutay következetesen bírálja Erdélyi János tartalmi szempontú népdalosztályozá-

sát, rámutat kategóriáinak viszonylagosságára, a folytonos átfedésekre, az epika és a líra határterületeire. Ő maga további és részletekbe menő klasszifikáció kidolgozására nem vállalkozik. Katona Imre felveti, hogy „klasszikus antológiájában is mindössze hét nagy tömböt különít el, holott tudjuk: a népdalcsoportok száma félszáznál is több”. (Vö. *Ethnographia*, 1980. 506.) Az 1955-ben kiadott *Magyar népköltészet 1. Népdalok* c. antológiától eltérően Ortutay az 1970-ben megjelent kétkötetes *Magyar népdalokban* 38 tematikus, illetve műfaji csoportot különít el. Hangsúlyozza, hogy inkább egy-egy lírai alapeszme, gondolat, szövegmag vagy párhuzamhasonlat köré épülő dalcsaládokról, mint tartalmi dalcsoportokról lehet szó. Affinitás-elméletében külön is kifejti, hogy a lírai daloknál a dallamszerkezet és a kisebb szövegegységek szoros kapcsolódását lehet megfigyelni. Ortutay első között vette észre, hogy a felbomlott, részeire szakadt epikus szűrsé elemei újabb építőkövei lehetnek egy utóvirágzását élő lírai dalhagyománynak. Egyik úttörője a történeti és társadalmi népdalok kutatásának. Népköltészet-elméletének tanulságos összegzését adja a Kossuth-hagyományról írott nagy tanulmánya. Foglalkozik a Kossuth-nóta sokat boncolt eredetkérdésével és a munkásmozgalomban folytatódó utóéletével. Értékeli a több száz alkotásból álló 48-as daltermést, vizsgálja a szociális háttérű dalcsoportokat (pl. katonadalok, betyárdalok, summásdalok, kukásdalok). Ortutay mindenkor nyomatékkal hangsúlyozza a munkásfolklor paraszti gyökereit, az énekelte dalok közösségi jellegét. Ugyanakkor rámutat az egyéniség nagyobb szerepére, a szóbeliség másodlagos és az illegalitásból adódó kényszerű voltára a munkásdalok esetében, valamint a mozgalmi célzatú dalok nagyobb társadalmi tudatosságára. Külön csoportba sorolta a hazai gyári népdalokat és az ún. amerikai dalokat.

Az egyéniségnek a folklor életében, hagyományozásában és állandó újratерemtésében betöltött szerepét ismerve természetes, hogy sürgette az ún. nótafák népdalrepertoárjának összegyűjtését és elemzését. Kissé megkésve, de készültek is Magyarországon ilyen felmérések, melyek e közösségi műfaj tükrében is megmutatják az egyéniség erejét. (Például a kedvelt dallamfordulatok gyakorisága, előnyben részesítése, az ismert szövegrészek megválogatása, egymáshoz illesztésének módja, az elemek sorrendje stb. egyénenként változik.)

Ortutay sokoldalú szövegvizsgálatot, rendszerezést végzett a népi líra tágas tartományában. Olyan kérdésekkel foglalkozott, melyeknek a Kodály vezetésével megerősödött hazai zenefolklor-kutatás kevés figyelmet szentelt. Igaz, a dallamok és a szövegek kapcsolatát nem elemezte, de teljesítménye e nélkül is tiszteletet parancsol.

Említettük, milyen érdemeket szerzett az 1930-as években a Magyar Rádió Pátria-lemezsorozatának megszületése körül. Tegyük hozzá, hogy hathatósan támogatta a Magyar Népzene Tára sorozatának megindítását az Akadémiai Kiadónál, s miniszterként elősegítette a korszerű általános iskolai népzeneoktatás bevezetését.

A nevelő

Ortutay élete összefonódott a magyar nevelés ügyével. Egyetemi hallgató korában s később is azért házitanítóskodott, hogy megéljen. A szegedi fiatalokkal szervezett falusi és munkásotthoni előadásait, szemináriumait azonban nem a megélhetés kényszere, hanem a népnevelés szenvedélye, politikai vállalása fűtötte. Amikor a Rádióhoz került, egész népét akarta tanítani József Attila-i elszántsággal. A szegedi egyetem magántanáraként, majd a budapesti egyetem professzoraként csupán rövid, néhány éves periódusokban tudott teljes intenzitással a nevelés ügyének élni. Minisztersége nem csak azért emlékezetes, mert abban az időben hajtották végre az iskolák államosítását, s kezdték meg a felsőoktatás átszervezését. Ortutay – ezt világosan kell látni – a magyar nevelésügy szakmailag kitűnően felkészült, eötvösi formátumú egyénisége volt. Hosszan és igen tudatosan készült a feladatra, szakértő munkatársak egész csapatát tudta maga mellé állítani már a művelődéspolitikai alapelvek kidolgozásának stádiumában is. Néprajzkutatóként többször, visszatérően foglalkozott a magyar parasztság iskolázásának kérdéskörével, s etnográfus elődei közül különösen sokat és szívesen foglalkozott azokkal, akiknek volt mondanivalójuk a köznevelés ügyéről. Az Eötvös Loránd Tudományegyetem rektoraként és egyéb közéleti tisztségeiben is a közműveltség emelését s különösen a tanár- és a tudósképzés ügyét szolgálta.

Ortutay szuggesztív előadó, a szép szó igazi mestere volt. Óráira gondosan készült, s egyetemi előadásaiba mindig beleszötte azt a témát is, ami kutatóként éppen foglalkoztatta. Egyformán volt tudós és tanár. Legújabb kutatási eredményeivel hallgatóit, közvetlen munkatársait ismertette meg legelőször. Dömötör Tekla említi, hogy fel szokta olvasni nekik – a tanszék oktatóinak – készülő műveit, s szívesen vitatta meg munkatársaival új munkáit. Egyetemi jegyzetei egy önálló, széles kitekintésű tudományos állásfoglalást tükröznek. (Nyomtatásban sajnos csak rövid kivonata, rotaprint sokszorosításban kicsit hosszabb változata olvasható kéziratban maradt egyetemi előadásainak.)

Ortutay tudománytörténeti értékű tanárportréiból, visszaemlékezéseiből kiderül, kik voltak példaképei a tudományban, az oktatásban, s milyennek tartotta a jó tanári attitűdöt. Sík Sándor tanár úrban a megértést, a diák partnerként elfogadását és szeretetét méltányolta: „Úgy vitázott velünk – írja –, mintha kortársak lennénk, egyforma pozícióban. Szenvédélyes kíváncsisággal figyelte vitánkat, s aztán érveink közé vetette a maga érveit. S nem tűrte, hogy a professzor szavát fogadjuk el: az érv igazának kellett mindig győznie. Ezt a módszerét, ezt a tanítását sohasem felejtettük el.” (*Írók, népek, századok*. 1960. 127.) Hasonló szeretettel szólt mindazon tanáraitól, Solymosyról, Marót Károlyról s másokról, akiktől nemcsak ismereteket, de emberséget is tanulni lehetett.

A néprajzban sok tanítványt nevelt, noha tanári működése csak 1952–1956 között lehetett igazán intenzív. Szegedi magántanársága és pesti megbízott óraadása idején is végleg a folklór, a népköltészet bűvkörébe vont olyan kiváló tanítványokat, mint Katona Imre, Kovács Ágnes, Dégh Linda, Banó István és mások. Az 1950–60-as években ez a névsor egyre gyarapodott, tanítványainak száma megnőtt, s szerte Európában egyre több joggal emlegették az Ortutay-iskolát. Ő maga – a hiúság vádját kerülendő – szíve-

sebben használta „a folklór budapesti iskolája” megnevezést. Közéleti elfoglaltsága mellett is figyelemmel kísérte hallgatói, szakdolgozói fejlődését, ismerte érdeklődésüket és képességüket, tehetségük és szorgalmuk mértékét, s annak megfelelően irányította őket kutatási célok felé. Számos kutatói életút kezdődött a tőle kapott szemináriumi, majd szakdolgozati témával.

Tévedés azt állítani, hogy Ortutay nem nevelt utódokat. Számos, szakmailag kitűnően felkészült tanítványa nemzetközi elismertségnek örvend. Nem rajta múlt, hogy azok, akiket magasabb tudományos grádics elérésére ösztönzött, nem hallgattak szavára, vagy csak megkésve léptek előbbre. Tény, hogy a szakon belül központi, irányító helyzetben volt, mint a néprajz hosszú ideig egyetlen akademikusa, s halálát igen megsínylette ez a tudományszak. Ortutay korai eltávozását azonban az egész magyar kulturális és tudományos élet megérezte. Ő a régi, igazán nagyok, a nehezen pótolhatók s egyes posztokon a pótolhatatlanok közé tartozott. Hogyne hagyott volna nehezen kitölthető űrt egy kis tudományszak vezetésében, szervezeti életében?

*

Milyen ember volt Ortutay? Életútja és munkássága sokat elárul róla. Talán mégsem felesleges röviden, a teljesség igénye nélkül, külön is válaszolni erre a kérdésre. Dömötör Tekla írja: „Rendkívüli vitalitású ember volt, életeleme a részvétel, a jelenlét. Nagyon aktív, gyors és pontos volt. Minden helyzetet pillanatok alatt átlátott, és azonnal döntött is. Néha szinte féltünk ettől a gyorsaságtól, hiszen még nem is tudtunk befejezni egy mondatot, és máris nyúlt a telefon után, és intézkedett, akkor is, ha jobb lett volna kicsit még várni. Cselekvő ember volt.” (*Táltosok Pest-Budán...* 1987. 240.)

Az ifjú Ortutayt rendkívüli akaraterő, szorgalom és céltudatosság jellemezte a kortársak megítélése szerint. Kiérett személyiségének alapvonásai jórészt jelen voltak már az elsőéves egyetemi hallgató magatartásában. Barátainak akkoriban az ismeretek iránti kielégíthetetlen éhsége, örökös olvasása tűnt fel. (Vö. Tolnai Gábor, *Kortárs*, 1980. 1133.) Céltudatossága megnyilvánult már-már pedantériára hajló rendszeretetésében és szigorú időgazdálkodásában is. Radnótiról írja egy helyen, hogy „a szép rend és az erős szenvedély embere volt”. Ez a jellemzés írójára is ráillik. Barátságuk kezdetén hamar egymásra találtak ebben is: „Miklós szeretett éles, kemény morális és esztétikai elveket kifejezni az ilyen rend mellett, amit szívesen hasonlított a francia világossághoz, a lélek logikai előkelőségéhez, s mindig viharosan tiltakozott az ellen, hogy ennek bárminő köze lenne valami poroszos fegyelemhez.” Ortutay élete végéig megőrizte a „szép rend” szeretetét, s munkatársait, környezetét is rendre, pontosságra, megbízhatóságra, a gyorsan múló idő gondos beosztására, hasznos kitöltésére nevelte. Sokszor hallottuk tőle Széchenyi szavait: „az idő több, mint a pénz”.

Igen vonzó emberi tulajdonsága volt a hűség, az állhatatosság. Hűség ifjúkori eszményekhez, tanárokhoz, barátokhoz, jótevőkhöz. Hűség a nagyobb közösséghez, a nemzethez, a munkás, dolgozó néphez. Olyan időkben is vállalta barátait, jótevőit, amikor saját élete, egzisztenciája is veszélyben forgott. Nem feledkezett meg róluk akkor sem, amikor magas pozíciókba jutott, s módjában állt segíteni öreg mesemondón és nyugdíjas múze-

umigazgatón. Nem volt véletlen az sem, hogy Radnóti Miklós – annyi kedves barátja közül – neki címezte az utolsó verseit tartalmazó bori noteszt, benne bízott legjobban. Ez a legnagyobb kitüntetéssel felérő bizalom annak a hű barátjának szólt, aki az előző években, évtizedekben is fáradhatatlan volt a baráti kör támogatásában, összetartásában.

Ortutay hűségét tanúsítják azok a személyes hangú portrék is, amelyeket egykori tanáraitól, barátaitól, politikai harcostársairól írt.

Életútján sokszor tanúbizonyságot tett bátorságáról, sőt közéleti bátorságáról. Szekfű Gyulával együtt tanúskodott Kállai Gyula mellett az ellenforradalmi rendszer bírósága előtt. Később a Rádió élén és minisztersége idején is sok nehéz próbát kiállt. Nem riadozott a katolikus klérus és a kisgazdapárti jobbszárny személye ellen irányuló akciói láttán. Edzett volt, hiszen már az 1930-as években is több oldalról érték személyes támadások, gyanúsítások. Vádolták nacionalizmussal a *Magyarságtudomány* megindítása miatt, narodnyikizmussal szakmája miatt, antiszemitizmussal és kommunistabérencséggel félreértésből, tájékozatlanságból, s még annyi mindennel féltékenység, irigység vagy pusztán rosszindulat hatása alatt. Az igaztalan, gonosz vádak gyakran megsebeztek, hosszan meggyötörték, minthogy mélyen érző, morális elvek szerint élő ember volt.

A személyes megtámadtatásokon, kudarcokon mindig felül tudott emelkedni, s azok emléke idővel anekdotává, számunkra pedig legendává szelídült. Természetének egyik alapvonása, kikezddhetetlen optimizmusa segítette át a személyes bajokon, betegségeken és kudarcokon. Különösen fiatal korában jellemezte a nehézségekre és az apró részletekre, buktatókra nem sokat gondoló, bizakodó természet. Bartókkal való megismerkedését felidézve pontosan jellemzi kettejük eltérő hozzáállását a népzenei hanglemezsorozat megvalósításához 1936-ban: „Különben is mindig szerettem optimistán nekikezdeni a munkának, nem nagyon aggasztottak a nehézségek. De Bartók nem tűrt semmi nagyvonalú bátorságot, bizakodást, mindent már akkor pontosan, szinte kitérkezve, valósággal szerződéses pontokba akart tudni, illetőleg meghatározni. Ekkor találkoztam először személyes magatartásának, jellemének egyik uralkodó vonásával, a szigorú, engesztelhetetlen pontossággal.” (*Fényes, tiszta árnyak*. 1973. 145.) Vonzotta ez a tiszta szigorúság és pontosság, de bármennyire is tudatosan „nevelte magát” kora ifjúságától fogva, mindent aggályosan előre áttekintő és végiggondoló ember sohasem lett belőle.

Idősödve egyre gyakrabban hagyatkozott a rutinra és kivételes rögtönző képességére, páratlan memóriájára. Ebből, és mindent vállálásából, adódtak időzavarai, magukkal hozva kedélyállapotának hullámváltozásait, hirtelen haragvadásait. Nem tudott nemet mondani a hozzá kéréssel fordulóknak. Nemcsak munkatársai, pályatársai, választóközönségének lakosai, hanem távolabbi, ismeretlen emberek is sűrűn fordultak hozzá közösségi és egyéni gondjaikkal. Általában nem is csalódtak segítőkészségében. Utolsó évtizedeiben egyszemélyes jótékonyági intézményként is működött, aki idegen, futólag ismert emberek ügyében is telefon után nyúlt, levelezett, sőt levelezésének nem kis hányada így képződött.

Közvetlensége, világos stílusa, szellemessége bárhol adott elő, azonnal megnyerte a hallgatóságot. Beszédének, írásának magával ragadó lendülete, rokonszenves indulata volt. Ortutayt életének minden szakaszában kivételes kontaktusteremtő képesség jellemezte. Írásai ma is „az esszéíró nemzedék” legjobb színvonalát képviselik, írja róla Péter

László. Majd így folytatja: „Stílusának közvetlensége nyilván összefügg kitűnő előadó készségével, pompás rögtönzőképességével, szabad előadásának irigylet sodró lendületével, amelyet múzeumigazgatói értekezleteken negyedszázada annyiszor megcsodáltam, s később is megbűvölve hallottam rádióban, televízióban.” (Kortárs, 1978. 1000.) A bátor fellépés és a biztos fogalmazás sajátja volt már egyetemista korában is. Tolnai Gábor írta meg Móricz Zsigmonddal 1932 végén történt megismerkedésükre emlékezve, milyen világos megjelenítő készséggel beszélt barátja a félve tisztelt nagy írónak. Olyan izgalmasan adta elő mondandóját, nyírségi kalandjait, hogy az író elővette noteszát és jegyezni kezdte Ortutay szavait.

Idősödvén, néha hirtelen haragra gerjedt, de haragját azonnal el is felejtette. Kitűnő humorérzéke volt, és elég önironiája ahhoz, hogy mosolyogni, élcelődni tudjon saját magán. Társaságában az anekdota, a vicc, a vidám sziporka sohasem fogyott ki. Alapvetően derűs és kiegyensúlyozott ember volt. Önmagát mértéktelen hiúsággal vádolta, s szívesen ironizált, ha sikerei vagy „bukásai” kerültek szóba. Valójában sallangmentes egyszerűség és póztalanság jellemezte. Megvetette a hazugságot, a sunyiságot, a mellébeszélést, az őszintétlenség minden formáját, s szerette a világos, egyértelmű gesztusokat, a nyílt, őszinte beszédet.

Ifjúkorának eszményei, mély érzelmei és indulatai, erkölcsi alapelvei irányították magatartását, szabták meg cselekedeteit életének későbbi szakaszaiban is. Ez magyarázza tudományos és közéleti törekvéseinek, egész életművének kerek egységét.

Utószó helyett

Az adott terjedelem nem engedi meg, hogy kiemelten és érdemben szóljak Ortutay tudományos életművének minden értékéről. Olyan részletekre gondolok, mint a népművészet vagy a tudománytörténet, illetve az elmélet és a módszer ismeretét gazdagító munkái. E kérdésekről csak közvetve, az életpálya és a tárgyalt kutatási területek kapcsán eshetett szó. Kiemelten lehetne és kellene vizsgálni közéleti, politikusi teljesítményét is, de itt meg kellett elégedni az életúthoz kapcsolódó fontosabb tények, dátumok, összefüggések futó említésével. Mindezek a hiányok – remélhetőleg – további munkára fogják sarkallni mindazokat, akik fontosnak ítélik Ortutay Gyula pályaképének, sokrétű tevékenységének minél alaposabb feltárását. Hiszem, hogy nem csak a tudománytörténetnek s nem egyedül a néprajznak fűződik ehhez elemi érdeke.

Ortutaynak élete utolsó tíz esztendejében közvetlen munkatársa lehettem az Akadémia Néprajzi Intézetében. Ez idő alatt sok feladatot bízott rám, és sokat segített pályámon, személyes gondjaimban. Így – ha nem is voltam hallgatója, egyetemi tanítványa – egy életre lekötölezettje lettem. Az általa alapított intézet mai vezetőjeként is adósának érzem magam. Ezért vállalkoztam e kis könyvecske megírására. Talán van annak is haszna, ha nem közvetlen tanítvány, barát szól róla. Idővel úgyis olyanok folytatják majd Ortutay életművének és korának vizsgálatát, akik nem ismerték őt személyesen. Nekik bizonyára könnyebb lesz elfogulatlanul szemlélni, sőt kritikusan elemezni ezt a jellemzően 20. századi életpályát, melynek önmagán túlmutatva sok tanulsága lehet e század törté-

nete számára. Teljesítményét, jelentőségét is nekik kell majd mérlegelni. Talán nem tévedek, ha azt hiszem, hogy az utódok is valahol a 20. századi magyar progresszió első vonalában fogják a helyét kijelölni.

Budapest, 1987. december 31.

Bibliográfia

Ortutay Gyula fontosabb művei

Ortutay Gyula műveinek eddigi legteljesebb, közel 800 tételes jegyzékét dr. *Falvy Zoltánné* állította össze, s tette közzé *Válogatott bibliográfia* címen. Lásd: Ortutay Gyula: *A nép művészete*. Válogatta és szerkesztette: Bodrogi Tibor és Dömötör Tekla. Budapest, 1981. 382–419.

Önálló művek

- A magyar lélek alapvonásai népi kultúránkban*. Szeged, 1933.
Tömörkény István. Szeged, 1934.
A szerelem Ajakon a házasságig. A magyar parasztság szerelmi élete. Szeged, 1935.
Magyar népismeret. Budapest, 1937.
Parasztságunk élete. Fényképezte Müller Miklós. Budapest, 1937.
Rákóczi két népe. Budapest, 1939.
Kis magyar néprajz. Budapest, 1940.
Kálmány Lajos és a modern néprajzi gyűjtés. Kolozsvár, 1941.
A magyar népművészet I–II. Budapest, 1941.
Két előadás. Budapest, 1947.
Művelődés és politika. Tanulmányok, beszédek, jegyzetek. Budapest, 1949.
A magyar népköltészet. Budapest, 1952.
Írók, népek, századok. Tanulmányok, cikkek. Budapest, 1960.
Halhatatlan népköltészet. Néprajzi vázlatok. Budapest, 1972.
Hungarian Folklore. Essays. Budapest, 1972.
Fényes, tiszta árnyak. Tanulmányok, emlékek, vázlatok. Budapest, 1973.
Magyar néprajz (Balassa Ivánnal). Budapest, 1979.
Forrásközlések, antológiaiak
Mondotta Vince András béreslegény, Máté János gazdalegény. Szeged, 1933.
Nyíri és rétközi parasztmesék. Gyoma, 1935.
Székelly népballadák. Budapest, 1935.
Magyar parasztmesék. (Szerk. Illyés Gyulával.) Budapest, 1936.
Betorligeti mesék. Budapest, 1937.
Fádics Mihály mesél. Budapest, 1940.
Magyar parasztmesék. (Szerk. Katona Imrével.) I–II. Budapest, 1951–1956.

Kálmány Lajos népköltési hagyatéka, I–II. Budapest, 1952–1954.
 Magyar népköltészet. I–III. Budapest, 1955.
 Ungarische Volksmärchen. Budapest–Berlin, 1957.
 Magyar népmesék. I–III. Budapest, 1960.
 Magyar népballadák. (Szerk. Kriza Ildikóval.) Budapest, 1968.
 A magyar népköltészet. (Társszerzőkkel.) Budapest, 1969.
 Magyar népdalok, I–II. (Szerk. Katona Imrével.) Budapest, 1970.
 A nagy hegyi tolvaj. Magyar népballadák. Budapest, 1971.
 A magyar folklór. Egyetemi tankönyv. (Szerk.) Budapest, 1979.

Folyóiratokban, gyűjteményes kötetekben megjelent cikkek és tanulmányok

Népdalok. Ethnographia 1930. 37.
 A Szegedi Fiatalok Művészeti Kollégiuma. Fiatal Magyarország 1933/4. 75.
 Nyíri, rétközi nóták. Népünk és Nyelvünk 1933. (Három folytatásban.)
 A magyar néprajz feladatai. Fiatal Magyarország 1934/4. 67–70.
 Néprajz és szociográfia. Fiatal Magyarország 1934/11. 174–175.
 A Szegedi Fiatalok Művészeti Kollégiuma. Beszámoló a szegedi fiatalok munkásságáról. Magyar Szemle 1934. jan. 43–53.
 A tánc etnológiája és lélektana. Magyar Psychológiai Szemle 1934. 4.
 Bibó István, az etnológus. Népünk és Nyelvünk 1935/7–12. 149–151.
 A magyar falukutatás új útjai. Vigilia 1935/2. 109–125.
 A változatok kérdéseiről. Napkelet 1935/3. 177–178.
 A magyar népi színjátékszerű szokások kérdése. A Színpad 1936/1–2. 99–101.
 Magyarország felfedezése. Válasz 1936. febr. 3–8.
 A Székely népballadákhöz. Egyetemes Philologiai Közlöny 1936/1–3. 63–67.
 Adalékok a mese és a ballada összefüggéseinek kérdéséhez. Ethnographia 1938. 373–380.
 Népmese, népdal – néprajzi hanglemmez. Magyar Szemle 1938/11. 271–281.
 Néprajzi hanglemezek. Magyar Nyelv 1938. 169–172.
 Die Geschichte der Ungarischen Volksdichtungssammlungen. Ungarische Jahrbücher 1938/2. 175–201.
 A magyar népköltési gyűjtemények története Ethnographia 1939. 221–237.
 Néprajz és közműveltség. Magyar Szemle 1939. 206–211.
 A paraszti színjátékszás. Tükör 1939/6. 404–408.
 Solymossy Sándor a szegedi egyetemen. Ethnographia 1939. 188–192.
 Jelentés az Új Magyar Népköltési Gyűjtemény munkálatairól. In: A Pázmány Péter Tudományegyetem Magyarorságtudományi Intézetének működése az 1940–41. tanévben.
 Népköltészet és műköltészet. In: Úr és paraszt a magyar élet egységében. (Szerk. Eckhardt Sándor.) Budapest, 1941. 161–181.
 Régi magyar varázslóasszonyok. Magyarorságtudomány 1942/4. 564–580.
 Kálmány Lajos ismeretlen levelei. Délvidéki Szemle 1943. márc. 120–124.
 A magyar népköltészet. In: A magyar nép. (Szerk. Bartucz Lajos.) Budapest, 1943. 249–304.
 Bartók Béla és a magyar néprajz. Új Idők 1945/10. 377–378.

- A magyar néprajztudomány elvi kérdései. *Ethnographia* 1949. 1–24.
- Móricz Zsigmond néprajzi gyűjtése (Gergely Pállal). *Ethnographia* 1952. 447–449.
- Kossuth Lajos a magyar nép hagyományaiban. *Ethnographia* 1952. 263–307.
- Az „európai” ballada kérdéséhez. Emlékkönyv Kodály Zoltán 70. születésnapjára. Budapest, 1953. 125–132.
- The science of folklore in Hungary between the two World-Wars and during the period subsequent to the liberation. *Acta Ethnographica* 1955. 5–89.
- Kérdőív betlehemes játékok gyűjtéséhez. *Ethnographia* 1956. 91–98.
- A nemzeti és a nemzetközi kérdése a néprajzban. Az Eötvös Loránd Tudományegyetem Értesítője 1957/58. 15–31.
- A népi írók kérdéséről. *Kortárs* 1958/10. 572–582.
- Az értelmiség szerepéről. *Valóság* 1959/1. 15–16.
- Radnóti Miklós. *Kortárs* 1959/5. 651–664.
- Variáns, invariáns, affinitás. A szájhagyományozó műveltség törvényszerűségei. Az MTA Társadalmi-Történeti Tudományok Osztályának Közleményei 1959/3–4. 195–238.
- Principles of oral transmission in folk culture. Variations, affinity. *Acta Ethnographica* 1959. 175–221.
- A finnugor kutatások nemzetközi jelentősége. *Magyar Tudomány* 1960/12. 733–736.
- Honti János emlékezete. Az MTA Nyelv- és Irodalomtudományi Osztályának Közleményei 1961. 325–329.
- Az iskolai nevelés szerepe parasztságunk kultúrájában. *Ethnographia* 1962. 497–511.
- Jacob Grimm és a magyar folklorisztika. *Ethnographia* 1963. 321–341.
- A magyar népmesekutatás eredményei és feladatai. Az MTA Nyelv- és Irodalomtudományi Osztályának Közleményei 1963. 85–95.
- Jacob Grimm und die ungarische Folkloristik. *Deutsches Jahrbuch für Volkskunde* 1963. 169–189.
- Kelet és Nyugat között. Az MTA Nyelv- és Irodalomtudományi Osztályának Közleményei 1964. 29–40.
- A szájhagyományozás törvényszerűségei. *Ethnographia* 1965. 3–9.
- Between East and West. *Europa et Hungaria*. Budapest, 1965.
- A finnugor folklórkutatások lehetősége és feladatai. *Ethnographia* 1966. 1–11.
- Katona Lajos kiadatlan levelei Kaarle Krohnhoz, 1888–1909. *Ethnographia* 1967. 313–323.
- Hagyomány, változás – népi kultúra. *Népi Kultúra – Népi Társadalom* 1971. 293–296.
- A magyar népmesekutatás módszerei. A Hungarológiai Intézet Tudományos Közleményei 1971. 5–12.
- A Magyar Népköltési Gyűjtemény száz éve. *Ethnographia* 1972. 437–443.
- János Kriza. *Schweizerisches Archiv für Volkskunde* 1972–73. 510–512.
- A szájhagyományozódás törvényszerűségei. Tézisek és hozzászólások. Budapest, 1974.
- A népművészet szerepe szocialista társadalmunkban. *Népművészeti Akadémia* II. 1977. 5–22.

Az Ortutay Gyulával foglalkozó irodalomból

- SZÍJ Rezső: Látogatás Ortutay Gyula könyvtárában. *Könyvtáros* 1966/11. 667.
- CSAPLÁR Ferenc: A szegedi fiatalok művészeti kollégiuma. Budapest, 1967.
- [CSAPLÁR Ferenc] Cs. F.: „A népi kultúra az örök forrás.” Beszélgetés Ortutay Gyulával. *Tiszatáj* 1970/7. 659.
- OSZLÁNSZKY Magda: Gyula Ortutay's works. *Acta Ethnographica* 1970. 11–20.
- VARGA Mihály: Ortutay Gyula műhelyében. *Forrás* 1971/3. 39–43.

- ORTUTAY Gyula: A magam gyűjtéséről. *Tiszatáj* 1973/8. 3–13.
- HOFFMANN Tamás: Ortutay Gyula új könyveiről. *Valóság* 1974/8. 100–101.
- ORTUTAY Gyula: Emlékező idő. *Valóság* 1975/5. 1–15.
- ORTUTAY Gyula: A nádpálcától a „Szegedi Fiatalok”-ig. *Forrás* 1977/11. 48–50.
- BARÓTI Dezső: Töredékek Ortutay Gyula arcképéhez. *Tiszatáj* 1978/5. 109–112.
- BOGNÁR József: Búcsú Ortutay Gyulától. *Valóság* 1978/2. 2–7.
- DÖMÖTÖR Tekla: Ortutay Gyula, 1910–1978. *Ethnographia* 1978. 177–184.
- KATONA Imre: Ortutay Gyula, 1910–1978. *Somogyi Könyvtári Műhely* 1978/XVII. 80–82.
- PÉTER László: Búcsú Ortutay Gyulától. *Kortárs* 1978. 948–1000.
- SZABOLCSI Miklós: Ortutay Gyula, 1910–1978. *Magyar Tudomány* 1978. 613–615.
- TÁLASI István: In memoriam Gyula Ortutay. *Néprajzi Hírek* 1978/VII. 140–144.
- ELEK László: Ortutay Gyula levelezése Kner Imrével. *Békési Élet* 1979/1. 37–66.
- KATONA Imre: Ortutay Gyula a tudós és a művelődéspolitikus. *Múzeumi Kurír* 1979/31. 63–66.
- TOLNAI Gábor: Ortutayról. *Kortárs* 1980. 1132–1140.
- PAMLÉNYI Ervin: Egy arckép vonásai. Emlékezés Ortutay Gyulára. *Magyar Nemzet* 1980. márc. 23. 10.
- BALASSA Iván: Ortutay Gyula tudomány- és múzeumszervező tevékenysége. *Ethnographia* 1980. 541–557.
- DÖMÖTÖR Tekla: Ortutay Gyula nemzetközi tevékenysége. *Ethnographia* 1980. 552–557.
- KATONA Imre: A népi líra kutatása Ortutay Gyulánál. *Ethnographia* 1980. 503–509.
- KOVÁCS Ágnes: A népmesekutató Ortutay Gyula. *Ethnographia* 1980. 521–531.
- KRÍZA Ildikó: Az európai népballada kutatója. *Ethnographia* 1980. 510–520.
- VOIGT Vilmos: A szájhagyományozódás törvényszerűségei Ortutay Gyula műveiben. *Ethnographia* 1980. 532–540.
- DÖMÖTÖR Tekla: Utószó. In: ORTUTAY GYULA: A nép művészete. 331–344. Budapest, 1981.
- PÉTER László: Ortutay és Szeged. *Somogyi Könyvtári Műhely* 1981. XX/4. 151–156.
- VOIGT Vilmos: Ortutay Gyula tudományos munkásságának kezdetei. *Valóság* 1981/5. 21–23.
- BODROGI Tibor: A magyar társadalomnéprajz Ortutay Gyula korai műveiben. *Népi Kultúra – Népi Társadalom* 1983 (XII.) 11–19.
- NÉMEDI Dénes: *A népi szociográfia, 1930–1938*. Budapest, 1985.
- PAPP József: *A néprajzkutatás története a Budapesti Tudományegyetemen. Tanszéktörténeti dokumentumok. / Dissertationes Ethnographicae, 5./* Budapest, 1985. 49–100.
- SARKADI László: Ortutay Gyuláról. *Népszabadság* 1985. márc. 23. 7.
- VARGA F. János: Kedves Tutus! Levelek Ortutay Gyulához. *Kritika* 1985/8. 2–27.
- ERDÉSZ Sándor: Ortutay Gyula nyírségi folklórkutatásai. *Szabolcs-Szatmári Szemle* 1985. XX/3. 1–5.
- VOIGT Vilmos: Ortutay. *Kritika* 1985/3. 5.
- VOIGT Vilmos: Ortutay Gyula háromnegyed évszázada. *Magyar Nemzet* 1985. XLVIII. 69/9.
- ÁDÁM György: A közéleti cselekvés példaképe. In: *Ortutay Gyula 75. születésnapjára. /TIT Néprajzi Füzetek./* Budapest, 1986. 21–24.
- BALASSA Iván: Ortutay Gyula, a magyar néprajztudomány szervezője. In: *Ortutay Gyula 75. születésnapjára. /TIT Néprajzi Füzetek./* Budapest, 1986. 35–45.
- DÖMÖTÖR Tekla: Ortutay Gyula, a tudós és nevelő. In: *Ortutay Gyula 75. születésnapjára. /TIT Néprajzi Füzetek./* Budapest, 1986. 25–33.
- KÁLLAY Gyula: A politikus Ortutay. In: *Ortutay Gyula 75. születésnapjára. /TIT Néprajzi Füzetek./* Budapest, 1986. 9–19.

- DÖMÖTÖR Tekla: Ortutay Gyula és a kortársi eszmeáramlatok. *Folklór és Tradíció* 1987/III. 12–17.
- ERDÉSZ Sándor: Ortutay Gyula nyírségi folklórkutatásai. *Folklór és Tradíció* 1987/III. 26–31.
- KOVÁCS Ágnes: Integrációs folyamatok Ortutay Gyula tudományos tevékenységében. *Folklór és Tradíció* 1987/III. 22–25.
- KRÍZA Ildikó – TÁTRAI Zsuzsanna: A folklorista Ortutay Gyula. *Folklór és Tradíció* 1987/III. 7–11.
- SZABOLCSI Miklós: Ortutay Gyula a tudományszervező. *Folklór és Tradíció* 1987/III. 18–21.
- DÖMÖTÖR Tekla: *Táltosok Pest-Budán és környékén*. Budapest 1987.

Manga János, a palócság tudósa

Manga János, Bodrogi Tibor, Vincze István és Diószegi Vilmos, akikkel együtt vehettem részt az Ortutay Gyula által vezetett intézetvezetői értekezleteken az 1969-et követő néhány évben, gyakran ugratták Ortutayt újabb előszavai és utószavai megjelenése alkalmával. Azt kérdezték tőle, hogy mikor ír ezek helyett inkább „középszó”-kat. Manga János és említett kollégáink szívesebben írtak eredeti kutatásokra alapozó, új eredményeket felmutató tanulmányokat abban az időben, mint az igen elfoglalt Ortutay, s nem sokra tartották az elő- és utószó műfaját. Talán innen ered húzódozásom attól, hogy zárszót, utószót közöljek a Manga János életművét elemző írásokhoz kapcsolódva.

Manga János tudományos életműve nemcsak eredményeit, mennyiségét tekintve mondható gazdagnak, hanem fő vonulatait, tematikai változatosságát vizsgálva is feltűnően sokrétű. Éppen ezért lenne nehéz egyetlen címszóval jellemezni egész munkásságát. Dömötör Tekla „a magyar nép művészetének sokoldalú kutatója”-ként méltatta Manga Jánost a róla közölt nekrológ első mondatában (*Ethnographia* 1977: 574.). Való igaz, hogy e munkásság jelentős hányada a népművészet különböző ágaihoz kapcsolódott. Másfelől azt is látnunk kell, hogy Manga János figyelme messze túlterjedt a népművészetten, sőt a folklórműveltségen is, s egységben látta a falusi társadalmat annak anyagi műveltségével, az életviszonyokat a folklórral, a múltat a jelenrel. Legalaposan szülőföldjét, Hont, Nógrád tájait s a velük szomszédos északi megyéket, azok népét ismerte. Amennyiben jogosult Illyés Gyula nyomán Györffy Istvánt „a magyar nép tudósa”-ként emlegetnünk, úgy joggal nevezhetjük Manga Jánost „a palócság tudósának”. Benne is a magyar nép, annak északi ága „vált tudóssá”. Olyan mélyen gyökerezett e honti, nógrádi parasztságban, hogy azt mindenkinél jobban, belülről ismerte. Manga János „regionalizmusa” a kortársak közül Bálint Sándor szegedi vagy Balogh István debreceni, hajdúsági kötődésével állítható párhuzamba. Akkor is „palóc” maradt, amikor a dunántúli vagy az alföldi pásztorművészetet elemezte, vagy a szlovák atyafiak között forgolódott. Nyitra és Bars megyei kutatásaira és szlovák néprajzi tárgyú munkáira gondolva, nevezhetnénk a Felföld, az északi terület tudósának is.

Dömötör Tekla négy fő kérdéscsoportot, négy nagy tárgykört emelt ki Manga János tudományos életművéből. Ezek közel azonos súllyal, csaknem egyenlő terjedelemben vannak jelen publikációs tevékenységében. Lényegében ezt az arányosságot tükrözi a mostani évfordulós konferencia első négy előadása is. A *tárgyalkotó népművészet* s azon belül a pásztorművészet, a fafaragás egész pályafutása alatt foglalkoztatta. Másik fő tárgyköre a *népzene*, népdal és a népi hangszerek világa volt. Jórészt neki köszönhető a nyitrai, honti, nógrádi archaikus dallamkincs, rítusénekek rögzítése, a palóc dudák és dudások

megörökítése. A harmadik kérdéskör a magyar–szlovák együttélés, a két népi kultúra érintkezése, kölcsönhatása. Fontosnak tartotta a hazai szlovák népi kultúra leírását, dokumentálását. Terepmunkát, adat- és tárggyűjtést főként a nógrádi, pesti, honti szlovák falvakban végzett. Vanyarci monográfiája a legjobb példa arra, hogy nem elégedett meg egy-egy szűkebb téma és csupán a jelen leírásával. Negyedik nagy tárgyköre a népszokások, azon belül is elsősorban a jeles napokhoz kapcsolódó szokások kimeríthetetlen kincsébányája volt. Zoboraljától Gömörig, Szepesig nyomozta az északi népterület ünnepi szokásait. Rítusénekek, lakodalmi énekek, szentiváni énekek sokaságát örököltette meg, mindig együtt vizsgálván a szöveget és a dallamot. A Nyitra megyei Menyhe ünnepi szokásairól írta doktori értekezését Viski Károlyhoz (1942), majd jó negyedszázaddal később közreadta az *Ünnepek, szokások az Ipoly mentén* c. monográfiáját is (1968). Ezek a kötetei, de még leíró dolgozatai és összehasonlító elemzései is pótolhatatlan forrásai a magyar népszokások és a népi rítusköltészet kutatásának.

Kutatói életművek értékelése kényes feladat. Többféle megközelítés, értékrend és mérce létezik, minek következtében az ítéletek is erősen különbözhetnek. A teóriák és a modern módszertanok felől közelítve Manga János egész életműve kicsinyelhető, lebecsülhető. Köztudottan került az ismeretelméleti bölcselekedéseket, a kultúrfilozófiai általánosságokat. Egy-két kísérletét (pl. *A hasznosi tömegpszichózis* c. dolgozatát, *Ethnographia*, 1962) nem számítva, került a pszihologizálást és az esztétizálást is. Kortársai közül ezért többen lekicsinyelték, empirikus szinten mozgó, provinciális kutatónak tekintették. Manapság a kulturális antropológia és a szociálantropológia még kevésbé tud bármit is kezdeni ezzel az életművel.

Manga János egész élete folyamán azzal a klasszikus néprajzi szemlélettel dolgozott, amit Viski Károly és Kodály Zoltán műveiben, felfogásában követendőnek talált, s amivel kortársainak többsége is végezte kutatásait. Lokális és regionális keretezésű munkáiban sem a provincializmus, hanem a távoli összefüggéseket is szem előtt tartó alaposság, módszeresség jellemezte, a minél teljesebb dokumentálás szigorú profizmusa. Feltárt anyagát sohasem önmagában szemlélte, hanem funkcionális és művelődéstörténeti kapcsolatait, tágabb érvényességét kereste. Különösen népszokás- és népzenei tárgyú kutatásaiban izgatták az interetnikus kapcsolatok, s szlovák nyelvismerete révén főként a magyar–szlovák relációban vállalkozott összehasonlító elemzésekre. Nem szorítkozott az elérhető irodalomra, maga is bővítette az összehasonlítás lehetőségeit a hazai szlovákság recens és történeti folklórhagyományainak, szokásvilágának felkutatásával.

Manga János és nemzedéke még pontosan tisztában volt azzal, hogy a néprajzi kutatás (mint minden más tudományos kutatás) célja a társadalom szolgálata. A kutatómunka nem válhat öncéllá, nem lehet karriervágy, anyagi haszonszerzés vagy tudósi hiúság eszköze. Manga János szeme előtt nem a túlságosan elvont, nagybetűs „társadalom”, hanem az általa közletről ismert népi közösségek, a palóc és dunántúli pásztorok, a palóc és szlovák parasztlak, bányászok és más kétkézi emberek képe lebegett. Munkáját szolgálatnak tekintette. Kötelességének érezte, hogy a szülők, nagyszülők letűnőben levő világát megörökítse. Életközelsége, gyakorlatiassága nagyfokú szerénységgel párosult. Mindenkinél jobban tudta, hogy milyen parányi részét tudja hitelesen leírni, megörökíteni annak a világnak, amelyikbe beleszületett, s amelyet olyan közletről ismert.

Ez az évfordulós megemlékezés alkalom annak felmérésére is, vajon jól sáfárkodunk-e Manga János hagyatékával. Feladatunk nem merülhet ki abban, hogy közel húsz év múltán kiegészítjük a nekrológok megállapításait, s kísérletet teszünk Manga János tudománytörténeti helyének kijelölésére. Fontosabb lenne a hagyaték kamatoztatása napjaink és a jövő nemzedékek számára. A feladat többértű, s csak kisebb részletekben elvégezhető. Fontos lenne mielőbb teljessé tenni Manga János publikációinak jegyzékét, kiegészíteni a posztumusz megjelenésekkel, s gondolni lehetne a különböző archívumokban őrzött kéziratainak jegyzékbe foglalására is. Az Etnológiai Adattár, a balassagyarmati Palóc Múzeum, az egri Dobó István Vármúzeum, a miskolci Herman Ottó Múzeum mellett az MTA Néprajzi Kutatóintézet adattárjai is tartalmazznak tőle származó kéziratokat.

Hallottuk, hogy kiváló minőségű népzenei hangfelvételeiből eddig alig adtak ki valamit. Fontos lenne ezeket kazettákon kiadni az MTA Zenetudományi Intézet szakembereinek közreműködésével és válogatásában. Népzenei gyűjteményének áttekintése, kiadása a népzene kutatók számára is sok tanulsággal járna, mert az 1950–60-as évek paraszti, pásztori zenélésének valóságos állapotát rögzítette. Manga elfogadta a valóságot, nem kívánt rajta igazítani, nem szerette a dogmává vált szakmai előírásokat.

Gondolnunk kell publikációinak, illetve azok egy részének ismételt kiadására. Elsőként a pásztorművészet tárgyköréről az *Acta Ethnographica*-ban németül megjelent három tanulmányát kellene megjelentetni magyar nyelven. Ezek Manga János nagy pásztorművészeti monográfiájának fejezeteit alkották, s magyarul sehol sem adták ki őket. Legjobb lenne egy kötetben publikálni mindhármat (Dunántúl, Alföld, Felföld), de 3 kisebb könyvecskeként is elképzelhető, ha a kiadó abban látna fantáziát.

Nagy divatjuk van manapság az ún. képeskönyveknek. Manga János a legkitűnőbb néprajzi fotográfusok közé tartozott, népeleti felvételei mennyiségi, minőségi és tematikai szempontból is kiemelkedő helyet foglalnak el a hazai fotográfiában. Fényképeiből több kötet is kitelne. Érdeemes lenne ezekből különféle válogatásokat eszközölni. Lehetne pl. térben kijelölni a kereteket, s a határ- és faluképektől kezdve a harangozóig vagy a koldusig haladva keresztmetszetet adni a régi faluról. Kelendő kötet lehetne ilyen címen: *Falusi élet a Felföldön a 20. század első felében*. Valószínűleg kitelne egy képeskönyv a kalendáris népszokásokhoz kapcsolódó fényképeiből is. A válogatás elveit, kereteit az anyagot áttekintő szerkesztő tudja majd pontosabban meghatározni. Magukért beszélnek és kiadóért kiáltanak az itt látható kamarakiállítás fotográfiái: egytől egyig lényeglátásról tanúskodnak, s amellet technikailag is tökéletesek. Olykor többet mondanak, mint a kolumnás szövegek, hosszas kommentárok.

Mielőbb gondolni kell Manga János *Palócföld* címen a Gondolat Kiadónál 1979-ben megjelent remek kis monográfiájának újbóli kiadására is. Ez a kötet régen elfogyott, s azóta új nemzedékek készülődnek az életre. A tárgykör Bakó Ferenc szerkesztésében megjelent négykötetes nagy összefoglalása, a *Palócok* (Eger, 1989) nem teszi feleslegessé ezt a könyvecskét, mert mindkettő más-más olvasórétegekhez juthat el, s mára már az utóbbi is elfogyott.

Az említett hagyatékunknak csak kisebb részét lehet kiadni, önálló művekben publikussá tenni. Nagyobb része a múzeumi raktárakban és a szak archívumaiban fog maradni.

Kézíratos és gépelt jegyzeteinek, hangfelvételen megmaradt interjúinak különös értékét az adja, hogy Manga Jánost őszintén érdekelte az adatközlők személyisége, sorsa, életútja. Nagyon sok alkotó egyéniséget ismert meg a faragó pásztorok, a hangszereken játszó parasztok, a jól éneklő asszonyok, az egyszerű falusi emberek között. Kapoli Antaltól az *Élő népdal* c. rádiósorozatban megszólaltatott névtelen énekesekig sok-sok népi alkotó és előadó személyiség rajzát örököltette meg. Ezt a mélyen együttérző, empatikus tudósi magatartást sok kortársi ellenpélda ismeretében különösen nagyra kell értékelnünk.

Muzeológiai tevékenységének teljes terjedelmét nem ismerjük. Tárgyakat, főként népi hangszereket már az 1930-as években kezdett gyűjteni a Néprajzi Múzeum számára. Legtöbb néprajzi, iparművészeti tárggyal a balassagyarmati Palóc Múzeum és a Néprajzi Múzeum gyűjteményeit gazdagította. Egy időben az egri és a miskolci múzeum raktáraiba is sok tárgy került Manga János gyűjtőútjainak eredményeként. Ezek zöme a pástorművészet körébe tartozó „szép tárgy”, s akad közöttük néhány évszázamos darab is. Muzeológusként maga is több kiállítást rendezett. Az általa gyűjtött tárgyak értéke az idő múlásával nőttön-nő, s a múzeumok legféltettebb kincsei között van a helyük.

Vezetői megbízást többször is betöltött hosszabb-rövidebb ideig. Tőle tudom – 60 fölött járván őszintén megvallotta –, hogy ki nem állhatta az értekezleteket, a munkától elvonó hivatali ügyintézkést, s fárasztották a munkahelyi súrlódások, a munkatársi és vezetői konfliktusok. Ezekből pedig a Néprajzi Múzeumban és a Népművészeti Intézetben is kijutott neki bőven, hiszen kényes időszakokban bízták rá ezen intézmények vezetését. Manga János került a munkahelyi és a tágabban vett szakmai vitákat. Véleményét inkább szűk körben vagy négy szemközt mondta el, mindig jól megvilágítva az adott helyzet fonák oldalát, s megmosolyogva az indulatosan hadakozókat.

Az 1960–70-es években a békességet és a nyugalmat mindennél többre becsülte. Vigyázott arra, hogy lehetőleg egy napra se zökkenjen ki a maga által megszabott ritmusból, a gondolatait éppen lefoglaló munkából. Ennek a vigyázatnak és előrelátásnak köszönhetjük, hogy azokban az években annyi könyve, alapos dolgozata jelent meg, s váratlan halála ellenére is gazdag, csaknem teljes életművet hagyott az utókorra.

(1998)

Vargyas Lajos emlékezete

Vargyas Lajos, a magyar néphagyomány és az európai népek folklórjának tudós kutatója, az MTA Doktora 1914. február 1-én született Budapesten. Az MTA Nyelv- és Irodalomtudományok Osztályának centenáriumi ülészakát csupán azért tartjuk szeptember végén, mert a tavasz folyamán a kettőszáz éve született Erdélyi Jánosra és életművére emlékeztünk. Erdélyi, továbbá a 150 éve született Sebestyén Gyula és Solymossy Sándor, valamint a 125 éve alapított Magyar Néprajzi Társaság jeles évfordulói mellett főként Vargyas Lajos születésének centenáriumára tekintettel nyilvánította a Nemzeti Évfordulós Titkárság a 2014-es esztendőt – részint osztályunk javaslata alapján – „a népi kultúra évé”-nek.

Emléklést az Akadémia azoknak a tudósoknak az évfordulói alkalmával szokott tartani, akik egykor maguk is tagjai voltak a tisztelt testületnek. Vargyas Lajos, noha taggá választására három alkalommal született előterjesztés, végül is nem lett akadémikus. Életútjára visszaemlékező könyvében, amelyet *Kerítésen kívül* címen adott ki 1993-ban a Szépirodalmi Kiadó, kissé rezignáltan „majdnem Kossuth-díjas, majdnem egyetemi tanár és majdnem akadémikus” kutatónak nevezi magát. Mind a három „majdnem”-nek külön története van.¹ Ezek a történetek azonban nem Vargyas Lajost, hanem a pártállamot és a korabeli Akadémiát minősítik. Az ő mellőzöttsége nem egyedülálló még a néprajzban és a zenetudományban sem. Elegendő, ha csak Lajtha László és Bálint Sándor maradandó tudományos életművére és akadémiai mellőzésére utalunk.

Vargyas Lajos mellőzésére olyan esetek is említhetők lennének, amelyeket életútjára visszatekintő kötetében önmaga nem tesz szóvá. Tudjuk jól, hogy a *Magyar Néprajzi Lexikon* szerkesztőbizottságából kihagyták, és szerzőként sem vonták be. Nem találjuk ott az Ortutay vezetésével 1976-ban tervbe vett kollektív vállalkozás, az *Új Magyarorság Néprajza* designált szerzői, szerkesztői között sem. Hiánya azért is szembeötlő, mivel az 1955-ben, majd 1965-ben megtartott szakmai vitaülések, ankétok előterjesztéseit, az új néprajzi szintézis tematikai és szerkezeti koncepcióját, tervezeteit Tálasi István és Vargyas Lajos közösen dolgozta ki.² Újbóli mellőzésének szándéka nyilvánvaló volt már akkor is, amikor az 1976-ban született újabb szinopszisok megvitatását nélküle rendezték meg a solti tanácskozáson.³

¹ VARGYAS Lajos 1993. 356–366.

² PALÁDI-KOVÁCS Attila 2000. 5–9.

³ ORTUTAY Gyula 2010. A solti tanácskozás két napig tartott 1977 januárjának első munkanapjain, a kiszemelt szerkesztők és lektorok részvételével.

Vargyas Lajos bevonása az új néprajzi szintézis szerzői, szerkesztői kollektívájába évekkel később, 1981-ben történt meg, miután a Tudományos Akadémián Tálasi István akadémikust bízták meg a vállalkozás vezetésével, szellemi irányításával. Vargyas felkérése akkor az egyik, a szövegfolklórt bemutató kötet főszerkesztésére vonatkozott. Neve az akkori szerzők listáján még nem szerepelt. Menet közben az a lista erősen átalakult, a betegség miatt vagy más okból kieső szerzők helyett újak léptek be. Mire az akkor már *Népköltészet* címszó alatt futó kötet 1988-ban megjelent, Vargyas Lajos három jelentős fejezet szerzőjeként szerepelt. Nevezetesen a „Népballada”, a „Lírai népköltészet”, valamint „A hősenek maradványai népköltészetünkben” címet viselő fejezet került ki a tolla alól. A *Magyar néprajz* általa szerkesztett kötetének 770 szövegoldalából mintegy 250 nyomtatott oldalt maga az utólag „beugró” főszerkesztő és kényszerből lett szerző írt meg, holott mindvégig ragaszkodni próbált az eredeti tervéhez, melyet még „megbízása előtt alakítottak ki”.⁴

Vargyas oszlopos tagja volt a *Magyar Néprajz VI. Népzene, néptánc, népi játékok* címen 1990-ben megjelent kötet szerzőgárdájának is. Egyedül írta meg a „Magyar népzene” c. fejezet 183 szövegoldalát, az egész vállalkozás egyik kiemelkedő színvonalú, időtálló darabját.⁵ Ennek a fejezetnek számos újdonsága van az 1981-ben kiadott önálló könyvként megjelent összefoglaláshoz, *A magyarság népzenejéhez* képest is, melyet Paksa Katalinnak a 2. kiadáshoz írott szerkesztői utószava Bartók és Kodály e tárgyról megjelent művei után „a harmadik nagyszabású, zenei néphagyományainkat összefoglaló munka”-ként ajánl az olvasó figyelmébe.⁶ A néprajzi szintézis VI. kötetében, 1990-ben megjelent tanulmányt tehát a negyedik nagy összefoglalásnak is nevezhetjük, hiszen olyan új témák és alfejezetek jelentek meg benne, mint „A kutatás története”, „A magyar népzene stílusai, típusai”, „A magyar népzene történeti rétegei, nemzetközi kapcsolatai, fejlődéstörténete”. Nem szól viszont *A magyarság népzeneje* c. könyvében (1981) hangsúlyosan tárgyalt témákról (pl. „Népdaltípusok”, „A népdaltípusok eredete, időrendje”, „A népdal, mint műalkotás”), minthogy azokat a *Magyar néprajz V., Népköltészet* c. kötetében (1988) már megírta. Mindezt annak illusztrálására részletezem, hogy Vargyas két nagy összefoglalása a magyar népzenéről kiegészíti egymást, kevés bennük az átfedés, azaz mindkettőt ismernünk, használnunk kell, ha el akarunk mélyedni a magyar zenei néphagyományok és dalköltészet világában.

Vargyas Lajos életművében, publikációinak hosszú jegyzékében természetesen az önálló kötetek, a teljes egészében saját könyvek az igazán hangsúlyosak, nem a még oly fontos *Magyar néprajz* c. alpműben olvasható fejezetei vagy *A Magyar Népzene Tára* általa szerkesztett, lektorált kötetei. A kollektív vállalkozásokba azonban az ő alkotó részvétele, szerkesztői, szervezői közreműködése hozott felbecsülhetetlen „hozzáadott értéket”, amiről eddig kevés szó esett. Holott Vargyas Lajos belépése a magyar néprajzi szintézis munkálataiba fordulatot jelentett. Bekapcsolódása kezdettől fogva lendületet adott a folklór-kötetek megírásának. Az ő hitet, erőt sugárzó hozzáállása, tenni akarása példa-

⁴ VARGYAS Lajos 1988. 4. Lásd még a kötet tartalomjegyzékét (875–876.).

⁵ VARGYAS Lajos 1990. 5–183.

⁶ PAKSA Katalin 2002. 706.

adó volt a fiatalabb munkatársak számára is. Neki köszönhető, hogy vezetésével elsőnek készültek el a *Népköltészet* kötet kéziratai. Javaslataira határozta el a néprajzi szintézis 1986 végén újraszerveződő szerkesztőbizottsága, hogy az egyes kötetek a kéziratok elkészülésének, elfogadásának sorrendjében és nem a tematikai szerkezet alapján kialakított kötetszámozás sorrendjében jelenjenek meg.

Meg kell emlékezni arról a konstruktív magatartásról is, amit Vargyas Lajos az MTA Néprajzi Bizottságában, a TMB Néprajz és Zenetudományi Szakbizottságában, a Magyar Néprajzi Társaság választmányában, az MTA Néprajzi Kutatóintézetének Tudományos Tanácsában, az *Ethnographia* és a *Magyar néprajz* c. alapmű szerkesztőbizottságában tanúsított. Jelenlétére, aktív közreműködésére mindig számíthattunk. Véleményét kérés nélkül kimondta. A felmerülő tudományos, szervezeti, működési és személyeket érintő kérdéseket szilárd szakmai és etikai értékrend alapján ítélte meg. A vitapontokat távlatosan tudta megítélni, horizontja messze túlterjedt a szűk szakmán és kis hazánkon, s számomra különösen tanulságosak voltak azok az érvelései, amelyek külföldi műhelyek, tudósok példáit vagy az általa közelről ismert nagy elődök, Kodály, Bartók, Györffy István, Viski Károly, Lajtha László szavait, tetteit idézték fel.

Előfordult, hogy Vargyas tanár úr túlságosan felhevült a vitában, különösen, ha valami hátsó szándékot sejtett egy-egy megszólalás mögött. Jól emlékszem arra az esetre, amikor a Néprajzi Bizottságban beszámoltam a *Magyar néprajz* munkálatainak állásáról, és javaslatot kértem az általa szerkesztett *Népköltészet* kötet lektorának személyére.⁷ Felfortyant, mert feleslegesnek ítélte az általa gondosan szerkesztett kötet szakmai lektorálását. Csak akkor békélt meg ezzel a gondolattal, amikor előadtam, hogy a kiadó ragaszkodik a lektori vélemény csatolásához. Magam Andrásfalvy Bertalant ajánlottam lektornak, s ezzel aztán a Bizottság és a kötet főszerkesztője is egyetértett. Több vitánk a közös munkában nem is volt, ellenkezőleg, mindenkor számíthattam megértő, támogató gesztusaira.

Szívesen fogadta Szemerényi Ágnes belépését a kötet kiadói előkészítésének munkálataiba. Voltaképp Ágnes szerkesztette az összes mellékletet, a gazdag képanyagot, állította össze a személy- és helynévmutatót, képjegyzéket stb. A borítótérvet és fülszövegeket közösen intéztük. Egyetlen súlyos probléma merült fel a kézirat nyomdába adása előtt, a „Munkásfolklór” fejezet kirívó gyengesége. A kiadó főszerkesztője javasolta ennek a fejezetnek a kihagyását. Amikor közvetítettem a javaslatot a főszerkesztőnek, Vargyas hevesen tiltakozott. Közölte velem, hogy politikai okokból ragaszkodik a fejezet maradásához, de hozzájárul a szöveg jelentős mértékű rövidítéséhez és stilizálásához. Tudta, hogy az ellenzékiek monori találkozóján (1985. június 14–16.) való részvétele miatt megfigyelés alatt áll, s nem akart újabb támadási felületet felkínálni maga ellen. A kéziratot sem kívánta még egyszer kézbe venni, ezért megbízott a rövidítés, stilizálás hálátlan feladatával. Minthogy az idő sürgetett, a megtisztelő megbízásnak még aznap

⁷ Az MTA Néprajzi Bizottsága 1986–1987-es akadémiai évben tartott egyik ülésének napirendjén szerepelt a készülő mű ügye.

este eleget tettem, a szöveg nagyobb felét töröltem, a megmaradt részét pedig némileg „áramvonalasítottam”.⁸

Vargyas Lajos pontosan látta a tömegkultúra, a kultúripar, a neofolklorizmus és a néphagyomány közötti mezsgyét. Áji gyűjtése teljes kiadásának előszavában teszi a következő megjegyzést: „...a néprajztudományt, a népzene- és néptánc-kutatást sokan és sokszor vádolták meg romantikussággal, értékközpontúsággal és – bizonyos témák preferálása miatt – a valóság idealizálásával, az »objektív«, szociologikus látásmód kárára. E kritika tarthatatlanságát Kodály [...] sorai 1937-ből, akárcsak disszertációm – Magyarországon, és tudtommal a világon is az első *zenei* falumonográfia – ékesen cáfolják. Ebben az összefüggésben nyer különös értelmet az, hogy a *teljes* anyag (népzene és »műdal« együtt) jelenik meg nyomtatásban, amiképp e két műfaj az életben is egymás mellett élt.”⁹

Az *Áj falu zenei élete* 1940-ben jelent meg. Mérföldkő volt a magyar zeneszociológia történetében is. Messze megelőzte a frankfurti filozófiai iskola (Horkheimer, Adorno, Habermas) és a tübingeni Bausinger professzor által az 1960–70-es években „felfedezett” tömegkultúra teoretikus értelmezéseit.¹⁰ Vargyast, majd a kidei magyarság világi zenéjét 1943-ban kiadó Járdányit, nem fenyegette az a veszély, hogy a tömegkultúra új jelenségeire „úgy tekintenek, mint a régi javak »funkcionális ekvivalenseire«: a slágerre úgy, mint a jelen népdalára, a ponyvaregényekre, mint a ma meséire”.¹¹ A német folkloristák és az említett filozófusok aligha tudtak a magyar népzene kutatók tényleges eredményeiről és teljességre törekvő monografikus gyűjtéseiről, a hangfelvételeket is rögzítő dokumentációiról, *A Magyar Népzene Tára* monumentális gyűjteményéről.

Ennek alapjain születhetett meg Vargyas Lajos szintén unikális műve, *A magyarság népzeneje* (1981, 2002) is, melyhez hasonlóval egyetlen nemzet sem dicsekedhet.¹² Ritkaság *Az Idő rostájában* címen 2004-ben megjelent köszöntő tanulmányok három kötete is. (Ennek előszavában, Andrásfalvy Bertalannak az ünnepektől tudósként köszöntő sorai olvasható az iménti megállapítás a népzenei alapmű egyediségéről.) A Festschrift népes szerzőgárdájának szakmai összetétele annak tanújele, hogy az ünnepektől, az akkor 90 éves Vargyas Lajos munkássága ma is tovább él és hat a zenetudomány, a folklorisztika, az irodalomtudomány, tágabban véve a művelődéstörténet, a magyar őstörténet és a medievisztika kutatásában.¹³ Kívánhat-e ennél többet egy igazi tudós?

Ballada- és őstörténeti kutatásaira fókuszálva sem feledkezhetünk meg arról, hogy Vargyasnak kiérlelt nézetei voltak a néphagyományok történetének egészéről, a történeti néprajz kutatási módszereiről, forrásairól is. *Miért és hogyan történeti tudomány a néprajz?* címen 1961-ben megjelent tanulmányában a történeti néprajzi vizsgálatok négy lehetőségét körvonalazta: a) Recens jelenségek leíró vizsgálata. b) Kultúraközi összehasonlító vizsgálat. c) Recens anyagból kiinduló, a történeti forrásokat kiegészítésként fel-

⁸ NAGY Dezső 1988. 749–772. A belső címlap hátoldalán olvasható felsorolás Szemerkenyi Ágnes szerkesztői érdemeit ismeri el.

⁹ VARGYAS Lajos 2000. 5.

¹⁰ PALÁDI-KOVÁCS Attila 2002. 116–117.

¹¹ BAUSINGER, Hermann 1995. 165–166.

¹² ANDRÁSFALVY Bertalan 2004. 10–11.

¹³ ANDRÁSFALVY Bertalan et alii (szerk.) 2004.

használó visszatekintő vizsgálat. d) Írott (archivális) forrásból kiinduló önálló történeti-néprajzi elemzés, az úgynevezett „*sui generis*” módszer. Ez utóbbira Belényesy Márta és a középkori anyagi kultúrával foglalkozó munkaközösség vizsgálati módszerét említette példának, mint akkor még Európában is páratlan történeti néprajzi kutatást.¹⁴ A dolgozat címében feltett kérdésre végül a következő összegző választ adja: „Azért történeti tudomány a néprajz, mert a fejlődés egyes állomásait írja le az őstársadalmaktól kezdve az európai parasztságig, a fejlődés törvényszerűségeit állapítja meg, a jelenségeket fejlődési sorba állítja, a történeti fejlődési folyamat egyes fokozataihoz köti, s mert a recens jelenségekben is látja a fejlődési folyamatot – a múlt maradványát és az átalakulást. Ezeket a célokat leíró vizsgálattal, összehasonlító kutatással, e kettőt történeti forrásokkal kiegészítve és végül tisztán történeti forrásokból kiindulva valósíthatja meg. Ezeket a célokat a mai néprajzi kutatók nagy része vallja, s mint az idézett példák tanúsítják, meg is valósítja a különböző lehetséges módok mindegyikében.”¹⁵

Nemhiába vallotta Györffy Istvánt is mesterének, akinél 1932–36 között néprajzot hallgatott, majd 1938–39-ben bekapcsolódott a Táj- és Népkutató Intézet terepkutatásaiába is. Visszatekintve is látható, hogy Vargyas történeti szemléletmódja igen közel állt a nemzedéktárs Tálasi Istvánéhoz, aki az anyagi műveltség és a népi társadalom történetének folyamatait fogta fel hasonló módon és határozta meg a kutatás feladatait a magyar etnográfia számára.

Tudjuk jól, hogy Vargyas Lajos 1932–1936 között Györffy Istvánnál hallgatott néprajzot. 1938–1939-ben részt vett a Táj- és Népkutató Központ derzstomaji (Tiszaderzs, Jász-Nagykun-Szolnok m.), majd Kiskunhalason és Nógrád megyében folyó terepmunkáiban. Ezeken a kollektív kiszállásokon ismerte meg a falut, a paraszti társadalmat, az agrárproletár rétegek életét feszítő szociális gondokat. Érezte, hogy a népi világ és a polgári életforma közt feszülő ellentét a kortárs falukutató irodalomnak volt élményszerű felfedezése. Maga nem vált falukutatóvá, de ismerte a falukutatók írásait, nézeteit. Erdei Ferenc felfogását vitatva fejtette ki a „népi kultúra” és a „paraszti kultúra” fogalmi eltéréseit a *Társadalomtudomány* egyik 1943-as számában. Rámutatott, hogy „a népkultúra sokkal régebbi időben gyökerezik, mint amióta a magyarság jobbágy-paraszti életformában él, hiszen egyes elemei mai formájukban éltek már a honfoglalás előtt, a nomád magyarság körében is (gondoljunk csak a legfeltűnőbb példára, a népzeneire)”.¹⁶

Vargyas azonban a „tájkutatásban” is főként népdaltudásával, zenei műveltségével és érdeklődésével tűnt ki. Memoárjában erről azt írja, hogy tájkutató aktivitását látva „Györffy behívott [...] és rávett, hogy legyek néprajzos”.¹⁷ Így lett belőle, Györffy felterjesztése nyomán, a budapesti Pázmány Péter Tudományegyetem Néprajzi Intézetének „fizetéstelen gyakornoka”. Elköteleződése a néprajz iránt egy életre szól! Ezt követően kapcsolódott a Magyarságtudományi Intézethez és látott neki doktori kutatásának. Györffytől kapta a feladatot, hogy végezze el egy falu népzenei kutatását, tárja fel teljes

¹⁴ VARGYAS Lajos 1961. 8–14.

¹⁵ VARGYAS Lajos 1961. 16.

¹⁶ VARGYAS Lajos 1984. 9.

¹⁷ VARGYAS Lajos 1993. 72.

dalkincsét. Györffy először a Pest megyei Őrszentmiklóst jelölte ki számára, ahol meg is kezdte egy zenei falumonográfiához a gyűjtőmunkát.¹⁸ Ottani gyűjtőmunkájának Györffy halála vetett véget 1939 őszén, amikor Kodály megjelent a Magyarságtudományi Intézet egyik ülésén. Az Intézet ösztöndíjjal támogatta meg Vargyas doktori munkáját, a terepkutatás költségeit. Miután Lajtha és Kodály javaslatára a Rádiótól megbízást kapott egy helyszíni népzenei felvétel elkészítésére, Kodály döntötte el, melyik vidékre és melyik faluba utazzon el a zenei felvétel végett. Így esett a választás az Abaúj-Torna megyei Ájra. Ez a döntés és a rádiófelvétel előzte meg Vargyas Lajos tervezett zenei monográfiája és 1940-ben végzett gyűjtőmunkája helyszínének megválasztását.¹⁹

Mire Györffy István elárvult tanszékének betöltéséről döntés született, és utódjául Viski Károlyt kinevezték, Vargyas nemcsak az áji gyűjtéssel, annak letisztázásával végzett, de már értekezését, áji monográfiáját is megírta, sőt első nyomdai korrektúráját vehette a kezébe. Azt adta oda Viskinek, mint benyújtandó doktori művet. A továbbiakról érdemes fél századdal később született visszaemlékezését idézni: „Viski mindjárt átnézte disszertációmát és nagyon meg volt vele elégedve. »Úttörő jelentőségű«, mondogatta a maga csöndes, lassú modorában. De stílus tekintetében sokkal igényesebb volt, mint én [...] és egy sereg javítást írt bele. Sajnos, mindet nem is tudtam átvezetni, mert annyi külön költséget jelentett volna a nyomdában, amire már nem futotta a dékáni alapból.”²⁰ Az 1941-ben megjelent disszertációval még abban az évben doktorált, és 1941–42-ben Viski mellett tanársegédként vett részt a Néprajzi Intézet munkájában. Onnan került át az Egyetemi Könyvtárba, ahol egy bő évtizeden át (1942–1952) saját népköltészeti, népzenei összehasonlító kutatásaihoz is olvashatott, jegyzetelgetett, bővíthette filológiai felkészültségét.

Mintegy évtizeden át, 1952–1961 között vezette a Néprajzi Múzeum Népzenei Osztályát. Akkoriban az volt a hazai népzene kutatás egyik legerősebb műhelye. Nemcsak gyűjteményei és munkatársainak (Lajtha László, Rajeczky Benjámin, Avasi Béla, Tóth Margit, Schram Ferenc, Erdélyi Zsuzsanna, Mona Ilona, Sárosi Bálint, Pesovár Ernő, Martin György) szakmai felkészültsége, hanem szellemisége, baráti hangulatú közössége folytán is.²¹

Vargyas Lajos alapvetően „tanító lélek” volt. Hosszú életútja során azonban „csak egyszer és rövid időre jutott formálisan katedrához”. 1952 és 54 között az ELTE Folklore Tanszékének egyetemi docenseként hirdethetett szabadon választható kollégiumokat és

¹⁸ VARGYAS Lajos 1968. 39.; 1993. 80. Néhány alkalommal végzett tájékozódó, felmérő gyűjtést.

¹⁹ VARGYAS Lajos 1993. 105–106.

²⁰ VARGYAS Lajos 1993. 117. A kiadásra a Magyarságtudományi Intézet már nem tudott támogatást nyújtani, ezért a dékáni alaptól kértek pénzt a nyomdaköltségre.

²¹ Erre vallanak a kései visszaemlékezések. Példaként említhető Borszékiné Rétháti Ágnes „Lajos bácsi” címen megjelent személyes hangvételű írása. *Folk Magazin*, 2008. XV. évf. IV. különszám 44–56. Az áji adatközlőkhöz és a falu népéhez fűződő időtálló kapcsolata, miként egykori egyetemi hallgatóihoz, tanítványaihoz, a Néprajzi Múzeum Népzenei Osztályához, majd az MTA Népzene kutatató Csoportjához fűződő emberi kapcsolatait sokat elárulnak a tudós magatartását meghatározó lelkeletről, etikáról is.

szemináriumokat. Andrásfalvy Bertalan, mint az akkori tanítványok egyike, állapítja meg, hogy egyetemi órái „alig két esztendő alatt életre szóló irányt és módszert mutattak nemcsak a néprajz–muzeológia szak hallgatóinak, hanem annak a nemzedéknek, mely a háború utáni magyar néptánc- és népzene kutatást felvállalta”.²²

Néprajzi képzettségének, érdeklődésének is köszönhető a népzenei dialektusok kutatása iránti fogékonysága. Jól emlékszem aktív részvételére az ún. első „palóc tanácskozáson”, amit Egerben tartottak 1967-ben. (Annak kötetében megjelent két publikációját hiányolom a 2004-es ünnepi kötet jegyzékéből.) Borsai Ilona referátumához kapcsolódó felszólalásában tett különbséget az egész északi területre jellemző archaizmusok és a palóc népcsoportra, a szűkebben vett Palócföldre jellemző népzenei sajátosságok között.²³ Fontosnak ítélte, hogy az egész ország, az egész magyar nyelvterület zenei anyagát, változatok sorozatát vizsgálják végig, és a dallamvonalak egészen apró eltérései alapján rakosgassák be a kialakuló rendszerbe, hogy lássák a területi jellegzetességeket is. Már ott kiemelte a siratók zenei anyagának fontosságát, amelyben a balladánál is több fantáziát látott a tájak és népcsoportok, illetve a hozzájuk köthető dallamok, zenei sajátosságok vizsgálatában.²⁴ Mindehhez azonban nem magát, saját tájékozottságát, hanem Olsvai Imrét ajánlotta a népzene kutatók és az etnográfusok figyelmébe.

(2015)

Irodalom

- ANDRÁSFALVY Bertalan
2004 Vargyas Lajos köszöntése. In: ANDRÁSFALVY Bertalan – DOMOKOS Mária – NAGY Ilona (szerk.): *Az Idő rostájában. Tanulmányok Vargyas Lajos 90. születésnapjára*. I. 7–12. Budapest, L'Harmattan Kiadó.
- ANDRÁSFALVY Bertalan (et alii) szerk.
2004 *Az Idő rostájában. Tanulmányok Vargyas Lajos 90. születésnapjára*. I–III. Budapest, L'Harmattan Kiadó.
- BAUSINGER, Hermann
1996 *Népi kultúra a technika korszakában*. Budapest, Osiris Kiadó.
- KODÁLY Zoltán
1952 *A magyar népzene*. A példatárat szerkesztette VARGYAS Lajos. (Példatár: 83–307.) Budapest, Zenemű Kiadó.
- NAGY Dezső
1988 Munkásfolklor. In: VARGYAS Lajos (főszerk.): *Magyar néprajz*. V. *Népköltészet*. 749–772. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- ORTUTAY Gyula
2010 *Napló*. 3. 1967–1977. Budapest, Alexandra Kiadó.

²² ANDRÁSFALVY Bertalan 2004. I. 7.

²³ VARGYAS Lajos 1968. 198.

²⁴ VARGYAS Lajos 1968. 146, 199.

PAKSA Katalin

2002 Szerkesztői előszó. In: VARGYAS Lajos: *A magyarság népzeneje*. 706–709. /Jelenlevő múlt./ Budapest, Planétás Kiadó.

PALÁDI-KOVÁCS Attila

2000 Előszó. In: PALÁDI-KOVÁCS Attila (főszerk.): *Magyar néprajz*. VIII. *Társadalom*. 5–9. Budapest, Akadémiai Kiadó.

2002 *Tárgyunk az időben*. Debrecen, Ethnica Kiadás.

VARGYAS Lajos

1941 *Áj falu zenei élete*. Budapest, Magyarságtudományi Intézet.

1961 Miért és hogyan történeti tudomány a néprajz? *Néprajzi Értesítő* XLIII. 5–20.

1968 A ballada. In: BAKÓ Ferenc (szerk.): *Módszerek és feladatok. Palóc tanácskozás Egerben, 1967. november 10–11.* 139–146. Eger, Dobó István Vármúzeum.

1968 Hozzászólások a palóc tanácskozás előadásaihoz. In: BAKÓ Ferenc (szerk.): *Módszerek és feladatok. Palóc tanácskozás Egerben, 1967. november 10–11.* 37–39, 197–199. Eger, Dobó István Vármúzeum.

1984 *Keleti hagyomány – nyugati kultúra. Tanulmányok*. Budapest, Szépirodalmi Kiadó.

1988 Előszó. In: uő (főszerk.): *Magyar néprajz*. V. *Népköltészet*. 5–6. Budapest, Akadémiai Kiadó.

1990 Magyar népzene. In: DÖMÖTÖR Tekla (főszerk.): *Magyar néprajz*. VI. *Népzene, néptánc, népi játék*. 5–183. Budapest, Akadémiai Kiadó.

1993 *Kerítésen kívül. Emlékek életemből*. Budapest, Szépirodalmi Kiadó.

2000 *Egy felvidéki falu zenei világa. Áj 1940*. /Jelenlevő múlt./ Budapest, Planétás Kiadó.

2002 *A magyarság népzeneje*. (2. kiadás.) /Jelenlevő múlt./ Budapest, Planétás Kiadó.

TEREPKUTATÓ TÁRGYI NÉPRAJZ

Gunda Béla, a műhelyteremtő, tanítványokat nevelő tanár¹

A Gunda Béla tudósi, tanári működésével foglalkozó írások nemigen szokták említeni a 70. születésnapját köszöntő *Ethnographia* összevont számát, melynek zömét debreceni tanítványi köre töltötte meg írásaival, mintegy az „iskolává szerveződés” szándékával. A Magyar Néprajzi Társaság folyóiratának 1981. évi 2–3. számában 13 debreceni és 1-2 kolozsvári tanítvány (Faragó József, Kós Károly) közleménye kapott helyet. Eredetileg az Akadémiai Kiadónál szándékoztunk egy tisztelgő kötetet megjelentetni, melyhez további 3-4 tanulmány is elkészült, de azok kéziratát az *Ethnographia* szerkesztője elutasította. Némi huzavona, óvatoskodás előzte meg az ún. „Gunda-szám” közzétételét, és nemcsak az ünnepezt személye, de a tanítványi csoportként fellépő szerzők némelyike miatt is. Valódi érvek hiányában végül mégsem lehetett megtagadni a tisztelgő számot a Magyar Néprajzi Társaság egykori titkárától, aktuálisan alelnökétől, az *Ethnographia* korábbi szerkesztőjétől, akit 60 éves korában az európai etnológusok széles köre köszöntött a *Land Transport in Europe* c. nagy kötettel (København, 1973). A debreceni egyetem is kiadott tiszteletére 1971-ben egy nemzetközi gárdát felvonultató nagy kötetet, de a tanítványi kör túlnyomó része abból is kimaradt. Amikor a döntés megszületett arról, hogy az *Ethnographia* ünnepi száma megjelenhet, nekem kellett hirtelen egy köszöntőt írnom és tanárunkról egy portréfotót szállítanom.

Köszöntőmben csupán röviden, de úgy érzem, ma is vállalhatóan szóltam professzorunk tudósi, tanári habitusáról: „Munkásságát elméleti téren mindig a nyitottság, a világ néprajzi áramlatainak ismerete, nyomon követése jellemezte. [...] Ma is [1981-ben] fiatalokat megszégyenítő energiával olvassa, követi a legújabb irodalmat, figyelmét semmi új nem kerülheti el. Csillapíthatatlan érdeklődése a szak hazai és külföldi eredményei iránt, az örökös szellemi készenlét, a naprakész tudás, a megújulásra, az újrakezdésre való képesség, amiben leginkább szeretnénk követni példáját.

A többes számba beleértem egész nemzedékünket, nem csak tanítványi körét. Hiszen egykori hallgatóin kívül nap mint nap inspirálja, útba igazítja a néprajz minden hozzá forduló munkását. Közismerten nagyhatású nevelő, szigorú és sokat követelő tanár. Vidéki, zömmel munkás- és paraszt-származású hallgatóit vezette el a tudomány mezejére, és nevelt belőlük hivatásuknak élő, felelősségüket átérző szakembereket. A szemináriumi »kástu« emberi melegében és a hosszú sétákon megnyilatkozó tanár emberségét, a

¹ Elhangzott a Gunda Béla születésének centenáriuma alkalmából Székesfehérváron 2011. november 25-én megtartott emlékülésen.

tanítványaiért kilincselő, levelező, hadakozó Professor apai gesztusait sem feledhetjük, ha a szigort már megemlíttük.”²

Gunda Béla iskolateremtő eredményeit az európai néprajztudomány számottevő mesterei az 1960-as évek, a *Műveltség és Hagyomány* első köteteinek megjelenése óta elismerték és gyakran hangsúlyozták. A debreceni egyetem Néprajzi Intézetének évkönyve ugyanis eljutott Európa minden jelentős néprajzi tanszékére, néprajzi múzeumába, etnológiai, folklorisztikai folyóiratának szerkesztőségébe, sőt a tengerentúlra, Amerika számos neves etnológiai, antropológiai műhelyébe is. Egyetemi hallgatóként, majd tanszéki munkatárként 1960–1969 között magam is közreműködtem az év mint év megjelenő kötetek korrigálásában, majd expediálásában. Professzorunk nemcsak a szerzők kiválasztását, a kéziratok beszerzését és szerkesztését végezte aggályos gondossággal, de a kötetek terjesztésének, az ismertetés szervezésének ügyeit is igyekezett a kezében tartani. Különösen fontosnak tartotta tartalmas idegen nyelvű összefoglalók, rezümék csatolását meg a külföldi recenziók megírásának, megjelenésének kieszközölését, nyilvántartását.

Már az évkönyv-sorozat indulásánál súlyt helyezett rangos külföldi tudósok írásainak megszerzésére, közreadására és arra is, hogy az intézeti évkönyv mielőbb bekerüljön a szak nemzetközi információáramába. Kezdetől fogva az volt a célja, hogy tanszéki munkatársainak, tanítványainak publikációs lehetőséget teremtsen, és bevezesse őket a szak hazai, sőt határon túli, európai közösségeibe is. Ezért minden áldozatra kész volt, felvállalta kezdetleges kézirataink olvasását, javíttatását, a végtelenül időigényes szerkesztői bábáskodást első publikációink körül. Akkori írásaink mindegyike erősen magán viseli Gunda professzor keze nyomát. Voltaképp minden cikkünknek társszerzője volt Ő, hiszen nem csupán stilizálta nehézkes mondatainkat, áramvonalasította szövegeink gondolatmenetét, de a filológiai apparátus, a nemzetközi szakirodalomra tett hivatkozások jelentős hányada is tőle származott. Egyikünk-másikunk durcás tudatlanságában már saját szerzőségéről is le akart mondani, mire a cikk elnyerte végső formáját.³

A debreceni Néprajzi Intézet évkönyv-sorozatában 1962-től időnként már könyv méretű önálló monográfiák is megjelentek. Ezek mindegyikének Gunda prof. egy-egy tanítványa volt a szerzője. A sort Ferenczi Imre és Ujváry Zoltán közös, *Farsangi dramatikus játékok Szatmárban* c. kötete nyitotta meg (*Műveltség és Hagyomány*, IV. 1962). A későbbiekben Paládi-Kovács, Ikvai Nándor, Ujváry Zoltán, Szabadfalvi József, Dám László, Selmeczi Kovács bölcsészdoktori, illetve kandidátusi értekezései, tárgymonográfiai sorjáztak. Váltakozva jelentek meg a gyűjteményes kötetek és az egyszemélyes monográfiák. Az évkönyvnek a Gunda professzor által szerkesztett 18 kötete közül 11 tartozik a tanulmánygyűjtemények, 7 a könyv méretű tárgymonográfiák kategóriájába.

Amikor *A keleti palócok pásztorkodása* c. kötet, akkoriban megvédett bölcsészdoktori értekezésem sajtó alá rendezése folyt (1965 tavaszán, nyarán), Gunda professzor már a Ford-ösztöndíjas amerikai utazására készült, de készülődése közben szerkesztői szemmel még egyszer átolvasta az egész kéziratot, s még arra is volt gondja, hogy a rezümét francia

² PALÁDI-KOVÁCS Attila: Gunda Béla köszöntése. *Ethnographia* XCII. 1981. 195.

³ BÉRES Csaba: A műrokonság a magyar népmesében. *Műveltség és Hagyomány*, III. 1961. 177–185.

nyelven kell közölni. Ennek érdekében nem volt rest, hogy Gáldi Lászlót, a nagynevű romanistát levelével megkeresse, és rávegye nehezen kiizzadt kivonatszövegem fordítására. Gunda professzor úr a rezümé magyar szövegét nem kétszer, de többször is átolvasta és átíratta velem. Amikor a kötet december táján megjelent, és kiküldtük neki postán Berkeley-be, levelekben instruált bennünket, s szabta meg, hogy kinek, hová küldjünk ismertetési példányt, kinek küldjek dedikált tiszteletpéldányt itthon és külföldön (pl. Bökönyi Sándor, Matolcsi János, Sárosi Bálint stb.). Bevallom, kaptunk egy nem túl hosszú listát és egy enyhe dorgálást a frissen megjelent kötet sajtóhibáiról is. Emiatt Szabadfalvi Józseffel együtt pironkodtunk egy kicsit. Gunda Béla akkori útmutatásának köszönhetem, hogy erről a kötetemről mintegy két tucat recenzió jelent meg, s közülük 15-16 külföldi szaklapban.

Írt róla Robert Wildhaber és Leopold Schmidt is, az európai néprajztudomány két nagy örege, az akkoriak közül. Így aztán cseppet sem volt meglepő számomra, amikor az *Österreichische Zeitschrift für Volkskunde*-ban (Bd. 83. H. 3. p. 216. Wien, 1980) Leopold Schmidt az alábbi sorokkal kezdte Gunda Béla *Ethnographica Carpatho-Balcanica* címen 1979-ben megjelent kötetéről szóló recenzióját: „Béla Gunda, der grosse Lehrer ganzer Generationen von jüngeren Fachkollegen in Debrecen, hat schon 1966 einen schönen Band »Ethnographica Carpathica« herausgebracht in dem er viele seiner verstreut erschienenen Arbeiten gesammelt vorlegte.” (Schmidt úr Bécsből jól látta azt, amit itthon egyesek még 1980-ban sem akartak észrevenni, nevezetesen, hogy Gunda Béla fiatal szaktársak generációinak nagy tanítója Debrecenben, aki 1966-ban már megszerkesztette az *Ethnographica Carpathica* szép kötetét, újabb gyűjteményes munkát tett le az asztalra.)

Gunda Béla hosszú tanári tevékenységéről az elmúlt tíz-tizenöt évben számosan szóltak. Utolsó évtizedeiben önmaga is elejtett néhány mondatot a vele készült interjúk némelyikében és az életútjára emlékező egy-két írásában. Kolozsvári professzorsága éveiről Antal Árpád, Faragó József és Vincze Lajos írásai árulnak el a legtöbbet. Tőlük tudjuk, hogy Gunda professzor egyetemi kurzusai nagyon népszerűek voltak. Némelyik kurzusát a tanrendben „különös tekintettel” a jogász és közgazdász, máskor a földrajz szakos hallgatók figyelmébe ajánlotta. Faragó József, aki magát Gunda-tanítványnak vallotta, megjegyzi, hogy a néprajzi előadásokat még protestáns teológusok és román diákok is látogatták. „Néprajzi gyakorlatai” nem csupán a négy fal között folytak, hanem Kolozsvár környékén az egy nap alatt gyalogosan vagy vonaton megközelíthető falvakban, meg a többnapos kirándulásokon. Út közben folyt az elméleti kiképzés, a terepen pedig a gyűjtőmunka gyakorlatát ismerhették meg a diákok.⁴ Antal Árpád visszaemlékezése szerint a kolozsvári egyetemen az 1940-es években „a legtermékenyebb műhelyteremtő tanár kétségkívül a néprajzos Gunda Béla. Szakos és nem szakos diákjait egyaránt serkenti, munkaközösséget szervez (diákokból és tanárokból) Györgyfalva monográfiájának elkészítésére, s vásárnaponként munkatársaival gyalogosan is megteszi a nem csekély utat oda-vissza”.⁵

⁴ FARAGÓ József: Gunda Béla a Kolozsvári Magyar Tudományegyetem néprajz professzora. *Krizsa János Néprajzi Társaság Évkönyve* IX. 2001. 42–43.

⁵ ANTAL Árpád: A magyar nyelv és irodalom a Bolyai Egyetemen 1945–1959. In: FARAGÓ

Gunda Béla szerényen jegyzi meg 1989-ben megjelent kötete életrajzi írásában: „A kolozsvári évek alatt az egyetemi hallgatók körében a néprajzi érdeklődést sikerült ébren tartani, gyűjtőmunkára ösztönözni őket.” Aztán felsorol tucatnyi nevet, de a később igazán nevet szerzett tanítványai – Faragó József, Nagy Olga, Vincze Lajos – nincsenek közöttük. Majd így folytatja: „A lehetőségek szerint minden időmet a terepen töltöttem, s Moldvától, a gyimesi csángóktól a Szilágyságig, a Bihar-hegységig olyan tájakat és embereket ismerhettem meg, amelyek, és akik a magyar és román népi műveltség rendkívüli gazdagságáról tanúskodnak.”⁶ Minderről egykori debreceni diákjainak is eszébe jut Gunda Béla gyakran hallott hitvallása: „*Az etnográfus laboratóriuma a terep, anélkül nem gyarapíthatja a tudományt új ismeretekkel.*” Ez a meggyőződése nem változott 1930 óta, amikor a Bartha Miklós Társaság kiadta Fábíán Dániel és József Attila híres röpiratát, egyetemistáknak szóló felhívását, „*Ki a faluba!*” címen. Tudni való, hogy azzal vette kezdetét a falukutatás hazai radikális mozgalma, melynek Gunda Béla egyik jeles tagja volt, és a népi szociográfia. Eszünkbe juttatja Móricz Zsigmond elhíresült írását („*Gyalogolni jó!*”) meg a debreceni Nagyerdőben a várkígyós tanyákig vezető hosszú sétákat és a Magas-Tátrában Gunda professzor úr vezetésével 1961-ben megvalósult intézeti kirándulás nevezetes hegymászásait is.

Gunda Béla debreceni éveiről a „Létezik-e debreceni iskola?” kérdést feltevő Szabadfalvi József már szólt a Miskolcon megtartott emlékülésen. Előadása publikált változatában adatokat közölt a diplomamunkák, a megvédett doktori értekezések számáról, bár azok egy része csupán becsült adat. A Néprajzi Tanszék történetének 1949–1989 közötti első negyven esztendejét bemutató jubileumi kötet 179 diplomamunkát sorolt fel tételesen. A következő 6 év alatt (1995-ig terjedően) ez a szám 250-re növekedett Szabadfalvi becslése szerint. 1989-ig 95 személy szerzett bölcsészdoktorátust a tanszéken, akikről a szerző feltételezi, hogy többségük a szakmában, azaz múzeumokban, tanszékeken, akadémiai kutatóhelyeken dolgozik.⁷ Ezekből a számokból nem derül ki pontosan a Gunda professzornál diplomát és doktorátust szerző „Gunda-tanítványok” létszáma. Tekintettel arra, hogy 1979-ben „abbahagyta a tanszékvezetést”, és 1982-ben nyugdíjba vonult, lényegesen kisebb számokban kell gondolkodnunk.

Magam úgy érzekelem, hogy Gunda professzort nem a statisztika, hanem tanítványainak a sikeressége érdekelte. Visszaemlékezésében megjegyzi, hogy egyetemi, tanszéki munkájáról hosszan kellene beszélnie. Ehelyett azt mondja: „...mindennél többet mond, hogy nemcsak a debreceni katedrát adhattam át tanítványomnak, hanem a szegedi egyetem néprajzi katedráját is tanítványom vezeti, s a budapesti egyetem nyugalomba vonuló professzora helyére is tanítványom került. Rangos tudósi polcra emelkedett tanítványaim, munkatársaim sorából Ferenczi Imrét (Szeged), Paládi-Kovács Attilát (Budapest), Ujváry Zoltánt (Debrecen) említem, akik vezető egyetemi oktatók. Szabadfalvi József Debrecenben címzetes docens, Selmeczi Kovács Attila a Néprajzi Múzeum helyet-

József et al. (szerk.): *A Kolozsvári Bolyai Egyetem 1945–1959. Megszűntetésének 40. évfordulóján.* Budapest, 1999. 105–106.

⁶ GUNDA Béla: *Útban Európa felé. A rostaforgató asszony.* Budapest, 1989. 276–277.

⁷ SZABADFALVI József: Gunda Béla debreceni évei. Létezik-e debreceni néprajzi iskola? *A miskolci Herman Ottó Múzeum Évkönyve XXXV–XXXVI.* 437. Miskolc, 1997.

tes főigazgatója. A magyar társadalomnéprajznak aligha volt és van élesebb elméjű csiszolója, mint a Szolnokon dolgozó Szabó László. A »debreceni iskolából« kikerültek közül Mátészalkától Sopronig tevékenykednek a kitűnő megyei múzeumi igazgatók, muzeológusok, intézeti kutatók, minisztériumi organizátorok. Arról is megemlékezem, hogy első kolozsvári gyakornokom, Vincze Lajos a Bowling Green-i egyetem (Ohio, USA) professzora.”⁸

Tíz évvel később Szabadfalvi József már azt állapítja meg, hogy „országunk minden egyetemi néprajzi és kulturális antropológiai tanszékén megtalálhatjuk a debreceni tanszéken végzetteket. Sőt ezek nagyobbik hányadát vezetik, vagy vezették. Többen közülük alapítottak vagy fejlesztettek ki tanszékeket. A tanszék egykori hallgatói közül négy lett kinevezett egyetemi tanár, és jó néhány egyetemi docens Budapesten, Debrecenben, Szegeden és Miskolcon. Kollégáink közül nagyon sokan oktatnak tanárképző és tanítóképző főiskolákon is. Rangos kutatók dolgoznak országos múzeumainknál, itt is többen töltenek be vezető tisztséget.”⁹

Újabb bő évtized telt el Szabadfalvi József elemzése óta, és „a debreceni iskola” Gunda professzor jeles tanítványai közül már sokakat elveszített. Gondoljunk Ikvai Nándor, Ferenczi Imre, Kunt Ernő, Szabadfalvi József, Bellon Tibor, Varga Gyula, Fügedi Márta váratlan távozására. Súlyát, jelentőségét ez az iskola azonban továbbra is megőrizte a néprajztudomány minden jelentős intézményi szektorában. Gunda Béla tanítványai közül került ki a budapesti Néprajzi Múzeum főigazgatója és nemrég leköszönt igazgatóhelyettese (Fejős Zoltán, Balázs György), a szentendrei Szabadtéri Néprajzi Múzeum főigazgatója és helyettese (Cseri Miklós, Bereczki Ibolya). Említhető a hazai egyetemek, főiskolák számos vezető oktatója, professzora (Paládi-Kovács Attila, Bartha Elek, Barna Gábor, Lukács László, Kotics József, Petercsák Tivadar, Selmeczi Kovács Attila, Viga Gyula, Bodó Sándor). Nyugalomba vonult már, de publikációival ma is jelen van szakunk életében Ujváry Zoltán, Szabó László, Szilágyi Miklós. Többségük ma is őrzi azt a szellemi útravalót, amit harminc-negyven évvel ezelőtt kapott Gunda professzortól, „hunyt mesterünktől”, akire most, immár századik születési évfordulója alkalmából emlékezünk. Nála sikeresebb egyetemi tanár nem volt és aligha lesz valaha a néprajztudomány hazai történetében.

(2011)

⁸ GUNDA Béla 1989. 280. A kézirat lezárva 1987-ben.

⁹ SZABADFALVI József idézett műve (1997. 438.).

Emlékbeszéd

Gunda Béla (1911–1994)

rendes tag fölött¹

Tisztelt Akadémia!

Születésének közelgő századik évfordulója alkalmából Gunda Béla akadémikusra, az európai etnológia és a magyar néprajztudomány kimagasló tudósára, egyetemi tanárára, több etnográfusnemzedék nagy hatású nevelőjére emlékezünk. Az MTA közgyűlése 1990-ben levelező, 1991-ben rendes taggá választotta. Első székfoglalóját *Hagyomány és európaiság*, rendes tagi székfoglaló előadását *Az akadémiai szellem és a nemzeti tudományok* címen tartotta meg. Előbbi megjelent az Akadémiai Kiadó *Értekezések, emlékezések* című sorozatában önálló füzet formájában (Budapest, 1994). Itthoni akadémiai tagságát nemzetközi elismertsége messze megelőzte. Számos finn, svéd, német, osztrák tudományos társasági tagságát, díját követően 1973-ban a Svéd Királyi Gusztáv Adolf Akadémia külső tagjává választották, 1978-ban elnyerte a Herder-díjat.²

Gunda Béla 1911. december 25-én született Temesfüvesen, de családjá mindkét ágon Békés megyéből, Endrőd, Békésszentandrás népéből származott. Elemi iskoláit Békésszentandrás és Szarvason végezte. Evangélikus hitoktatásban részesült, és korán megismerkedett a szlovák nyelvvel. Édesapja, Gunda Mihály, uradalmi alkalmazott, tehénészeti szakemberként előbb Temes, majd Békés, végül Fejér megyei uradalmi pusztákon szolgált. Az 1920-as évek közepén a martonvásári Dréher-uradalomba került, és évekig élt családjával a Ráckeresztúrhoz tartozó uradalmi pusztán. Polgári iskolába naponta ingázott vonaton Budafokra. Egy évig szlovák nevelőszülőknél élt Tordason, ahol ötödmagával magántanulóként készítette fel őket a vizsgára egy nyugalmazott polgári iskolai tanár. Tanulmányait Budán a Márvány utcai Felső Kereskedelmi Iskolában folytatta, ott érettségizett 1930-ban. Osztályfőnöke az a Mády (Hilscher) Zoltán volt, aki a Pázmány Péter Tudományegyetemen utóbb a kelta nyelv tanára, Györffy István Egyetemi Néprajzi Intézetében pedig a szociográfia tanára volt. Latinból nem érettségizett, de a francia nyelvet és kereskedelmi levelezést iskolájukban Gyergyai Alberttől, a francia irodalom későbbi professzorától tanulhatta.³

¹ Elhangzott a Magyar Tudományos Akadémia Nyelv- és Irodalomtudományok Osztálya nyilvános ülésén, Budapesten, 2011. december 12-én.

² MARKÓ László 2003. 437–438.; GUNDA Béla 1994.

³ LUKÁCS László 1995. 1025.

Tanulmányait a budapesti József Nádor Műszaki- és Gazdaságtudományi Egyetemen, annak Közgazdaságtudományi Karán, földrajz–kémia–vegyáruismeret szakán folytatta. Eleinte geológusnak készült, de Teleki Pál előadásainak hatására emberföldrajzzal és néprajzzal kezdett foglalkozni. Nyolc féléven keresztül hallgatója volt a Pázmány Péter Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karának is, ahol szlavisztikát, balkáni (török, albán) filológiát, magyar nyelvészetet, régészetet, őstörténetet és néprajzot tanult. Teleki Pál mellett mély hatással voltak rá Melich János, Gombocz Zoltán, Györffy István kurzusai és a Néprajzi Múzeumot igazgató Bátky Zsigmond útmutatásai, a vele folytatott személyes konzultációk. Egyik visszaemlékező írásában említi, hogy Teleki már a szeminárium első óráján kezébe adta a szerb Jovan Cvijic francia nyelven megjelent nagy antropogeográfiai művét azzal, hogy három hét múlva számoljon be róla. A referátumot Teleki röviden, elismerően nyugtázta, és egyben felhívta figyelmét Nopcsa Ferenc Albániáról szóló nagy monográfiájára, amit németül adtak ki. Ezen útmutatások és könyvek révén gyors haladást ért el balkanisztikai tanulmányaiban. Doktori értekezését *Az Ormánság ethnogeographiai problémái* címen Teleki Pálhoz írta. Szigorlatot 1936-ban tett a Teleki, Györffy István és Kovács Ferenc összetételű bizottság előtt, gazdaságföldrajz, néprajz, gazdaságtörténet szigorlati tárgyakból a Közgazdaságtudományi Karon.⁴

Első éves gólyaként 1930-ban költözött be Budapesten a Hársfa utcai Diákok Házába. 1943-ig maradt a ház lakója, mindaddig, amíg kinevezték professzornak a kolozsvári egyetemre. Ez az internátus a Pro Christo Diákegyesület felügyelete állt és „proli Eötvös Kollégiumnak” is emlegették. Bekapcsolódott a Bartha Miklós Társaság munkájába, de pár évvel később ki lépett onnan. Fábián Dániellel, József Attilával, Kodolányi Jánossal és másokkal nyilatkozatot írtak alá, mert a jobbra tolódott Társaságban már nem kívántak szerepet vállalni. A nyilatkozatot Gunda Béla vitte el a *Népszava* szerkesztőségébe, ahol állásfoglalásukat le is közzölték. Már középiskolásként kapcsolatba került a felvidéki *Sarlósok* falukutató mozgalmával, cikkei, versei jelentek meg felvidéki diáklapokban és az *Erdélyi Helikonban*. Fábián Dániel és József Attila *Ki a faluba* címen 1930-ban megjelent felhívása és annak szociográfiai-néprajzi szempontrendszer volt néprajzi és szociográfiai kutatásainak első vezérfonala. Korai publikációi még a békési tanyák, mezőföldi puszták társadalmát, népi közösségeit írták le. Említhető ezek közül *Egy dunántúli nagybirtok cselédeinek élete* címen megjelent dolgozata. Balkanisztikai és falukutató érdeklődése révén jutott el az Ormánságba. A táj népét tizedelő egyke sajtója, Fülep Lajos, Kodolányi, Illyés Gyula írásai és a formálódó népi szociográfia nyomán határozta el diák-társaival egy tudományos falumonográfia létrehozását. A tíztagú munkaközösség Mády (Hilscher) Zoltán vezetésével „öregcserkész”-csapatként végezte el 1935 nyarán falukutató terepmunkáját a Gunda javaslatára kiválasztott ormánsági Kemsén és adta ki 1936-ban Teleki Pál előszavával *Elsüllyedt falu a Dunántúlon. Kemse község élete* címen. Ennek a korszerű szociográfiai-néprajzi monográfiának az előkészületeiről, hazai és külföldi előképeiről, szellemi forrásvidékéről Gunda Béla egy tartalmas tanulmányban számolt be a *Magyar Szemle* egyik 1935. évi számában. A népi szociográfia történetét és az 1930-as évek hazai eszméletörténetét feldolgozó munkák is azt tanúsítják, hogy a néprajz későbbi

⁴ LUKÁCS László 1995. 1026.

professzora a falukutató diákság egyik vezéregyénisége volt. A Kemse-könyv fogadtatása, kedvező visszhangja a népi oldalon arra sarkallta őket, hogy megírják Sárpilis falumonoográfiáját is, de ebben Kovács Imre, a későbbi politikus, óvatlan viselkedése megakadályozta a kis cserkészcsapatot.⁵

Gunda Béla 1934–1939 között a Pázmány Péter Tudományegyetem néprajzi tanszékén Györffy István professzor mellett kapott feladatokat, mint fizetéstelen gyakornok, majd tanársegéd. Publikációinak többsége akkoriban már néprajzi, földrajzi, nyelvészeti folyóiratokban jelent meg, és egyre többet publikált külföldi szaklapokban is. Első külföldön, idegen nyelven közölt cikke a zágrábi Néprajzi Múzeum értesítőjében, 1935-ben jelent meg a Dráva menti horvátok régi tűzhelyeiről és azok tartozékairól (balkáni típusú üstök, tűzikutyák, sütőharangok stb.). Régi vágya teljesült, amikor végiglátogatta Zágráb, Szarajevó, Belgrád múzeumait, és falvakat is felkereshetett a Velebit-hegységben, majd a Drina völgyében. Személyes barátságot kötött Milovan Gavazzi horvát, Vilko Novák szlovén, Milenko Filipovics szerb etnográfussal, akik mind nemzedéktársai voltak, később évtizedekig professzorok Zágráb, Ljubljana, Belgrád egyetemein.⁶ Östörténeti és emberföldrajzi érdeklődése is megnyilvánult abban, hogy terepkutatásai során előszerezetttel fordult az archaikus életformák, a régészeti kultúrákból ismert tárgyak és olyan foglalkozások felé, amelyeket Herman Ottó a 19–20. század fordulóján „ösfoglalkozás”-nak minősített. Nevezetesen a pákászok, halászok, vadászok, a füves- és javasemberek, népi gyógyítók, a településektől távol élő pásztorok, favágók, erdőn élő emberek világa felé, röviden szólva a gyűjtögető és zsákmányoló gazdálkodás tárgyköre felé. Kedvére volt, hogy 1937-ben feladatul kapta a berlini Nemzetközi Vadászati Kiállítás magyar kultúrtörténeti és néprajzi részlegét. Egy évvel később, 1938-ban a magyar pásztorkodás keleti kapcsolatairól tartott előadást az etnológiai és antropológiai tudományok világkongresszusán, Koppenhágában. Összehasonlító tárgytörténeti jegyzeteit adta elő németül, és rámutatott a magyar pásztorkultúrában létező eszközök formáira, pl. a csikók, borjak szopásgátló palókáinak szibériai analógiáira. Előadását leközölte az *Ethnos* nevű dán folyóirat.⁷ A lovas és rénszarvas-nomádok kulturális kapcsolatairól szóló francia nyelvű dolgozatát és a magyar Alföld pásztorkodásának, zootechnikájának keleti elemeit rendszerező angol nyelvű cikkét a *Földrajzi Közlemények* idegen nyelvű kötetei közzélték 1939-ben és 1940-ben. Pásztorkodási cikkeit a következő években is folytatta, pl. a román pásztorkodás magyar kapcsolatairól, a székely ló eredeztetéséről (a takitól származtatta ezt a lófajtát), a magyar pásztorok munkamegosztásáról stb. Tőle tudom, hogy mindezeket egy nagy történeti-néprajzi monográfia előmunkálatainak szánta, de mint ismeretes, ez a nagy összefoglaló műve végül is nem készült el.⁸

⁵ GUNDA Béla 1989c. 265–268. Fent említett közleményei: GUNDA Béla 1932. 24–26.; 1935a. 172–187.; 1935b. 46–54.; 1936. 120–130.; BORBÁNDI Gyula 1995. 328–329. Korai publikációihoz lásd KOROMPAI Gáborné 1971; RÁCZ Piroska (szerk.) 2011. 62–74. Néprajzi tájékoztatóhoz, kutatásainak tárgykereséséhez: KÓSA László 2005. 63–65.

⁶ GUNDA Béla 1989c. 270–271.; LUKÁCS László 1995. 1026.

⁷ GUNDA Béla 1938. 6–17.

⁸ GUNDA Béla 1939a. 308–317.; 1940b. 26–49.; 1941a. 37–44.; 1941b. 313–320.; 1943b. 101–106.

1938 nem csupán a koppenhágai kongresszusnak, hanem egy svéd állami ösztöndíj elnyerésének köszönhetően is sorsfordító év volt Gunda Béla életében. Ösztöndíjként az 1938/39-es tanévet Sigurd Erixon professzor mellett tölthette a Stockholmi Egyetemen és a Nordiska Múzeumban. Erixon az európai etnológia koncepciójának kialakítója volt, akinek előadásaira múzeumi kollégái (Gösta Berg, Gunnar Grandberg, John Granlund) is eljártak. Sűrűn megjelentek nála uppsalai, illetve norvég, finn, dán, ír etnológusok is.⁹ Svédül, majd a *Folk-liv* 1938-as évfolyamában angolul is közreadott dolgozatában körvonalazta az európai etnológia mint az általános etnológiába becsatlakozó regionális etnológia eszméjét. A Nordiska Múzeum *Handlingar* című sorozatában európai áttekintésű tárgymonográfiákat adtak ki angol nyelven. Ezeknek nálunk is forgatott példája Gösta Berg kötete a szánok és kerek járművek európai típusrendjéről és azok elterjedtségéről ezen a földrészén (*Sledges and Wheeled Vehicles*. Stockholm, 1935). Gunda Béla visszaemlékezésében a tanulás és a kutatás esztendejének nevezte az Erixon mellett eltöltött tanévet. Megismerte a modern néprajzi törekvéseket, az adatgyűjtés, archiválás svéd módszereit, a készülő svéd néprajzi atlasz kérdőívét és koncepcióját, eljutott az ország hagyományörző vidékeire (Dalarna, Uppland, Lappföld), hozzáfért addig csak hivatkozásokból, lábjegyzetekből ismert könyvekhez, folyóiratokhoz, szépen haladt a svéd nyelv elsajátításában.

1939 tavaszán, amikor hazatért, a budapesti Néprajzi Múzeumban már múzeumi segédőri állás várta. A finnországi ösztöndíjról akkoriban hazatért K. Kovács Lászlóval – északi tapasztalataikra támaszkodva – megtervezték a múzeum új, korszerű nyilvántartási rendszerét, újjászervezték a Néprajzi Múzeum Ethnologiai Adattárát, amely azóta is az általuk meghonosított elvek alapján működik. Újra bevezették a társadalmi gyűjtők munkáját segítő kérdőívek, gyűjtési útmutatók rendszerét. Gunda Béla is akkor állította össze *A gyűjtőgető gazdálkodás. Az elvetett búzától a kenyérig* címet viselő kérdőívet, amit az „útmutató füzetek” sorozatának első tagjaként sokszorosított a Néprajzi Múzeum.¹⁰ A Magyarságtudományi Intézet számára összeállította a *Magyar Néprajzi Atlasz* első tervezetét, a Néprajzi Társaságban előadta, majd a múzeum periodikájában publikálta az Atlasz koncepcióját. Kidolgozta az első 20 témalapot tartalmazó kérdőívét is, amit észak- és nyugat-európai mintát követve, a múzeummal levelező társadalmi gyűjtőkkel kívántak kitölteni. Németh Gyulának, a Magyarságtudományi Intézet akkori igazgatójának támogatásával a kérdőívet kinyomtatták, és megszervezték a próbagyűjtéseket is.¹¹

Gunda Béla múzeumi segédőr 1939 tavaszától 1943 őszéig dolgozott a Néprajzi Múzeum kötelékében, de ottani munkájával párhuzamosan több más feladatot is ellátott. A Györffy István váratlan halálával 1939 őszén megüresedett néprajzi tanszéken (Ortutayval párban) az 1940/41-es tanévben előadó tanár volt. 1940-ben átvette az *Ethnographia* szerkesztését, minthogy már előbb megválasztották a Magyar Néprajzi Társaság titkárává. Titkári minőségében szerkesztette meg és adta ki 1943-ban az akkor 60 esztendő

⁹ GUNDA Béla 1989c. 272.

¹⁰ GUNDA Béla 1939b.

¹¹ GUNDA Béla 1939c. 294–300.; 1941c. 14–19.

Kodály Zoltánt köszöntő emlékkönyvet is.¹² A tanszéket és az *Ethnographia* szerkesztését azonban mások is szerették volna. Ortutay Gyula akkori epés naplőbejegyzései a pesti tanszéki oktatással egy tanévre megbízott Bálint Sándort és a folyóirat szerkesztésével megbízott Gunda Bélát is kedvezőtlen színben tünteti fel. Utóbbira vonatkozó mondatának csupán első felét idézem: „Gunda sokat fejlődött a tárgyi néprajzban, sokat is dolgozik, tán becsülettel ellátja munkakörét, bár mondhatatlanul egyoldalú és...”¹³ A mondat második felében olvasható jelzők még sértőbbek, ezért nem olvasom tovább. Az idézet itt csupán a két rivális pályatárs korai kapcsolatának illusztrálására szolgál. Arra vall, hogy a néprajztudomány két leendő professzorának kapcsolata már az 1930-as években sem volt barátságos, sem kooperatív jellegű.

Az *Ethnographia* 1940–1943-ban, Gunda Béla szerkesztésében megjelent évfolyamai az Ő szerkesztői elveinek, az „ablaknyitás” törekvésének lenyomatai a második világháború és az országra nehezedő „barna veszedelem” éveiben. Megjelentek benne az európai etnológia olyan jeles művelőinek cikkei, mint Sigurd Erixon, Uno Harva, a modern nemzetközi mesekatalógust készítő amerikai Stith Thompson, a szlovén Vilko Novak és az általános etnológia meg a bécsi kultúrtörténeti iskola kiválóságainak írásai. Elegendő, ha Richard Thurnwald, Martin Gusinde, Walter Hirschberg, Wilhelm Koppers cikkeire utalunk.¹⁴ Nem vádolható „egyoldalúsággal” a Kodály Emlékkönyv szerkesztése sem, melynek szerzői között ott található a muzikológusok nemzetközi mezőnyének számos tekintélye, jeles tudósa. A keleti front eseményei következtében az *Ethnographia* 1944-es évfolyamát Kolozsváron, de már Fél Edittel együtt szerkesztette, aki Budapesten könyvnyomtatásban tudott a szerzőkkel és a karcagi Kertész Nyomdával kapcsolatot tartani. Az 1945–1948 közötti években pedig Fél Edit vette át tőle a lapszerkesztés minden gondját-baját. Kettejüknek köszönhető, hogy az *Ethnographia* a világháború végén és a rá következő években is megjelent, sőt a korábbinál szélesebb horizontot fogott át, hogy közvetítette a szak nemzetközi szinten megjelenő új törekvéseit, módszertani, szemléleti eredményeit.

Gunda – Tólasit és Ortutayt követve – 1941-ben a Szegedi Egyetemen habilitált az *Összehasonlító néprajz, különös tekintettel a balkáni népekre* tárgy köréből.¹⁵ Ismeretes, hogy a budapesti egyetemen a Néprajzi Tanszék a Györfly halála és Viski budapesti professzori kinevezése közötti két tanévben (1939–1941) gazda nélkül maradt. Viski előbb (1940-ben) a kolozsvári egyetemre kapott professzori kinevezést, onnan hívták meg Budapestre. A kolozsvári tanszéket pályázati úton töltötték be, és a Kari Bizottságnak számos pályázatot kellett alaposan megvizsgálnia.¹⁶ A választás Gunda Bélára esett, aki 1943–1948 között lehetett az ottani egyetem „rendkívüli tanára”. Kolozsvári tanári munkáját nagy aktivitás jellemezte, Kurzusai igen népszerűek voltak, előadásait a bölcsészek mellett jogász-, közgazdász-, geográfushallgatók, sőt református és ortodox teológusok, román

¹² GUNDA Béla (szerk.) 1943.

¹³ ORTUTAY Gyula 2009. I. 99.

¹⁴ GUNDA Béla 1989c. 273.; LUKÁCS László 1997. 418.

¹⁵ LUKÁCS László 1995. 1027.

¹⁶ KESZEGH Vilmos 2010. 205–287.

hallgatók is látogatták. Antal Árpád visszaemlékezése szerint az 1940-es években a kolozsvári egyetemen „a legtermékenyebb műhelyteremtő tanár kétségkívül a néprajzos Gunda Béla. Szakos és nem szakos diákjait egyaránt serkenti, munkaközösséget szervez (diákokból és tanárokból) Györgyfalva monográfiájának elkészítésére, s vasárnaponként munkatársaival gyalogosan is megteszi a nem csekély utat oda-vissza.”¹⁷ Gunda Béla szerényen jegyzi meg egyik kötete emlékező írásában: „A kolozsvári évek alatt az egyetemi hallgatók körében a néprajzi érdeklődést sikerült ébren tartani, gyűjtőmunkára ösztönözni őket.”¹⁸ Számos tanítványa, mint Faragó József, Vincze Lajos, Nagy Olga, Antal Árpád, írta be nevét a szak tudománytörténetébe. (Faragó József az MTA tiszteleti tagja, Vincze Lajos a Bowling Green-i egyetem [Ohio, USA] professzora, Nagy Olga sokkötetes folklórkutató.)

Kolozsvári éveiben is sok időt töltött terepmunkával. Erre így emlékszik: „A lehetőségek szerint minden időmet a terepen töltöttem, s Moldvától, a gyimesi csángóktól a Szilágyságig, a Bihar-hegységig olyan tájakat és embereket ismerhettem meg, amelyek, és akik a magyar és román népi műveltség rendkívüli gazdagságáról tanúskodnak.”¹⁹ Továbbra is rendszeresen és sok témáról publikált. Cikkeinek tematikájában központi helyet kaptak az erdélyi tárgyörök, a magyar–román összehasonlító néprajzi tanulmányok, az etnikumok együttélését, a néphagyományok és nyelvek kölcsönhatását leíró, elemző publikációk. Jelentős tanulmánykötetekben felkérésre írott tanulmányai mutatták meg nagy ívű áttekintésekre, lényeglátó összefoglalásokra is alkalmas szakmai felkészültségét, szintézisalkotó képességét. Az 1940-es évek terméséből különösen az Erdély néprajza, a magyar–szláv néprajzi kapcsolatok, a magyarság néprajzi csoportjai, magyar hatás az erdélyi román népi műveltségre és a magyar népi műveltség kelet-európai helyzete címen megjelent, a szerző professzori habitusát megmutató tanulmányok emelhetők ki.²⁰

Kereste az együttműködést a román etnográfusokkal. Ismertetéseket írt és közölt könyveikről, cikkeket kért tőlük és tett közzé Kolozsváron megindított kiadványsorozataiban (*Erdélyi Néprajzi Tanulmányok*, *Miscellanea Ethnographia*).²¹ Ezekben doktori munkák, kisebb monográfiák is megjelentek erdélyi környezetéből, így a néprajzos Kós Károlytól, akit tanársegédül fogadott, tanítványaitól, a rokon tudományok művelőitől, erdélyi amatőr kutatóktól és román kollégák (pl. Romulus Vuia, Tancred Bănăţeanu) tollából, olykor román nyelven. Fenntartotta korábbi nemzetközi (pl. amerikai és orosz) kapcsolatait, könyvcserét folytatott, fogadta Dmitrij Zelenin nagy könyvkiadását, cikkeket küldött ki, és 1947–48-ban ismét Stockholmban töltött néhány hónapot. Ekkor azonban már vendégtanár volt Erixon egyetemi intézetében, és könyvtári kutatást végzett a Nordiska Múzeumban. Amikor Svédországból visszatért Romániába, a román

¹⁷ ANTAL Árpád 1999. 105–106.

¹⁸ GUNDA Béla 1989c. 276–277.

¹⁹ GUNDA Béla 1989c. 277.

²⁰ GUNDA Béla 1940a. 73–98.; 1942. 205–226.; 1943c. 91–113.; 1943d. 1–32.; 1949. 3–11.

²¹ FARAGÓ József 1994. 663–667.; KÓS Károly 1994. 37–38.; FARAGÓ József 2001. 42–48.

hatóságok megszüntették állását, és kiutasították az országból. Így 1948 szeptemberében állástalanként települt vissza családjával Magyarországra.²²

1949-ben a Vallás- és Közoktatásügyi Miniszter kinevezte a Debreceni Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karára „nyilvános rendes egyetemi tanár”-nak. Addig ott néprajzi tanszék nem volt. Magántanárként a muzeológus Ecsedi István, majd N. Bartha Károly tartott néprajzi előadásokat. Gunda Bélának Debrecenben mindent előről kellett kezdenie. Megszervezte a Néprajzi Intézetet, szakkönyvtárt, néprajzi archívumot alapított, hallgatóit korábban feltáratlan, alig vizsgált néprajzi tájakra vezette (Szatmárba és a Zempléni-hegységbe).²³

1950-ben kezdeményezte a *Magyar Néprajzi Lexikon* létrehozását, és akadémiai célhittelt is kapott kis munkacsoportjával (Fél Edit, Vajkai Aurél) a tárgyi néprajzi szócikkek kidolgozására. A végzett munkáról beszámolt az MTA *Társadalom- és Történettudományi Osztályának Közleményeiben* 1957-ben, de ez a vállalkozása félbemaradt.²⁴ Újabb szócikkgyűjteményét csupán 1970-ben, a *Déri Múzeum Évkönyvében* tette közzé *Részletek a készülő Magyar Néprajzi Lexikonból* címen.²⁵ Az Akadémiai Kiadónál végül is öt kötetben megjelent lexikonnak mindvégig lelkiismeretes szakmai szerkesztője és eleinte termékeny cikkírója volt. (Akkor hagyta abba a szócikk-írást, amikor megtudta, hogy professzor társai egyáltalán nem vesznek részt a cikkírásban, beérik a szerkesztői, lektori feladatokkal.) Bántotta, hogy a vállalkozás főszerkesztőjének előszava (I. kötet, Budapest, 1977) nem vett tudomást a néprajzi lexikon hazai előzményeiről, első kezdeményezőjéről. Súlyos etikai vétségnek fogta fel, hogy az Ő nevét meg se említette a nagy mű előszava.

Sohasem mondott le az általa kezdeményezett, de a háború miatt elakadt *Magyar Néprajzi Atlasz* megvalósításáról. Ehhez tudni kell, hogy a háború által kevésbé érintett Svájc és Svédország töretlenül folytatta saját nemzeti atlaszmunkálatait. Az 1950-es években folytatódott a német és a lengyel atlasz előkészítése, nagy lendülettel indult meg az orosz történeti-néprajzi atlasz, sőt számos tagköztársaság néprajzi atlaszainak anyaggyűjtése, az első kötetek kiadása is. Nálunk a Néprajzi Atlasz munkálatai 1955-ben indultak újra. Gunda Béla vezetésével egy szerkesztőbizottság dolgozta ki az új koncepciót, mely a teljes magyar nyelvterületre kiterjedően kívánt áttekintést nyújtani a népi kultúra táji tagoltságáról, regionális nagy rendszereiről. Alapos előkészítést követően – a tárgykörok kijelölésében más nemzeti atlaszok kérdőíveire is tekintettel – alakították ki a mű 200 témalapot felölelő, 1958-ban négy füzetben kinyomtatott kérdőívét és az ahhoz csatolt gyűjtési útmutatót. A munkálatok következő szakasza 1959-ben kezdődött el, és 240 hazai, 160–180-ra becsült határon túli kutatópont anyagának „felgyűjtését” tűzte célul. 1955-ben kezdődött meg a néprajzi atlaszok munkatársainak részvételével megtartott nemzetközi kartográfiai konferenciák sorozata, mely az 1960-as években elvezetett az Európa Néprajzi Atlasza tervezéséhez, egy állandó nemzetközi munkabizottság felállításához. Gunda Béla a Magyar Néprajzi Atlasz terepmunkáiban csupán tanítványai-

²² GUNDA Béla 1989c. 277, 279.; LUKÁCS László 1995. 1027.

²³ UJVÁRY Zoltán 1995; UJVÁRY Zoltán 1998. 2–4.; SZABADFALVI József 1997. 435–436.

²⁴ GUNDA Béla 1957. 125–136.

²⁵ GUNDA Béla 1970. 219–253.

nak instruálása által vett részt. A szerkesztőbizottságban is megelégedett azzal, hogy szaktanácsokat adott az elkészült munkatérképek válogatásához, a kiadásra érdemes térképek kiválasztásához. A nemzetközi koordinálást végző konferenciák némelyikére, így az 1974-ben Visegrádon rendezett tanácskozássra elment, de a rendszeres kapcsolattartást szerkesztőtársaira, elsősorban Barabás Jenőre hagyta. Az Európa Néprajzi Atlaszát tervező grémium tagjaival levelező kapcsolatban állt, s azok, miként a nemzeti atlaszmunkálatokat vezető többi professzor is, gyakran kérték ki tanácsát, szakvéleményét a beérkezett témajavaslatokkal, tervezetekkel kapcsolatosan.

Hosszasabban kellene szólni Gunda Béla debreceni műhelyteremtő, tanítványokat nevelő munkásságáról. Hiszen 1949-től egészen haláláig, 1994 nyaráig a Debreceni Egyetemen oktatott, ott nevelt fel több mint száz tanítványt a néprajzi kutatás, oktatás, muzeológia és a néphagyományokat ápoló mozgalom számára.²⁶ Tanszékalapítását követően 1951–54 között a Bölcsészettudományi Kar dékáni tisztét is ellátta. Mint a fennmaradt jegyzőkönyvek, irattári dokumentumok igazolják, ezt a nehéz tisztségét is a tőle megszokott agilitással, lelkiismeretességgel, körültekintően látta el.²⁷ Mindennek hátrányos következménye pontosan lemérhető korábban bőségesen áradó közleményeinek ezekben az években bekövetkezett megcsappanásán. Bizonyára ez a körülmény is hozzájárult ahhoz, hogy második ciklust már nem vállalt. Dékáni tisztsége és számos egyéb közfunkciója mellett azért jutott energiája arra, hogy korábbi gyűjtéseit letisztázza, közérthető formában, élvezetes stílusban megírja és *Néprajzi gyűjtőúton* címen összerendezett kötetében megjelentesse.²⁸

A tanszéki könyvtár gyarapítása és tanítványainak publikálásra nevelése érdekében szeretett volna saját lapot, sorozatot indítani, de anyagiak hiányában akkor csak a másutt megjelent dolgozatok különnyomatainak sorozatba rendezésére nyílt lehetőség. Közel két tucat szám jelent meg *Közlemények a Debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem Néprajzi Intézetéből* fedőlap alatt, de ezek a füzetek könyvtári cserealapként nem hozták meg a várt eredményt. Igazi sikert az 1959/60-ban *Műveltség és Hagyomány* címen megindult intézeti évkönyv hozott, amely közel húsz kötetével az 1960–70-es évek legrangosabb néprajzi periodikái közé számított itthon és külföldön. Gunda Béla már a sorozat indításánál nagy súlyt helyezett rangos külföldi tudósok írásainak megszerzésére, kiadására és arra is, hogy az intézeti évkönyv mielőbb bekerüljön a szak nemzetközi információáramába. Könyvtári csere útján eljutott Európa minden jelentős néprajzi tanszékeire, néprajzi múzeumába, etnológiai, folklorisztikai folyóiratának szerkesztőségébe, sőt a tengerentúlra, Amerika neves etnológiai, antropológiai műhelyeibe is. Kezdetől fogva célja volt, hogy tanszéki munkatársainak, tanítványainak publikációs lehetőséget teremtsen, és bevezesse őket a szak hazai és nemzetközi, európai közösségeibe. Az évkönyvnek angol és német sorozatcíme, tartalomjegyzéke, ismertetője, az egyes közleményeknek tartalmas angol, német vagy francia rezüméje volt. Ennek köszönhetően szívesen fogadták

²⁶ SZABADFALVI József 1997. 435–439. Tanári munkájának korábbi elismeréséhez: SCHMIDT, Leopold 1980. 216.; GRABNER, Elfriede 1987. 6–7. Újabb adalékok: PALÁDI-KOVÁCS Attila 1981. 195.; 2011.

²⁷ BÁRSONY István 2009. 74–77.

²⁸ GUNDA Béla 1956.

külföldön, sok folyóiratban recenzáltak, és bőségesen küldözték a cserekiadványokat a debreceni tanszék könyvtárába. A sorozatban olykor könyv méretű monográfiák is megjelentek; a 11 tanulmánygyűjtemény mellett 7 kötet tartalmaz könyvméretű tárgymonográfiát.²⁹

Nem vállalkozhatom itt arra, hogy Gunda Béla tudományos életművének akárcsak legfontosabb eredményeit számba vegyem. A fő gondot nem is az okozza, hogy ahhoz ismerni kell tengernyi publikációját, hanem az, hogy érdeklődési területeinek, témáinak beláthatatlanul széles mezein is felkészültnek kell lennie annak, aki eredményeinek megítélésére vállalkozik.

Fő kutatási területe kétségtől az anyagi kultúra, különösképp az őstörténeti jelentőségű zsákmányoló gazdálkodás kutatása volt. Jelentős összefoglaló tanulmányokat publikált népünk halászati módjairól, a hagyományos vadfogás és vadászat eszközkészletéről, a népi méhészetéről, a gyűjtögető gazdálkodásról. Tanulmányai a nemzetközi szakirodalom igen széles körű ismeretéről tanúskodnak, a néprajzi komparatiztika mesterművei.³⁰ A Kárpátok és a Balkán néphagyományaiban, tárgykészletében számos olyan „európai” elemet sikerült kimutatnia, amelyeknek előzményei a régészeti kultúrákban találhatók meg. 1966-ban kiadott *Ethnographica Carpathica* és 1979-ben megjelent *Ethnographica Carpatho-Balcanica* c. kötete nemcsak az összehasonlító néprajz, az európai etnológia nagy nyeresége, de az őstörténeti stúdiumok, az európai kultúra forrásvidékeit nyomozó archeológiai és filológiai kutatások számára is elsőrendű forrásmunka. Európa-szerte megbecsültek a tradicionális szállító- és közlekedőmódok körében végzett kutatásai,³¹ a pásztorkodás és a földművelő gazdálkodás, illetve a településformák és az építőkultúra tárgykörébe vágó tanulmányai. A folklór, a társadalomszervezet és az általános etnológia tárgyházhoz tartozó cikkeinek mennyisége és értéke sem elhanyagolható. Több alkalommal megírta, idegen nyelveken is közölte a magyar néprajzi kutatások rövid történetét, könyvet szentelt mestere, Bátty Zsigmond emlékének.³²

Fiatal kora óta foglalkoztatta a gyűjtögető-zsákmányoló életmód és a népi természetismeret hozzá kapcsolódó világa. A kutatói Ford-ösztöndíjat 1965/66-ban Robert Heizer professzor intézetében az indián népek földművelő és állattartó kultúrájának vizsgálatára, még pontosabban a növények gyűjtögetésének és termesztésének, a domesztikáció kezdeti szakaszainak, az állatok háziasításának tanulmányozására fordíthatta.³³ Tanítványaként sokan emlékszünk arra, hogy Vavilov géncentrum-elméletét egyetemi óráin már az 1950-es években ismertette, a magyar ló eredetének kérdéséről – a Hankó Bélától eltérő – álláspontját még korábban, az 1930-as években kialakította.³⁴ A domesztikáció gyakorlatáról, szakaszairól szóló tanulmányainak sorozata azonban az amerikai ösztöndíjas esztendejét követően jelent meg. A Berkeley-ben áttekintett, majd itthon feldolgozott szakirodalom alapján született első átfogó dolgozata *A növénytermesztés kezdetei az*

²⁹ SZABADFALVI József – UJVÁRY Zoltán 1971. 5–12.; PALÁDI-KOVÁCS Attila 2011.

³⁰ GUNDA Béla 1960; 1966; 1979.

³¹ GUNDA Béla 1960; 1981.

³² GUNDA Béla 1978.

³³ GUNDA Béla 1967a.

³⁴ GUNDA Béla 1943a; 1943b.

észak-amerikai indiánoknál,³⁵ melyet követett a tengerimalac domesztikációjáról szóló cikke, és a cikksorozatot lezárta a *Domesztikációs törekvések az indiánoknál* címen közreadott tanulmánya.³⁶ Ezekben, és most nem említett cikkeiben, csupán töredékét dolgozta fel annak a fénymásolatban megszerzett és kicédulázott szakirodalomnak, melyet a Kalifornia Egyetemről hozott magával.

Egyetérthetünk azzal a megállapítással, hogy Gunda Bélának nem volt szüksége a kulturális ökológiai módszer megismerésére annak a tézisnek a kimondásához, miszerint a környezethez való alkalmazkodás a kultúra egészében is különféle folyamatok elindítója.³⁷ Világosan látta, hogy a kulturális ökológia elmélete nem annyira a környezetről, mint inkább a kultúráról kell, hogy szóljon, mert abban rejlik igazi ereje. Gunda Béla mindent elolvasott a termesztett növények eredetéről, amihez csak hozzájutott. Utolsó éveiben is foglalkoztatta az ősi gabonanövények (köles, tatárka, tönköly, vótér, alakor stb.) termesztése a Kárpát-medencében és az Óvilágban.³⁸ Őt az állatok házasításával, a növények kultiválásával kísérletező ember és a folyamat kezdeti lépései érdekelték leginkább. Ezért szentelt figyelmet pl. a daru befogásának, tanyasi tartásának, a vadlúdtojások hasznosításának, évezredes technikák, tárgyi emlékek etnográfiai leírásának (pl. mérgező halászat, a gabona nyüvése, sarlós aratása, őrlőkövek, kezdetleges kézi-malmok, a háziállatok szarvának formálása, sütőharang, kezdetleges sütőkövek, gólyalábak, kerek kőkunyhók, nyári szánkók, csúsztatók fajtái stb.). Nopcsa Ferencsel együtt vallotta, hogy a legegyszerűbb tárgyak a legérdekesebbek. Meggyőzően fejtegette több helyen, hogy Európa magashegységei, valamint lápos, mocsaras, ezért elzárt vidékei olyan reliktum területek, ahol az európai ember ősi kultúrájának legtöbb tárgyi emléke maradt fenn a 19–20. századig.³⁹

Nem pusztán kuriózumokra vadászott, amikor a terepen, a múzeumi gyűjteményekben (szerte Közép- és Délkelet-Európában) és a szakirodalomban a messzi múltba visszautaló tárgyakat, adatokat kutatót. Minden új adatot megbecsült és gondosan elrakott magának. Ez a munkamódszer tette lehetővé számára, hogy átfogó tanulmányt szenteljen a vajvarázsló rigmusoknak, énekeknek, a virágzó páfrány európai hiedelemkörének⁴⁰ vagy egy-egy fél-Európán át nyomozott és megtalált állathajtó szónak, hangcsoportnak (mint a *prruk*, *prruk*). Kedves – egyik könyvében mottóként is használt – gondolatot vett át az általa nagyon tisztelt Róheim Gézától, miszerint „Európa népei egyáltalán nincsenek tudatában annak, hogy lelkileg milyen közel állanak egymáshoz”.

Elméleti téren Gunda Béla munkásságát minden életszakaszában a nyitottság, a világ néprajzi áramlatainak, újító gondolatainak ismerete, nyomon követése jellemezte. Elsők között figyelt fel Magyarországon B. Malinowski munkásságának jelentőségére, a funk-

³⁵ GUNDA Béla 1968a. 7–36.

³⁶ GUNDA Béla 1975. 32–69.

³⁷ SÁRKÁNY Mihály 1997. 429. Lásd pl. GUNDA Béla 1967b. 161–175.; 1968b. 93–103.; 1971. 1–13.; 1986. 3–13.; 1988. 165–219.

³⁸ GUNDA Béla 1989a. 185–195.; 1996. 253–268.

³⁹ GUNDA Béla 1966. 9.

⁴⁰ GUNDA Béla 1989b. 71–117.

cionalista elmélet és a nyomában kibontakozó szociálintropológia kultúrafelfogására.⁴¹ Ennek bizonyysága *A funkcionalizmus kérdése a néprajzban* címen 1945-ben közölt tanulmánya. Elhamarkodott történeti rekonstrukciók, diffuzionista elméletek helyett a funkcionalizmus a kultúra jelenségeinek rendszerét, elemeinek kapcsolódását, kölcsönhatását a jelenben kívánta megragadni. Követői a kulturális jelenségek rendeltetését, a kultúra egészében elfoglalt helyét, szerepét tekintették a funkcionalista vizsgálatok legfőbb céljának. Gunda ezzel nem szakadt el a R. Thurnwald nyomdokain haladó etnoszociológiától. Felfogása szerint a különböző elméleti megközelítések nem zárják ki egymást, hanem komplementer, egymást kiegészítő módszerek. Ezen a gondolkodásmódon alapul *Munka és kultusz a magyar parasztságnál* címen megjelent tanulmánya is.⁴² Vezérlő gondolata, amit az előző nemzedéknek *A magyarság néprajza* címen kiadott nagy szintézisét ismertető írásaiban is megfogalmazott, hogy a nép életében az anyagi, a gazdasági tevékenységekhez szorosan kapcsolódnak a rítusok, a termékenységvarázsló, a bajelhárító és más mágikus cselekmények, ráolvasások, varázssversek és egyéb szövegek.

Tanulmányt szentelt a kulturális áramlatok és a kultúrát teremtő, hordozó közösségek, társadalmi struktúrák viszonyának,⁴³ amit a diffuzionista elméletek közép-európai viszonyokra alkalmazásaként és a világjáró *vengerecekről*, a Kárpát-európai vándorlалkokról szóló konkrét vizsgálataival együtt érdemes szemlélnünk és mérlegre tennünk. A *vengerecekről* és Erdély meg a Balkán vándorairól utoljára *A rostaforgató asszony* című kötetében írt hosszasan (1989. 199–254.). Új gondolatokat hozott be a hazai kutatásba, és azokkal felpezsdítette a népi műveltség táji tagozódásának, népcsoportok, régiók szerint is megkülönböztethető rendszereinek, elemeinek vizsgálatát *A kultúra integrációja és az etnikai csoportok alakulása* címen közreadott tanulmánya is.⁴⁴ Ebben Alfred Kroeber és Clyde Kluckhohn kultúradefiníciókkal foglalkozó, azokról kiadott kritikai szemléje mellett elsősorban Ruth Benedict *Patterns of Culture* (1934), illetve a japán kultúráról *Patterns of Japanese Culture* címen megjelent (1946, magyarul: *Krizantém és kard*, 2006), sokat vitatott könyvéből kiindulva veti fel a kis, homogén, izolált, más szóval lokális vagy helyi társadalmak kulturális jellegének, alkatának, stílusának vizsgálati lehetőségeit.

Említhetnénk az akkulturációt, az innovációt és az Európa népi műveltségeit is alakító újító központok szerepét, a kulturális areák elméletét fejtegető, közép-európai példákkal is megvilágító publikációinak sorát,⁴⁵ a hazai szakmai vitákban való aktív részvételét, csatlakozását az *Ethnologia Europaea*-ban folyó diskurzusokhoz és tematikus számokhoz. Érintettem már a kulturális ökológia tárgykörébe vágó publikációinak sorozatát, és most említtem az etnoszociotika gazdag példatárait felvonultató cikkeit. Dolgozatait rendszerint magyarul és idegen nyelveken is közreadta. 1981-ben írtam róla: „Ma is fiatalokat megszégyenítő energiával olvassa, követi a legújabb irodalmat, figyelmét semmi új el nem kerülheti. Csillapíthatatlan érdeklődése a szak hazai és külföldi eredményei iránt, az örö-

⁴¹ GUNDA Béla 1945. 181–194.

⁴² GUNDA Béla 1946. 1–18.

⁴³ GUNDA Béla 1958. 567–577.

⁴⁴ GUNDA Béla 1963. 3–12, 22–24.

⁴⁵ GUNDA Béla 1980.

kös szellemi készenlét, a naprakész tudás, a megújulásra, az újrakezdésre való képesség, amiben leginkább szeretnénk követni példáját.⁴⁶

Említett tulajdonságainak, már előbb vázolt tudósi, tanári habitusának köszönhető páratlanul sikeres tudományos műhelyteremtő, iskolateremtő professzori működése is.

Gunda Béla igen sokat tett a magyar néprajz eredményeinek külföldi megismertetéséért.⁴⁷ Említettem, hogy az 1930-as évek közepétől fogva rendszeresen publikált szlovák, román, lengyel, horvát, finn, svéd, olasz, francia, német, osztrák, svájci, angol, amerikai, szovjet stb. folyóiratokban, gyűjteményes kötetekben, nemzetközi Festschriftekben. Az 1960-as években már az európai néprajztudomány legnevesebb professzorai között tartották számon. A Néprajzi Bizottság elnökeként kezdeményezte, majd Földes Lászlóval és Belényesy Mártával szerkesztette meg a *Viehzucht und Hirtenleben in Ostmitteleuropa* (1961) kötetet, s része volt a következő, a *Viehwirtschaft und Hirtenkultur* (1969) címen az Akadémiai Kiadónál megjelent nemzetközi kötetnek a megszületésében, szerzőinek kiválasztásában, felkérésében is. Európai elismertségét fényesen dokumentálta a Dán Nemzeti Múzeum kiadásában 1973-ban megjelent, neki dedikált nemzetközi tanulmánykötet, a *Land Transport in Europe*.⁴⁸ Az 1980-as években hatalmas könyvet szerkesztett a világ halászatáról (*The Fishing Culture of the World. I–II.* 1984), melynek szerkesztői teljesítményét 1988-ban Pitré-aranyéremmel ismerték el. Az 58 szerző tanulmányát felölelő kétkötetes vállalkozás alcíme az etnológia, a kulturális ökológia és a folklór körébe tartozó tanulmányokat ígér.⁴⁹ A közreműködő szerzők hálózata az Egyesült Államoktól Japánig, Skandináviától Új-Zélandig valóban átfogja a világot, szemben az imént említett „pásztorkodási” kötetekkel, amelyek az Óvilág, főként Európa és Ázsia állattartó kultúráit pásztázták. Ezek a hatalmas nemzetközi tematikus kötetek az adott tárgykörökben az összehasonlító néprajzi kutatások és az általános etnológia fontos pillérei, biztos támaszai.

Ezeknek a Gunda Béla által inspirált nemzetközi tanulmányköteteknek a sorában kell említenünk a *Beiträge zur Volksarchitektur in Mittel- und Osteuropa* címen 1985-ben kiadott 410 oldalas kötetet is, mely eredetileg könyvnek készült. Végül Gunda szerkesztésében, de az *Acta Ethnographica* 1982. évi összevont 1–4-es számaként, 31. kötetként jelenhetett meg. A tematikus kötet Finnországtól a Baltikumon, Lengyelországon, Cseh-szlovákián és a Kárpát-medencén át a Balkánig egy széles európai övezet, mondhatnánk „köztes-Európa” népi építészetének jellegzetes objektumait, építőtechnikáit, lakáskultúrájának és társadalmi életének, családi életmódjának kapcsolati rendszereit tekinti át. Ebben a tematikában mindmáig a legrangosabb nemzetközi összefogással megvalósult néprajzi eredmény. Ezt a kötetet a Nemzetközi Néprajzi Kárpát-Balkán Bizottság is saját eredményei között tartotta számon, sokáig ez volt a kooperáció egyik kézzelfogható ered-

⁴⁶ PALÁDI-KOVÁCS Attila 1981. 195.

⁴⁷ LUKÁCS László 1997. 419–420. Kései életszakaszának idegen nyelveken megjelent közleményeihez lásd a SERFŐZŐNÉ GÉMES Magda (1981. 196–203.) és a GUNDA Tamás által összeállított jegyzéket (1995. 1037–1052.).

⁴⁸ FENTON, Alexander – PODOLÁK, Ján – RASMUSSEN, Holger (eds.) 1973.

⁴⁹ GUNDA Béla (szerk.) 1984.

ménye. A másik szintén a Kárpát-Balkán kooperáció Gunda Béla elnöklétével működő Magyar Nemzeti Bizottságához kapcsolódott és tematikus kötetként 1981-ben jelent meg *Traditionelle Transportmethoden in Ostmitteleuropa* címen. Szintén az imént említett európai térséget öleli fel Észtországtól Bulgáriáig, de a 19 kelet-közép-európai szerzőhöz csatlakozó huszadik szerző tanulmánya a Skót Felföld lómálházó szállításmódjairól, az ahhoz kapcsolódó archaikus eszköz kultúráról számol be. Ennek a kötetnek a szerkesztését rám hagyta, de szerzőként szinte teljes körű áttekintést adott benne az emberi erővel végzett szállítás módozatairól, eszközkészletéről a Kárpátok és a Balkán térségében.⁵⁰ Egyik szerkesztője és ötletgazdája volt annak a Bátky emlékének szentelt, nemzetközi szerzőgárdát felvonultató kötetnek is (*Ideen, Objekte und Lebensformen. Gedenkschrift für Zsigmond Bátky*. Székesfehérvár, 1989), melynek szerkesztésébe Lukács László mellett engem is bevont. 1985 és 1994 között az *Acta Ethnographica* főszerkesztője és élő lelkiismerete volt. 1990-ig Sárkány Mihály, 1991 után Barna Gábor felelős szerkesztővel együttműködésben tartották fenn a lap folytonos megjelenését. 1992 és 1995 között neve az *Ethnographia* főmunkatársai között szerepelt a lap belső címlapján. A szerkesztőt tevőlegesen segítette a kéziratok beszerzésében, lektorálásában, szemben a szerkesztőbizottság számos névleges tagjával. Indulásától tagja volt a *Demos* (Berlin), az *Ethnologia Europaea* (Paris, Münster), az *Ethnologia Slavica* (Bratislava) és több más nemzetközi folyóirat szerkesztőbizottságának. Említhető a *Folk liv* (Stockholm), az *Études Finno-Ougrienne* (Paris), az *Ethnomedizin* (Hamburg), az *International Journal of Sociology* (New York), a *Hungarian Studies* (Budapest), az *Acta Ethnographica* (Budapest) szerkesztőbizottságban viselt tagsága is.

Gunda Béla élete végéig megőrizte munkaképességét és munkakedvét. A *rostaforogató asszony* címen (Múzsák Kiadó, Budapest) 1989-ben megjelent kötet 14 tanulmányának többsége a hiedelmek világában tett kalandozásainak tükröi. A mágikus jószágörzés, varázsló méhészek, vajvarázsló énekek, egy varázsige múltja, találkozása az „erdélyi vadleánnyal” – az ottani boszorkányképzet egyik néphit-alakjával – és a többi, olvasmányos, ugyanakkor filológiai is megalapozott tanulmány. Ez a könyve, mint az összes korábbi, tanulmányok gyűjteménye. Igazi műfaja a 10–20 ezer karakter terjedelmű, a folyóirat- és a Festschrift-szerkesztők által is kedvelt rövid értekezés volt. Kedves műfaja volt a lexikonszócikk is, amiben általában remekelni szokott. Élete delén megjelent könyveiben találhatunk 2-3 szerzői ív terjedelmű dolgozatokat, szlovákul publikált akadémiai doktori értekezése is megközelítette a 90 flekket, amit kiegészített mintegy 30 oldalnyi filológiai apparátus. A tematikus monográfiák, a nagy ívű összefoglalások és a kézikönyvek sokéves kitartást kívánó munkáját szükségesnek mondta, maga is tervezett ilyeneket, de nem sok sikerrel. Az 1970-es évek elején a Néprajzi Társaságban részleteket mutatott be készülő magyar néprajzi kézikönyvből, ami soha sem készült el, noha éveken át dolgozott rajta. Ellenben elkészült és a Corvina Kiadónál megjelent Balassa Iván és Ortutay Gyula *Magyar néprajz* című kézikönyve, ami nagy könyvsiker lett, angol és német változata is kelendőnek bizonyult.

Az MTA Néprajzi Intézetében 1976-ban kötelező tervmunkaként induló, többkötetes összefoglalás munkálataiba nem kívánt se bekapcsolódni, se kimaradni belőle. Nem

⁵⁰ GUNDA Béla 1981. 9–14.

hitt az intézeti vállalkozás sikerében. Szerkesztőbizottsági üléseiről az 1986. évi újjászervezést követően is rendre távol maradt, vállalt fejezeteit idő előtt, másutt publikálta. Tervezett saját kézikönyve végül Petteri Laihonennek és Tuomo Lahdelmának köszönhetően a jyvaskyläi egyetem kiadásában 1996-ban (tehát posztumusz), finn nyelven jelent meg (*Unkarilaisesta kansankulttuurista*. Hungarologische Beiträge, 8.).⁵¹ Ez a kötet sajnos nem ad rendszeres, módszeres áttekintést a magyar népi kultúráról, nem tartalmazza mindazokat a fejezeteket, amelyeket egyetemi előadásaira alapozva az anyagi kultúra fontos ágazatairól az 1970-es években kidolgozott. A *Magyar néprajz* című összefoglalás sorozatában a *II. Gazdálkodás* címet viselő kötetben (Akadémiai Kiadó, Budapest, 2001) végül három fejezet jelent meg a neve alatt, Szilágyi Miklós és jómagam erőteljes szerkesztői közreműködésével.⁵² Egyik a vadnövények gyűjtögetését, hasznosítását, másik a paraszti vadászat, vadfogás, a harmadik a zsákmányoló méhészet hagyományos módjait, eszközkészletét, eljárásait, hiedelmeit foglalja össze.

Tisztelt Akadémia!

Tartozom az igazságnak annak kimondásával, hogy Gunda Béla emlékezete ma sem annyira egyöntetűen pozitív, mint azt várhatnánk kimagasló kutatói, tudósi és tanári teljesítményének ismeretében. Ennek kissé leegyszerűsített magyarázatát szangvinikus, lobbanékony természetében, olykor nem kellően meggondolt cselekedeteiben és másokat sértő, nyersen kimondott értékítéleteiben látom. Diákjai, kollégái számos esetben látták Őt a „kicsi, mérges öregúr” szerepében. Életében maga is sokat szenvedett kisebb-nagyobb konfliktusai, bizonyos emberi kapcsolatainak megromlása miatt. A nehéz természetéről szóló, olykor már erősen folklorizálódott történetek sokat ártottak szakmai elismertségének, tudósi, tanári presztízsének. Abban, hogy csupán 79 éves korában, a rendszerváltás évében választották meg az MTA levelező tagjának, politikai megítélése mellett bizonyára szerepe volt a kiegyensúlyozatlan emberi habitusáról elterjedt hírképnek, imáznak is. Azt remélem, hogy a pályakép és az életmű tárgyilagos felvázolásával Gunda Béla emlékezete a reá mindig szeretettel és tisztelettel gondoló, hűséges tanítványokéhoz fog közelíteni.

(2012)

⁵¹ GUNDA Béla 1996b.

⁵² GUNDA Béla 2001a. 11–40.; 2001b. 48–63.; 2001c. 64–88.

Irodalom

ANTAL Árpád

1999 A magyar nyelv és irodalom a Bolyai Egyetemen 1949–1959. In: FARAGÓ József et alii (szerk.): *A Kolozsvári Bolyai Egyetem 1945–1959. Megszüntetésének 40. évfordulóján*. 105–106. Budapest.

BÁRSONY István

2009 Gunda Béla dékáni tevékenysége a Debreceni Egyetem Bölcsészettudományi Karán. *Ethnica* XI. 3. 74–77. Debrecen.

BORBÁNDI Gyula

1995 Béla Gunda (25. December 1911 – 30. Juli 1994). *Ungarn Jahrbuch* XXI. 328–329. München.

FARAGÓ József

1994 Az Erdélyi Néprajzi Tanulmányokról ötven év távlatában. *Ethnographia* CV. 663–667.

2001 Gunda Béla a Kolozsvári Magyar Tudományegyetem néprajzi professzora. *Kríza János Néprajzi Társaság Évkönyve* IX. 42–48.

FENTON, Alexander – PODOLÁK, Ján – RASMUSSEN, Holger (eds.)

1973 *Land Transport in Europe. To Béla Gunda – in friendship*. København.

GRABNER, Elfriede

1987 Gruss an Béla Gunda zum 75. Geburtstag. *Curare* X. 6–7. Heidelberg.

GUNDA Béla

1932 Egy dunántúli nagybirtok cselédeinek élete. *Fiatal Magyarország* II. 2. sz. 24–26.

1935a Ethnogeographiai problémák az Ormánságban. *Magyarságtudomány* I. 172–187.

1935b Kutatómunka egy ormánsági faluban. *Magyar Szemle* XXV. 46–52.

1936 Néprajzi jelenségek és szociológiai kapcsolatok Kemsén. In: ELEK Péter – GUNDA Béla et alii (szerk.): *Elsüllyedt falu a Dunántúlon. Kemse község élete*. 120–130. Budapest.

1938 Asiatische Maulkorbformen in der ungarischen Hirtenkultur. *Ethnos* 3. 1. sz. 6–17.

1939a L'importance anthropogéographique du contact des nomades éleveurs de renne et éleveurs de cheval. *Földrajzi Közlemények* LXVII. 308–317.

1939b *A gyűjtögető gazdálkodás. – Az elvetett búzától a kenyérig. Útmutató füzetek a néprajzi adatgyűjtéshez*. Budapest.

1939c A Magyar Néprajzi Atlasz kérdése. *Néprajzi Értesítő* XXXI. 294–300.

1940a Erdély néprajza. In: KOZOCSA Sándor (szerk.): *Erdély*. 73–98. Budapest.

1940b The Anthropogeography of Pasturing on the Great Hungarian Plain. *Geographical Review* LXVIII. 26–49.

1941a A Déli Kárpátok román népi műveltségének balkáni kapcsolatáról. *Ethnographia* LII. 37–44.

1941b A román pásztorkodás magyar kapcsolatai. *Nép és Nyelv* I. 313–320.

1941c Jelentés a Magyar Néprajzi Atlasz 1940 nyarán végzett munkálatairól. In: *A budapesti Kir. Magyar Pázmány Péter Tudományegyetem Bölcsészeti Kara Magyarságtudományi Intézetének működése az 1940/1941. tanévben*. 14–19. Budapest.

1942 A magyar–szláv néprajzi kapcsolatok. In: SZEKFŰ Gyula (szerk.): *A magyarság és a szlávok*. 205–226. Budapest.

1943a A néprajz és a magyar őstörténet. In: LIGETI Lajos (szerk.): *A magyarság őstörténete*. 208–222. Budapest.

1943b A székely ló. *Nép és Nyelv* III. 101–106.

- 1943c A magyarság néprajzi csoportjai. In: BARTUCZ Lajos (szerk.): *A magyar nép*. 91–113. Budapest.
- 1943d Magyar hatás az erdélyi román népi műveltségre. *Néprajzi Értesítő* XXXV. 1–32.
- 1945 A funkcionalizmus kérdése a néprajzban. *Erdélyi Múzeum*, L. 3–4. sz. 181–194; klny. Erdélyi Néprajzi Tanulmányok 4. Kolozsvár.
- 1946 Munka és kultusz a magyar parasztságnál. *Társadalomtudomány* 1946. 1–18, 232–233; klny. Erdélyi Néprajzi Tanulmányok 6. Kolozsvár.
- 1949 A magyar népi műveltség kelet-európai helyzete. In: ORTUTAY Gyula (szerk.): *Néprajzi tanulmányok*. 3–11. Budapest.
- 1956 *Néprajzi gyűjtőúton*. Debrecen.
- 1957 A Magyar Néprajzi Lexikon. MTA *Társadalom és Történeti Tudományok Osztályának Közleményei* VIII. 125–136.
- 1958 Műveltségi áramlatok és társadalmi tényezők. *Ethnographia* LXIX. 567–577.
- 1960 *Életmód és anyagi műveltség. Doktori értekezés tézisei*. MTA–TMB. Budapest.
- 1963 A kultúra integrációja és az etnikai csoportok alakulása. *Műveltség és Hagyomány* V. 3–12, 22–24.
- 1966 *Ethnographica Carpathica*. Budapest.
- 1967a Tanulmányutam az Észak-Amerikai Egyesült Államokban. *Ethnographia* LXXVIII. 466–473.
- 1967b Tejoltó növények a Kárpátokban. *Ethnographia* LXXVIII. 161–175.
- 1968a A növénytermesztés kezdetei az észak-amerikai indiánoknál. *Műveltség és Hagyomány* X. 7–36.
- 1968b Significance of Ecological Factors in Herding. *Acta Geogr. Debr.*, VII. 93–103.
- 1970 Részletek a készülő Magyar Néprajzi Lexikonból. *Déri Múzeum Évkönyve* 1968. 119–153. Debrecen.
- 1971 Borbás Vince és a magyar etnobotanika. *Ethnographia* LXXXII. 1–13.
- 1975 Domesztikációs törekvések az indiánoknál. *Ethnographia* LXXXVI. 32–69.
- 1978 *Bátky Zsigmond. /A múlt magyar tudósai./* Budapest.
- 1979 *Ethnographica Carpatho-Balkanica*. Budapest.
- 1980 A kulturális areák néhány kérdése. In: PALÁDI-KOVÁCS Attila (szerk.): *Néprajzi csoportok kutatási módszerei. /Előmunkálatok a Magyarság Néprajzához, 7./* 9–21. Budapest.
- 1981 Die Probleme der traditionellen menschlichen Traggeräte auf der Balkanhalbinseln und in den Karpaten. In: PALÁDI-KOVÁCS, Attila (hg.): *Traditionelle Transportmethoden in Ostmitteleuropa*. 9–23. Budapest.
- 1986 Megjegyzések a kulturális ökológiához. *Új Forrás* 18. 5. 3–13.
- 1988 A természetes növénytakaró és az ember. *Agria* XXIV. 165–219.
- 1989a Einige ethnobotanische Probleme des Triticum spelta L. In: GUNDA, Béla – LUKÁCS, László – PALÁDI-KOVÁCS, Attila (Hg.): *Ideen, Objekte und Lebensformen. Gedenkschrift für Zsigmond Bátky*. 185–195. Székesfehérvár.
- 1989b *A rostaforogató asszony*. Budapest (Múzsák Könyvkiadó).
- 1989c Útban Európa felé. In: GUNDA Béla: *A rostaforogató asszony*. 265–293. Budapest
- 1994 *Hagyomány és európaiság*. Akadémiai székfoglaló 1991. január 28. TOLNAI Márton (szerk.): *Értekezések, emlékezések*. Budapest.
- 1996a A tönkölty etnobotanikai problémái. *Ethnographia* CVII. 253–268.
- 1996b *Unkarilaisesta kansankulttuurista. /Hungarologische Beiträge, 8./* Jyväskylä.
- 2001a A vadnövények gyűjtése. In: PALÁDI-KOVÁCS Attila (főszerk.): *Magyar néprajz*. II. *Gazdálkodás*. 11–40. Budapest.

- 2001b A paraszti vadászat és vadfogás. In: PALÁDI-KOVÁCS Attila (főszerk.): *Magyar néprajz*. II. Gazdálkodás. 48–63. Budapest.
- 2001c Zsákmányoló méhészkedés. In: PALÁDI-KOVÁCS Attila (főszerk.): *Magyar néprajz*. II. Gazdálkodás. 64–88. Budapest.
- GUNDA Béla (szerk.)
- 1943 *Emlékkönyv Kodály Zoltán 60. születésnapjára*. Budapest.
- 1984 *The Fishing Culture of the World*. I–II. Budapest.
- GUNDA Tamás (összeáll.)
- 1995 Gunda Béla irodalmi munkássága. 1981–1996. *Ethnographia* CVI. 1037–1052.
- KESZEGH Vilmos
- 2010 A Kolozsvári Ferenc József Tudományegyetem Bölcsészeti, Nyelv- és Történettudományi Karának 1943. április 8-i jegyzőkönyve. (Gunda Béla, Szendrey Ákos, Bálint Sándor, Bartha Károly, Lükő Gábor, Kovács László, Tálasi István pályázatának értékelése.) *Kríza János Néprajzi Társaság Évkönyve* XVIII. 205–287. Kolozsvár.
- KOROMPAI Gáborné
- 1971 Gunda Béla. *A debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem tanárainak munkássága*. Debrecen.
- KÓS Károly
- 1994 Gunda Bélára emlékezem. *Művelődés* XLVI, 10. 37–38. Kolozsvár.
- KÓSA László
- 2005 A pályakezdő Gunda Béla tudományos tájékozódásának dokumentuma. *Ethnographia* CXVI. 63–65.
- LUKÁCS László
- 1995 Gunda Béla (1911–1994). *Ethnographia* CVI. 1025–1033.
- 1997 Gunda Béla és az európai néprajztudomány. *A Herman Ottó Múzeum Évkönyve* XXXV–XXXVI. 417–426. Miskolc.
- MARKÓ László
- 2003 Gunda Béla. In: *A Magyar Tudományos Akadémia tagjai, 1825–2002*. I. 437–438. Budapest (MTA Társadalomkutató Központ).
- ORTUTAY Gyula
- 2009 *Napló*. I. 1938–1954. Alexandra Kiadó.
- PALÁDI-KOVÁCS Attila
- 1981 Gunda Béla köszöntése. *Ethnographia* XCII. 194–196.
- 2011 Gunda Béla a műhelyteremtő, tanítványokat nevelő tanár. *Acta Ethnologica Danubiana* 13. 283–286. Komárom–Somorja.
- RÁCZ Piroska (szerk.)
- 2011 *Emléktöredékek Gunda Béláról. Gunda Béla és Lukács László írásai*. Székesfehérvár.
- SÁRKÁNY Mihály
- 1997 Nyitott szemmel. Környezet és kultúra, ahogyan Gunda Béla látta. *A Herman Ottó Múzeum Évkönyve* XXXV–XXXVI. 435–439.
- SERFŐZŐNÉ GÉMES Magda (összeáll.)
- 1981 Gunda Béla irodalmi munkássága. *Ethnographia* XCII. 196–203.
- SCHMIDT, Leopold
- 1980 Béla Gunda: *Ethnographica Carpatho-Balcanica*. Budapest, 1979. (Rez.) *Österreichische Zeitschrift für Volkskunde*, Bd. 83. H. 3. S. 216. Wien.

SZABADFALVI József

- 1997 Gunda Béla debreceni évei. Létezik-e debreceni néprajzi iskola? *A Herman Ottó Múzeum Évkönyve* XXXV–XXXVI. 435–439.

SZABADFALVI József – UJVÁRY Zoltán

- 1971 Béla Gunda – His Life and Work. In: *Studia ethnographica et folkloristica in honorem Béla Gunda. Műveltség és Hagyomány* XIII–XIV. 5–12. Debrecen.

UJVÁRY Zoltán

- 1995 Gunda Béla (1911–1994). *Magyar Tudomány* CII. 220–222.
- 1998 Gunda Béla kinevezése a debreceni egyetemre és a Néprajzi Intézet megalakulása. *Ethnica* I. 1. sz. 2–4. Debrecen.

K. Kovács László, az anyagi kultúra kutatója

K. Kovács László tanári szakdolgozatát 1934-ben „A Hajdúság és a Nyírség településeinek összehasonlítása” címen írta a József Nádor Műszaki Egyetem Gazdaságtudományi Karának Földrajzi Intézetében. Pályakezdőként előbb díjtalan gyakornok a budapesti Pázmány Péter Tudományegyetemen, majd tanársegéd és ösztöndíjas gyakornok ugyanott, Györffy István védőszárnyai alatt. 1937-ben védi meg „A magyar ekék és ekéskultúra” címen benyújtott értekezését, és tesz doktori szigorlatot. Teleki Pál és Györffy István tanítványaként válik az anyagi világ, a magyar falu és a tárgyi néprajz sokoldalú kutatójává.

Kezdő etnográfusként számos kuriózumnak látszó tárgyba ütközik. Első néprajzi adatközlése 1935-ben Tiszacsege még fennálló régi halászházait örökíti meg kiváló rajzokkal, és közli az előző század nádfalazatú, nádkéményű, bogárhátú, szelemenese háztípusának emlékezet alapján készült leírását. A régies építőkultúra mellett hiteles adatokat közöl a sulyom léken át történő kifogásáról, helyi szóval „kalangyázásáról”, a sulyomnak és a gyékény tövének, helyi nevén *csellának* a fogyasztásáról és a „halvermelés” műveleteiről, a hóval hűtött, tárolt hal elkészítésének és fogyasztásának változatos módjairól.¹

Akkortájt született kisebb adatközlései a „mesterségek születése” előtti világba vezetik el az olvasót. Hiszen az 1930-as években sem sokan tudták, milyen anyagból és milyen technikával készítik a hortobágyi pásztorok a *karikásnak* nevezett szerszámukat, mire jó a *hasi*, és miért kell *párgolni* (gőzölni) a pásztorbotnak kiszemelt husángot. Még kevesebben sejtették, mi az a *kulimász*, és miként lehet egérből *eketalyiga-kenőcsöt* előállítani.² Az általa leírt tárgyak és technikák nagyon speciálisak, nagyon periférikusak, s már-már a technikatörténet Herman Ottó által kedvelt prehisztorikus részleteihez sorolhatók. Másfelől pedig az emberi találékonyság különös példái.

A népi mesterségek, háziiparok területén K. Kovács Lászlónak 1941-ben két nagyobb lélegzetű dolgozata jelent meg. Az egyik a kender megmunkálásának fázisait és szerszámait mutatja be a Taktaközből,³ a másik a kátrányégetést írja le Közép-Finnországból.⁴ A kenderfeldolgozó háziipar jelentőségét Magyarországon Bátky Zsigmond ismerte fel elsőként, majd Kalotaszegről közölt cikke nyomán egyre több lokális adatközlés született a rostmegmunkálás témájáról. K. Kovács László taktaközi terepmunkájában már Bátky és Gönyey rendszerező, értelmező írásaira is építhetett, azonban a dokumentáció pontos-

¹ K. KOVÁCS László 1935a.

² K. KOVÁCS László 1935b; 1935c; 1937b; 1937c.

³ K. KOVÁCS László 1941a.

⁴ K. KOVÁCS László 1941b.

sága és eredetisége, az illusztrálás színvonala így is kiemeli cikkét a lokális adatközlések sorából. A kátrányégetés, mint sajátos finn háziipar jelentőségét a holland és a brit hajóépítő-ipar emelte meg. A brit, meg a holland flották hajóinak tömítéséhez főként finn és svéd kátrányt használtak a 17–18. század folyamán. Századokon át volt kelendő ipari termék, kiviteli cikk, hosszabban, mint a magyar erdőkben égetett hamuzsír.

K. Kovács Lászlót előbb már említett, 1937-ben megvédett doktori értekezése avatta a népi földművelés szakértőjévé. Azzal egy időben jelent meg *A Néprajzi Múzeum magyar ekéi* címet viselő dolgozata is. Alcíme szerint „Tipológiai és szerkezettanulmány”, amit a Szerző azzal indokol, hogy nem kívánja a magyar ekék eredetkérdését megoldani, fejlődésének részletes menetét és történelmi múltját felderíteni.⁵ Itt kell megjegyezni, hogy a magyar ekék típusaival, szerkezetével és alkatrészeivel K. Kovács László előtt – eltekintve Györffy Istvánnak *A magyarság néprajza* II. kötetében megjelent vázlatos összefoglalásától – egyáltalán nem foglalkoztak. A nemzetközi kutatásban a régészet járt elől, az etnográfia némileg megkésve zárkózott fel. Azonban Paul Leser etnográfiai szemléletű eke-monográfiája is csupán 1931-ben látott napvilágot.

K. Kovács László tanulmánya a Néprajzi Múzeum kollekciója mellett bemutatja az értelmezéshez szükséges régészeti és összehasonlító néprajzi anyagot is. Az osztályozás alapjául az eketalp formáit választja, s legbehatóbban a négyrészes magyar eke szerkezetét vizsgálja. Ezen a konstrukción, mint típuson belül is négy csoportot különít el: 1. „József császár ekéje” (Nyugat-Dunántúl, Északnyugati-Felföld), 2. „Rákóczi-eke” (Északkeleti-Felföld), 3. „debreceni eke”, 4. váltó-ekék csoportja. Külön osztályba sorolja a háromrészes ekéket, de azok között nem különít el geográfiai térrel is jellemezhető altípusokat. Az egyes formákat, szerkezeteket típusrajzokon, fotókon és szövegesen is bemutatja. Végül közli a magyar eketípusok elterjedési térképét, s részletezi az eke vontatásának, szállításának módjait, képeken is megmutatja az *eketalyigát* és a szállítás egyéb eszközeit. Leírja a szántás mélységének szabályozásában betöltött szerepüket, s láttatja az eke munka közbeni tisztításának eszközeit (pl. *ösztoke*).⁶

Ez a tanulmány a maga nemében úttörő, a nemzetközi kutatás számára is példaértékű volt. Követőre talált ifj. Kós Károlyban, aki 1947-ben publikálta az Erdélyi Nemzeti Múzeum faekéit bemutató dolgozatát. K. Kovács László megállapításaival nem mindenben értett egyet! Kós kutatásai ugyanis nem igazolták a háromrészes eke dél-erdélyi elterjedtségét. Kós Károly térképvázlatát viszont – melyen a négyszögvázas ekék erdélyi elterjedtségét mutatta be – a recenzens Balassa Iván vitatta.⁷ Mindkét tanulmány alapul szolgált Balassa Ivánnak az ekeformákról és a szántás munkálatairól 1973-ban megjelent nagy monográfiájához.

K. Kovács Lászlónak a magyar eketípusokról szóló munkásságát ismerték el Viski Károlyék azzal, hogy 1938-ban megbízták a magyar földművelést német nyelven bemutató tanulmány megírásával. A magyar néprajztudomány bemutatkozására, néphagyományainak ismertetésére a berlini Magyar Intézet évkönyve, az *Ungarischen Jahrbüchern* kí-

⁵ K. KOVÁCS László 1937a. 1.

⁶ K. KOVÁCS László 1937a. 35–42.

⁷ *Ethnographia* 1948. 203.

nált lehetőséget. A kötet szerkesztésére Viski Károly kapott felkérést, aki a szerzők és a témák kijelölését Bátkyval és Györffyvel egyetértésben döntötte el. K. Kovács László *Ackergeräte in Ungarn* c. tanulmánya a talajművelés négy fontos munkaeszközének bemutatására szorítkozik. Az ásó, a kapa, az eke és a borona recens típusai mellett súlyt helyez a történeti előzmények, a középkori formák bemutatására. Esetenként erdélyi múzeumokban őrzött archaikus tárgyakat és kezdetleges formákat megőrkítő rajzokat vonultat fel. A kötet kortárs recenzense, Vajkai Aurél joggal állapítja meg: „K. Kovács alapos tanulmánya ízelítőt ad abból a munkából, amit néprajzunk lett volna hivatott elvégezni vagy 40 évvel ezelőtt. A tárgyi néprajznak ilyen alapos, a valóságon nyugvó és minden további kutatáshoz nélkülözhetetlen megírása azonban nem valósult meg és még ma is csak kevés hasonló tárgyi néprajzi leírást tudnánk Kovács tanulmányán kívül találni [...] Sok modern elmélet-építőnk azonban úgy hiszi, hogy e hiányok jelentéktelenek és a szakadékok egyszerűen – átugorhatók.”⁸ Ennél a felfogásnál is szomorúbb tény, hogy a talajművelés népi módjaival, eszközeivel később foglalkozó hazai kutatók nem vettek tudomást erről az úttörő dolgozatról.⁹

A paraszti munka másik eszközcsoportja a csépléshez és nyomtatáshoz, a kenyérgabonák szemnyeréséhez kapcsolódik. K. Kovács következő úttörő eszköztipológiai jellegű dolgozata a kézicsépek hazai formáit és a cséplésmódokat rendszerezte (*Die ungarischen Dreschflegel und Dreschmethoden*). Ezt a tárgycsoportot szintén a múzeumi gyűjtemények alapos ismeretében, saját terepen készült jegyzetei, rajzai, fényképei alapján s az akkor még szegényes hazai és külföldi szakirodalom felhasználásával közelítette meg. Egy-két rövid adatközléstől eltekintve, főként Györffynek *A magyarság néprajzában* közölt *Gazdálkodás* c. fejezetére és Trotzig könyvére támaszkodhatott. Minthogy az Észak-Európában, Skandináviában kedvelt cséplőbotoknak a Kárpát-medencében alig van jelentősége, figyelmét a kétrészes csépfarmák rendszerezésére, a hadarók formájára és az összeerősítés módozataira összpontosította. Az általa kidolgozott és összesítő táblán is bemutatott típusrendet¹⁰ fogadta el később a Magyar Néprajzi Atlasz szerkesztőbizottsága is. Azt találjuk az MNA kérdőívében és némi kiegészítéssel a csépfarmák elterjedtségét ábrázoló térképlapon. K. Kovács László maga is összeállított egy hatalmas adattárat, melyet két térképpel együtt csatolt a dolgozatához. Egyik a vándorcséplők útirányait, a másik a cséptípusok földrajzi elterjedtségét mutatja be a magyar nyelvterületen. Bő terjedelemben foglalkozik a cséplőbandák összetételével, tagjainak összeműködésével, munkamódjával. Eszközhasználatukat, a cséplőmunka egyes mozzanatait rajzokon is érzékelteti. Ismerteti a cséplőasztalok, cséplőpadok használatát, jellegzetes formáit.

A későbbi közlemények, adatközlések és az MNA térképlapjai némileg kiegészítették, árnyalták K. Kovács László eredményeit. Ezeket a pontokat összefoglaltam egy korábbi cikkemben, s kiegészítettem az 1990-ig felgyülemlett külföldi szakirodalom fontosabb té-

⁸ VAJKAI Aurél 1940. 348.

⁹ Lásd a *Magyar Néprajzi Lexikon* „ásó”, „borona”, „eke”, „kapa” címszavait. Lásd még TAKÁCS Lajos 1977; SELMECZI KOVÁCS Attila 2001.

¹⁰ K. KOVÁCS László 1950. 51.

teleivel.¹¹ Megjegyzem, hogy azok mind hivatkoznak K. Kovács László szóban forgó tanulmányára. (A hazai szerzőkről általánosságban ez nem állítható.)

K. Kovács László 1946. február 1-től a Kelet-Európai Tudományos Intézet Néptudományi Intézetében dolgozott egészen 1949 novemberéig, az intézet megszűntetéséig. Azokban a mozgalmas években különösen tevékeny és termékeny volt: 1948-ban a *Magyar Népkutatás Kézikönyvének* három fontos füzetét állította össze. Az állattartás, a közlekedés és a földművelés hazai kutatástörténetét tekintette át, méltatva és értékelve az eredményeket, felmérve a hiányokat, s azzal irányt mutatva a további kutatásnak. K. Kovács László mindhárom füzetben széles keretben tárgyalta a tematikát, amit jól mutat, hogy pl. a földművelés kutatását vizsgálva még az erdőgazdálkodásra is kitért. Erénye, hogy a néprajz eredményei mellett számba vette a rokon tudományok által felhalmozott ismereteket és a 18-19. századi statisztikai, országismereti, mezőgazdasági, állatorvosi stb. irodalom értékeit. Ezek nem csupán a jegyzetekben és az ábécé rendben közölt bibliográfiában kapnak helyet, hanem a tanulmányok szövegében is. Lippay János, Bél Mátyás, Cornides Dániel és mások latin nyelvű művei éppúgy említést, sőt elemzést kapnak bennük, mint Tessedik, Mitterpacher vagy Csaplovics német nyelvű könyvei. A tárgyat széles értelemező kutatástörténeti felmérések kitágították a honi néprajzi kutatás horizontját, segítették a további szakirodalmi tájékozódást, és sürgették a hiányzó vizsgálatok elvégzését.¹² Földes László 1963-ban *Az állattartás és pásztorélet magyar néprajzi szakirodalma* címen kiadott munkájában elismeri, hogy az 1948-ig terjedő időszakhoz alig tudott kiegészítést tenni. Saját munkájának hasznát inkább a későbbi, 1948–1963 között megjelent irodalom feldolgozásában, az általa készített annotációkban és a kiegészítő információk (pl. idegen nyelvű kivonatok címe, képek, fotók, térképek száma) megadásában látta.¹³

K. Kovács László 1940 októberében „intézeti tanár” kinevezést kapott az Erdélyi Tudományos Intézetbe, s hamar bekapcsolódott az intézet Borsavölgyi kollektív kutatásába. Igen tudatosan vállalta magára a paraszti állattartás, a juhászat vizsgálatát. Tudta, hogy ezzel az úttörés munkáját kell elvégeznie, s a „terra incognita” felfedezése mellett sokat tehet e tárgykör hazai kutatását jellemző egyoldalúság felszámolásáért. Hiszen az előző nemzedék figyelme az Alföldre, a nomád reminiscenciákat felidéző elemekre, a keleti párhuzamok felkutatására irányult. A Borsavölgyében viszont a gazdaságok olyan formáival, a kisgazdaságok közötti kooperáció olyan változataival találkozott, amelyekről a korábbi magyar szakirodalom nem tudott. A mezőszégi juhtartás alapvetően a falvak nyomáskényszerben művelt, szűk határához kapcsolódott. Az ugarlegelőkön folyó juhászat legfőbb haszonvétele a szántóhatár kosarazó trágyázással történő javítása, mint a földművelés lehetőségének fenntartása.

A Borsavölgyi juhászattal párhuzamosan volt egy másik terepmunkája is ebben a té-

¹¹ PALÁDI-KOVÁCS Attila 1991.

¹² K. KOVÁCS László 1948a; 1948b; 1948c. Feltűnő, hogy a szerző saját műveit mellőzi, vagy csupán mellékesen, konkrét tárgy kapcsán említi, akkor is jegyzetben: K. KOVÁCS László 1948a. 25. jegyzet.

¹³ FÖLDES László 1963. 5.

mában. 1941 nyarán Venczel József kérésére kapcsolódott be a Szolnok-Doboka megyéhez tartozó Bálványosváralján indult falukutató munkába. Az egyetemista Makkai Endrével és Tárkány Szűcs Ernővel együtt vették vizsgálat alá a község paraszti juhtartását. Egyikük a kooperációt szabályozó jogi népszokásokat, másikuk a juhászat tárgyi kellékeit, anyagi folyamatait írta le K. Kovács tanár úr vezetésével. Ez a munka annyira sikeresnek bizonyult, hogy hamarosan két jeles tanulmányt publikáltak belőle.¹⁴ Az *Adatok a bálványosváraljai fejős juhászathoz* c. tanulmányában K. Kovács László a juhtej hasznára, a tejgazdaságra tette a hangsúlyt. A közös nyájba adott fejős juhok tavaszi kihajtáskor megejtett próbafejésére, „a tej bemérésére” a juhtartók szegénysége miatt volt szükség az Erdélyi-medence falvaiban. Az erdélyi juhtartó gazdaközösségek a 19. és a 20. század fordulóján végrehajtott tagosítások óta a tökéletességig kimódolt szabályrendszerek érvényesítésével gondoskodtak a tejhaszon felosztásáról és a juhtartás tárgyi feltételeinek megteremtéséről.

K. Kovács Lászlónak a Borsa-völgyi juhászat megírására és publikálására az Erdélyi Tudományos Intézet keretei között már nem jutott ideje. Budapestre visszatérve éveken át kellett halasztania ezt a vállalását más feladatok közbejötté miatt. 1962-ben azonban kandidátusi értekezéséként megírta, de csak most jutott el oda, hogy nyomdakészen kezébe is vehesse. Amennyire meg tudom ítélni, döntően a Borsa-völgyi és a bálványosváraljai kutatásaira alapozta az 1960-1970-es években az erdélyi juhászatról közreadott tanulmányait is. Elsősorban az 1961-ben a *Viehzzucht*-kötetben megjelent s azóta sokat idézett tanulmányára gondolok (*Beiträge zur Frage der Esztena-Genossenschaften [Melkgenossenschaften] in der Siebenbürger Heide*), másodsorban az MTA Néprajzi Kutatócsoport évkönyvében 1968-ban közreadott tanulmányára (*A közös fejős-juhnyájak tejhaszonvételi formái 1900 körül*).¹⁵ Ez utóbbi számba veszi és részletesen jellemzi azt a 8 tejhaszonvételi rendszert, amelyet Erdélyben és a szomszédos alföldi tájakon felderített. Elkülöníti a „tejül való” részlelet a „tejtermékül való” részlelet rendszereitől. Első esetben a soros juhos gazda, a másodikban a juhász dolgozza fel a tejet. Előfordult, hogy egyetlen faluban több szisztémát is követtek párhuzamosan, mert a társaságok más-más módon osztozkodtak. A csatolt térképvázlat bemutatja a nyolc szisztéma földrajzi elterjedtségét. Ez a dolgozat azzal az 5 elosztási formával foglalkozik részletesen, amelyet a Szerző korábbi mezőügyi tanulmányai nem tárgyaltak.¹⁶

A gazdatársulások tárgyköre szorosan kapcsolódik az anyagi termeléshez, mégis inkább a társadalom funkcionális működését világítja meg. Reménykedjünk, hogy egyszer még a szociálintropológia, a gazdaságantropológia is felfedezi a maga számára K. Kovács László előbb említett kutatási eredményeit.

A *Viehwirtschaft und Hirtenkultur* kötet (1969) egyik nagy eredménye volt a tejgazdaság, a tejkultúra áttekintése Kelet- és Közép-Európa tájain, a Balkánon és a belső-ázsiai török népeknél, egészen Afganisztánig. A tejhasznosítás magyar hagyományait Keszi-

¹⁴ TÁRKÁNY SZÜCS Ernő 1944; K. KOVÁCS László 1947a; 1947b.

¹⁵ K. KOVÁCS László 1961; 1962; 1968.

¹⁶ K. KOVÁCS László 1968. 11–12.

Kovács László¹⁷ foglalta össze gazdagon illusztrált tanulmányában (*Die traditionelle Milchwirtschaft bei den Ungarn*).¹⁸ Mindmáig ez a bő félszáz oldalas dolgozat tekinthető a magyar népi tejkultúra legteljesebb monográfiájának. A tanulmány felöleli az egész magyar nyelvterület és valamennyi fejős állatfaj tejhasznosítását, de a fejős juhászat és Erdély anyaga, az ottani tejtermékek változatossága okán is, nagyobb teret kap benne, mint a többiek. A Szerző részletesen leírja a tej feldolgozásának, kezelésének folyamatait a fejtéstől a tej szűrésén, beoltásán, altatásán, feldolgozásán át egészen a tejtermékek tartósításáig, tárolásáig. Olyan speciális termékekre is kitér, mint a *sós tej*, a *tarhó*, a *hurut*, az *ostyepka* vagy a *tilimia sajt* és a *kászutúró*. A munkafolyamatok tárgykészletét 8 táblába rendezett rajzok, ábrák seregével és fotókkal dokumentálja. Korábbi munkáiban közreadott rajzait, pl. a sajtpréseket, sajnos itt nem közli újra. Külön táblát szentel a tejmelegítéshez használt üstök, katlanok, pásztortűzhelyek típusainak.

Ez utóbbiakról és a hozzájuk szorosan kapcsolódó tárgyakról egy önálló, magyar nyelven megjelent tanulmányában is áttekintést nyújt *Pásztortűzhelyek Erdélyben 1900 körül* címen.¹⁹ Abban kifejti, hogy a gerendáról lelógó üsttartó horgok és a földbe rögzített szolgafák (*kollát*, *guzsba*, *üsthog*) mindig a havasi, illetve az egy helyben álló, nem költöztethető esztenákhoz kapcsolódtak. Az erdélyi üstformákat négy típusba rendezte, sőt a típusokon belül is elkülönített formai változatokat. Innen tudjuk, hogy Dél-Erdélyben a rézüst két brassói típusa terjedt el, a Szászföldön meg az ún. *szebeni üst* volt az esztenák kedvelt edénye. Ezzel szemben Erdély északi részein és a Partiumban a *debreceni* vagy *alföldi üst* változatai, illetve a *szatmári rézüst* volt használatban a 20. század közepén.²⁰

Rendszerértékű felismerését közli az „oltó nélküli vagy túró-tejkultúra” és az „oltós vagy sajt-tejkultúra” mint két különálló szisztéma jellemzését felvállaló dolgozatában. Ennek címe: *Adatok tejkonzerválásunk egyik régi módjához*.²¹ Ebben a tanulmányában főként az oltót nem használó szisztémát, az *aludttej*, *szerdek*, *szerdektúró*, a belőlük készült *túró-sajt*, illetve *pogácsa-túró*, végül pedig a *szárított túró* vagy *morzsolt-túró* néprajzi, nyelvészeti és történeti adalékait tekinti át. A *füstölt túró*, a *pogácsa-túró* keleti párhuzamait vizsgálva számos belső-ázsiai adalékot említ, melyekből joggal következtet az említett termékek és az ún. „túró-tejkultúra” régmúltjára.²² Nem említi a cikk Gustav Ränk nevezetes monográfiáját (*Från mjölk till ost*. Lund, 1966), melynek egyik fő érdeme az oltó nélküli tejkultúra bemutatása Karélia, Észak-Skandinávia és a Baltikum területén, ahol az oltót használó sajt-kultúra csupán a 20. század elején kezdett meghonosodni. A gyo-

¹⁷ Nevét itthon és külföldön is megjelent írásainak zöménél K. Kovács alakban használta. Ezt találjuk a *Magyar Néprajzi Lexikon*ban megjelent szócikkei alatt is. Az 1970–80-as években publikált dolgozatait azonban többnyire Keszi-Kovács néven jegyezte. A családnév előtt álló K. betű az eredetileg ragadványnévként használatos „Keszi” jelzése, s mindkettő az egyik felmenő Tiszakeszről származásának emléke.

¹⁸ KESZI-KOVÁCS László 1969a. 640–695.

¹⁹ KESZI-KOVÁCS László 1969b. 7–43.

²⁰ KESZI-KOVÁCS László 1969b. 10, 30.

²¹ KESZI-KOVÁCS László 1970. 617–634.

²² KESZI-KOVÁCS László 1970. 626, 630.

moroltót használó caseus-kultúra az antik világ vívmánya, mely Hellas és Itália felől a középkor folyamán fokozatosan terjeszkedett Közép- és Észak-Európa irányába. A középkor végén elérte már Skandinávia déli részeit és Skócia határait.²³

Itt kell megemlíteni, hogy az oltót használó sajt kultúráját eleink is a honfoglalás után, a Kárpát-medencében ismerhették meg, de a 3. rendszernek tekinthető joghurt-kultúráját minden bizonnyal már jóval előbb átvette a vele érintkező török és iráni nyelven beszélő nomád népektől. A magyar *tarhó* és a balkáni joghurt helyét és szerepét a délkelet-európai tejfeldolgozási rendszerekben Kisbán Eszter állapította meg magyar és német nyelven is megjelent, azóta már sokat hivatkozott dolgozatában.²⁴

Azóta a tejkultúra etnológiai kutatása Európa és Közép-Ázsia, Elő-Ázsia népeire vonatkozóan is igen eredményesen folyik. Számos jelentős könyvet, cikket, tanulmánykötetet említhetnénk a nemzetközi szakirodalomból. A magyar tejgazdálkodás hagyományos formáiról, termékeiről azonban sajnos máig sem született könyv méretű monográfia, noha Keszi-Kovács László és társai már régen kitaposták a hozzá vezető ösvényeket.

1975-ben a budapesti Finnugor Kongresszus néprajzi szekciójában Keszi-Kovács *Az ugorok lovaskultúrája* címen tartott előadást. Abból indult ki, hogy a hajdani ősnép a finnugor egység korában még nem ismerte a lovat, tekintettel a finnségi népek és az ugor ág egymástól nagyon eltérő, lóra vonatkozó szavaira. A továbbiakban az ugor korinak tételezett lovas terminológiáról szólva elfogadja a TESz álláspontját, miszerint a *ló* szó a magyarban és az obi-ugor nyelvekben jövevényszónak minősül, de a számításba vett átadó nyelvek közül a török nyelveket hangtani megokolással azonnal kizárja. Arra hivatkozik, hogy a török nyelvekben *l* hanggal nem kezdődik szó! A *ló* szó óiráni származtatását elfogadhatónak véli, de az ugor kori ló tartás nyelvészeti bizonyítékait nem fogadja el. Érvelését az alábbi mondattal zárja: „nem bizonyítható az obi-ugorok eredeti, ugor kori lovaskultúrája, hanem nagy valószínűséggel későbbi átvételről van szó.”²⁵ Álláspontja, lényegét tekintve, megegyezik Bátty Zsigmondéval és Gunda Béláéval, akik más-más érveléssel, de szintén kételkedtek a Munkácsi, Mészöly Gedeon, Zsirai és Hajdú Péter által kifejtett nyelvész hipotézis megalapozottságában.

Bővebb kifejtést igényelne annak a munkásságnak az elemzése és méltatása, amit Keszi-Kovács László a közlekedés–szállítás tárgykörében, különösen pedig a kerek járművek és a lófogatolás vizsgálatában kifejtett. Kutatástörténeti összefoglalója 1948 óta főként könyvészeti ismeretekkel támogatta, szempontokkal serkentette, orientálta a további kutatást. Tudománytörténeti tényként kell megemlíteni, hogy az *Ethnographia* szerkesztőjeként (1957–1971) sok tanulmány és adatközlés szerkesztésével járult hozzá a magyar kocsizás és fogatolás feltárásához.²⁶ Ő volt az, aki a népi közlekedés, szállítás tematikájának legnagyobb részét címszavakra bontva kidolgozta a *Magyar Néprajzi Le-*

²³ PALÁDI-KOVÁCS Attila 1993. 139–140.

²⁴ KISBÁN Eszter 1967. 88.; 1969.

²⁵ KESZI-KOVÁCS László 1981b. 184.

²⁶ Ezek közül kiemelkedik Balogh István három részben közölt nagy tanulmánya a debreceni lófogatokról. BALOGH István 1965; 1966.

xikon számára. A nagy, átfogó szócikkek mellett a magyar kocsik és szekerek számos táji típusának is önálló cikket szentelt. Szócikkeiből összességében egy kisebb kötet is kitelne.

1979-ben a Nemzetközi Kárpát-Balkán Bizottság Sárospatakon megrendezett „transport konferenciáján” a lőcsös szekér földrajzi és történeti elterjedtségéről tartott előadást. Abból készült *Der Leistenwagen im Karpätenbecken* címen megjelent tanulmánya számos ábrával és egy térképvázlattal. Térképe azt mutatja, hogy a négylőcsös szekér a Kárpát-medencében és Szlavóniában honos, a kétlőcsös Erdélyben, a moldvai magyaroknál, a Felföldnek egy átmeneti sávjában, továbbá egy Északnyugat-Dunántúlról a Morva-mezőig felhúzódó zónában. A Kárpátok gyűrűjén kívül és a Szávától délre, miként a közeli osztrák, cseh, lengyel tájakon, a lőcs csupán a hosszú szekérroldalhoz használatos. A magas hegyek vidékein pedig a Kárpát-medencén belül is a *raconca* honos. Több magyar tájon az elől *raconca*, hátul lőcs kombináció is megszokott konstrukció.²⁷

Utolsó cikkeinek egyike (*Die ungarische Pferdegeschirre und ihre Beziehungen*) 1983-ban a magyar lószerszámról és interetnikus kapcsolatairól, történeti háttéréről íródott. A *Finnisch-Ugrische Forschungen*-ben megjelent cikk részletesebben kifejti és filológiai-lag is adatozza azt a nézetét, melyet a *Magyar Néprajzi Lexikon*-ban, a *hám*-ról írott szócikkében képviselt. Leszögezi, hogy a sügyhám legszebb, legfejlettebb típusait a Kárpát-medencében használják. A környező népek mind *kumettel*, vállhám-mal fogatolják lovaikat, noha a sügyhám Nyugat-Európa egyes részein a 9. század óta kimutatható. Rámutat, hogy a sügyhám első ábrázolása Kínából való, s az *istrángot* ott már az i. e. 3. században megörökítették képeken. Szól azokról a feltevésekről, amelyek a sügyhámot a mongolok találmányának vélik. Felteszi, hogy a sügyhám és vele a *hám* szó Nyugat-Európában a 15–16. században a magyar *kocsival* együtt jelent meg, vált szélesebb körben ismertté.²⁸

Ez a hipotézis szöges ellentétben áll a TESz *hám* szócikkével. Abban ugyanis a magyar szót német jövevénynek tételezik.

Sok ponton kapcsolódnak az anyagi kultúra kutatásához K. Kovács Lászlónak azok az alapvetései is, melyeket a néprajzi muzeológia korszerűsítése és az Etnológiai Adattár felállítása érdekében dolgozott ki. A néprajzi terepmunka megújítását, az adatfelvétel kérdőívekkel történő előkészítését, a dokumentálás helyszíni kiteljesítését, a népi gazdálkodás tárgyainak gyűjtését tudományos alapokra helyező írásainak elemzésére és értékelésére itt nem vállalkozhatunk.²⁹

A kutatói életműről elmondottak önmagukban is azt bizonyítják, hogy a fiatal K. Kovács és az idősödő Keszi-Kovács László egyaránt jelentős, nagy horderejű tudományos kérdésekkel foglalkozott, és az anyagi kultúra történetének lényeges kérdéseiről fejtett ki

²⁷ KESZI-KOVÁCS László 1981a: 116. Az előadás német változatát a kötet szerkesztője Inotai Andrással állította elő.

²⁸ *Magyar Néprajzi Lexikon* II. 1979: 452. *hám* szócikk; KESZI-KOVÁCS László 1983. 168. skk.

²⁹ K. KOVÁCS László 1939a; 1939b; 1953. A Keszi-Kovács Lászlót 100. születésnapján köszöntő ünnepi ülésen Szemkeő Endre Keszi-Kovács László, az *Etnológiai Adattár szülőatyja* címen tartott előadása foglalkozott ezzel a tárgykörrel.

karakteres, határozott és egyben megalapozott véleményt. Tárgytipológiai, eszköztörténeti tanulmányai megmutatják, mire jó a tárgyi néprajz, s mi az értelme a múzeumok gyűjteményeinek. Bízunk benne, hogy irányzatának a jövőben is lesznek jól képzett, felkészült követői.

(2008)

Irodalom

BALASSA Iván

1973 *Az eke és a szántás története Magyarországon*. Budapest.

BALOGH István

1965, 1966 A lófogatok Debrecenben a XVIII–XIX. században. 1–3. rész. *Ethnographia* LXXVI. 161–189.; LXXVII. 74–92, 229–253.

FÖLDES László

1963 Az állattartás és pásztorélet magyar néprajzi szakirodalma. *Index Ethnographicus* VIII. 1–2. sz. Budapest.

KISBÁN Eszter

1967 A joghurt helye és szerepe a délkelet-európai tejfeldolgozási rendszerekben. *Ethnographia* LXXVIII. 81–94.

1969 Die historische Bedeutung des Joghurts in den Milchverarbeitungssystemen Südosteuropa. In: FÖLDES, László (Hg.): *Viehwirtschaft und Hirtenkultur*. 640–695. Budapest.

KÓS Károly

1947 Az Erdélyi Nemzeti Múzeum Néprajzi Tárának faekéi. *Erdélyi Múzeum* LII. 81–94.

K. KOVÁCS László

1935a Adatok Tiszacsege néprajzához. *Néprajzi Értesítő* XXVII. 99–103.

1935b A hasi kikészítése. *Néprajzi Értesítő* XXVII. 103–105.

1935c Botpárgolás. *Néprajzi Értesítő* XXVII. 105–106.

1937a A Néprajzi Múzeum magyar ekéi. *Néprajzi Értesítő* XXIX. 1–44.

1937b Kulimász égetés. *Néprajzi Értesítő* XXIC. 202.

1939c Egér, mint eketalyiga-kenőcs. *Néprajzi Értesítő* XXIX. 208.

1938 Ackergeräte in Ungarn. *Ungarische Jahrbüchern* XVIII. Heft 2. 263–301.

1939a Néprajzi muzeológia. *Néprajzi Értesítő* XXXI. 261–293.

1939b *A néprajzi gyűjtés módszere*. Budapest.

1941a Kendermunka és szerszámai a Taktaközben. *Néprajzi Értesítő* XXIII. 119–133.

1941b Kátrányégetés Közép-Finnországban. *Néprajzi Értesítő* XXXIII. 185–208.

1947a Adatok a bálványosváraljai fejős juhászathoz. *Ethnographia* LVIII. 47–55, 191–210.

1947b A bálványosváraljai fejős juhászat. *Néprajzi tanulmányok* 2. Budapest.

1948a A magyar földművelő gazdálkodás kutatása. *A Magyar Népkutatás Kézikönyve füzetek*. Budapest.

1948b A magyar népi közlekedés kutatása. *A Magyar Népkutatás Kézikönyve füzetek*. Budapest.

1948c A magyar állattartás kutatása. *A Magyar Népkutatás Kézikönyve füzetek*. Budapest.

1950 Die ungarische Dreschflögel und Dreschmethoden. *Acta Ethnographica*. I. 41–95.

- 1953 *Hogyan gyűjtsük a népi gazdálkodás tárgyait?* Budapest.
- 1961 Beiträge zur Frage der Esztana-Genossenschaft (Melkgenossenschaften) in der Siebenbürger Heide. In: BELÉNYESY, Márta – FÖLDES, László – GUNDA, Béla (red.): *Viehzucht und Hirtenleben in Ostmitteleuropa*. 329–361. Budapest.
- 1962 A Borsa-völgyi juhászat, I–II. Kandidátusi értekezés kézírata. MTA Könyvtár Kézirattára. Budapest.
- 1968 A közös fejős-juhnyák tejhasznvételi formái 1900 körül. *Népi kultúra – népi társadalom*, I. 9–50.
- 1969a Die traditionelle Milchwirtschaft bei den Ungarn. In: FÖLDES, László (red.): *Viehwirtschaft und Hirtenkultur*. 640–669. Budapest.
- 1969b Pásztortűzhelyek Erdélyben 1900 körül. *Népi kultúra – népi társadalom* II–III. 7–43.
- 1970 Adatok tejkonzerválásunk egyik régi módjához. *Ethnographia* LXXXI. 617–634.
- KESZI-KOVÁCS László
- 1981a Der Leistenwagen im Karpatenbecken. In: PALÁDI-KOVÁCS, Attila (Hg.): *Traditionelle Transportmethoden in Ostmitteleuropa*, 107–116. Budapest.
- 1981b Az ugorok lovaskultúrája. In: ORTUTAY, Gyula – GULYA, János – PALÁDI-KOVÁCS Attila (red.): *Congressus Quartus Internationalis Fenno-Ugristarum*, 1975 Pars IV. 177–184. Budapest.
- 1983 Die ungarische Pferdegeschirre und ihre Beziehungen. *Finnisch-Ugrischen Forschungen* XLV. 168–185.
- PALÁDI-KOVÁCS Attila
- 1991 Die Dreschflegel bei den Ungarn. *Néprajzi Értesítő* LXXI–LXXIII. 37–47.
- 1993 *A magyar állattartó kultúra korszakai. Kapcsolatok, változások és történeti rétegek a 19. század elejétől.* Budapest.
- SELMECZI KOVÁCS Attila
- 2001 Szántóföldi kapáskultúrák. In: PALÁDI-KOVÁCS Attila (főszerk.): *Magyar Néprajz*. II. *Gazdálkodás*. 434–462. Budapest.
- TAKÁCS Lajos
- 1977 „Kapával ásni...” A földművelés korai időszaka kutatásának néhány kérdése. *Népi kultúra – népi társadalom* X. 35–44.
- TÁRKÁNY SZÜCS Ernő
- 1941 A juhtartás népi jogszabályai Bálványosvárálján. *Erdélyi Tudományos Füzetek* 189. sz. Kolozsvár.
- VAJKAI Aurél
- 1940 A mai magyar néprajzi kutatás keresztmetszete. *Ethnographia* LI. 337–352.

Előszó K. Kovács László A Borsa-völgyi juhászat című könyvéhez

„Habent sua fata libelli”, tartja a latin mondás. Közhely, de igaz, és K. Kovács László könyvére többszörösen ráillik. Először azért, mert a könyv alapjául szolgáló kutatást a Szerző 1941-ben kezdte el (s folytatta 1944 őszéig) az Erdélyi Tudományos Intézet „Borsa-völgyi kutatások” elnevezésű programjának keretében, az erre a kollektív kutatómunkára szervezett munkaközösség tagjaként. Másodszor azért, mert a könyv kézirata már 1962-ben készen volt! K. Kovács László akkor nyújtotta be kandidátusi értekezésésként a Magyar Tudományos Akadémiára, majd Gunda Béla és Vajkai Aurél opponens ajánlása nyomán 1963-ban nyerte el vele a Tudományos Minősítő Bizottságtól a kandidátusi fokozatot. Harmadszor pedig azért, mert további 45 évnek kellett eltelnie ahhoz, hogy ez a mű – a Szerző századik születésnapja alkalmából – végre meg is jelenjen.

Pedig jól tudjuk – 30 évvel ezelőtt meg is írtuk –, hogy K. Kovács László kutató, oktató és szerkesztői munkássága kitéphetetlen, szerves része a magyar néprajztudomány huszadik századi történetének. Minthogy a lexikonok szócikkeiből keveset tudhatunk meg róla, ide kívánczok néhány további életrajzi adalék. 1908. március 3-án született Polgáron. Apja, K. Kovács Gábor gazdálkodó ember volt. A rokoni szálak, a gyermekkori és ifjúkori élmények a Tisza mellékéhez, Tiszacsegéhez, a környező falvakhoz, a Hortobágyhoz s nem utolsósorban Debrecenhez kötik. Tanári szakdolgozatát *A Hajdúság és a Nyírség településeinek összehasonlítása* címen írta 1934-ben az akkori Műszaki és Gazdaságtudományi Egyetem Gazdaságföldrajzi Intézetében. Tanárai közül Márton Béla, Györffy István és Teleki Pál nevét kell elsősorban kiemelni, akiktől egész életre szóló útravalót kapott. Pályakezdeként díjtalan gyakornok a frissen alapított Néprajzi Intézetben a budapesti Pázmány Péter Tudományegyetemen (1934. szeptember 1. – 1936. február 28.), majd tanársegéd és ösztöndíjas gyakornok ugyanott. Györffy István védőszárnyai alatt 1937-ben védi meg *A magyar ekék és ekéskultúra* címen benyújtott értekezését, és tesz doktori szigorlatot.

Életének fontos állomása, sorsfordító eseménye, hogy 1937 szeptemberétől 1939 áprilisáig állami csereösztöndíjasként kikerül Finnországba és rövidebb időre Észtországba is. Jól megtanul finnül, de ami még fontosabb, ráébred a korszerű néprajzi adatfelvétel, a kérdőívek, az adattárolás és a néprajzi muzeológia fontosságára. Finnországból hazatérve a Néprajzi Múzeumba kerül, ahol finn mintára megszervezi az Ethnologiai Adattárat. 1940. október 19-től Kolozsváron szolgál, az egyetemen szerveződő Erdélyi Tudományos Intézetbe kap „intézeti tanár” kinevezést. 1944. augusztus 30-val visszatér Budapestre, és a Teleki Pálról elnevezett tudományos intézet Táj- és Népkutató Osztályának tanára. 1946. február 1-től a korábbi intézet átszervezésével kialakított Kelet-Európai Tudomá-

nyos Intézet Néptudományi Intézetében folytatja munkáját egészen 1949 novemberéig, az intézet megszűntetéséig. Azokban a mozgalmas években K. Kovács László igen tevékeny és termékeny volt: 1948-ban a *Magyar Népkutatás Kézikönyvének* három fontos füzetét jelentette meg (földművelés, állattartás, közlekedés).

A Néptudományi Intézet feloszlása után – 1949 végén – az ELTE Néprajzi Intézetébe került, mint önálló tudományos kutató. 1963-ban egyetemi kutatóhelyként alapították meg az MTA Néprajzi Kutatócsoportot. K. Kovács Lászlót 1963. március 1-jével elsőként nevezték ki a Kutatócsoport tudományos főmunkatársává. Onnan ment nyugdíjba 1973. március 31-én. Szobája, tényleges munkahelye mindvégig a Bölcsészettudományi Kar épületében, Néprajzi Intézetében volt, minek folytán kapcsolata is eleven maradt az újabb és újabb néprajz szakos hallgatókkal.

Hosszabb időn át szerkesztette a Magyar Néprajzi Társaság folyóiratát, az *Ethnographiát* (1957–1971). Visszatekintve láthatjuk igazán, hogy a magyar néprajztudomány ismeretanyagát milyen kivételesen gazdag anyaggal gyarapította a lap abban a tizenöt esztendőben. Részt vállalt a szak kollektív vállalkozásaiban. Korosztályából talán senki más nem írt annyi szócikket a *Magyar Néprajzi Lexikon* számára, mint K. Kovács László. Különösen nagy érték a kerekas járművekről, fogatokról írott mintegy tíz szerzői ív terjedelmű anyaga. Tudományos kutatómunkája az etnográfia különböző ágait gazdagította. Legtöbbször talán *A kolozsvári hóstátiai temetkezése* címen írott úttörő monográfiáját ismerik (Kolozsvár, 1944), melynek új kiadása 2004-ban jelent meg. Azonban igen jelentősek a földművelő gazdálkodás (az eke, a szántás, a csép és a cséplés), az állattartás és a közlekedés témakörében elért eredményei is. Külön ki kell emelni, hogy fontosabb tárgyait a magyar mellett más nyelveken is publikálta. 1938-ban közölte *Ackergeräte in Ungarn* c. tanulmányát a berlini *Ungarische Jahrbücher* néprajzi kötetében, s az 1980-as évekig még számos kiváló tanulmányt közölt német nyelven. Az erdélyi magyar tejgazdálkodásról szóló cikkei finn és bolgár nyelven is megjelentek.

K. Kovács László számos nemzetközi kongresszuson, konferencián vett részt, adott elő, s különösen a finn–magyar szimpóziumokon, meg a finnugor kongresszusokon volt elemében. (Zárójelben jegyezzük meg, hogy Ortutay Gyula és Kustaa Vilks találatosainak is Ő volt az állandó tolmácsa.) Nevét itthon és külföldön s megjelent írásainak zöménél K. Kovács alakban használta. Ezt találjuk a *Magyar Néprajzi Lexikon*ban megjelent szócikkei alatt is. Az 1970–80-as években publikált dolgozatait azonban többnyire Keszi-Kovács néven jegyezte. A családnév előtt álló K. betű az eredetileg ragadványnévként használatos „Keszi” jelzése, s mindkettő az egyik felmenő Tiszakesziről származásának emléke.

K. Kovács László kezdettől fogva világosan látta, több helyen meg is fogalmazta, hogy az előző etnográfus-nemzedékek figyelme túlzottan az Alföldre, s ott is elsősorban a nomád reminiscenciákat felidéző elemekre irányult. Herman Ottó (1909) a magyarok nagy ősfoglalkozását kívánta rekonstruálni, Madarassy László (1912) a kecskeméti pusztákon saját korában is „nomád pásztorkodást” vélt felfedezni, s Ecsedi István monográfiája, *A Hortobágy pusztája és élete* (1914) szintén a „törökös”, nomád, keleti párhuzamok felmutatását tekintette egyik feladatának. K. Kovács nemzedékében új történeti látásmódot főként Tálasi István monográfiája, *A Kiskunság népi állattartása* (Budapest, 1936)

és Balogh István tanulmányai, különösen *A hortobágyi pásztorkodás történeti múltja* (*Néprajzi Értesítő*, 1943) képviseltek. K. Kovács igen tudatosan vállalta magára Erdély pásztorkodásának, magyar paraszti juhtartásának vizsgálatát. Tudta, hogy ezzel az úttörés munkáját végzi el, és a kutatás fentebb említett egyoldalúságának felszámolása mellett sokat tehet a „terra incognita” felfedezése érdekében is.

Tárgyválasztására hatással lehetettek a nemzetközi szakirodalom akkoriban megjelent kötetei. Az állattartás – és azon belül a juhászat – rendszerei a 20. század első felében főként a francia emberföldrajz iskoláját és annak közép- és kelet-európai (német, lengyel, román, szerb) követőit foglalkoztatta. A nomadizmus és a kétlegelő, szállásváltó transhumance kutatása mellett mindinkább előtérbe került az európai magashegységek állattartásának, a havasi pásztorkodásnak a vizsgálata. Richard Weiss *Das Alpwesen Graubündens* (Erlenbach–Zürich, 1941) és John Frödin *Zentraleuropas Alpwirtschaft* c. könyve (I–II., Oslo, 1940/41) épp ez utóbbira nyújtott követendő példát. K. Kovács László számára mind az Alpokról említett néprajzi monográfiák, mind a Keleti-Kárpátok havasi pásztorkodásáról megismert román munkák támpontul szolgáltak. Utóbbiak a Radnai-havasok román pásztoreletét írták le emberföldrajzi szempontok alapján.¹

K. Kovács László a Borsa-völgy paraszti juhászatát vizsgálva az állattartó gazdaságok olyan formáival, a gazdaságok közötti együttműködés olyan változatos típusaival találkozott, amelyekről a korábbi magyar szakirodalom mit sem tudott. Az 1940-es évek elején az ottani juhtartás alapvetően a falvak nyomáskényszerben művelt szűk határához kapcsolódik, akárcsak az Erdélyi-medence túlnyomó részén. A juhállomány legfontosabb legelője a határ ugarnak hagyott része, a juhászat legfőbb haszonvétele a nehezen művelhető, sovány szántóföldek kosarazó trágyázással történő javítása, a földművelés alapfeltételének megteremtése. A kosarazó talajjavítás jelentőségét kívánta hangsúlyozni *A kalotaszegi kosarazó juhászatról* (Kolozsvár, 1947) szóló dolgozatának címadásával a pályakezdő Kós Károly is, akit főként K. Kovács Borsa-völgyi kutatása inspirált ebben a témaválasztásban.

K. Kovács Lászlónak a Borsa-völgyi juhászattal párhuzamosan volt egy másik terepmunkája is ebben a témában. 1941 nyarán Venczel József kérésére kapcsolódott be a Kolozsvári Magyar Diákok Szövetsége falukutató munkájába, amit a Szolnok-Doboka megyéhez tartozó Bálványosváraiban valósítottak meg. A Mezőség északi szélén fekvő község paraszti juhtartását két egyetemi hallgatóval, Makkai Endrével és Tárkány Szücs Ernővel vették vizsgálat alá. A két diák egyidejűleg leckét kapott a néprajzi gyűjtés gyakorlatából, miközben egyikük a jogi népszokásokra, másikuk a tárgyi kellékekre, az anyagi kultúra megnyilvánulásaira összpontosította figyelmét. Bálványosváraiban paraszti gazdálkodásának ez a nélkülözhetetlen ága K. Kovács számára hasonló problémákat és közösségi szervezeti formákat, szabályrendszereket tartogatott, mint a párhuzamosan vizsgált Borsa-völgye. Ugyanis Bálványosváraiban fejős juhászata egyben kosarazó juhászat is, ugyanúgy, mint a kalotaszegi és a Borsa-völgyi juhtartás, hiszen „juh nélkül nem is lehetséges földművelés a mezőségi tájban”. K. Kovács László azonban – tanítványaival

¹ Lásd Emil Precup: *Păstoritul in Munții Rodnei*. Cluj, 1926; Tiberiu Morariu: *Vieața pastorală in Munții Rodnei*. București, 1937.

együtt – a fejős juhászat tárgyi, nyelvi jelenségeire összpontosította figyelmét, főként a közös nyájak és legelők, a fejközösségek és a közös *eszténák* formáit, a tejelosztás módzatait, számítási rendszereit kívánta tisztázni. Ez a munkájuk annyira sikeresnek bizonyult, hogy Tárkány Szücs Ernő *A juhtartás népi jogszabályai Bálványosváraalján* c. dolgozata hamar megjelent az Erdélyi Tudományos Füzetek önálló számaként (Kolozsvár, 1944), s a háború után K. Kovács László is közreadta *Adatok a bálványosváraaljai fejős juhászathoz* c. kétrészes tanulmányát (*Ethnographia* 1947, illetve a Néprajzi tanulmányok 2. száma). Ez a tanulmány szolgált később alapul a nemzetközi figyelmet keltő tanulmánykötet, a *Viehzzucht und Hirtenleben in Ostmitteleuropa*² lapjain megjelent, s azóta sokat idézett K. Kovács-tanulmányának is.³

A *Viehzzucht*-kötetben publikált s már az egész erdélyi Mezőségre tekintő tanulmányt főként saját Borsa-völgyi és bálványosváraaljai kutatásaira alapozta. Azokon túlmenően támaszkodhatott ifj. Kós Károly és Tárkány Szücs Ernő előbb már említett publikációira, és bizonyos adatokat nyerhetett más szerzők kisebb közleményeiből. Ezek között említendő Nagy Ödön *A mezőpaniti juhtenyésztés* (*Ethnographia*, 1938) és Gönyey Sándor *Adatok az erdélyi juhászathoz* c. (*Ethnographia*, 1947) adatközlése is. Aligha tévedünk sokat, ha arra gondolunk, hogy a Mezőség eszténaközösségeit, tejelosztási rendszereit tisztázó, német nyelvű tanulmány sikere is hozzájárult ahhoz, hogy K. Kovács László ismét visszatérjen a Borsa-völgyi juhászat témájához, s megírja azt a nagy monográfiát, amely most végre-valahára nyomtatásban is olvasható.

Ez a könyv azon túl, hogy nagy pontossággal rögzíti a Borsa-völgyi juhászat minden apró részletét, elkezdve az eszténaközösség építményein, majd a tej feldolgozásán, a tejtermékeken és a pásztorok napi teendőin át eljutva a pásztorszervezet, a pásztorkultúra leírásáig és a juhtartás őszi, téli teendőinek bemutatásáig, főként a tulajdonviszonyok, a juhtartó népesség gazdasági és társadalmi viszonyai aprólékos adatolásával és elemzésével tűnik ki a hazai szakirodalomból. Ezek az alfejezetek a jogi népszokások, a társadalom-néprajz forrásanyagát gazdagítják. Az etnográfiai tematikát tükröző tartalomjegyzékből is sejthető, hogy a tulajdonformák, a rájuk épülő nyájszervezési (üzemszervezési) megoldások s különösen a közös nyájak, az eszténaközösségek változatos rendszerei a paraszti társadalom belső tagozódását tükrözik és működésmódját világítják meg. Azt azonban kevesen gondolják, hogy „A legelő és legelőjog” alfejezetben az erdélyi parasztgazdaságok egyik legsúlyosabb konfliktusforrásáról, a meggondolatlan tagosításokkal előidézett legelőhiányról és annak súlyos következményeiről olvashatunk.

Megtudhatjuk, hogy Kolozsborsán 1882-ben, Kidén 1910–12-ben tagosították a határt, amivel csaknem végzetes csapást mértek a korábbi faluközösségekre, a gazdaközösségek juhtartására is. A tagosítással megszűnt a korábbi nyomáskényszer és vele a kis- és törpebirtokosok juhtartási lehetősége. A közép- és nagybirtok saját tagjában önálló juhászatot folytathatott, részes- és feles juhászatra is berendezkedhetett, de a falusi társadalom túlnyomó többségét kitevő kisbirtokosok vagy lemondtak a juhtartásról, vagy

² Red. Belényesi, Márta – Földes, László – Gunda, Béla. Budapest, 1961.

³ *Beiträge zur Frage der Eszténa-Genossenschaften (Melkgenossenschaften) in der Siebenbürger Heide.*

csak nagy erőfeszítés árán tudtak legelőhöz jutni. Községi nyájaik megszervezése és működtetése azt igazolja, hogy az erdélyi gazdák „nem eredendően” individualisták. Éppen ellenkezőleg: a tökéletességig kimódolt szabályok érvényesítésével gondoskodtak mind a juhtartás tárgyi feltételeinek előteremtéséről, mind a tejhaszon felosztásáról.

A közös nyájba adott fejős juhok tavaszi kihajtáskor megejtett próbafejésére, „a tej bemérésére” a juhtartók szegénysége miatt volt szükség. A négy alaposabban vizsgált település – a magyar többségű Kide, a román többségű Kolozsborsa, Bádok és Csomafája – egyként szegénységben élt. 1943-ban az egy főre jutó szántóföld, rét és legelőterület átlaga mind a négy faluban éppen csak meghaladta az 1 katasztrális holdat. Állatállományuk szintén szegényes volt. Az egy főre jutó juhok száma Kidén 1,01; Borsán 1,33; Csomafáján 2,28; Bádokon 2,57 darab. Új erdőirtásokkal a szántók, legelők területét már nem lehetett bővíteni. Érthető, hogy a lakosság lélekszáma 1910–1941 között stagnált, Kidén mintegy 10%-kal csökkent, s csupán a központi fekvésű Kolozsborsán növekedett némileg. Ezek a tények is jelzik a lakosság szűk létalapját, s indokolják a juhtejet minden cseppjének számontartását, a Magyar Alföldön ismeretlen megbecsülését.

K. Kovács László a Borsa-völgyi juhászatnak az 1940-es évek elején emlékezettel elérhető anyagát, az 1880–1940 közötti évtizedekben bekövetkezett változásait kívánta feltárni, rögzíteni. Egy-egy fontos kérdés tisztázását azonban archivális források alapján, továbbá a hazai és a nemzetközi szakirodalom bevonásával végzi el. Amikor az elemzés érdeke megkívánja, visszanyúl akár a középkorig, és figyelmet szentel Európa távolabbi tájainak is. Ilyen kérdésnek tekintette az állítható, szállítható, azaz „mutáló” karámokkal végzett talajjavítás, a juhkosarazás elterjedésének kormeghatározását is. Azt találta, hogy a Borsa-völgyi juhkosár a 19. század derekáig állandó helyen felállított, kerek alaprajzú építmény volt. Szállítható változatát rakták össze lészákból, s a kosarazás érdekében lett belőle négyszögletű, téglalap alaprajzú karám. Megállapította, hogy a háromnyomásos határhasználati rendszer, az ugartartás és a kosarazás Erdélyben is szorosan összetartozik. Nyilvánvaló, hogy a talajjavításnak ezt az eszközét az ugarhatár csökkenése, a háromfordulós vetés-ültetés bevezetése, a kapáskultúra területének növelése vonta maga után.

Sorolhatnánk a kötet hasonló jelentőségű új eredményeit, történeti folyamatokat vagy interetnikus kapcsolatokat megvilágító felismeréseit. Hiszen a tejjgazdaságot bemutató fejezete is számos újdonságot, máshol nem olvasható eljárást, ismeretlen terméket (pl. a *főtt sajtot*), eszközt mutat be. A Borsa-völgyi monográfia minden további tárgykör országos vizsgálatában megkerülhetetlen mű lesz mostantól fogva.

Etnográfiai anyagának páratlan értéke a számos művészi színvonalú ábra, a sok saját készítésű rajz. A népnyelv és a szaknyelv kutatói a magyar és a román terminológia szakszerű kezelését, gondos lejegyzését egyaránt megtalálják e kötetben. A Borsa-völgyi terepmunka anyagát K. Kovács László hatalmas filológiai apparátus felhasználásával elemezte és értelmezte. 722 jegyzete felöleli az 1962-ig megjelent szakirodalom minden – tárgyahoz tartozó – tanulságát. Olyan régi könyvekre, különböző nyelveken és eldugott helyeken közölt írásokra, archívumokban őrzött iratokra, fényképekre is hivatkozik, amelyeket napjaink kutatói észre sem vennének, nem is keresnének.

Noha a Szerző a könyv minden részletében szigorúan tartja magát a tudományosság követelményeihez, műve egy dologban mégis üdítő kivétel: közérthető nyelven, világos okfejtéssel, tiszta magyarsággal íródott. Ez a könyv elsősorban az etnográfusoknak ajánlott olvasmány, de nem kis haszonnal forgathatják a nyelvészek, a szociológusok, a jogtörténészek, a társadalom- és gazdaságtörténet kutatói s az agrártudományok művelői is. Minden Erdély és a magyar múlt iránt érdeklődő olvasónak szívesen ajánlom.

(2008)

Emlékek K. Kovács Péterről születésének centenáriumán

A *Magyar Szemle* 2011. nyári számában rövid emlékező írás jelent meg K. Kovács Péterről egyik leánya, Kovács Anikó tollából. A cikk említi a Táj- és Népkutató Központ 1938 novemberében a Károlyi-palotában megnyitott és a tiltakozások hatására néhány héttel később sietősen be is zárt kiállítását, továbbá K. Kovács Péter közreműködését a kiállítás előkészítésében. A kiállításról megnyitása idején nyomtatásban megjelent ismertető valóban említi a Központot vezető három professzor tanársegédei, tanítványai között K. Kovács Péter nevét, miként Kiss István *Visszaemlékezések a Táj- és Népkutató Központ kiállítására* c. írásában is megtalálható a név érintőleges említése, de valóságos szerepe elsikkad Elek Péter, Kiss István, Kovács Imre, Benda Kálmán, Kádár László és mások közreműködésének hangsúlyos bemutatása mellett. Tudjuk, hogy Teleki Pál nem csupán megróttá tanítványait, de Elek Pétert kirúgta, K. Kovács Péter pedig önként mondott le gyakornoki állásáról. Eleket Magyary Zoltán vette szárnyai alá, Kovács Pétert Györffy István vette magához és foglalkoztatta a röviddel később vezetése alatt újraindult Táj- és Népkutató Intézetben.

Kovács Anikó előbb említett írása és az általa közzétett dokumentumok alapján úgy látom, hogy K. Kovács Péter szerepe sokkal jelentősebb, hangsúlyosabb volt annál, mint ahogy eddig gondoltuk. Nem kétséges, hogy Teleki Pál tehetséges tanítványának tekintette. Miért utaztatta volna egyébként az Amerikai Egyesült Államokba Kosáry Domokos társaságában? Miért tűrte volna el, hogy Györffy maga mellé vegye, miután elhagyta a József Nádor Műszaki és Gazdasági Egyetem Földrajzi Tanszékét? Miért vonták be 1940 nyarán a magyarul, németül, olaszul kiadott Erdély-album munkálataiba, amelyet Teleki Pál és Hóman Bálint vezetésével egy kiváló csapat hozott létre (Deér József, Rónai András, Tamás Lajos, Kniezsa István, Thienemann Tivadar, K. Kovács Péter, Mosca Rudolf)? K. Kovács Péter előtt akkor még nyitva állt a pálya, de a háború, a frontszolgálat és a hadifogság keresztelte bontakozó tudományos karrierjét. Későbbi múzeumi állásában nem érte, nem érhetette el azokat a tudósi pályán igazán számon tartott eredményeket, amelyeket publikációkban, könyvekben, egyetemi előmenetelben, katedrában szoktak mérni.

Előre kell bocsátanom, hogy számunkra, velem kortárs etnográfushallgatók számára, főként K. Kovács László és K. Kovács Péter világította meg azt a két világháború közötti helyzetet, amit előttünk az 1950–60-as években az iskola és a propaganda eltagadott, meghamisított. Azt a tényt, hogy az 1920–30-as években, az „átkos Horthy-rendszerben” is tovább tanulhattak a kétkezi emberek tehetséges gyermekei. Nem olyan tömegesen, mint az 1950–60-as években, de a legjobbak akkor is hozzájuthattak egyetemi ösz-

töndíjakhoz, akár külföldi ösztöndíjakhoz is, és válhatott belőlük mérnök, orvos, tudós, politikus, író stb. Egyetemi oktatóink még a terepgyakorlatok és az egyetemi bálók, mulatságok alkalmával sem beszélhettek velünk olyan nyíltan, mint Péter bácsi és múzeumi kollégái tették. Fokról fokra nyílt a szemünk, és kezdtük felfogni, hogy Teleki Pál, Klebelsberg Kunó, Szekfű Gyula, Hóman Bálint nemcsak a néprajzot, a Néprajzi Társaságot, a múzeumot és Györffy István ügyeit támogatták, de maguk is a magyar értelmiség, a hazai középosztály gyarapítását, felfrissítését tűzték célul. Támogatták a kétkezi emberek, a köznép gyermekeinek iskoláztatását. Tisztában voltak a falusi társadalom megoldatlan szociális bajaival, volt fogalmuk az egyke terjedéséről, ismerték az írók szociográfiai műveit, és tudtak az egyetemi ifjúság falukutató akcióiról. A Teleki támogatásával létrejött Táj- és Népkutató Központ valójában válasz volt a spontán kibontakozott falukutató mozgalomra, mely elindult a Sarlóval, folytatódott a Szegedi Fiatalokkal és más egyetemi szerveződésekkel (Soli deo gloria), melyből az *Elsüllyedt falu a Dunántúlon*, Kemse falu monográfiája is született. (Mellesleg Teleki előszavával jelent meg 1936-ban.) Az emóciókra ható, írói eszközöket használó népi szociográfiával szemben Teleki tudományosan megalapozott falukutatót, társadalomkutatót szeretett volna látni, erre szolgálta a Táj- és Népkutató Központ megalapítása 1938-ban. K. Kovács Péter annak a gondolatiságát vitte tovább még az 1950-es években is, amikor az Ohati Állami Gazdaság mindennapi működését, életét dokumentálta. Nem hagyományos értelemben vett néprajzi vizsgálatra törekedett, hanem az egész elesett falusi (pusztai) társadalom látteleletét kívánta elénk tárni és megörökíteni. Ebben a törekvésében nagyon közel állt az akkor még ideológiailag távol álló Kardos Lászlóhoz. Tudjuk, hogy a tájkutató táborokban a bölcsészek mellett jogász, „dögész”, közgazdász, orvostanhallgató is akadt. Részint azért, mert a leendő értelmiség nagyobb részével meg akarták ismertetni a falut, és azért is, mert a falu népét minél több oldalról, minél több vizsgálati szempontból akarták megközelíteni, részint pedig azért, mert a népet nem csupán megismerni akarták, hanem művelni, nevelni, igényekre ébreszteni. Ez a „népnevelő” attitűd a korábbi népi szociográfiának, az egyetemista fiatalok falujárásainak is igen lényeges eleme volt.

Az évforduló alkalmából néhány személyes élményemet szeretném megosztani a tisztelt emlékező Néprajzi Társasággal. 1958-ban Debrecenben történelem–földrajz szakon kezdtem egyetemi tanulmányaimat, és olyan professzorok tanítványa lehettem, mint a történész Szabó István és a geográfus Kádár László. Már az első őszön bejártam a Néprajzi Tanszékre, és a második szemeszterben – Szilágyi Miklós érveire hallgatva – harmadik szakként a néprajzot is felvettem. Gunda Béla, a néprajz szak professzora szintén Teleki köpönyegéből bújt ki, akárcsak K. Kovács László és fivére, K. Kovács Péter, később pedig Molnár Balázs. Először 1960 őszén jártam az Ethnologiai Adattárban, amikor már sikeresen felgyűjtöttem a *Magyar Néprajzi Atlasz* kérdőívének I–IV. füzetét Borsod megyében, Domaházán. Gunda Béla „tanszéki kiküldetésben” irányított a Néprajzi Múzeumban sok időt töltő Barabás Jenőhöz és az akkor „atlaszszerződésben” álló, főként adminisztrációt végző Hegyi Imréhez, hogy további kiképzésben részesítsenek. Ikvai – akkor még Iváncsics – Nándor barátom tanácsolta: „Menj a Péterekhez! A Péter bácsiék szívesen fogadnak!” (A többes számot K. Kovács Péter és helyettese, Morvay Péter kettő-

sének megjelölésére használta.) Korábban csak K. Kovács Lászlót ismertem, akit a budapesti és a debreceni néprajzi tanszékek közös tanulmányi kirándulásain Egerben, Istenmezején szájátva hallgattunk mi, zöldfülű debreceni „golyák”. Minden megállóban leginkább köréje sereglettünk, hogy nevetgélve hallgassuk formabontó és politikai értelemben véve is „szabad szájú”, rögtönzött kiselőadásait.

Amikor K. Kovács Pétert először meglátogattam, bemutatkoztam, rögtön kikérdezett: „Ki fia, borja vagy? Kik a tanáraid? Mi érdekel Téged a földrajzon, a néprajzon belül?” Bevallottam, hogy az „emberföldrajz”, amit abban az időben már a „gazdaságföldrajz” megjelöléssel váltottak fel, de én jobban szerettem a földrajzi irányzat „korszerűtlen”, elavult nevét. Akkoriban a domaháziak irtásos földművelése, a barkó kupecfalvak marhatartása és annak a vidéknek a teherhordó eszközei, emberi erővel végzett szállításmódjai foglalkoztattak – minthogy Gunda professzor úr azoknak a tanulmányozásával bízott meg. Feleleteim elnyerhették a tetszését, mert attól kezdve úgy kezelt, mintha közeli rokona vagy tanítványa lennék. A bemutatkozást követően végigkitalauzolt az Adattáron, és munkatársainak is bemutatott. Megmutatta az akkor már létező adattári katalógusokat, elsorolta, megmutatta a fontosabb gyűjteményi csoportokat, azok tárolásának, nyilvántartásának rendszerét. A kéziratárban le is emelte a nehéz tároló dobozok némelyikét, kinyitotta a dossziékat, és rögtön kommentálta, kinek a gyűjtése, honnan való a többségében gépelt kézirat, publikált-e már belőle a gyűjtő vagy más kutató stb. Emlékszem, egy-két dossziéről rögtön megjegyezte: „Ebben Fél Edit gyűjtése van, a Te témádhoz is nagyon jó adatok vannak benne, de ezt nem adhatom oda senkinek. Edit ezt az anyagát is zárolta, ezt még valamikor fel akarja dolgozni.” Már akkor is ámultam azon, hogy K. Kovács Péternek „minden a fejében volt”. A kéziratár akkoriban mintegy tízezer tételét mind ismerte és a cédulák százezreiről is volt némi emléke, hiszen azokat mind Ő rendezte fondokba, Ő archiválta.

Kollégái többségét és a fiatal muzeológusokat mind Ő nevelte rá, hogy nem elég a gyűjtéseket legépelni, kicédulázni, de először a cédulákat is tematikus rendbe kell rakni, majd be kell számozni, hogy könnyen áttekinthető legyen az anyag. Akkoriban Morvay Péter végezte az Önkéntes Néprajzi Gyűjtőmozgalom ügyeit, a társadalmi gyűjtők instruálását, a találkozók szervezését. Molnár Balázs főként a fényképgyűjtemény ügyeivel foglalkozott, és különösen a paraszti munkaműveletek mozzanatainak (pl. csizmahúzás, gyékényhám készítése) mozgófilmet kiváltó fényképsorozataival bíbelődött sokat. Lászcskán beszoktam az Adattárba, megismertem egész felépítését, legtöbb részlegét, és tudtam, milyen kéréssel kihez kell fordulni. Ebben az ott dolgozó hölgyek is sokat segítettek. Emlékezem Iványinéra, aki később sokat gépelt nekem. Később a leánya, Erika is a múzeumban lett gépíró. Ott dolgozott Bagi Mária, egy időben Regdon Rezsőné, és talán még másokat is kellene említenem.

Nagyon nem tudják azok a mai reformerek, mi a múzeum lényege, akik azt hiszik, hogy a néprajzi múzeumokat nagyon egyszerűen össze lehet vonni. Összevonni vagy akár Szentendrére telepíteni, amikor a Pénzügyminisztérium spórolni kíván a kultúrán, különös tekintettel a könyvtárakra, levéltárakra, múzeumokra. A múzeum lelke nem a kiállítás, hanem a nyilvántartás, az adattár, a könyvtár, a dokumentáció. A Néprajzi Múzeum tárgygyűjteményei, kéziratára, fotó-, diapozitív-, mozgófilm-, rajz- és egyéb gyűjte-

ményei egyedülálló, pótolhatatlan értékek. A budapesti Néprajzi Múzeum Európában egyedülálló, a magyar mellett a világ sok népének kulturális emlékeit őrző „értéktár”, és ilyen értelemben véve is „nemzeti kincs”. A néprajzi gyűjtemények, a kulturális örökség tárgyi emlékei éppúgy történeti források, mint a levéltárak, a képtárak, a régészeti és művészettörténeti gyűjtemények. Ide nem csupán azért járunk, hogy tanulságos kiállításokat lássunk, hanem azért is, hogy olvassunk, kutassunk, és a többes számba belefoglalom a néprajzkutatók mellett az összes rokon tudomány művelőit, a kultúra és társadalom történetének minden ide járó kutatóját. A könyvtár és a sok gyűjteményt felölelő Etnológiai Adattár nyilvános, engedéllyel bárki kutathat bennük. Erősen korlátozná a kutatás lehetőségét, ha ezek a központi, országos gyűjtemények elkerülnének az ország fővárosából. Ugyanis a könyveket, kéziratokat eredetiben is meg kell tekintenie, kézbe kell vennie a kutatónak, a mikrofilmek és a digitalizált anyagok is a levéltárakban, múzeumokban tanulmányozhatók a legbiztonságosabban.

1966 elején Barabás Jenő és Szolnoky Lajos vezetésével kezdtük el a *Magyar Néprajzi Atlasz* kitöltött gyűjtőfüzeteinek feldolgozását, az első munkatérképek megszerkesztését. Attól kezdve debreceni lakosként minden évben hosszú heteket, összességében hónapokat töltöttem el a Néprajzi Múzeumban „atlaszmunkán”. Pesten feleségem szüleinek lakásán szálltam meg, ahová késő este jártam „haza”. Akkoriban gyakran meglátogattam K. Kovács Pétert, akinek az volt a privilégiuma, hogy a napi hivatali munkáját 12 órakor kezdte el, és este 8-ig maradt bent a múzeumban. Ezért többnyire este 6-7 óra tájban szoktam felmenni hozzá az első emeletre, amikor a többiek már mind hazamentek, és csendes volt az épület. Néhanapján Bodrogi Tibor, az akkori igazgató is felnézett, ha valamilyen kimutatás, statisztika hiányzott még az adattárról a múzeumi éves beszámolóhoz. Rövid ideig maradt, legfeljebb félig szívta el aktuális cigarettáját – köztudottan egyiket a másíkról szokta meggyújtani. Itt említem, hogy a múzeum hajdani igazgatói közül ketten tudták igazán, mire való az adattár, milyen kincs az ott felhalmozott szöveges és képi információ: Bodrogi Tibor és Balassa Iván. Az 1950–60-as években ők adták a legtöbb erkölcsi, anyagi támogatást ahhoz, hogy az Adattár gyűjteményei gyarapodjanak, nyilvántartása, mutatózása segítse elő az anyag feltárását, a kutatók munkáját. Úgy látom, hogy az Adattárat finn mintára K. Kovács László alapította, az indulásnál Gunda Béla is támogatta a Stockholmban szerzett tapasztalataival, de K. Kovács Péter volt az a mindenes, aki rendkívüli alázattal, páratlan rendszeretettel, hozzáértően, kellő tárgyi tudással és a buldog szívósságával, több évtized munkájával felépítette ezt a páratlan gyűjtemény-együttest.

Elmondhatom, hogy nekem K. Kovács Péter atyai barátom volt, aki segített eligazodnom nemcsak a szakmában, hanem az ún. „nagybetűs” Életben is. Nyitogatta a szememet, és olyan kérdésekre is kitért, mint a vidéki fiatal beilleszkedése a városi életbe, a pályakezds buktatói, a házasságkötés megfontolása. Abban is segített, hogyan tekintsek leendő hivatásomra és abban vállalható feladatomra. Szavaira jól emlékszem ma is: „Ti vagytok azok, akiknek át kell vennetek a helyeket. Ne higgy a kommunistáknak! Nem igaz, hogy a grófi világban nem tanulhattott a falusi gyerek. Láthatod, mi is itt vagyunk a bátyámmal. A néprajzot a grófok támogatták! [Az utalás Klebelsberg Kunóra és Teleki Pálra vonatkozott.] Minket meg Gundát is, Kovács Imrét is Teleki, a gróf támogattott a

pályánkon.” Aztán folytatta a történetet Györffyvel, az általa támogatott falusi fiúkból lett gyakornokokkal (Lajos Árpád, Fehér Gyula), a Györffy-kollégium és a népi kollégiumok történetével.

Akadtak gyakorlatias tanácsai is: „Vigyázz a professzoroddal! Nehogy úgy járj Te is, mint Varga Gyula meg Nagy Béni.” Akkoriban, egyetemi hallgatóként én még nem ismertem őket, s nem tudtam, miért, hogyan kellett távozniuk a debreceni tanszékről. Péter bácsi jól ismerte Gunda Bélát, és tudta róla, mennyire labilis, hirtelen haragú ember. Olyasmire is figyelmeztetett, mint a családnév fontossága, a „Nomen est omen” igazsága. „Vigyázz a nevedre!” – cseng ma is a fülemben. Akkoriban előnevünket nem viseltük, a „paládi” ragadványnévként szerepelt apám és nagyapám munkakönyvében. Tudta, hogy nagyapám Szatmárból, Ugocsából kerültek Ózdra a történeti Magyarország 1918-as összeomlásának idején.

K. Kovács Péter és bátyja is kinevelték az 1960-as években terjedő szokást, amikor az asszony elhagyta apai családnevét, és férje családnevéhez toldotta saját keresztnévét. Péter bácsi kajánul mesélte el, hogyan gratuláltak bátyjával együtt Ortutay Gyulának kisebbik leánya, Zsuzsa gyors előmeneteléhez, amikor feleségét (szül. Kemény Zsuzsát) Ortutay Zsuzsa néven a Nőszövetség országos elnökévé választották, és arról hírt adott a sajtó. (Ortutay bosszankodott, hiszen tudta, hogy a K. Kovácsok bosszantani akarják az álnok gratulációval.) Mindketten fejtegették nekem, miért előnyös, hogy a magyar a családnevet írja előre, és miért helytelen, hogy a finnek ebben elszakadtak tőlünk meg a japánoktól, és majmolják a nyugati írásmódot. Hiszen a katalógusokban, a bibliográfiákban, a telefonkönyvekben az egész világ minket követ, a családnevet veszi előre.

Azt is többször hallottam tőlük, hogy a földrajzi nevekhez, a történelmi magyar nevekhez foggal-körömmel ragaszkodnunk kell. Nemcsak Bécs, Prága, Varsó magyar írásmódja, kiejtése, de a szomszéd országokhoz került térségek, vidékek város- és községnevei, víz- és hegynevei is fontosak. A magyarnak Kassa az mindig Kassa, Kolozsvár pedig mindig Kolozsvár marad, bárhogy nevezik a mai birtokosai. *Addig érezhetjük magunkat otthonosan a Kárpát-medencében, amíg minden jelentős helység, folyó és hegység nevét megőrizzük, amíg minden fontos pontját meg tudjuk nevezni a saját nyelvünkön.*

Teltek, múltak az évek, és szakunk egyre több neves tudósát ismerhettem meg. Szerencsémre az 1970-es évek elején Ortutay Gyulához, az MTA Néprajzi Kutatócsoportjához kerültem. Abban az évtizedben, ha nem is lehettem tanítványa Ortutaynak, Tálasinak, mégis szoros szakmai kapcsolatba kerültem velük. Tálasi el is várta, hogy rendszeresen megkeressem és kérjem tanácsait aktuális kutatási problémáim megoldásához. Számos fontos útbaigazítást adott, és jó néhány saját könyvtárából kiemelt könyvet kölcsönzött nekem azokban az években. Elmondhatom, hogy sokat tanultam tőlük, és még említhetnék számos nevet az idősebb nemzedékből. Mégis, a pályám elején kapott atyai tanácsokat érzem a leginkább meghatározónak. Azt a bizalmat és nyitottságot, amivel K. Kovács Péter fogadott az Adattárban. Bevallom, én hosszú tanári pályám alatt és még manapság sem szoktam olyan nyíltan és szabadon megnyilatkozni először-másodszor látott egyetemi hallgató előtt sem pályatársakról, sem politikusokról, ahogy azt K. Kovács Péter tette. Örökre lekötelezett engem azzal, hogy a legelsőik között vette emberszámba, fogadta bizalmába azt a tájékozatlan egyetemistát, aki én voltam akkori-

ban. (Fivére évekkel később fogadott el igazán, és vált számomra „Tanár úr”-ból „Laci bácsi”-vá.)

Azt kívánom, hogy az Adattár későbbi és mai vezetői, munkatársai tárják fel minél részletesebben K. Kovács Péter egész munkásságát, sajátos életművét. Nem kétséges, hogy az életpálya legterjedelmesebb és legsúlyosabb részét néprajzi múzeumi szolgálata, a hazai néprajzi gyűjtést, dokumentálást, archiválást szervező és tevőlegesen végző tevékenysége tette ki. A múzeumépítő, gyűjteménygyarapító etnográfusnak állít emléket a szak, ha feltárja és bemutatja K. Kovács Péter egész oeuvre-jét, közhasznú életművét. Szolgálata, szakmai alázata nem engedte, hogy kiteljesedjen tudósi karrierje, és nagyobb számban megszülessenek, publikussá váljanak néprajzi tanulmányai. Azok összegyűjtése, kéziratban maradt írásainak közreadása bizonyára árnyalná a róla kialakult összképet is.

(2011)

Bakó Ferenc, a népi építészet kutatója

Bakó Ferenc egy-egy rövid budapesti és sárospataki kitérőt követően 1952-ben végérvényesen hazatért Egerbe, s szeretett városához hűséges maradt mindhalálig. Szerteágazó múzeumépítő, kutatásszervező, közéleti és tudományos munkásságának áttekintése e centenáriumi konferencia feladata. Nem egyszerű feladat, hiszen önmagában a tudományos életműnek is legalább négy nagy vonulata van, s mindegyiket jelentős tanulmányok, könyvek sorozatának beható ismeretében lehet majd körvonalazni.

Tudományos munkásságának kétségtől kiemelkedő vonulatát alkotja az észak-magyarországi – azon belül is a Heves megyei – népi építészet, valamint a térségre jellemző településformák tárgykörébe vágó könyvek és tanulmányok hosszú sora. Kiemelkedő csúcsa ennek a sorozatnak a *Parasztházak és udvarok a Mátra vidékén* monográfia (Budapest, 1978), ami mellett többi építészeti tárgyú könyve, könyvrészlete is „mellékterméknek” tűnik: *Egri borospincék* (Eger, 1961), *Heves megye műemlékei I–III. (részletek)* (Budapest, 1969–1978), *Bükki barlanglakások* (Miskolc, 1977). Heves megye lakásviszonyairól, falusi, kisvárosi házairól és lakáskultúrájáról, településformáiról és építőanyagairól, az épületek formájáról és az építés módoszatairól Bakó Ferenc kutatásai előtt meglehetősen hiányos és bizonytalan ismereteink voltak. Heves megye városainak és síksági felének paraszti, kispolgári lakóházait még kevésbé ismertük, mint a Mátra-vidéki palócokét. A Bátky Zsigmond által meghatározott „északi magyar háztípus” Pápai Károly, Pintér Sándor, Istvánffy Gyula és mások 19–20. századfordulón született leíró közleményei mellett szórványadatokra épült, s a vidék ház- és lakáskultúrájának fejlődéstörténete jórészt feltáratlan maradt. Bakó Ferenc imént említett monográfiája tehát hézagpótló volt, de mégsem ezért emelkedett ki a magyar tájak népi építészetét megörökítő monográfiák közül. Sokkal inkább azért, mert szinte minden kérdést legalább a 18. század derekáig vissza tudott követni, sőt esetenként a 16–17. századig eljutott. Levéltári, ikonográfiai források segítségével sikerült felvázolnia a Heves megyei nép házkultúrájának kétszáz-háromszáz éves fejlődésmenetét.¹

Az egri múzeumigazgató Bakó Ferenc a Heves megye műemlékeit kutató munkaközösség tagjaként 1955 és 1966 között bejárta a megye valamennyi, összesen 118 települését, és egyenként leírta, dokumentálta az arra érdemes népi építészeti emlékeket. (Mintegy 450 épületleírást és 2500 fényképfelvételt készített e munka során.) Mindenütt kitöltötte a vállalkozás kezdetén általa szerkesztett kérdőívet, melynek válaszai képet adtak a vizsgált helység településmorfológiai és népi építkezési viszonyairól. A legjelentősebb

¹ PALÁDI-KOVÁCS Attila 1979. 133.; 1998. 270.

építményekről mérnöki felméréseket is készítettek.² Terepbejárásai során Bakó összegyűjtötte a települések helyválasztásával, szerkezetének alakulásával, birtok- és népességtörténetével kapcsolatos hagyományokat, a belterület részeinek megnevezésére szolgáló földrajzi neveket is. Ennek köszönhetően a megye műemléki topográfiája falunként megadja az utcák, szegek, falurészek elnevezéseit. Ezek a földrajzi nevek még a kis hegyi községekben is bőségesebben találhatók a vártnál. Például Istenmezején az *Alvég*, *Felvég* mellett találjuk a helyi lakosok által használt *Hóstyá*, *Nagybé*, *Kovasszó*, *Újsor*, *Szárázág* neveket, mint az utcák, szegek neveit.

Igen fontosak a települések jellegéről adott tömör összefoglalói is, amelyeket a kötetben a *Josephinische Aufnahme*, az első katonai térképezés vonatkozó ábrája vagy egy-két 19. századi térkép vázlat illusztrál. A rövid községtörténeteket, a Rózsa György által értékelt korai faluábrázolásokat követi Bakó Ferenc tömör összefoglalása, melyben a falu települési képét, jellegét, népi épületállományának helyzetét rögzítette. Ivádról például azt olvashatjuk: „Az országúthoz rövid bekötőúttal csatlakozó útszéli falu, déli végén elszigetelten álló templommal és kúriával, másutt a csűrös települési rend nyomaival.” Szarvaskőt így jellemzi: „Az Eger-patak völgyében, annak mindkét partján elhelyezkedő útmenti falu, kisebb, halmazos részekkel, a belterülettől 1 km távolságra, nyugatra fekvő, olaskert csoporttal.”³

Településtörténet, településtípusok

Bakó Ferenc jól ismerte a Heves megye településtörténetét kutató történészek eredményeit, s ő maga is rendszeresen végzett levéltári kutatásokat. A műemléki topográfiában⁴ közölt levéltári adatok egy részét Jankovich Miklós, Soós Imre és Sugár István kigyűjtött jegyzeteiből vette át, akik a topográfia számára a szerkesztőség megbízásából végezték ezt a munkát.⁵ Levéltári kutatásai során lelt adatait Bakó nagy körültekintéssel hasznosította a népi építészet objektumainak, építőanyagainak, munkamódjainak történeti vizsgálatában s az egy-egy lokalitás (pl. Andornaktálya, Maklár, Mikófalva) településtörténetének szentelt önálló tanulmányaiban is.⁶ Andornak és az Eger-völgy középkori népességét vizsgáló dolgozatában nem csupán adatokat közöl, mint azt a szerény címadás ígéri, hanem a francia-vallon telepesek mellett, akiknek emlékét az oklevelek mellett a *Tállya*

² Ebben a munkában Gyetvai Béla és Jablonkay József volt a segítségére. BAKÓ Ferenc 1967. 164. Lásd még: PALÁDI-KOVÁCS Attila 1979. 133.; 1980. 140.

³ Lásd PALÁDI-KOVÁCS Attila 1980. 140–141.

⁴ DERCSENYI Dezső – VOIT Pál 1978. III. kötet.

⁵ A levéltári munka oroszlánrészét a munkaközösség vezetője, Voit Pál végezte. Ő kutatta fel a bécsi és más osztrák levéltárakban a kulcsfontosságú tervrajzanyagot is. A hazai levéltárakban főként Soós Imre, Baranyi Béláné, Bakó Ferenc, Bibó István, Détári Angéla és Jankovich Miklós végzett levéltári adatgyűjtést a kötethez. BAKÓ Ferenc 1967. 164.; PALÁDI-KOVÁCS Attila 1980. 140.

⁶ BAKÓ Ferenc 1964. 287–350.; 1965. 181, 243. A levéltári források néprajzi elemzéséhez lásd: BAKÓ Ferenc 1969. 259–281.

közsegnév és a *furmint* szőlőfajta neve is őrzi, hangsúlyozza a német hospesek korai megtelepedését. Az egri kistáj benépesítésében, amit az egri püspök kezdeményezésére a liège-i (lüttichi) püspökség is támogatott, a telepes vallon szőlőművelő parasztnak fontos szerep jutott. 1350 és 1536 között számos alkalommal említik őket, búcsújáró zarándokaik 1447-ben és 1493-ban is megjelentek Liège-ben.⁷ A Tállyával szomszédos Andornakon, miként Eger városában és Felnémeten, a német elem is jelen volt a 14–15. században. Bakó Ferenc joggal mutat rá, hogy az Egri-völgy legjelentősebb középkori német települése Felnémet volt, amint azt neve is mutatja.⁸ Úgy vélte, hogy a korai településtörténet megvilágításához hozzájárulhat a középkorinak tekinthető borpincék felkutatása is, „melyek a táj történetének napjainkig megmaradt tárgyi emlékei.” Tekintettel arra, hogy az Eger völgyétől keletre és nyugatra húzódó tufavonulatban igen korán lehettek lyukpincék, felveti, hogy a pincerendszer kialakulásához a nyugat-európai telepesek is hozzájárultak. Azonban arra a kérdésre, hogy a tufába vágott pincék kivájása, hasznosítása milyen etnikumhoz köthető, nem tudott, nem kívánt válaszolni.⁹

A településtörténet, a népesség eredete és megtelepülésének ideje a településformák vizsgálata során is erősen foglalkoztatta. A 18–19. században keletkezett falvak eseteit a levéltárak mellett a népi emlékezetben is nyomozta, különösen a hevesi Tisza-tájon. „A XVIII. századi telepítések sorába tartozik két nagyobb dél-hevesi falu, Kömlő és Tiszanána teljes újjátelepítése, illetve a másodiknak nagyarányú átrendezése. Ezt a két falut a sakktábla alaprajzú telepes községek közé kell sorolnunk, bár Tiszanána 1770-ig kétbeltelkes, kertes település volt, és a földesúr a lakosság részleges kicserélődése folyamán rendezte át. Új szalagtelkes falvak keletkezésére még a XIX. és a XX. században is volt példa. Újlőrincfalva és Terpes árvíz miatt települt más helyre 1870 körül. Nagyutat és Kerekharasztot századunkban még a kapitalista kormányzat hozta létre azzal, hogy földreform helyett egy-egy nagybirtokrészt felosztva, a tanyákat faluvá fejlessze, Tenk pedig már az 1945. évi földreform eredményeként formálódott tanyából faluvá, a felosztott nagybirtok centrumában.”¹⁰

A települések folytonosságából még nem következik a településformák változatlansága, állapítja meg Bakó Ferenc *Parasztházak és udvarok a Mátra vidékén* című monográfiájában. Viszont ha a különböző településformák elterjedtsége olyan táji rendszerekben fogható meg, mint az a könyv 17. lapján közölt térképen látható, gondolni lehet hoszszabb, több százados múltjukra. Lényegében három morfológiai alaptípus mutatható ki:

⁷ VARGYAS Lajos (1976. I. 70.) hivatkozik többek között Oláh Miklós *Hungariájának* rájuk vonatkozó passzusára: „Az egri völgyben néhány falut vallon telepes lakosság lakik, akiket most Liège-ieknek neveznek, minthogy hajdan onnan költöztek ide. Ezek lakossága máig a vallon nyelvet beszéli.” Lásd még VARGYAS Lajos 1976. I. 65. további irodalmi hivatkozásokkal.

⁸ BAKÓ Ferenc 1991. 478.

⁹ BAKÓ Ferenc 1991. 489.

¹⁰ BAKÓ Ferenc 1978. 15. Tiszanána református törzslakosságához új földesura, a szatmári püspök, jelentékeny számú katolikus jobbágyot telepített. 1771–72-ben 102 gazda költözött el a faluból a Tiszántúlra (Tetétlenre és Bucsára) a kömlői pusztabérletek elvesztése miatt. A Tiszanána központú egyházi uradalomhoz tartozó Kömlőre a földesúr katolikus jobbágyokat hozott, velük telepítette újra a falut. PALÁDI-KOVÁCS Artilla 2003. 211, 223.

1. Utcás-soros falu, szalagtelekkel. 2. Halmazos falu megosztott beltelekkel. 3. Majorfalu zsellértelekkel. Ez utóbbit mint típust Bakó Ferenc vezette be a néprajzi irodalomba: de itt a „zsellértelek” magyarázatával adósunk maradt.¹¹ Voltaképpen a falu legnagyobb birtokosának kastélya, kúriája közelében kimért kisméretű beltelkeit, a „házas zsellérek” kis viskóiból álló településrész alapegységét nevezte meg ezzel a terminussal. Egycentrumos majorfalunak találta Heves megyében Tarnaörs, Hort, Detk, Zaránk, Egercsehi községet, több központ, kúria és major körül szerveződött falunak tekintette Dormándot, Egerszólátot, Atkárt, Ecsédet, Nagyrédét. Említett térképe felvázolja a megosztott belsőtelek elterjedtségét is. Kitűnik, hogy az *alföldi szálláskertes forma* a Mátra-gerinc–Eger vonaltól délre eső területen általánosnak mondható, de szórványosan ettől északra is előfordult. A *hegyvidéki szálláskertes forma*, amelynek legrészletezőbb leírása Szarvaskőről ismeretes, még számos észak-hevesi faluban feltárható volt (pl. Tarnalelesz, Bükkszék, Bükkszenterzsébet, Fedémes, Hevesaranyos, Bátor). Bakó Ferenc Őrhalom mellett további 15 faluból tárja eléink az ún. *csűröskertes formát* az egymással szomszédos nógrádi, hevesi, borsodi tájakon.¹²

A morfológiai alaptípusok közül a *soros-utcás* falu a legelterjedtebb, ebbe sorolható a Heves megyei települések 70%-a. Jelentős hányaduk már a 18. század előtt is ezt a településtípust képviselte, másik részük (pl. Tiszanána) *kétbeltelkes, ólaskertes* település volt, de azokat a földesúri akarát a század végén átrendezte. Falurendezések következménye a két utcát összekötő *hosszútelek* is, amit Bakó több faluban megfigyelt. A mérnöki tervek szerint épült *sakktábla alaprajzú* falutípusra is akad néhány példa, de Heves megyére ez az utca- és telekrend nem jellemző. Tanulságosak a beltelek használatáról, a nemesi és a jobbágyporták felosztásának különbségeiről tett megállapításai. Megállapítja, hogy a *fundus* (Palócföldön *fontos*) felaprózódása, az épületek zsúfolódása az *armalista* (egytelkes) nemesi falvak sajátága volt, és a magyar rendi társadalom öröklési jogszokásaiban leli magyarázatát.¹³ A két utcát összekötő *hosszútelek*, melynek egyik végén a lakóház, a másikon az istálló, esetleg a csűr szokott állni, Maklár településtörténetének feltárása során került Bakó látóterébe. Arra az eredményre jutott, hogy ez a telekforma egy 1770 táján bekövetkezett falurendezés következménye. A maklári példa megvilágítja a kettős, szálláskertes beltelek osztatlan szalagtelekké formálódásának folyamatát, és magyarázatot ad az ún. *hosszútelek* kialakulására. (Hasonló folyamatra utaló adatokat talált Füzesabony, Véc, Gyöngyöspata, Szűcsi, Rózsaszentmárton, Ecséd és Csány esetében is.)¹⁴

A *soros udvar*, ahol a lakóházak és a gazdasági épületek a telek egyik oldalán, egymás tengelyéhez igazodva sorakoznak az egykori úrbéresekre telkein, mint Nagyvisnyó példája is mutatta, csak a jobbágyfelszabadítás után alakultak ki, mivel a beltelkek csak attól fogva váltak szabadon oszthatóvá. Bakó a *soros udvar*nak is több változatát írta le. Ez volt a telekosztás egyik lehetséges megoldása, a másik a *halmazosodás*. Ez utóbbival kapcsolatban Mikófalva esetét vizsgálva jutott arra az eredményre, hogy ott a nemesi telkek

¹¹ BAKÓ Ferenc 1978. 17–18.

¹² BAKÓ Ferenc 1978. 17.

¹³ BAKÓ Ferenc 1978. 19–23.

¹⁴ BAKÓ Ferenc 1964. 310.; 1978. 15–16.

halmazosodtak. Ott a 19. század első harmadában a mintegy 530 főnyi nemesi jogállású lakosság mindössze 14 magyar hold belterülettel rendelkezett, ugyanakkor a 215 úrbéresre 23 holdnyi (nem osztható) beltelek jutott. A nemesi családok osztódása előbb vezetett a beltelek osztódásához, a nemzetségek *hadakra* tagolódásához, mint a jobbágyok nagycsaládjainak szaporodása.¹⁵ Nála alaposabban senki nem vizsgálta a nemzetségi szervezet és a „hadas település” összefüggését, mint tette azt Mátraderecske család- és településrendjének történeti alakulásmenetét elemző dolgozatában.¹⁶

A falukerítés és a *falukapu* kérdésének Bakó Ferenc sajnos nem szentelt külön figyelmet, de közölt egy unikális értékű fényképet Fedémesről.¹⁷ A faluból kivezető utat lezáró *sertekapu*, miként a Dél-Gömörben és a Barkóságban elterjedt *porgolát*, a falu körüli vetést óvta a faluból kirajzó baromfik és az elbitangoló egyéb jószágok kártevésétől. Ezzel szemben a régi településeken belül többnyire hiányzott az utcai kerítés és kapu, különösen a hosszú, soros *udvaros*, sok épülettel zsúfolt falurészekben.

A lakóház alaprajzi tagozódása, típusai

Ismeretes, hogy a magyar vidék háztípusait és házvidékeit először meghatározó Bátky Zsigmond elsősorban a tűzhelyek formáit és a füstelvezetés módjait tekintette a típusrend lehetséges alapjának. A lakóházak alaprajzi típusait, helyiségeinek számát, jellegét csak másodsorban vette figyelembe, amit főként az addigi kutatások, megbízható felmérések hiánya tesz érthetővé. A 20. század második felében fellendülő népi építészeti kutatások először Bakó Ferenc Heves megyei felmérései révén jutottak el a szintetizálásig. A *parasztház alaprajzi fejlődése Észak-Magyarországon* című tanulmányában, majd a *Parasztházak és udvarok a Mátra vidékén* címen kiadott monográfiában tüzetesen foglalkozik a lakóházak alaprajzi típusaival, azok történeti előzményeivel, és ér el rendkívül fontos eredményeket.¹⁸

Erőteljesen figyelembe veszi a falusi társadalom rétegződését, vagyoni differenciálódását. A szakirodalomban „északi magyar”, illetve „palóc ház” fejlődését Bakó Ferenc három társadalmi rétegre vonatkoztatva rekonstruálja. Különválasztja a vagyontalan zsellérek, a középbirtokos és a vagyonos, a nagycsaládi keretekben élő úrbéres jobbágyok lakóházának alakulását. Feltételezi, hogy „a palóc lakás eddig megismert elemei – a szoba, pitvar, hálókamra, éléskamra – a fejlődés legtávolabbi pontján sem voltak valamilyen nyien minden társadalmi réteg birtokában, és ez a szituáció eleve irányt szabott a fejlődésnek”.¹⁹ Az 1970. évi népszámlálás adatait vizsgálva rámutat, hogy Heves megyében a lakásállomány 38,7%-át még mindig a kétsejtű, az egy szoba + konyhás lakás tette ki, s ennek aránya a szomszédos megyékben még ennél is magasabb volt. Heves megyei terepbejárása idején az épületek jelentős hányada volt kétsejtű, így minden zsilipelt

¹⁵ BAKÓ Ferenc 1965. 181, 242.; 1978. 20–21.; BALASSA M. Iván 1994. 59.

¹⁶ BAKÓ Ferenc 1978–79. 217–248.

¹⁷ BAKÓ Ferenc 1978. 18. o., 8. ábra.

¹⁸ BAKÓ Ferenc 1975; 1978. 79–91.; BALASSA M. Iván 1994. 15.

¹⁹ BAKÓ Ferenc 1975. 208.

falszerkezetű faház és a barlanglakások nagyobb része is.²⁰ A középkor köznépi lakóházát általánosságban egysejtűnek véli. Felteszi, hogy még a 18. században is létezett egyetlen fűthető helyiségből álló ház, melyhez különálló, majd később a házzal egy fedél alá épített, de azzal nem egybe nyíló hálókamra tartozott. Balassa M. Iván is úgy véli, hogy a lakóház többhelyiségessé válásának első lépcsőfoka a Felföldön az lehetett, hogy a ház a rövidebb oldaláról nyíló bejárata előtt bővült egy újabb helyiséggel, a *pitvar*ral. Ennek a helyiségnek a szerepe nem merült ki abban, hogy a ház bejáratát védje, minthogy tárolásra is használták, azaz éléskamra funkciót is betöltött.²¹ A kétsejtű ház Heves megye északi tájain a 18–19. században belső tüzelésű kemencével és hideg *pitvar*ral volt ellátva. Délen viszont a külső tüzelésű hajlékhoz szabadkéményes konyha és *pitvar*nak nevezett előtér tartozott. A háromsejtű „palóc házhoz” fűtetlen, női hálókamra tartozott.

Fontosságot kell tulajdonítanunk a lakóház alaprajzi tagozódásához tartozó régebbi terminusoknak, melyeket Bakó számos településről felszínre hozott. Említi, hogy a fűthető lakószobát a házfejlődés korábbi szakaszaiban *deréknak* nevezték, és ez a megnevezés a palóc hegyvidéken napjainkban is használatos (Szentdomonkos, Bekölce, Noszvaj). A *házderék* „annyi, mint az ajtótól befelé, az *első ház*”. Régies kifejezés a lakóház helyiségeinek megnevezésére Mikófalván, Bekölcén, Szentdomonkoston használatos *rejte*k szó is.²² A Barkóságban szintén két- és három*rejte*kes faházak voltak a 18–19. században, s a lakásban levő helyiségek neve: *ház*, *pitar* és *komra*, *komora*.²³ A felföldi kamra kezdetben csupán bizonyos javak tárolására szolgált. A helyiség megnevezésére szolgáló *kamra* szó nem valamely szláv nyelvből származik, nem is a németből, hanem közvetlenül a latinból ered.²⁴

Bakó Ferenc több településen, így Szentdomonkoston azt találta, hogy a házfejlődés kezdeti szakaszában a füstölt húst, szalonnát, kolbászt a padláson, majd később az udvaron különálló kamrában tárolták. Szentdomonkoston az ilyen húsos kamrát a régiek *pityergő*nek nevezték és éppúgy, mint Mátraderecskén, az *első ház* (szoba) eresze alá, az ablak mellett helyezték el. Egy következő periódusban a „húsos kamra” bekerült a lakásba, és előbb a *pitvar* hátsó részét foglalta el, majd pedig a hálókamra egyik sarkát. Végül – a legfejlettebb formájában – kívülről építették hozzá a hálókamrához, de úgy, hogy ajtaja a házból nyílt.²⁵

Másként alakult a hálókamra története. Bakó felteszi, hogy a lakókamra a 19. század derekát megelőzően nagyobb területen volt használatos, mint a 20. század elején. A „hideg női lakókamra” – amit helyesebb *hálókamra* néven számon tartanunk – szoros kapcsolatban állt a nagycsaládszerrel. Bakó Ferenc említ egy Mikófalváról 1670-ben írott szöveget, miszerint a fiatal házaspárok a kamrában aludtak. A nagycsaládi keretek között ez a helyiség volt az asszonyok hálóhelye és kelengyész ácsolt ládáiknak a tárolóhelye. A hálókamra állhatott külön fedél alatt – a Mátra és a Bükk vidékén a 17–18. században

²⁰ BAKÓ Ferenc 1975. 185.

²¹ BALASSA M. Iván 1994. 47.

²² BAKÓ Ferenc 1975. 176–177.

²³ PALÁDI-KOVÁCS Attila 1982. 87.

²⁴ TESz II. 332.

²⁵ BAKÓ Ferenc 1975. 193–194.

ez lehetett a gyakoribb –, de a házzal egybeépített hálókamra sem volt ritkaság. Megállapítja, hogy a család, „ideértve a 20-30 tagot számláló nagycsaládot is – nem egyetlen két- vagy háromsejtű házat [...] lakik, hanem az udvar többi épületét is”. A hálókamra házhoz csatlakozása előtt az udvaron több lakóépítmény volt, mint a későbbi periódusokban. Tanulságos, hogy az északi házvidéken a második szobát még akkor is *kamrának* nevezik, amikor már szoba méretű volt, míg az első szobát továbbra is csak *ház* néven emlegetik. Ez a szóhasználat a „második szoba” viszonylag kései (a két háború közötti) elterjedésére és a szláv eredetű *szoba* szó nagyon kései elfogadására vall. A ház tulajdonképpen második szobája még a 20. század elejére sem fejlődött ki teljesen.²⁶

Balassa M. Iván mutatott rá, hogy a *pitvar* szó a magyar nyelvben legalább három, egymástól jól elkülöníthető jelentéssel bír. a) A Dunántúl déli részein (Ormánság, Göcsej, Őrség, Kis-Balaton vidéke) és Szlavóniában ’ereszalja’, ’tornác’ értelemben használatos. b) A Nagyalföld vidékein ’a lakóház előtere, belépőhelye, konyhája vagy a konyha bejárat felőli része’. c) A magyar népterület északkeleti részein ’nyitott tornác’, kúriák ’porticus’-a.²⁷ Eredetileg az egysejtű lakóház mellé csatlakozó második helyiség, nem pedig egy fokozatosan bezáruló ’eresz’ lehetett. A *pitvar* szó a magyarba valamely görög szertartású egyházi szláv nyelvből (óbolgár, ószerb) került, még pedig ’templom előcsarnoka’ jelentésben. ’Parasztház előtere’ jelentésben csupán 1601-ben tűnik fel először.²⁸ (A szlovák *pitvor* a magyarból való.)

Az alaprajzi bővülés, a kétsejtű ház elterjedése és általánossá válása a Palócföldön aligha tehető a 16–17. századnál korábbra.²⁹ A második helyiség funkciója és elnevezése azonban nem teljesen tisztázott. Levéltári források alapján Zólyomi József úgy vélte, hogy „a háromsejtű lakóház a XVIII. század elejétől általánosan elterjedt forma volt”.³⁰ Bakó Ferenc azonban ezt a megállapítást vitatta és számadatokkal bizonyította, hogy 1738 és 1796 között nem a háromhelyiségű (ház+pitvar+kamra), hanem a kétsejtű (ház+kamra) beosztású lakóház volt túlnyomó többségben Nógrád településeiben.³¹ Akkoriban a házak többségéhez még nem tartozott *pitvar*. A *szoba* és a *pitvar* szó kései bekerülése a felföldi magyar házterminológiába fontos érv lehetett volna a magyar ház eredetéről folyó vitában is, melyet Bátky vívott meg – ezen terminusok említése nélkül is – sikeresen.³²

Az alaprajzi tagozódás történeti változásait követő vizsgálat során Bakó Ferenc figyelmét nem kerülték el a látszólag periferikus uradalmi cselédházak, pásztorházak és tanyák, sőt a második világháborút követő új háztípusok sem. Több településen (Erdőkövesd, Tenk, Tarnaörs, Füzesabony) felmérte az uradalmi majorságok 18–19. századi építésű cse-

²⁶ BAKÓ Ferenc 1975. 193, 207–208, 211.; Mikófalvához: BAKÓ Ferenc 1965. 197. Lásd még GUNDA Béla 1994. 12.; BALASSA M. Iván 1994. 68, 74, 84.

²⁷ BALASSA M. Iván 1994. 37.

²⁸ TESz 3. 217.

²⁹ BARABÁS Jenő – GILYÉN Nándor 1987. 166, 171.; BALASSA M. Iván 1994. 15.

³⁰ ZÓLYOMI József 1974. 68.

³¹ BAKÓ Ferenc (1975. 212.) gondosan utánaszámolt a Zólyomi-cikk adattárában említett tételeknek, és megállapította, hogy a 129 ház+pitvar+kamra alaprajzú lakással szemben 217 ház+kamra beosztású, pitvarral nem rendelkező lakás szerepel a közleményben.

³² BÁT KY Zsigmond 1930. 65–83.

lédházait, és közölte azok alaprajzait. Rámutatott, hogy a hosszú cselédházak szabadkéményes közös konyhákkal épültek, négy vagy két család asszonyai főztek egy-egy tűzhelyen. A cselédházak egy-egy szobájában gyakorta két-három család szorongott. Bakó értekelte, hogy az uradalmi építkezés, azon belül a cselédházak kérdése igen ágas-bogas téma, külön vizsgálatot érdemel.³³ (Tegyük hozzá, hogy az uradalmi építkezések a 18–19. században mintát adtak a szabadkémény terjedéséhez az észak-hevesi tájakon. A 19. század végi tagosítások pedig helyenként lehetőséget nyújtottak a tanyák, különösen a juhásztanyák építésére.) A falusi lakóházépítés 1947–48 tájékán szakít az egymenetű alaprajzi elrendezéssel. Megjelenik és az 1960–70-es években erősen terjed a „kockaház”. Első lépésben már a 20. század első évtizedeiben megjelent az egymenetű ház utcai végén még egy szoba, és ezzel a ház L alaprajzúvá vált.³⁴ Azt követően egyes nagygazdák, a ház tengelyét megváltoztatva, házukat az utcával párhuzamosan építették, boltozatos kapubejáróval a megrakott *nyári szekér* számára.

A lakóház tűzhelyei és kéményei

A feudalizmus századaiban a jobbágyság házanként kivetett, *füstpénz*nek nevezett házadót fizetett földesurának. A tűzhely és a füst az egy háztartásban élő családot jelképezte, a telekhez hasonló adózási alap egységeként tartották számon. Egy fedémesi „fejszés jobbágyság” számára 1835-ben az ispán azért nem engedélyezte kemence létesítését a kertben álló kamrájába, mert azzal a kamrából lakás alakult volna.³⁵ 1848 előtt az úrbéres parasztság nem létesíthetett fennálló „nyári konyhát”, legfeljebb időszakosan használatos, alkalmi főzőhelyet lakodalom vagy disznóölés alkalmával. A Palócföld házainak jellegzetes tűzhelytípusa a *háznak* nevezett nagyszoba közel egynegyedét elfoglaló, hasáb alakú, lapos tetejű kemence volt. Ahhoz tartozott a *kocik* vagy *tiszipal* (*tiszipó*), a kemence szája elé épített tűzpad. A *tiszipal* terminus – mint arra Bakó Ferenc rámutat – egyike a magyar házkultúra legrégebbi műszavainak. Szóföldrajza alapján az is kimondható, hogy a Palócföldhöz kapcsolódó tájszó volt a 18–20. században (Karancsság, Rimóc, Kiszellő, Nógrádmargits, Ipolybolyk, Borsodnádasd, Csernely, Vadna).³⁶ A szó eredeti hangalakja minden bizonnyal a ’tűzpad’ lehetett, a *pal* szótag finnugor ’fal’ jelentésének feltevése, amivel Bakó él, hangtani és jelentéstani szempontból sem fogadható el.³⁷

A belül fűtős, általában kémény nélküli kemence a 18. században még Heves megye csaknem egész területén kimutatható. A *Parasztházak és udvarok a Mátra vidékén* címen kiadott monográfia egyik térképéről leolvasható a szobában álló tűzpadkával, fölötté kürtővel épült ún. „belül fűtős” kemence visszaszorulásának menete. Helyét az Alföld felől terjedő szabadkéményes boglyakemence foglalta el. Ez a „kívül fűtős”, azaz a pitvarból, konyhából fűthető kemence kevesebb helyet foglalt el a szobában, és a tűzpadka

³³ BAKÓ Ferenc 1975. 178–179.

³⁴ BAKÓ Ferenc 1975. 195.

³⁵ BAKÓ Ferenc 1973–74. 278.

³⁶ BAKÓ Ferenc 1973–74. 226.

³⁷ BAKÓ Ferenc 1989. 725. A feltevést elutasította már BALASSA M. Iván is (1994. 186.).

kikerülésével a főzés is áttevődött a konyhába. Ez a változás vezetett el a *konyha* mint második helyiség kialakulásához. A kemence, a tűzhely és a kémény két alaptípusának a váltása Eger, Gyöngyös, Abasár, Tarnabod településeken a 18–19. század fordulóján kezdődött. A városok vonalától északra a „palóc kemence” a 19. században is tartotta magát. Sőt, a Mátra mögött és az Eger patak felső vízvidékén még 1900 után is számos ponton használatban maradt.³⁸ (Egerbocson az 1866-os tűzvész, Bodonyban az 1904-es faluégés volt a fordulópont.)

A füstelvezetés módozatainak történeti változását Bakó Ferenc a 18. század első harmadától tudta nyomon követni. Bél Mátyás Heves megyéről írt *Notitiáját* Soós Imre fordításában idézi, mikor azt írja, hogy a *Mátra járás* palóc házainak „kéményeik nincsenek, hanem kemencéik, melyek fűtése közben a füst kiömölvén, az egész helyiséget betölti, – miközben amíg a füst az ajtón és ablakon kimegy, a ház lakói kétrét görnyedve járnak-kelelnek”. Bakó ehhez hozzáteszi, hogy ez a tüzelésmód már Bél Mátyás idejében sem lehetett általános. Szeder Fábián 1819. évi közleményére hivatkozva mutat rá, hogy Hont megyéből Szeder is leírja³⁹ a kürtő nélküli, belül fűtős kemencét, de ismerteti a fejlettebb formákat is. Azt írja, hogy „a kemence szája felett agyaggal bemázolt deszka *szíttatón* megy fel a füst a padlásra, és ottan eloszlik”.⁴⁰ Bakó mindebből arra következtet, hogy a palóc kemence használatának kezdeti szakaszában a *kürtő* ismeretlen volt.

A füstöt a padlásra felvezető, sárral tapasztott füstfogónak – a *kürtő*n kívül – más megnevezései is előkerültek a térségből, így a Szeder által említett *szíttató* és a mások által feljegyzett *síp* és *sípka*. A terminológiát érintő fontos megjegyzése Bakónak, hogy a szomszédos szlovákság más neveken ismeri a hasonló füstfogó építményeket (pl. *kožub*, *křb*, *komin*). Ez a tény mindkét népnél független fejlődésre utal. A füstfogók alkalmazása a középkor végén vagy az újkor elején következhetett be.⁴¹ Nagyzellőn (1712), Abasáron (1743) a 18. században keltezett említései a füstfogó kürtő használatát igazolják. *Kürtő*nek nevezett füstfogóról Kolozsvárt már egy 1583-ban keltezett iratban is szó esik. Általános voltát egyes palóc falvakban Reguly Antal 1857. évi úti jegyzetei igazolják. Fülekpilisről írja: „Egy kémény sincs a faluban, 54 házszám.” (Érdemes megjegyezni, hogy a 18. század végén még Egerben is sok a kémény nélküli ház, a hatósági szorgalmazás ellenére.⁴²)

A kemence és a tűzpadka füstjét a padlásra vezető kürtő a Sajó völgyétől nyugatra elterülő tájakon függőleges, attól keletre pedig ferde állású volt. Utóbbi a kemence fölött haránt megdőlvén a pitvar fala felé tartott. Esetenként nem is a padlásra, hanem a szabad-kéménybe vezette a füstöt. Upponyban az ilyen kürtőt *sípnak* nevezték. Ott a *sípos kemence* csak a 19. század utolsó harmadában, a szabad kémény megjelenése után alakult ki.⁴³ A Barkóságban a kürtőhöz tartozott a kemence száját két oldalról fedező, kicsit előreugró kő, *cseresznyeg*, amire a kürtő is ráépül. A kemence szoba felőli oldalán futó széles párkány, a *szapha* az öreg gazda alvóhelye volt. A kemence és a házfal közötti széles

³⁸ BAKÓ Ferenc 1973–74. 228.; BAKÓ Ferenc 1978. 95. o. 101. ábra.

³⁹ SZEDER Fábián 1819. 40–41.

⁴⁰ BAKÓ Ferenc 1973–74. 244–245, 280.

⁴¹ BAKÓ Ferenc 1973–74. 277.

⁴² BALASSA M. Iván 1994. 222.

⁴³ PALÁDI-KOVÁCS Attila 1982. 87–88. Lásd még: BALASSA M. Iván 1994. 210–211.

párkányon, a *sutyban* a kisebb gyermekek tanyáztak. A főzés a *kocikon*, a kürtő alatti szabad tűzön folyt. A tűzpadka alatt volt egy *fáslyuknak* nevezett odú.

A felszálló füst a padláson egy *kis kemencének* nevezett fekvő aknába ütközött. Az fogta fel a szikrát, óvta meg a tűztől a zsúptetőt. Vesszővázát, fonadékát vastagon megtapasztották sárral. A *kis kemencéből* gomolygó füst a padlást lezáró fonott vértén vagy az *üstök* alatti lyukon távozott a szabadba. Bakó Ferenc – Gunda Béla nyomán – azt tartotta, hogy a „fekvő kémény” már akkor megjelent a palóc házban, amikor a kemence szája felett még nem volt füstfogó kürtő, csak egy füstlyuk a mennyezeten.⁴⁴ Ezt a feltevést elsősorban a tűzvédelem akkor is létező szempontja valószínűsíti. Bakó Ferenc sajnos kevés figyelmet tudott szentelni a lakóház födémének, a házmennyezet megjelenésének. Heves megyéből csupán nemesi házak födémére talált írott forrásokat a 18. század közepére vonatkozóan (Abasár, Átány, Tarnabod).⁴⁵ Barabás Jenő és Gilyén Nándor arra a következtetésre jutott, hogy az északi házvidéken a parasztházak szobájának füsttelenítése csak a 17–18. században valósult meg, attól számítható lepadlásolása is. A pitvar és a fűtetlen kamra azonban csak a későbbi századok során kapott födémeket.⁴⁶ A födémek korára vonatkozóan országosan sem rendelkezünk elegendő forrással. Közvetett adatok, mint a födémeket tartó *mestergerenda*, létezését igazoló tárgyi emlékek és írott források azonban ismeretesebbek a 16–17. századból is. Hiszen Findura Imre Rimaszombaton lelt mestergerendáján ez állt. „Építette Varga Bálint 1572-ben”, egy Maconkán talált mestergerendáján pedig azt vették: „1587-ben csináltta Szabó Bálint és Orosz Menyhért”. Sárospatakon 1607-ben kelt irat említi a mestergerenda beépítését.⁴⁷ Ilyenformán a felföldi házak padlásolásának korát is korábbra kell datálnunk, mint azt Bakó Ferenc és kortársai tették. A fenti adatok tükrében az újkor eleje, a 16. század elfogadhatóbb kormeghatározásnak tűnik, mint a 17–18. század.

A szabadkémény és a kívülről (a pitvarból) fűthető, szobában álló kemence Heves megye déli részeit jellemezte, onnan terjedt északi irányba. Bakó Ferenc néhány 18. századi adatból arra következtet, hogy a kívülről fűthető boglyakemence Gyöngyösön (1775), Szomolyán (1772) már ismert volt a Mátra- és a Bükkalján.⁴⁸ A 19. században a Sajó és az Ipoly közötti térségben fokozatosan terjedt el az ún. „féloldalas szabadkémény” építése és a szobai kemence szájának „kifordítása” a pitvarba. A féloldalas szabadkémény – szemben az alföldi lakóházak szabadkéményével, mely a pitvar teljes hátsó részét lefedte – csupán a kifordított kemence és a szája előtt húzódó padkán rakott tűz füstjét vezette el. Hont megyében, Nógrád egyes részein és néhány Heves megyei faluban (pl. Kompolc) megjelentek a szobai kályhák is. A kályhacsempét a 18–19. században losonci kályhások készítették, onnan szállították a vidékre.⁴⁹ A szobai kályha nem tekinthető etnikus jelenségnek. A dunántúli, kislétföldi kályhás térség és az északi kemencés zóna határvonala a 19. század végén már a Börzsöny keleti peremvidékén húzódott.

⁴⁴ BAKÓ Ferenc 1973–74. 247.; BALASSA M. Iván 209–211.

⁴⁵ BAKÓ Ferenc 1978. 55–57.

⁴⁶ BARABÁS Jenő – GILYÉN Nándor 1987. 82–83.

⁴⁷ BALASSA M. Iván 1994. 156–157.

⁴⁸ BAKÓ Ferenc 1973–74. 240–241.

⁴⁹ BALASSA M. Iván 1994. 232, 241.

A Palócföldön a kemence szájának a pitvarba helyezésével kialakult a „kis-konyha”. A korábbi *tiszpal* vagy *kocik* sütő-főző funkcióját átvette a kőből, vályogból a szobában épült s a kemence mellett elhelyezett *rakott sparhelt*, a vasplatnival ellátott *takaréktűzhely*. Ebben az esetben a „konyha” a szobában maradt. A kenyérsütő kemence azonban fokozatosan kikerült az udvarra. A szobai kemencét az első világháború idején és a megelőző két évtizedben Heves megye településeinek mintegy harmadrésze hagyta el. A két világháború közötti időben a falvak közel felében következett be a kemence kitelepítése a szobából az udvarra. A *búbos kemence* a megye sík vidékén maradt használatban még az 1945-öt követő években is. A szabadkémény azonban sokkal korábban bezárult, vált belőle csukott, ajtóval ellátott *indófli*. A második világháború tájkán aztán teljesen el is tűnt a parasztházak életéből.⁵⁰

A házfalak építőanyaga

Bakó Ferenc példás rendszerességgel és módszerességgel vizsgálta Heves megye és a Palócföld falusi házainak építőanyagait is. Országos áttekintést korábban csupán Bátky Zsigmond adott e tárgykörrel a francia emberföldrajzi iskolával szinkronban álló tanulmányában: *Parasztházak építőanyag szerint való elterjedése hazánkban* (Föld és Ember, I. [1920] 35–39.) és *A magyarság néprajza* első kötetében (1933) közölt összefoglalásában. A faépítkezés Heves megyei emlékeit áttekintő dolgozatában Bátky nyomán közli, hogy 1910-ben a népszámlálás alkalmával Zala, Somogy és Vas megyében találták a legtöbb faházat. Utánuk az Északi-középhegység megyéi következtek, „ahol a fával építkezést a palóc néprajzi csoport egyik etnikus jellemzőjének tekinthetjük”.⁵¹ Palóc etnikus vonásnak ugyan nem mondhatjuk, hiszen a faépítkezés Abaúj, Zemplén magyar falvait is jellemezte, de az északi Felföld földrajzilag determinált, regionálisan jellemző vonásának valóban tekinthetjük.

A faépítkezésnek Európában és a Kárpát-medencében két alaptípusa van. Az egyik az egymásra fektetett gerendákból ácsolt boronafal, a másik a gerendavázas fal, amelynek vázszerkezetét faragott „*ravásfával*” vagy – a német „*Fachwerk*” esetében – vályoggal, téglával töltötték ki. A boronafal a túlevelű fanemek, a gerendavázas építkezés a lombos fák elterjedtségével függ össze. Utóbbi a kevésbé faigényes szerkezet, minthogy lehetőséget nyújt arra, hogy a vázat nem fával, hanem egyéb anyaggal töltsék ki (lehet az sárral tapasztott patics, sövényfal is). Bakónak is feltűnt, hogy Vidal de La Blache 1921-ben az építőanyagok európai elterjedését felvázoló térképén csupán a Magas-Kárpátok keskeny sávját, fenyőövezetét tüntette fel a faépítkezés területeként.⁵² A mai Magyarország domb- és hegyvidékein a boronafal ritka, noha Szeder Fábián 1819-ben Ipolyság vidékéről csak azt említette, Gönyey Sándor pedig Pusztafalun, az abaúji Hegyközben mind a borona-

⁵⁰ BAKÓ Ferenc 1973–74. 275, 277. Lásd még: BALASSA M. Iván 1994. 236.

⁵¹ BAKÓ Ferenc 1967. 161.

⁵² BAKÓ Ferenc 1967. 161, 176. Richard Weiss és Vidal de La Blache munkáinak ismerete, idézése Bakó Ferenc kutatói igényességét is jelzi.

falat, mind a zsilipelt házfalat megfigyelhette. A „palóc házról” közölt néprajzi dolgozatok, Pápai Károly, Istvánffy Gyula, Lajos Árpád és mások közleményei mind a gerendavázas, a zsilipelt faltechnikával épült faházat írták le. Bakó Ferenc Bátkyval egybehangzóan állapíthatta meg, hogy a Dunántúlon és a Palócföldön a zsilipelés, a „ravásfa” a házfal meghatározó eleme.⁵³

A faházak történetét, elterjedtségét főként szakirodalmi adalékokkal érzékelteti. Demkó Kálmán *A felső-magyarországi városok életéből a XV-XVII. században* (1890) című művéből vett adattal jelzi, hogy Lőcsén 1696-ban az összes lakóházaknak csupán 7%-a épült kőből, a többi részben vagy teljes egészében faépület volt. Findura Imre nyomán írja, hogy Rimaszombaton Tompa Mihály korában, az 1850–60-as években a régi mestere emberek negyedében egész utcákat lehetett látni fából épült házakkal. Saját levéltári adataiból is azt szűrte le, hogy Egerben a lakóházak igen jelentős hányada még a 19. században is faház volt.⁵⁴

A faépítkezés témájára későbbi munkáiban is visszatér. *Parasztházak és udvarok a Mátra vidékén* címen kiadott monográfiájában a faházakról szólva különösen a házkészítő központokról (Váraszó, Gyöngyössolymos), az ácsok falvairól szóló sorok ragadják meg a figyelmünket.⁵⁵ Heves megye északi felében a 18. század folyamán még a faházak gerendavázas, zsilipelt falszerkezetű formája volt túlsúlyban. A faépítkezést a hatósági korlátozások szorították vissza az 1770-es évektől kezdődően.

Bakó Ferenc több munkájában, így a *Palócok* III. és IV. kötetében is foglalkozott a faépítkezést tiltó rendeletek szerepével és azok időben elnyúló érvényesülésével. Mária Terézia 1772. évi uralkodói leiratát és a Helytartótanács országos utasítását követően a megyék is kiadták a maguk tiltó rendelkezéseit. Ezeknek a tiltásoknak döntő szerepe lehetett a boronafalak visszaszorulásában. Nógrádban a 18. században már csak a megye északi részén voltak „uglyára épített házak”, Heves megyében pedig csupán a Mátra északi lábainál (Parád, Recsk, Mátraderecske, Ivád) maradt fenn az emlékezetük. Zólyomi József szerint az uralkodói leirat Nógrádban gyorsan véget vetett a faépítkezésnek. Bakó viszont levéltári források alapján azt emelte ki, hogy a tiltásnak csak hosszú idő múltán lehetett érvényt szerezni. 1808-ban az országgyűlés újból megtiltotta a faépítkezést, Egerben a püspök-földesúrnak is meg kellett ismételnie a tilalmat. Az erdővédő tilalmak egyaránt vonatkoztak a boronaeépítkezésre és a talpas-vázas, zsilipeléssel készült házfalakra. Kimondták, hogy a földesurak épületfát csak a háztetők és az ajtók, ablakok elkészítésére engedélyezzenek.⁵⁶

Bakó Ferenc Heves megye egész területéről kimutatta a vázszerkezetes, tapasztott sövényfalú házak létezését. Már 1967-ben arra a következtetésre jutott, hogy a Felföldön a faépítkezés soha nem volt kizárólagos, mindig álltak ott sövényfalú és földfalú házak is. A váz nélküli, csupán oszlopok köré font sövényház Heves megye síksági tájain az egykor domináns építésmóddal készült. Örökösen jelen volt a megye északi, erdős vidékein is,

⁵³ BAKÓ Ferenc 1967. 176.

⁵⁴ BAKÓ Ferenc 1967. 163.

⁵⁵ BAKÓ Ferenc 1978. 49.

⁵⁶ JUHÁSZ Antal 1994. 25.; BALASSA M. Iván 1994. 104, 121.

mint a szegényebb rétegek életlehetősége. Bél Mátyás *Notitiája* az 1730-as években hasonló megkülönböztetést tett: „Vannak, akik sövénnel kerített kunyhókban laknak.” A *sövény-* és a *verett fal* Bakó adatai szerint a fában szegényebb vidékek és a zsellérek építőtechnikája volt. A Palócföld a házkultúra tekintetében sem volt tisztán faépítkezésű terület, hanem átmeneti zóna, ahol különböző falanyagok és falszerkezetek éltek egymás mellett, akár az egyes településeken belül is.⁵⁷

Sajnos nincs terünk arra, hogy pontról pontra kövessük Bakó eredményeit a hagyományos házfalak kutatása terén, csupán néhány példát emelhetünk ki közülük. Ilyen a vályogfal elterjedését, kronológiáját dokumentáló fejtegetése is. Megállapítja, hogy a 18. század első felében álltak már Heves megyében vályogból épített templomok és plébániák, de paraszti használata ekkor még nem mutatható ki. Az 1770-es évektől fogva kiadott helytartótanácsi rendeletek, megyei határozatok szorgalmazták a vályog elterjesztését, az egri püspöki uradalom telepítési utasítása pedig előírta a „mór téglá” alkalmazását is.⁵⁸ Terepkutatásai idején a nád- és sövényfalazatok emlékeit már nyomokban is alig találta, de levéltári forrásaiból kiderült a jelentőségük. Hiszen Tiszanánán 1728-ban még az összes lakások több mint fele nádház volt, s 1774-ben sem találtak a katonák beszálásolására alkalmas házat, csak „nádfalas, bogárhátú viskók”-at.⁵⁹

Bakó Ferenc önálló tanulmányt szentelt a föld- és téglafalazat kérdéskörének is. A kérdés jelentőségét az 1910-es országos felmérés adataival világította meg. Akkoriban Magyarország lakóházainak 50,5%-a épült földfalazattal, de Szolnok megyében 97%, Hevesben 76%, Nógrádban 65% részarányt ért el. Heves déli járásaiban még 1970-ben is 50% fölött volt a „földfalú” házak részaránya. Ezen belül a vályogfalból volt a legtöbb, a sárból rakott fal (fecskerakás, rakott sárfal, göngyöleg, csömpölyeg), illetve a vert vagy verett fal (a deszkák közé döngölt fal), mint a megmunkált földfalak korábbi fajtái, már kizorulóban lehettek. Bakó megjegyzi, hogy a 19. században a Jászság és Heves megye településein (pl. Egerbocs, Bélapátfalva) főként a döngölt földfal váltotta fel a faépítkezést, a vályogfal csak később került túlsúlyba. A vályog történeti elődjének tekinti a gyeptéglát, az Alföld egyes részein a 20. századig fennmaradt *hantházat*, melyre a 16. század óta vannak adataink. A fennálló falakkal épült földházak előzményeként áttekintette a veremlakás, a gödörlakás, a tetőkunyhó, a putrilakás és a partlakás (partoldalba vágott odú) földfalait és horogfás, szelemenes fedélszékét, tetőszerkezeteit is.⁶⁰ Ezeknek az időszakos kunyhóknak, *tugurium*oknak a pusztai állattartásban már 1514-ben és az elkövetkező hódoltság századaiban is fontos szerepét jelzik az archív források. A kezdetleges hajlékok Bakó érdeklődését a mészégető erdei ipar tanulmányozása idején keltették fel először; a bükk mészégetők kunyhóit aztán önálló tanulmányban örököltette meg.⁶¹

A Mátra-vidéki parasztházakról szóló könyvében is figyelmet szentelt az ipari eredetű építőanyagok, a téglá, a tetőcserép, a mész, a cement és a kohósalak megjelenésének,

⁵⁷ BAKÓ Ferenc 1967. 188, 192.; 1989. III. 711.; 1989. IV. 842.; BALASSA M. Iván 1994. 110.; JUHÁSZ Antal 1994. 25.

⁵⁸ BAKÓ Ferenc 1978. 38.

⁵⁹ BAKÓ Ferenc 1978. 46.

⁶⁰ BAKÓ Ferenc 1972. 250–259, 260–267, 273.

⁶¹ BAKÓ Ferenc 1968. 67. skk.

szerepének a népi építkezésben. Ezeket – és említhetnénk az üveget is – Bakó Ferenc előtt a néprajzi kutatás kevés figyelemre méltatta. Szólt a vándor tégláégetőkről, így a balatoni és a csernelyi cigány téglások működéséről, a tiszafüredi, a mátradereskei tégláégetésről és Heves megyei későbbi téglagyáiról.⁶² Megállapította, hogy a téglá a palóc térség falvainak többségében csak 1945 után terjedt el, akkor is csak a falvak tehetősebb rétegénél.

Jelentős tanulmányban foglalta össze a kőházak és a barlanglakások tárgykörében folytatott kutatásainak eredményeit. Némileg meglepő, hogy Heves és Borsod népi építkezésében csak a 18. század végén jelent meg a kőfal.⁶³ Egerben a század folyamán kőfaragó céh működött (a kőművesekkel és az ácsokkal közös céh). 1786-ban az egyik földesúr Egerszóláton falkő kitermelésére kőbányát nyittat, de ezt a munkát nem az egri mesterekkel, hanem a *meczenzók* (mecenzeri németekkel) végezteti el. Sirokon és Tarnaszentmárián kőfaragó központok alakultak ki a 19. század folyamán. Hitelt érdemlő helyi szájhagyomány szerint a sirokiak a parádi Cifra-istálló építésén dolgozó olaszoktól tanulták el a klasszikus tornácoszlopok faragását. A parasztházak tornácait díszítő tornácoszlopok Sirokon 1889 óta mutathatók ki. A kőoszlopos tornác készítését kb. 1940-ig, mintegy ötven éven át tudta adatolni. A siroki tornácoszlopok a vidék falvaiba, sőt nagyobb távolságra (pl. Hatvan, Fegyvernek, Kazár) is eljutottak. „Elterjedésének az húzott határt, hogy egy másik kőfaragó centrum kisugárzásával találkozott, így nyugaton Gyöngyössolymos, keleten Demjén kőfaragóinak tevékenységével.”⁶⁴ A kőoszlopos tornác terjedése elsősorban a ház udvari homlokzatára hatott, annak megjelenését „emelte meg”.

A kőben szegény alföldi települések szükségletére főként a demjéni kőfejtő és kőfaragó központ dolgozott. A demjéni kőbányát az egri püspökség a 18. század elejétől használta építőkö kitermelésére. Ebben a faluban 1800 körül már parasztházak és gazdasági épületek is készültek kőből. A helyi kőfaragók kő ablakkeretet, ajtókeretet szállítottak Dormándra, Besenyőtelekre, Kömlőre, Tiszanánára, főként köznemesi és tehető paraszti megrendelők számára. A megrendelői igény valószínűleg a helyi templomok építése idején és azt követően jelent meg, az ott dolgozó kőfaragók, kőművesek hatására.⁶⁵

A kőfal Nógrád, Dél-Gömör, Észak-Heves falvaiban a 18. században elsősorban a nemesi, a kuriális és az uradalmi épületek sajátja volt. A 19. század első felében a Bükk hegységtől északra Borsodban is csak szórványosan fordultak elő kőből épült lakóházak. Elterjedt vélekedés szerint a jobbágyság kőépítkezését az gátolta, hogy a 15. században nemesi udvarházak építéséhez is királyi engedélyt kellett kérni. Ennél valószínűbb magyarázat, hogy a kő kitermelése, szállítása, faragása és a kőfalak építése több szakértelmet kívánt, mint a földből, fából készült falazatoké. A kőműves és a kőfaragó mesterség is a céhes iparok közé tartozott, munkájukat a köznép nem tudta megfizetni. Kőből épült la-

⁶² BAKÓ Ferenc 1972. 268–269. A Palócföld gömri, borsodi, nógrádi téglagyáiról BALASSA M. Iván 1994. 136. szolt. Említést érdemel NAGY Jenő úttörő dolgozata: *Népi tégláégetés a zilahi Mice-völgyben*. Erdélyi Múzeum 1945 és SOLYMOS Ede: *Bajaszentistváni téglásélet*. Baja, 1965.

⁶³ BAKÓ Ferenc 1978. 63.

⁶⁴ BAKÓ Ferenc 1970–71. 354–355.

⁶⁵ BAKÓ Ferenc 1970–71. 355–356.

kőházak ott voltak a legnagyobb számban a 19–20. század fordulóján is, ahol a pincék, barlanglakások régen megjelentek, ahol a kőfaragás szakértelme és a kő megmunkálásának eszközanyaga rendelkezésre állt. Erre vall, hogy az 1910-es országos népszámlálás idején Bogácson, Cserépfalun, Szomolyán a házak 100%-át, Noszvajon 94,6, Bükkzsércen 90,9, Cserépváralján 93,3%-át tette ki a kőházak aránya.⁶⁶

Tanulságos fejezet szól a kőházakról és a barlanglakásokról Bakó Ferencnek a *Parasztházak és udvarok a Mátra vidékén* címen megjelent monográfiájában is. Megállapítja, hogy a Mátra–Bükk vidékén 1910-ben minden negyedik ház kőből épült, és 12 Heves megyei faluban 90–100 százalékos volt a kőházak aránya. Azóta a kőfalazatú házak aránya csökkent. Sziklába vájt lakások a Miskolctól Sirokig húzódó riolittufa vonulat mentén 18 településen volt használatban. A 20. század első harmadában kb. 1200 barlanglakás volt ezen a területen, legalább 4–5000 lakóval. Az 1960–70-es években még meglevő barlanglakások kora legfeljebb 150–200 év. Az első írásos adat 1570-ből ismeretes, és szarvaskői pincelakókról szól. „A hagyomány szerint Egerben és közvetlen környékén 1880 körül kezdte meg térhódítását a paraszti lakóházépítésben is a hasáb alakú kváderkő. Az Egerben, Andornaktályán *számoskő*nek, Novajon *kőporkő*nek, Nagytályán *tufatéglának* nevezett falkövet eleinte csákánnyal faragták simára, [...] Mikófalván a mónusbéli mésztufát kézi fűrésszel darabolták fel.”⁶⁷

Bakó Ferenc a vidék ásványi eredetű építőanyagai között figyelmet szentel a tetőfedő palának is, hiszen a Bükk hegységben a 19. század folyamán még három palakőbánya működött: Nagyvisnyón, Felsőtárkányon és Bükkzsércen. Utóbbi kettő az egri érseki uradalom birtokában volt. A kőpalát részint az uradalmi épületek tetőfedésére használták, részint Egerben értékesítették. Az uradalom síksági falvaiba is eljutott (pl. Tiszanána, Kömlő), de inkább a palabányák közeli szomszédságában terjedt el. Alkalmazása a hevesi, borsodi népi építészetben a 19. század utolsó két évtizedére és a 20. század elejére esett.⁶⁸

Tetőszerkezet, oromzat, tornác és „boldoganya”

Bakó Ferenc alapos tanulmányban elemezte a Bükk- és a Mátra-vidéki parasztházak tetőformáit, utcai és udvari homlokzatait, újabb tartozékait, és többször visszatért a házak hosszanti mestergerendáját a szobában alátámasztó oszlop, az ún. „boldoganya” szerepére, egykori elterjedtségére is. Megállapította, hogy a Mátra és a Bükk vidékén meg a hegységek északi előterében a nyeregtető, Heves és Borsod síkságain azonban a padlástalan félgömb alakú tető, az ún. *bogárhátú ház* volt az eredeti tetőforma.⁶⁹ A Palócföldön réginek tekintett nyeregtető elől füstlukas oromzattal, alatta széles vízvetővel épült. Később a nyeregtetőt a ház két végén *vérteleneknek* nevezett szilárd oromzat zárja le, de a

⁶⁶ BAKÓ Ferenc 1985. 229.; 1989. III. 632, 692.; BALASSA M. Iván 1994. 129, 131, 135.

⁶⁷ BAKÓ Ferenc 1978. 63, 67–73.

⁶⁸ BAKÓ Ferenc 1978. 66.

⁶⁹ BAKÓ Ferenc 1976. 135–136.

füstluk még azon is megmaradt. Észak-Heves, Nógrád, Gömör és Borsod összefüggő, széles sávjában a szarufás tetőszerkezet dominált az 1700–1850 közötti másfél században is. Mindazonáltal a hosszú ágasfákkal és szelemennel épült fedélszéknél számos példája ismeretes még a 19. század végéről is.⁷⁰

Tanulságos az oromzat fejlődése: a 18. század közepéig (néhol még később is) gyakori volt az oromzat nélküli nyeregtető nyílt padlástérrel, majd egy évszázadon át a vesszőből font sövényoromzat volt használatban. Az 1850-es évektől kezdve terjedt el a deszka *vértelek*, ami sok helyen még a két világháború között is használatban volt. Heves megye északi, északkeleti részén meg a közeli borsodi, gömöri térségben, különösen a kőépítkezésű falvakban, már a 19. század első felében megjelent a kőből épült oromfal. Tegyük hozzá, hogy a vakolatdíszes házoromzatok divatja a 19. század közepétől a Sajó és a Rima völgyében is kimutatható. Ezek terjesztésében, miként a kő- és téglaszloppal épült *ámbitusok* (tornácok) terjesztésében, a gömöri, borsodi „kőműves falvaknak”, pl. Hangony, Szentsimon, Dobóca, Gömörpanyit stb. igen nagy szerepük volt.⁷¹ Vakolatdíszes ház-homlokzatot Bakó Ferenc Észak-Heves több pontján megörökített (pl. Bükkszék, Demjén, Rózsaszentmárton), a megye síksági részein pedig a díszes deszkaoromzatokat dokumentálta.⁷²

Elemezte a kőből és fából készült díszes ablak- és ajtókeretek, zsalugáterek, ablaktáblák, félajtók elterjedtségét, divatját, funkcióját. Dokumentálta a paraszti lakóházak homlokzati díszének mint rangos dekorációnak történeti útját a kúriáktól a jobbágyfelszabadulás után épült kismesesi és paraszti lakásokig. Rámutat, hogy a tornác, az ámbitus a család lakóterének kibővítésére adott lehetőséget, hiszen pihenő- és munkahelyként, tároló térként is szerepet kapott a lakók életében. Nemzedékek során egy-egy része bezárult, kamrának, nyári konyhának adott helyett, más igények esetén pedig üveges verandává alakult.⁷³ Heves megyében a tornác első említéseit az 1700-as évek közepéről idézi, s megállapítja, hogy az 1800-as évek elejéről ismert tornácok faoszlopokkal épültek. A megye síksági részein később is a faoszlopos paraszti épületek voltak túlsúlyban.⁷⁴ Csúpán a tehetősebb családok tudtak a kőfaragó központokból (Sirok, Tarnaszentmária, Demjén stb.) kőoszlopokat beszerezni.

A mestergerendát a szoba közepén alátámasztó oszlop és annak elnevezése (*boldoganya*, *boldogasszony fája*) a palóc házról értekező szerzők írásaiban 1857 után rendre szerepel, mint valami etnikus specifikum, amelyhez különféle mágikus, vallási képzetek fűződtek. A Malonyay Dezső szerkesztésében megjelent népművészeti sorozat V. kötetében olvasható: „A *bódoganya* nevű oszlop palóc különlegesség [...] tölgyfából való hasábos vagy hengeres oszlop, mely a szoba közepén áll a mestergerenda alatt. Régi palóc házaknál [...] gyakori volt...”⁷⁵ Ennek a szerkezeti elemnek az eredetét Bakó Ferenc a következőképp magyarázta: „A síkvidéki *ágasnak* nevezett *boldoganya* genezise eléggé világo-

⁷⁰ BAKÓ Ferenc 1978. 100.; 1989. III. 711–714.; PALÁDI-KOVÁCS Attila 1982. 85.

⁷¹ GRÓH István 1907; TICHY Kálmán 1939; PALÁDI-KOVÁCS Attila 1982. 92.

⁷² BAKÓ Ferenc 1976. 144–150.

⁷³ BAKÓ Ferenc 1976. 167.

⁷⁴ BAKÓ Ferenc 1976. 160–164.

⁷⁵ MALONYAY Dezső (szerk.) 1922. 217.

san bontakozik ki. A szerkezeti forma fejlődése folyamán az ágas funkciót cserélt és a szelemen helyett a *mestergerenda* alá került...⁷⁶ Ezt a fejtegetést a *Palócok* III. kötetében kiegészítette és megvilágította a következő magyarázattal: „Eredetileg a szelement [oromgerendát] tartotta, majd a szarufás tető meghonosodása után a mestergerenda megerősítése érdekében megrövidítették és párosan vagy hármásával ennek alátámasztására állították be.”⁷⁷ Kitartó terepkutatásainak köszönhető, hogy a ház középoszlopának emlékét Heves megye falvainak kb. 70%-ában sikerült rögzítenie.

Ehhez a magyarázathoz azt kell hozzáfűzni, hogy a mestergerenda a földémet tartotta, a szarufás tetőszerkezet pedig feltehetőleg a padlás létrejöttével, a földém elterjedésével járt együtt. Ezek a jelentős szerkezeti változások kihatottak a tűzhely, a belül fűtős kemence és a füstelvezetés építményeire, továbbá a kürtő formájára és a padláson megépített szikrafogóra, fekvő aknára is. A Palócföldön az imént említett változások nyomán terjedt el a fekvő kémény, amit a vidék népe többnyire *kis kemence* néven ismert. Meggondolkodtató Balassa M. Iván feltevése, miszerint a mestergerenda alátámasztását az tette szükségessé, hogy a belül fűtős kemence füstjének elvezetésére épített fekvő kémény nagy súllyal nehezedett a mestergerendára. Feltevését azzal indokolja, hogy ahol a füstelvezetésnek más módjával éltek, pl. szabadkéményt építettek, ott a ház középoszlopa, a *boldoganya* nem ismeretes.⁷⁸

A ház középoszlopának kultikus szerepét, valamint a *boldoganya* terminus értelmezését, szakrális háttérét többen is vizsgálták (pl. P. W. Schmidt, Gunda Béla, Vajda László, Schram Ferenc). Bakó Ferenc ezekre a fejtegetésekre tekintettel volt,⁷⁹ de az elnevezésre alapozott feltevéseknek már vajmi kevés közül van a népi építészet tárgyi világához.

Bakó Ferenc a népi építészet és településkutatás minden tárgykörét történetiségében, korokon átívelő módon vizsgálta. Az általa látott és dokumentált tárgyi valóságot történeti változások, korszerűsödések eredményének tekintette, s nem elégedett meg a történeti folyamatok felvázolásával. Kereste az innovációk történeti háttérét, törekedett a változások indokainak, mozgatórugóinak kitapintására. A változást kiváltó tényezők közül kiemelten foglalkozott a hatalom, a hatósági szervek szerepével (pl. telepítési előírások, tűzrendészeti, erdészeti előírások, a faizás szabályozása, az állandó katonaság elszállásolásának kényszere), illetve a földesurak, a városok és a falusi nemesség építkezésének kisugárzó hatásával. Hiszen a falusi kúriák klasszicista tornácoszlopai kisebb módosulással a parasztházakon is megjelentek. A történeti stílusok elemei viszonylag korán eljutottak a néphez. Szerepük volt az újítások közvetítésében a népi kőműves, kőfaragó, ács, asztalos stb. iparosoknak. A Heves megyei kőművesek és kőfaragók falvai kisebb-nagyobb körzetek számára dolgoztak, és mind a maguk stíluselemeit, díszítményeit terjesztették.⁸⁰

⁷⁶ BAKÓ Ferenc 1967. 238–239.

⁷⁷ BAKÓ Ferenc 1989. III. 711.

⁷⁸ BALASSA M. Iván 1994. 156–157, 222–223.; JUHÁSZ Antal 1994. 25–27.

⁷⁹ BAKÓ Ferenc 1967. 219, 238.

⁸⁰ BAKÓ Ferenc 1978. 136–137.

Bakó az elődök és a kortársak által feltárt ismeretanyagot is kiválóan ismerte, értéke szerint használta, s ahol szükségét érezte, korrigálta.⁸¹ Egyike volt a magyar népi építészet legkiválóbb ismerőinek. Gunda Béla a *Palócok* négy kötetét megvitató ülésen megjegyezte: „Folytatása ez a négy kötet annak a megköphatatlan freskónak, amelyet a palóc népről Mikszáth Kálmán vázolt fel. Úgy érzem, hogy Mikszáth Kálmán tevékenysége mellé oda kell helyezni egy széket Bakó Ferenc részére is. Ő a tudományba ötvözte azt, amit a »nagy palóc« az irodalomba és az örökkévalóságba álmódott bele.”⁸² A népi építészet 20. századi kutatói között pedig – Bátky Zsigmond és Barabás Jenő társaságában – a legtöbb eredményt felmutató kutatók között kell Bakó Ferenc helyét kijelölnünk.

Irodalom

BAKÓ Ferenc

- 1964 Maklár. Településnéprajzi tanulmány. *Egri Múzeum Évkönyve* II. 287–350. Eger.
- 1965 Mikófalva. Adatok a magyar csűrös kertes települések ismeretéhez. *Egri Múzeum Évkönyve* III. 181–243. Eger.
- 1967 A faépítkezés emlékei Heves megyében. *Egri Múzeum Évkönyve* V. 161–240. Eger.
- 1968 Mészégető kunyhók a Bükk-hegységben. *Egri Múzeum Évkönyve* VI. 67–91. Eger.
- 1969a Népi építkezés Eger környékén a XVIII. század derekán. Módszertani kísérlet okleveles források néprajzi elemzésére. *Egri Múzeum Évkönyve* VII. 257–309. Eger.
- 1969b Település, népi építkezés. In: DERCSÉNYI Dezső – VOIT Pál (szerk.): *Magyarország műemléki topográfiája. Heves megye műemlékei*. I. 427–454. Budapest (Akadémiai Kiadó).
- 1970–71 Kőházak és barlanglakások Észak-Hevesben. *Egri Múzeum Évkönyve* VIII–IX. 325–431. Eger.
- 1972 A föld és téglá falazat az észak-magyarországi népi építkezésben. *Egri Múzeum Évkönyve* X. 247–304. Eger.
- 1973–74 Észak-magyarországi parasztházak tüzelőberendezésének történeti előzményei. *Egri Múzeum Évkönyve* XII. 217–285. Eger.
- 1975 A parasztház alaprajzi fejlődése Észak-Magyarországon. *Egri Múzeum Évkönyve* XIII. 175–220. Eger.
- 1976 Tetőformák, homlokzatok a Bükk és a Mátra vidékének parasztházain. *Egri Múzeum Évkönyve* XIV. 133–176. Eger.
- 1977 *Bükki barlanglakások*. /Borsodi kismonográfiák, 3./ Miskolc, (Herman Ottó Múzeum).
- 1978 *Parasztházak és udvarok a Mátra vidékén*. Budapest, (Műszaki Könyvkiadó).
- 1978–79 Palóc hadas település a Mátra alján. *Egri Múzeum Évkönyve* XVI–XVII. 217–243. Eger.
- 1981 Az etnikai alcsoport kutatásának kérdései. Esettanulmány a keleti Tarna-völgy falvairól. *Agria. Az Egri Múzeum Évkönyve* XVIII. 243–289.
- 1985 Népi kőépítkezés a Kárpát-medencében. *Agria. Az Egri Múzeum Évkönyve* XXI. 225–249. Eger.
- 1989 A hagyományos lakóház és etnikai jellemzői. In: BAKÓ Ferenc (szerk.): *Palócok*, III. 677–771. Eger.
- 1991 Andornak. Adatok az Egri-völgy betelepülésének történetéhez. *Agria. Az Egri Múzeum Évkönyve* XXV–XXVI. 459–498. Eger.

⁸¹ JUHÁSZ Antal 1994. 24.

⁸² GUNDA Béla 1994. 15.

- 1998 Remetebarangok (Mátraverebély – Szentkút). Építéstörténeti tanulmány. *Ház és Ember* 12. 113–130. Szentendre (Szabadtéri Néprajzi Múzeum).
- BALASSA M. Iván
- 1994 *A parasztház története a Felföldön*. Miskolc (Herman Ottó Múzeum).
- BARABÁS Jenő – GILYÉN Nándor
- 1987 *Magyar népi építészet*. Budapest (Műszaki Könyvkiadó).
- BÁTKY Zsigmond
- 1930 A magyar ház eredete. *Néprajzi Értesítő* XXII. 65–83.
- DERCSÉNYI Dezső – VOIT Pál (szerk.)
- 1978 *Heves megye műemlékei*, III. Budapest, (Akadémiai Kiadó).
- GRÓH István
- 1907 *A sajtómenti népies építkezés díszítő formáiról*. Budapest.
- GUNDA Béla
- 1994 A palóc monográfia. *Agria. Az Egri Múzeum Évkönyve* XXIX–XXX. 7–16.
- JUHÁSZ Antal
- 1994 Építkezés, bútór. *Agria. Az Egri Múzeum Évkönyve* XXIX–XXX. 24–28.
- MALONYAY Dezső (szerk.)
- 1922 *A magyar nép művészete*. V. *A palócok művészete*. Budapest.
- PALÁDI-KOVÁCS Attila
- 1979 Bakó Ferenc: Parasztházak és udvarok a Mátra vidékén. (ism.) *Ethnographia* XC. 133–135.
- 1980 Heves megye műemlékei, III. Szerk. Dercsényi Dezső – Voit Pál. (ism.) *Ethnographia* XCI. 140–141.
- 1982 *A Barkóság és népe*. Borsodi kismonográfiák, 15. Miskolc, (Herman Ottó Múzeum).
- 1998 Bakó Ferenc (1917–1998). *Ház és Ember* 12. 269–270. Szentendre, (Szabadtéri Néprajzi Múzeum).
- 2003 Palóc kirajzások az Alföldön. In: uő: *Tűjak, népek, népcsoportok*. 200–238. Budapest, (Akadémiai Kiadó).
- SZEDER Fábián
- 1819 A' Palóczok. *Tudományos Gyűjtemény* VI. 26–46.
- TESz
- 1967–1976 *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára*, I–III. Szerk. BENKŐ Loránd. Budapest, (Akadémiai Kiadó).
- TICHY Kálmán
- 1939 A gömöri lakóházak homlokzata és oromfala. *Búvár* V. 4. sz. 685–689.
- VARGYAS Lajos
- 1976 *A magyar népballada és Európa*, I. Budapest, (Zeneműkiadó).
- ZÓLYOMI József
- 1974 Nógrád megye népi építkezése a levéltári források alapján (1700–1850). *Nógrád Megyei Múzeumi Közleményei* XX. 5–74. Salgótarján.

Bakó Ferenc és a palóckutatás (1967–1991)

Bakó Ferenc 1967-ben indította el és bő két évtizeden át szervezte a palóc néprajzi csoport vizsgálatát, de már jóval korábban eljegyezte magát a palócok és az északi magyar népterület kutatásának problematikájával. Első néprajzi közleménye 1942-ben az Újbarson (Bars m.), a Táj- és Népkutató Központ által szervezett terepmunkán feljegyzett néprajzi megfigyeléseit tartalmazta, a következő pedig egy nógrádi palóc népszokásról számolt be. Munkás élete túlnyomó részét Egerben élte le, ahol már az 1950-es években is foglalkoztatta a palóc népcsoport történeti múltja, sajátos nyelvjárása, néphagyományainak gazdag öröksége. Az országos szabadtéri néprajzi múzeum alapításával kapcsolatos hírek hallatán határozta el az ún. *Palóc ház* létrehozását Parádon. 1963 őszén a Múzeumi Hónap nyitó eseménye volt az ott berendezett ház és porta megnyitása.¹ A parádi *Palóc ház* sikere, majd a verpeléti kovácműhely, a kishánai szlovák ház, az átányi parasztház és Heves megye további, helyben megőrzött népi műemlékei, tájházai igazolták Bakó Ferenc felfogását, miszerint az országos skanzen érdekei mellett az érintett települések, kistájak jogait, érdekeit is figyelembe kell venni az örökségvédelem folyamatában.

A palóckutatás programja és folyamata

A nagyszabású kutatás előkészítéséről, menetéről és menet közben született eredményeiről Bakó Ferenc részletesen beszámol az 1989-ben kiadott *Palócok* I. kötetében. Leszögezi, hogy a mintegy tíz évre tervezett kutatás eredeti célja egy komplex néprajzi monográfia volt, „melyben a történelem, a régészet, a nyelvészet–dialektológia és az embertan, mint társtudományok segítettek volna a mélyebb elemzést, tették volna teljesebbé a palócságról alkotott képet”.² Rögzíti, hogy a kutatás kezdeményezője, az egri Dobó István Vármúzeum memorandummal fordult az érintett térség múzeumait fenntartó megyékhez és szakmailag felügyelő szervekhez a kutatási program támogatása érdekében. A kutatás Heves, Nógrád, Borsod-Abaúj-Zemplén megye mellett Pest és Szolnok megyére is kiterjedt. A munkálatok irányítására Bakó Ferenc vezetésével szervezőbizottság alakult.

¹ A *Palóc ház* és porta bútorzatát, gazdasági eszközeit zömmel Bakó Ferenc gyűjtötte. A szerkesztésben és a berendezésben közreműködött még Csilléry Klára, Paládi-Kovács Attila és Kovács Béla. A megnyitás előtti utolsó napokban Molnár Mária és Outi Karanko finn ösztöndíjas egészítette ki a csoportot.

² BAKÓ Ferenc 1989. I. 33.

Az első években az 1968-ban összeállított *Felderítő kérdőív* segítségével indult meg a terepmunka. A kérdőív tartalmára, kérdőpontjaira főként az 1967 őszén Egerben tartott tanácskozás résztvevőitől kértek javaslatot. Néhány év alatt a palócnak tételezett hatalmas térség több mint 500 településén töltötték ki az így összeállított kérdőívet az általános iskolák, középiskolák tanárai, diákjai, egyetemi hallgatók és önkéntes gyűjtők. Számos településen 2-3 adatlap készült, ezért mintegy 700 adatlap várt feldolgozásra.³ Eredetileg azt tervezték, hogy az északi térség minden településén felgyűjtik a kérdőívet, de aztán belátták, hogy ez a terv irreális. A kollektív munka, a társadalmi gyűjtők bevonása indokolta tematikus kérdőívek, gyűjtési útmutatók szerkesztését és kiadását is. Az 1970-es években 21 kérdőív jelent meg Egerben a palóckutatás keretében.⁴ 1968-ban megjelent az indító konferencia előadásait, vitáit tartalmazó kötet is,⁵ amit 1970-ben követett a népcsoport néprajzi, helytörténeti, dialektológiai szakirodalmát tartalmazó bibliográfia.⁶ A palócokról szóló 19. századi források köre bővült Reguly Antal 1857 őszén tett gyűjtőútján készült feljegyzéseinek kiadásával a kutatási program keretében.⁷

Támogatta a „palóc-program” egyes települések monografikus néprajzi kutatását, terepmunkálatait és eredményeinek közreadását is. Jászdózsza, Mátraderecske, Visonta, Csépa néprajzi monográfiáját 1973–1982 között *Dolgozatok a palóckutatás köréből. Tematikus és lokális monográfiák* sorozatcímen jelentették meg. A lokális monográfiák készítését főként Szolnok megye etnográfusai, a „palóc kirajzások” akkori kutatói szorgalmazták.

A palóckutatás menetében az első tíz év elteltével, a Magyar Néprajzi Társaság 1977 őszén a *Néprajzi csoportok kutatási módszerei* címen megtartott konferenciáját követően, történt egy lényeges irányváltás. Bakó Ferenc és a szervezőbizottság is felismerte, hogy az addigi extenzív, „a palóc nagytáj” minden települését felölelő kutatómunka nem folytatható. Mint írja: „Reálisnak látszott ezért csökkenteni a vizsgálandó falvak, a kutatópontok számát, és leszűkíteni ezek területét is arra a tájra, amit a múlt [19.] század eleje óta minden közlemény palócnak tartott. Ez a centrumnak nevezhető terület Balassagyarmat, Putnok, a Mátra gerince és az országhatár közé esik...”⁸ Ezen felismerést követően jelölték ki Barabás Jenő bevonásával azt a 20 települést, amelyre koncentrálni a későbbi években megindulhatott az intenzív terepmunka. A „palóc centrum” kijelölt kutatópontjai négy korábbi vármegye – Nógrád, Heves, Borsod és Gömör – területén található. Ez a térség nagyjából megfelel a Pintér Sándor által 1880-ban közzétett falulista nyomán körvonalazható „Palócföldnek”. Az 1989-ben megjelent zárókötetek térképvázlatai túlnyomóan ennek a 20 kutatópontnak az adatait tartalmazzák.

³ BAKÓ Ferenc 1989. I. 33–34.; BALASSA Iván 1994. 5.

⁴ Ezek Bakó Ferenc szerkesztésében jelentek meg *Palóc kutatás. Módszertani Közlemények sorozat* címen.

⁵ BAKÓ Ferenc 1989. I. 33.; BAKÓ Ferenc (szerk.) 1968.

⁶ KOCSIS Gyula é. n. [1970].

⁷ REGULY Antal 1975.

⁸ BAKÓ Ferenc 1989. I. 43–44.

Palóc tanácskozás Egerben (1967-ben)

A kétnapos tanácskozás negyven kutató részvételével, Tálasi István üléelnök vezetésével folyt le. Meghívott előadói – a néprajz és a folklorisztika kutatói mellett – történészek, régészek és nyelvészek közül kerültek ki. Két programadó előadást követően hét hosszabb hozzászólás következett. Bakó Ferenc a tervezett palóckutatás szervezeti és módszertani kérdéseit vázolta. Foglalkozott a gyűjtőterület földrajzi kijelölésével, az öt megyére kiterjedő terepmunka indoklásával, és hitet tett a néprajzi és nyelvészeti adatgyűjtés kérdőíves módszere, a levéltári és régészeti feltárások szükségessége, a történészeket, nyelvészeket, antropológusokat is bevonó „komplex kutatás” terve mellett.⁹

Barabás Jenő *A palócok etnikai és néprajzi vizsgálatának problémái* címen a kiinduláshoz eldöntendő tartalmi kérdéseket vette sorra és tett konkrét javaslatokat. Szükségnek látta egy „táji monográfia” elkészítését. Legelső lépésként javasolta „a palóc bibliográfia” összeállítását. Fontosnak ítélte az adattár felállítását, és időszerűnek mondta egy jó „gyűjtési útmutató” kiadását. Minden fejezet első lépése egy „gyűjtési vezérfonal” összeállítása legyen! Kíváncsún tartotta volna „településtörténeti kataszter” felállítását. A *polovec* kérdés tisztázása érdekében több szerző felkérését látta szükségesnek. „Az elindulásnál külön kell választani a honfoglalás kori *polovec*ek kérdését a palócok mai kutatásától.”¹⁰ Nem szólt regionális palóc néprajzi atlasz és kérdőív beiktatásáról a készülő programba, amit utólag is sajnálni lehet. Nem foglalkozott a folklór-témákkal sem, de volt néhány olyan tematikai javaslata, amit érdemes lett volna érvényesíteni a későbbi kutatásokban (pl. palóc öntudat, falucsúfolók, az egyházak szerepe a népkultúra formálódásában).

Hosszasabban foglalkozott a kutatási terület földrajzi meghatározásával. Egy „józan munkahipotézis” kidolgozását szorgalmazta, és első lépésként már ekkor felvetette az ún. „palóc centrum” kijelölésére vonatkozó javaslatot. Tárgyalási alapnak nevezte a Pintér Sándor (1880) által palócnak nevezett 150 településsel körvonalazható területet. Rámutatott, hogy „a négy megyére oszló falvak összefüggő területet alkotnak [...] A terület centruma nagyjából valóban a Karancs, illetve Salgótarján.”¹¹ Barabás Jenő fenntartásait, kétségeit is előadta Pintér Sándor módszerével kapcsolatban, aki nem mondta meg, „hogymilyen alapon válogatta ki” az általa megnevezett 150 községet. Barabás úgy gondolta, hogy a munkatérképen bemutatott Pintér-féle Palócföldet pontosítani lehetne a néprajz részterületeit kutató specialisták ismeretei alapján. Felvetette a nyelvészek közreműködését is, mivel a „dialektológia a palóc nyelvjárás meghatározásában és körülhatárolásában kedvezőbb helyzetben van, mint az etnográfia a kulturális régiók kijelölésében.” Hozzátette még, hogy „a palóc centrum kijelölésében a dialektológiai vizsgálatok eredményeinek egzaktabb voltak következtében elsőséget érdemes biztosítani.”¹² Egyes hozzászólók (Vargyas Lajos, Paládi-Kovács) ezt a nézetet azonnal vitatni kezdték!

⁹ BAKÓ Ferenc 1968. 10–13.

¹⁰ BARABÁS Jenő 1968. 20, 28.

¹¹ BARABÁS Jenő 1968. 18.

¹² BARABÁS Jenő 1968. 20–21.

A további referátumok közül Györffy György *A palócok eredete, a palóc etnikum kialakulása*, majd Imre Samu *A palócok nyelvészeti kutatása* címen elhangzott előadását szükséges kiemelni. Mindkettő a „józan munkahipotézis” kidolgozását szolgálhatta volna. Györffy György úgy ítélte, „hogyan a mai palóc etnikum jellegzetességei szempontjából nincs meghatározó jelentősége egy ilyen feltehető keleti magnak, amelytől a név ered. A terület Árpád-kori helynévanyaga arról tanúskodik, hogy a lakosság túlnyomó részben magyar és emellett szláv nyelvű volt. Az alapnépességet emellett sokféle telepese tarkította a települések XIV. századi kialakulásáig. És talán szebb feladat annak megvizsgálása, hogy e sokféle elem hogyan integrálódott egy etnikummá, mint a kun-palóc eredet romantikus ábrándjának kergetése.”¹³

Kijózanító lehetett volna Imre Samu egri előadása a „palóc típusúnak nevezett nyelvterület” használhatóságáról a palócnak mondott népcsoport kutatásában. Érdekes néhány sorát felidézni: „Először is csatlakoznék Vargyas Lajos és Paládi-Kovács Attila véleményéhez, akik némileg csökkenteni próbálták azt az optimizmust, amely Bakó Ferenc és Barabás Jenő előadásából rajzolódott ki a nyelvtudomány eredményeinek a palóc-kutatás különböző területein, különösen pedig a palóc etnikum kijelölésében való általános útmutató jellegét illetően. Igaz ugyan, hogy mi nyelvészek a mi szóhasználatunkban *palóc típusúnak nevezett nyelvterületet*, amely – a délibb szórványokat nem említve – a Vágtól a Hernádig, délen a Galgáig terjed, szinte vonalszerűen körül tudjuk határolni. Ez a körülhatárolás azonban csupán két kritérium alapján történik: az *a* hang illabiális (*á*) és az *á* hang labiális (*ā*) ejtése alapján.”¹⁴ Imre Samu kifejtette, hogy e két fonéma által meghatározható térségen belül minimálisan három nyelvjárásterülettel kell számolni, a *nyugati*, a *közép-* és a *keleti palóccal*, de szigorúan véve még többel is. Ezért a palóc etnikum területének körvonalazásában az említett hangtani kritériumok még óvatosabban kezelendők. A közép-palóc néhány hangtani jellegzetességének – mint pl. a *palatalizáció* – ismertetése után felhívta a figyelmet a szókincs vizsgálatára. Megjegyezte, hogy igen hasznosnak látná egy *közép-palóc tájszótár* összeállítását, beillesztését a meginduló palóc-kutatás terveibe.¹⁵ (Sajnos ez máig sem valósult meg.)

Későbbi konferenciák és a kutatás térségi szűkítése (1976, 1977)

Az egri „palóc-konferencia” új lendületet adott a hazai táj- és népcsoportkutatásnak. A palóckérdéssel kapcsolatban két 1968-ban megjelent tanulmányt érdemes kiemelni. Diószegi Vilmos *A palóc etnokulturális csoport határa és kirajzolásai* címen közreadott, térképekkel és adattárral kiegészített dolgozata egy néphit-alak, a holdfogyatkozást okozó *markoláb* néven ismert hiedelemként földrajzi elterjedtségét dokumentálta a *Magyar Néprajzi Atlasz* és a tervezett Néphit Topográfia adatai alapján. A két forrásbázis jól ki-

¹³ GYÖRFFY György 1968. 56.

¹⁴ IMRE Samu 1968. 61.

¹⁵ IMRE Samu 1968. 66, 69. Ez a javaslata sajnos nem került be a tervekbe, valódi palóc tájszótár máig sem készült.

egészítette egymást. Északon nagyjából a Pintér Sándor falulistája nyomán körvonala-
zott terület rajzolódott ki, az Alföldön pedig a „palóc kirajzások” nagyobb része a *marko-
láb* lény hiedelmével vált ki környezetéből. A szovjet etnográfából kölcsönzött fogalom,
az „etnokulturális csoport” ennek a közleménynek a címében jelent meg először a ma-
gyar néprajzi irodalomban.¹⁶

A másik tanulmány *A barkó etnikai csoport* címen jelent meg a debreceni egyetem
Néprajzi Intézetének évkönyvében. A Bükk mögött elterülő dombságon élő borsodi,
gömöri katolikus népcsoport 19. századi említéseit, jellemzéseit, köznemesi és úrbéres
jogállású lokális közösségeit, anyagi és folklórműveltségének jellegzetességeit tartalma-
zó közlemény rámutat arra a felekezeti, kulturális és házasodási határvonalra, amely a
Rima-, a Sajó- és a Bán-völgyében húzódik a *Barkóságnak* nevezett földrajzi táj és a vele
szomszédos gömöri és felső-borsodi református térség között.¹⁷ Nem vállalkozott a Bar-
kóság és a Palócföld néphagyományainak elválasztására, tételes számbavételére.

A Börzsöny térségében a palóckutatással párhuzamosan indult meg egy táji keretezésű
néprajzi kutatás. A kollektíva által létrehozott tanulmánykötet 1977-ben jelent meg a
Pest megyei múzeumi szervezet kiadásában. A vidék 10 településén kitöltötték a palóc-
kutatás *Felderítő kérdőívét* is. Annak válaszai és *A Börzsöny néprajza* kötet tanulmányai
alapján Ikvai Nándor úgy vélekedett, hogy talán Bernecebaráti és Kémence sorolható a
palóc népcsoporthoz.¹⁸ Ami nem meglepő, ha tudjuk, hogy Hont megye magyarsága ma-
gát *huntyinak* tartotta, nem palócnak.¹⁹

1976 decemberében a palóckutatás keretében folyó munka áttekintését szolgálta a
Salgótarjánban megtartott újabb konferencia. A Balassa Iván elnöklésével folyó tanács-
kozás résztvevői meghallgatták Bakó Ferenc referátumát és további 14 szakmai beszámo-
lót és hozzászólást. Ott hangzott el Paládi-Kovács Attila előadása is *Egy népi teherhordó
eszköz magyarországi elterjedtségének tanulmányai* címen, a nők által használt vászon hátita-
risznya (*négylábú tarisznya*) köznapi és ünnepi, *szentkútyi* változatairól. A néprajzi tárgy
elterjedtségének dokumentálásához nagyban hozzájárultak a *Felderítő kérdőív* kitöltött és
a „palóc adattárban” őrzött lapjai.²⁰ A kérdőív feldolgozásának további két esetét érde-
mes kiemelni. Schwalm Editnek a palóc lakodalmi kalács változatait, terminológiáját
bemutató tanulmányát (1981), illetve a gyermekágyas asszony látogatásához, ellátásához
szolgáló „*posztrikos kendő*”-t és magát a szokást adató és elemző cikkét (1982).²¹ Ez a há-
rom közlemény megmutatta a palóc anyagi műveltség három jellemző tárgyát és annak
részletes szóföldrajzi térképét. A *négylábú tarisznya*, a *morvány* és a *posztrik* – miként a már
említett *markoláb* is – kétségtelenül része a katolikus palóc-barkó néptömb hagyományos

¹⁶ DIÓSZEGI Vilmos 1968. 217. skk.

¹⁷ PALÁDI-KOVÁCS Attila 1968.

¹⁸ IKVAI Nándor (szerk.) 1977; BAKÓ Ferenc 1989. I. 38.

¹⁹ A millenniumi monográfia nyomán így írja már Viski Károly (1938) is.

²⁰ PALÁDI-KOVÁCS Attila 1977. 177–204. A tárgy elterjedését bemutató térkép adattárában
megtalálhatók a *Felderítő kérdőív*re történő hivatkozások.

²¹ SCHWALM Edit, Cs. 1981. 350–373.; 1982. 453–476. Sajnos nincs tudomásunk a *Felderítő
kérdőív* további témalapjainak kiértékeléséről, adatai nyomán készült tárgy- és szótérképek
publikálásáról.

műveltségének és szótárának. Elterjedtségük csaknem pontosan megegyezik a Pintér Sándor falulistája nyomán kirajzolódó Palócföld területével.

A palóckutatás vetette fel a népcsoportok és a népi műveltség térbeli tagozódásának olyan elméleti, fogalmi és módszertani kérdéseit, melyeknek a tisztázására 1977 őszén az előbb már említett sárospataki konferenciát összehívták. Hangsúlyt kapott a programban a kultúrák jellemzésére és térbeliségének megragadására szolgáló kategóriák értelmezése a szak nemzetközi irodalmára is tekintettel. A kulturális areák, a zónák és a népi kultúra zonális struktúrája, a kulturális régiók mellett a térségi tagoltság egyéb megközelítési lehetőségeiről is elmélyült referátumok hangzottak el.²² Martin György a magyar táncdialektusok és a néprajzi csoportok kapcsolódását elemezve rámutatott, hogy az északi népterület a táncbéli vonások alapján világosan két részre osztható, nyugati és keleti félre. Bakó Ferenc a palóckutatás elvi és módszertani problémáiról értekezett. A palóc-program számára elsősorban a népcsoportok terminológiájával, a csoportok meghatározásával kapcsolatos referátumok és állásfoglalások bizonyultak hasznosnak.²³ Hofer Tamás látnoki módon a „palóc kultúra” várható kanonizálását vetítette előre a monográfia megjelenését követő időben. Megkockáztatta azt a kijelentést, hogy a palóc kultúra, illetve a palóc etnikai csoport „nem volt, hanem lesz”.²⁴ Tette ezt az akkor már létező „Palóc napok” rendezvényére, a parádi *Palóc-ház*ra és a regionális folklorizmus egyéb intézményesült jelenségeire hivatkozással.

A pataki tanácskozás fontos hozadéka volt Tálasi István megnyilatkozása, az előadásokhoz fűzött számos megjegyzése és az általa bevezetett, az egyetemi kurzusain használatos terminusok (pl. magyar népterületek, néptömbök, néprajzi csoportok, nagy- és kisreliktumok) ismertetése. Leszögezte, hogy a palócoknak nincs etnosa és nincs etnikuma, ezért problematikusnak nevezte az „etnokulturális” jelző használatát is. Ugyanakkor a palóckutató „mozgalmat” változatlanul helyesnek nyilvánította. Indokolatlannak és szükségtelennek mondotta a „kultúrdialektus” terminus bevezetését, holott a „zenei dialektus” és a „táncdialektus” a zene- és táncfolklór kutatásának már régebben bevált fogalma volt. Nézete szerint az „etnikai csoport” és a „néprajzi csoport” terminus egymás szinonimája, s ezekkel egyenértékű a „táji csoport” is, mivel a „táj” nem csupán egy „tér-ség”, hanem több annál. Szorosan a palóc kérdéshez tartozott a borsodi barkókat 1834-ben említő olvasói levél (*Tudományos Gyűjtemény*) és a Detrekővár (Pozsony m.) közeli községek szláv megnevezéseinek ismertetése. Egyik a palóc és a barkó népnév, másik a palóc népcsoport történetéhez bizonyulhat fontos adaléknak.²⁵ Összességében a sárospataki tanácskozás nagyban hozzájárult a hazai néprajzi kutatás fogalmainak, terminológiájának tisztázásához és a korábbinál következetesebb használatához.

²² Lásd az 1980-ban megjelent kötetben – PALÁDI-KOVÁCS Attila (szerk.) 1980 – Gunda Béla, Barabás Jenő, Paládi-Kovács Attila és Hofer Tamás cikkei.

²³ MARTIN György 1980. 145.; BAKÓ Ferenc 1980. 130–138.; 1989. I. 41.

²⁴ HOFER Tamás 1980. 109–110.

²⁵ TÁLASI István 1980. 220–222, 227–228.

A palóckutatás újabb szakasza és befejezése

A pataki konferenciát követő irányváltás és a 20 kutatópontra szűkített „palóc centrum” kijelölése az 1980-as évek elején a palóckutatás új szakaszának kezdetét jelzi. Akkoriban alakult ki a *Palócok* II. kötetének tematikája, amit az *Újkori történelem és népi társadalom* kötet cím pontosan kifejez. Akkor kapott felkérést a történeti fejezetek szerzőinek köre (Sárközi Zoltán, Havassy Péter, Horváth István, Praznovszky Mihály, Szvircsek Ferenc), s kezdte el a levéltári és könyvtári kutatást a kiválasztott 20 településre vonatkozóan. Az általuk vizsgált korszakokban, a kései feudalizmus és a reformkor másfél évszázadában a rendi társadalom viszonyait, rétegeit, csoportjait, társadalom- és gazdaságtörténetét mutatták be, mind lokális, mind tágabb, megyei, járási keretek között. Hangsúlyosan vizsgálták a lokális társadalmak népiségének történeti alakulását, a törzsökös családok, nemzetségek társadalmi státuszát és folytonosságát egy-egy településen. A klasszikus kapitalizmus száz esztendejét vizsgálva különös figyelmet kapott a bányászat és a nagyipar története, a társadalmi átrétegződés kérdése. A kézműipar, háziipar, a manufaktúrák történeti tényei megjelentek már a 18. század és a reformkor viszonyait elemző fejezetekben is. Schwalm Editnek a palóc summásokról szóló fejezete is inkább ehhez a tömbhöz kapcsolódik, mint a szorosan vett néprajzi fejezetekhez.

Szabó László tanulmánya, *A palócok társadalomnéprajza* kellő figyelmet kapott a mű bemutatása alkalmával (1991-ben). Gunda Béla méltató szavai jól megvilágították a vizsgált népesség társadalmát, a szociális kultúra egészére kiterjedő vizsgálat eredményeit és jelentőségét.²⁶ Örsi Julianna *Házassági kapcsolatrendszer a palócoknál* címen közreadott tanulmánya nem kevésbé dicséretes, mivel az Ipolytól a Sajóig terjedő térség két tucat településének házassági anyakönyveit tekintette át, s hatalmas adatmennyiség alapján rajzolta meg az endogámia és exogámia jelenségeit, mutatta meg az izolátumok és a házassági körzetek eseteit, a felekezeti elkülönülés jelenségeit. Saját kutatásaival is megerősítette a barkókról szólva azt az 1968-ban tett megállapítást, miszerint a palócság keleti lehatárolásánál a felekezeti határt figyelembe kell venni.²⁷ Részint ez a tanulmány inspirálta Bakó Ferencet *A falvak kapcsolatrendszere Palócföldön* című fejezet megírására, melyben sorra vette a „legtágabb körzetek”, a „középszintű körzetek” és „kis körzetek” rendszerét, azon belül a felekezeti élet és az egyházigazgatás szerepét egyes települések, falucsoportok, az anyaegyházak és a filiák kapcsolattartásában. Az *etnikai alcsoport kutatásának kérdései* azonban már korábban is foglalkoztatták, mint azt egyik, 1981-ben közreadott, a keleti Tarna-völgy falvairól szóló esettanulmánya bizonyítja.²⁸

A kutatási program befejező szakaszában megélénkült a rövid, naponta több települést felkereső csoportos terepkutatás is. 1982-ben Petercsák Tivadar „kis Polski” típusú kocsiján Bakó Ferenc, Kriston Vízi József társaságában négyen látogattuk végig Bodony, Bükkszék, Tarnalelesz, Szilvásvárad, Felsőtárkány kutatópontot kiegészítő adatgyűjtés és fényképezés céljából. A *Palócok* III. kötetében a szállítás és közlekedés hagyományos

²⁶ GUNDA Béla 1994. 10–11.

²⁷ PALÁDI-KOVÁCS Attila 1968. 193–194. és 3. ábra; ÖRSI Julianna 1989. II. 465.

²⁸ Egri Múzeum Évkönyve 1981. 243–290.

eszközeiről megjelent dolgozatom fényképei közül 7 fotó akkor készült. Tudomásom szerint azokban az években számos hasonló gyűjtőút valósult meg a palóckutatás programjának keretében és támogatásával. A kollektív gyűjtőutak célpontjai csaknem kivétel nélkül a „palóc centrum” települései voltak. Adataik jelentős része felkerült a palóc centrum 20 kutatópontján kutatott néprajzi jelenségekről, tárgyszavakról készült és az 1989-ben megjelent záró kötetekben látható térképvázlatokra.

1982-ben az említett levéltári és terepkutatásokkal párhuzamosan elkezdődött egyes témák célzott feldolgozása, a készülő kötetek fejezeteinek megfogalmazása is. Magam – Bakó Ferenc biztatására – 1982 őszén megírtam *A Palócföld kiterjedése*, majd *Palóc kirajzások* című tanulmányomat is. Benne voltam a témában, mivel az év nyarán jelent meg Miskolcon *A Barkóság és népe* című néprajzi tájmonográfiám is. A palóckutatást lezáró kötetek azonban nehezen álltak össze. A palócok eredetéről, etnikai összetevőiről szóló tanulmányok csupán 1988 végén, a kiadást megelőző hónapokban készültek el. A szerkesztés, kiadás ügyeit most nem érintve, azzal zárhatjuk e szakasz történetét, hogy 1989-ben a Heves Megyei Múzeumok Igazgatóságának kiadásában megjelent a *Palócok* I. kötet, amelyet rövidesen követett a II., III., IV. kötet is, valamennyi 1989. évi dátumozással. A munkálatok befejező szakaszában, lezárásában és a négy kötet kiadásában Bakó Ferenc hathatós támogatást kapott Bodó Sándortól, a Dobó István Múzeum akkori igazgatójától, és helyettesétől, Petercsák Tivadartól, aki a III. kötetben – az erdőhasználatot bemutató fejezettel – szerzőként is közreműködött a palóc népiélet kutatásában.

A „palóc monográfia” bemutatója és első értékelése (1991. május 9.)

A mű megjelenését rövidesen követte a budapesti Néprajzi Múzeumban megtartott könyvbemutató. Balassa Iván, a Magyar Néprajzi Társaság elnökeként, megnyitó beszédében a szak nevében is kifejezte elismerését mindazoknak, akik az országos vállalkozásban és a mű létrehozásában közreműködtek. Úgy vélte, hogy a *Palócok* négy kötetét „joggal állíthatjuk a magyar néprajz olyan eredményei sorába, mint a Magyar Néprajzi Lexikon, a nagyobb részben már kézbe vehető Magyar Néprajzi Atlasz és a készülő Magyar Néprajz nyolc kötete”.²⁹ Vázolta az 1967. évi egri tanácskozással induló program fontosabb állomásait, a kutatás módjait, fordulóit, és érzékeltette a „palóckutatás” jótékony hatását az előző évtizedek néprajzi kutatására. Kifejtette, hogy a „palóckutatás” hatása már „a gyűjtés és feldolgozás idején megmutatkozott, hiszen hozzákapcsolódva egy sor tanulmánykötet jelent meg”. Megjósolta, hogy ezek sora az elkövetkező években még csak növekedni fog, „mert tudjuk azt, hogy az összefoglaló nagy monográfiáknak milyen erőteljes a hatása a részletkutatásokra”. Megállapította, hogy a palócok eredetét és középkori történetét még ma sem sikerült minden kétséget kizáróan tisztázni.³⁰

Mindezzel egyetértve, Balassa Iván pozitív véleményét kiegészíthetjük azzal, hogy a kérdőívek, gyűjtési vezérfonalak, valamint az imént ismertetett tudományos tanácskozá-

²⁹ BALASSA Iván 1994. 5.

³⁰ BALASSA Iván 1994. 6.

sok (Eger, Salgótarján, Sárospatak) elősegítették a menet közben felmerült elméleti, módszertani kérdések tisztázó megvitatását is. Az említett konferenciák, majd a megjelent kötetek erősítették a szakon belüli kooperációt és a néprajz tudományközi kapcsolatait, az interdiszciplináris együttműködést. Jelentős eredménynek gondolom a néprajzi terepmunka lehetőségének megteremtését is az öt érintett megye múzeumi szervezetei révén.

A palóc monográfia általános értékelését Gunda Béla akadémikus végezte el a nála megszokott gondossággal. Egyenként sorra vette a 33 szerző 37 tanulmányát, csupán az „újkorász” történészek íásaival meg a népdal és néptánc tárgykört bemutató fejezetekkel tett kivételt. Minden esetben elismerő véleményt fogalmazott meg. Számos olyan észrevételt tett, ami kivételes tárgyismeretét, olvasottságát igazolja. Ezek közül csupán kettőt emelek ki. Egyik a palóc népnévhez és Henkey Gyula embertani fejezetéhez fűződik a sötét bőrszínű török törzsekről, amihez a *Zeitschrift für Balkanologie* 1979-es évfolyamát ajánlja a szerzők figyelmébe. A másik Mikszáth Kálmánnal kapcsolatos, aki a *Szegedi Napló*-ban ismertette Pintér Sándornak a *palócokról* címen 1880-ban megjelent munkáját. Mikszáth *Nemzetes uraimék* című novellájának ihletője éppenséggel Pintér írása volt.

Gunda Béla maga így értékelte könyvbemutatóját: „Megjegyzéseket, szempontokat, kiegészítéseket tettem a palóc monográfia margójára. Ezek azonban nem a kritika, hanem az elismerés, az értékelés hangjai. Nem lenne jó, ha a szellem, a tudomány mozdulatlanságával állanánk meg a monográfia mellett. A csupa dicséret a tudományban a gyászbeszéd civilizáltabb formája.”³¹ Könyvismertetése végén Ő is megköszönte Bakó Ferenc összes fáradozását, amivel létrehozta a palócok monográfiáját. Legvégül felvetette, hogy „Mikszáth Kálmán tevékenysége mellé oda kell helyezni egy széket Bakó Ferenc részére is. Ő tudományba ötvözte azt, amit a 'nagy palóc' az irodalomba és az örökkévalóságba álmódott bele.”³²

Bakó Ferenc, mint a négykötetes *Palócok* című monográfia szerkesztője (1989–1991) és négy tanulmányának szerzője életművet hozott létre, melynek maradandó értékei egyre világosabban láthatók. A palóckutatás a torzókban bővelkedő magyar tudomány befejezett, kollektív vállalkozásainak egyike, s ez főként Bakó Ferenc szervezőkészségének és kitartásának köszönhető.³³ 1991-ben, a könyvbemutatón is elmondtam, hogy a mű és a vállalkozás számadatai imponálóak. Hiszen a négy kötet 2760 nyomtatott oldal tesz ki, teljes terjedelme 172 nyomdai ív. Ezzel vetekedő eredmény a *Palóc archívum*, amelynek csak a kéziratári részlege több mint 60 000 oldal tesz ki, amit kiegészít a nagy tömegű fotó, rajz, műszaki felmérés, ami a jövőbeni kutatások számára rendelkezésre áll az egri Dobó István Múzeumban. Az archívum értékét növeli, hogy anyagának java szisztematizált, kérdőíves felvétel, ami a későbbiekben lehetőséget fog nyújtani különféle számítógépes elemzésekhez is.³⁴

³¹ GUNDA Béla 1994. 9, 11, 15.

³² GUNDA Béla 1994. 15.

³³ PETERCSÁK Tivadar 2002. 33.

³⁴ BAKÓ Ferenc 1994. 17.; PALÁDI-KOVÁCS Attila 1994. 39.

Bakó Ferenc, mint a palócság kutatója, szerzőként is jelentős művekkel gazdagította a tudományt és a magyar művelődést. Az összefoglaló monográfia négy tanulmánya mellett gondoljunk az *Egri Múzeum Évkönyve* hosszú sorozatában megjelent mintegy két tucat tanulmányára, a palóc térség népi építészetéről kiadott kötetére (*Parasztházak és udvarok a Mátra vidékén*, 1978) és a lakodalmi szokásokról szóló, máig egyedülálló könyvére (*Palócföldi lakodalom*, 1987). Érdeemes tudnunk, hogy Manga János *Palócföld* című kötete 1979-ben a szerző halála után jelent meg. Kéziratát Bakó Ferenc lektorálta, gondozta, látta el a szerzőt és kutatásait bemutató utószóval. Jelképesnek is tekinthetjük, hogy Bakó Ferenc utolsó műveinek egyike *Parád, palóc ház* címen jelent meg a *Tájak, korok, múzeumok kis-könyvtára* sorozatában 1997-ben, 34 évvel a ház megnyitása után.

A „palóckutatás” lezáratlanságáról 2017-ben

Az évfordulós megemlékezések kapcsán felmerül a kérdés, hogy a négykötetes monográfia kiadásával lezárult-e megnyugtatóan a palóc eredettel és a Palócföld körülhatárolásával kapcsolatos kutatás. Előbb már említettük Balassa Iván 1991-ben, a könyvbemutatón tett megállapítását: „...a palócok eredetét és középkori történetét még ma sem sikerült minden kétséget kizáróan tisztázni. A *palovec* – *palóc* kapcsolat megoldása még nem tekinthető véglegesnek...”³⁵ Valójában nem a Kniezsa István által közölt etimológia elfogadása a központi kérdés, hanem a népnév helyes értelmezése a honfoglaláskori, Árpád-kori magyar néptörténetben. Kabarok, kunok vagy más keleti néptörzsek (ek) megnevezésére szolgált ez az etnonim az Északi-Kárpátokban és környezetében élt szláv csoportok nyelvén? Árpád népével együtt vagy később kerültek az Északi Felföldre e népcsoport elődei? Györffy György az első „palóc konferencián” elutasította a „kun-palóc eredet romantikus ábrándját”, és kétségbe vonta, hogy a kunok bélháromkúti apátságának 1232-ben keletkezett alapítólevele a Bélapátfalva határában álló cisztercita apátság legkorábbi történeti dokumentuma lenne.³⁶ Kétkedése utóbb tévedésnek bizonyult, de a palóckutatásban érintett néprajzkutatók, történészek gondolkodására évtizedeken át kihatott. Kovács Béla Bélapátfalva történetéről megjelent monográfiája, 1996 óta tudjuk, hogy a vitatott forrás hiteles, egykorú, és egyértelműen a Bélkő alatti Bélháromkútra vonatkozik.³⁷

Bakó Ferencet azonban az 1970–80-as években is élénken foglalkoztatta a palóc népcsoport és a palóc népnév eredete. Sajnos hitelt adott Beliczky János – korábbi gazdaságtörténész – 1973-ban a *Nógrád megye története* I. kötetében megjelent fejtegetésének, noha Tálasi István már az 1977-ben tartott sárospataki konferencián is enyhe malíciával figyelmeztetett mindenkit a történész téziseinek tarthatatlanságára. (Beliczky, mint palóckutató, a Salgótarjánban tartott – 1976. évi – konferencián még a palóc népnév származék eredetét adta elő, később pedig a szepesi tízlándzsásokkal hozta őket kapcsolat-

³⁵ Vö. 30. lábjegyzet, BALASSA Iván 1994. 6.

³⁶ GYÖRFFY György 1968. 52, 56.

³⁷ KOVÁCS Béla 1996. 18–21.

ba.³⁸⁾ Györffy György nem kívánt közreműködni a palóc-monográfiában, nem vállalta az eredetkérdés újbóli áttekintését. Bakó Ferenc azonban ragaszkodott a tárgykör szerepeltetéséhez, és először Barabás Jenőt beszélte rá a fejezet megírására, akinek hazánk korai nép- és településtörténete korábban sem volt kutatási területe. Ennek ellenére teljesítette vállalását, *A palóc eredet kérdése* című fejezete megjelent a monográfia első kötetében. A cikk végső konklúziója, hogy „a palócok egésze [...] nem eltérő eredetű a magyarokétól, ha a közjük települt török elemek külön színezetet, sőt nevet is adtak nekik...”³⁹⁾ Bakó Ferenc azonban elégedetlen volt ezzel a fejezettel, ezért maga is összefoglalta ismereteit és nézeteit *A palóc néprajzi csoport eredete, etnikai összetevői* címen.⁴⁰⁾ A fejezet megmutatja szerzője olvasottságát és forráskritikájának sajnálatos hiányát, amit leginkább jelez Beliczky újabb munkáinak kritikátlan, egyetértő idézése. (Egyetlen példa: a Vácduka helynév mint a Nagy-Morva Birodalomban megszervezett bolgár dukátus bizonyítéka!) Gunda Béla a fejezet eredményének nevezte a *boczen* népnév felfedezését.⁴¹⁾ A név olvasható Bél Mátyás Heves megyéről szóló, 1735-ben írott *Notitiájának* Soós Imre által fordított magyar nyelvű kiadásában (1968). Bakó felteszi, hogy a szóban a *besenyő* népnév eltorzult alakját kell látnunk, az etimológia részletes kifejtéséről azonban nincs tudomásunk. A palócok eredetének kérdésével foglalkozó két fejezet értékelésével a középkort kutató történészek – tudomásom szerint – nem foglalkoztak. Az érintett térség középkori és kora újkori település- és néptörténetének az eddiginél alaposabb feltárása elsősorban tőlük, történészekről várható.

Bakó Ferenc felfogása a Palócföld kiterjedéséről, körülhatárolásáról a „palóc-kutatás” évtizedeiben fokozatosan módosult, de még a záró kötetekben sem tudott konzekvens lenni a térség meghatározásában. A IV. kötetnek a kutatás eredményeit összegző fejezetében ugyan kinyilvánította, hogy „a népkulturális táj szerkezetének, felosztásának most következő felvázolása során [...] Paládi-Kovács Attila osztályozási rendszerét veszem alapul”, de a fejezethez tartozó II. térképvázlaton és annak magyarázatában felsorolta az északnyugati nyelvjáróterület távoli tájait, magyar népcsoportjait is (pl. a *hontiak*, az *alsó-Garam mentiek*, a *mátyusföldiek*, a *Zobor-aljiak* stb.).⁴²⁾ Valójában nem tudott elszakadni Viski 1938-ban közreadott tanulmányától, mely részint a dialektológia, részint a Malonyay-féle *Magyar népművészet* V. kötetének hatása alatt állt. Viski kritikus volt Pintér Sándor és mások műveivel, amikor leírta: „Azok a törekvések, amelyek a palócságot a hozzá tartozó községek elsorolásával pontosan körülhatárolják, nem vehetők komolyan. Ilyen megállapítás csak történeti-jogi, közjogi alapon lehetséges (jászkunok, őrségiek, székelyek, hajdúk).”⁴³⁾ Szkeptikusan nyilatkozott az etnikai csoportok határainak műveltségi javakkal történő kijelöléséről is: „A laikus egy-két ilyen jegyből – többnyire a

³⁸⁾ TÁLASI István. 1980. 221.; BAKÓ Ferenc 1989. I. 58–59.

³⁹⁾ BARABÁS Jenő 1989. I. 134. A megfogalmazás pontatlan. Valójában azt kívánta kifejezni, hogy eredetileg a „kun kinézetű” török elemre vonatkozott a szlávoktól származó *plavec* népnév, ami a magyarban formálódott *palócra*.

⁴⁰⁾ BAKÓ Ferenc 1989b.

⁴¹⁾ GUNDA Béla 1994. 8.

⁴²⁾ BAKÓ Ferenc 1989. IV. 879, 881.

⁴³⁾ VISKI Károly 1938. 19.

ruháztatiakból, nyelvjárásaikból – formál egy-egy etnikai csoportot.”⁴⁴ Szigorú sorai után ugyanott – meglepő engedékenységgel – a palócság határait egyszeriben a Vágig terjeszti ki, és Hont, Bars, Nyitra megye magyarságát is *palócnak*, *nyugati palócnak* nevezi.⁴⁵ Nem kétséges, hogy Fél Edit, Manga János, Bakó Ferenc és Gunda Béla is Viski nyomán nevezte palócnak Hont, Bars, Nyitra mellett Komárom és Esztergom megye általuk vizsgált magyar falvainak népét az 1940-es években közreadott publikációkban.

A nyelvész képzettségű Viski említett dolgozata a nyelvtudomány megrendelésére íródott, de akkoriban még a dialektológusok sem nevezték palócnak az egész „északnyugati nyelvjárás-területet”. Balassa József úttörő munkájában (1891) csupán a Heves, Gömör, Borsod, Nógrád és Hont megyében élő népet sorolta a „középső palóc nyelvjárás-vidékhez”. Györffy már 1921-ben érzékelt a palóc népcsoport területének fokozatos és önkényes kiterjesztését, Rámutatott, hogy az eredetileg nem terjedt tovább a Mátránál, „csak később tolták a tudósok tovább a palóc föld határait”. A „tudósok” esetenként amatőrök, művészek voltak, mint Malonyay munkatársai. Náluk olvasható, hogy a palócság északi határa a magyar–szlovák nyelvhatár, keleti határa a Bódva vagy talán inkább a Hernád vize, déli határa a Bükk és a Mátra előtere, de lenyúlik egészen Pestig, nyugaton pedig a Vág folyó jelöli ki a palócság határait.⁴⁶ Nyilvánvaló, hogy az északi magyar népterület túlnyomó részét és a Kisalföld jelentős hányadát képező tájak népcsoportjait nem vonhatjuk egybe sem a népesség eredetét, sem történeti együttélését, néphagyományait tekintve. A palócság, mint néprajzi csoport objektív tudományos megközelítését, határainak egy-két fonéma, nyelvjárási jelenség alapján történő, vég nélküli kiterjesztése aligha segíti elő.⁴⁷ Viski valójában az „északnyugati nyelvjárás-területet” nevezte el palócnak a korábban már említett két fonéma alapján, s ezzel a laikusok általa is kárhoztatott hibájába esett. Később Kálmán Béla egyetemi tankönyve kanonizálta a palóc név kiterjesztését az egész északnyugati nyelvjárás-területre. Imre Samu monográfiájában okkal merült fel, hogy a dialektológia szaknyelvében a *palóc* szót felváltsák a *fel-földi* jelzővel.⁴⁸

A szakirodalomban a korábbi tévedések hosszú életűek, a meggyökeresedett terminusok több nemzedéken át öröklődnek. A felföldi régióról, az északi magyar népterületről, a néptömbökről és a népcsoportokról, a kis- és nagyreliktumokról, a nép- és nyelv-szigetekről, enklávékról, kontaktzónákról, kulturális areáról, régióról, dialektusról, szórványokról, diaszpóráról stb. szóló tanítások azonban idővel majd csak átformálják a hazai népkutatás szakterminológiáját is.⁴⁹

⁴⁴ VISKI Károly 1938. 2.

⁴⁵ VISKI Károly 1938. 19.

⁴⁶ MALONYAY Dezső (szerk.) 1922. 9–10. Györffy Istvánhoz, Balassa Józsefhez lásd PALÁDI-KOVÁCS Attila 1989. I. 146–147.

⁴⁷ PALÁDI-KOVÁCS Attila 1968. 176–177.

⁴⁸ IMRE Samu 1971. 349.

⁴⁹ PALÁDI-KOVÁCS Attila 2011. 427–443, 679–702.

Irodalom

BAKÓ Ferenc

- 1979 Utószó. In: MANGA János: *Palócföld*. 307–311. Budapest, Gondolat Kiadó.
- 1980 A palóckutatás elvi és módszertani problémáiról. In: PALÁDI-KOVÁCS Attila (szerk.): *Néprajzi csoportok kutatási módszerei. Sárospatak, 1977. november 15–16. /Előmunkálatok a Magyarság Néprajzához, 7./* 130–138. Budapest, MTA Néprajzi Kutatócsoport.
- 1981 Az etnikai alcsoport kutatásának kérdései. Esettanulmány a keleti Tarna-völgy falvairól. *Agria. Az Egri Múzeum Évkönyve XVIII.* 243–290.
- 1987 *Palócföldi lakodalom*. Budapest, Gondolat Kiadó.
- 1989a A jelenkori palóckutatás szervezése és céljai. In: uő (szerk.): *Palócok I.* 29–49. Eger.
- 1989b A palóc néprajzi csoport eredete, etnikai összetevői. In: uő (szerk.): *Palócok I.* 53–111. Eger.
- 1989c A palóc etnikai és műveltségi csoport fő jellemzői. Összefoglalás. In: uő (szerk.): *Palócok IV.* 821–889. Eger.
- 1994 Szerkesztői tájékoztató. *Agria, Az Egri Múzeum Évkönyve XXIX–XXX.* 16–21.
- 1997 *Parád, palóc ház. /Tájak korok, múzeumok kiskönyvtára, 148./* Budapest, TKM Egyesület.

BAKÓ Ferenc (szerk.)

- 1968 *Módszerek és feladatok. Palóc tanácskozás Egerben, 1967. november 10–11.* Eger.

BALASSA Iván

- 1994 A palóc monográfia bemutatása elé. *Agria, Az Egri Múzeum Évkönyve XXIX–XXX.* 5–7.

BARABÁS Jenő

- 1968 A palócok etnikai és néprajzi vizsgálatának problémái. In: BAKÓ Ferenc (szerk.): *Módszerek és feladatok. Palóc tanácskozás Egerben, 1967. november 10–11. /Palóc kutatás. Módszertani Közlemények, 1./* 14–28. Eger.
- 1989 A palóc eredet kérdése. In: BAKÓ Ferenc (szerk.): *Palócok I.* 119–136. Eger.

DIÓSZEGI Vilmos

- 1968 A palóc etnokulturális csoport határa és kirajzásai. *Népi kultúra – népi társadalom I.* 217–251. Budapest.

GUNDA Béla

- 1994 A palóc monográfia. *Agria. Az Egri Múzeum Évkönyve XXIX–XXX.* 7–15.

GYÖRFFY György

- 1968 A palócok eredete, a palóc etnikum kialakulása. In: BAKÓ Ferenc (szerk.): *Módszerek és feladatok. Palóc tanácskozás Egerben, 1967. november 10–11. /Palóc kutatás. Módszertani Közlemények, 1./* 49–56. Eger.

HOFER Tamás

- 1980 A regionális tagoltság különböző megközelítési lehetőségeiről. In: PALÁDI-KOVÁCS Attila (szerk.): *Néprajzi csoportok kutatási módszerei. Sárospatak, 1977. november 15–16. /Előmunkálatok a Magyarság Néprajzához, 7./* 103–129. Budapest, MTA Néprajzi Kutatócsoport.

IKVAI Nándor

- 1977 A Börzsöny néprajza. *Studia Comitatus V.* Szentendre, Pest Megyei Múzeumok Igazgatósága.

IMRE Samu

- 1968 A palócok nyelvészeti kutatása. In: BAKÓ Ferenc (szerk.): *Módszerek és feladatok. Palóc tanácskozás Egerben 1967. november 10–11. /Palóc kutatás. Módszertani Közlemények, 1./* 61–69. Eger.
- 1971 *A mai magyar nyelvjáráskor rendszere*. Budapest, Akadémiai Kiadó.

- KOCSIS Gyula (összeáll.)
 é. n. [1970] *Bibliográfia a palócok kutatásához.* (Lezárva 1970 végén.) Eger.
- KOVÁCS Béla
 1996 *Bélapátfalva története.* Bélapátfalva.
- MANGA János
 1979 *Palócföld.* Budapest, Gondolat Kiadó.
- MARTIN György
 1980 Táncdialektusok és néprajzi csoportok. In: PALÁDI-KOVÁCS Attila (szerk.): *Néprajzi csoportok kutatási módszerei. Sárospatak, 1977. november 15–16.* /Előmunkálatok a Magyarság Néprajzához, 7./ 139–148. Budapest, MTA Néprajzi Kutatócsoport.
- ÖRSI Julianna
 1989 Házassági kapcsolatrendszer a palócoknál. In: BAKÓ Ferenc (szerk.): *Palócok*, II. 417–467. Eger.
- PALÁDI-KOVÁCS Attila
 1968 A barkó etnikai csoport. *Műveltség és Hagyomány* X. 175–218. Debrecen.
 1976 Egy népi teherhordó eszköz magyarországi elterjedtségének vizsgálata. Hátitárisznya a palócoknál a 19–20. században. *Az Egri Múzeum Évkönyve* XIV. 177–204. Eger.
 1982 *A Barkóság és népe.* Miskolc, Herman Ottó Múzeum.
 1989 A Palócföld kiterjedése. In: BAKÓ Ferenc (szerk.): *Palócok* I. 137–167. Eger.
 1994 A Felföld, mint kulturális régió. *Ethnographia* CV. 1–35.
 1994 Monográfia a palócokról és a népcsoportok kutatása. Zárszó. *Agria. Az Egri Múzeum Évkönyve* XXIX–XXX. 38–42.
 2011 Bevezetés. Felföld. In: PALÁDI-KOVÁCS Attila (főszerk.): *Magyar néprajz*. I. 1. *Táj, nép, történelem.* 427–443, 679–787. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- PALÁDI-KOVÁCS Attila (szerk.)
 1980 *Néprajzi csoportok kutatási módszerei. Sárospatak, 1977. november 15–16.* /Előmunkálatok a Magyarság Néprajzához, 7./ Budapest, MTA Néprajzi Kutatócsoport.
- PETERCSÁK Tivadar
 2002 Bakó Ferenc (1917–1998). In: BODÓ Sándor – VIGA Gyula (szerk.): *Magyar múzeumi arcképcsarnok.* Budapest, Pulszky Társaság – Tarsoly Kiadó.
- PINTÉR Sándor
 1880 *A palóczokról.* Budapest.
- REGULY Antal
 1975 *Palóc jegyzetei 1857.* Sajtó alá rendezte, jegyzetekkel ellátta SELMECZI KOVÁCS Attila. Eger.
- SCHWALM Edit, Cs.
 1981 A palóc lakodalmi kalács. *Ethnographia* XCII. 350–375.
 1982 A poszrik. Adatok a palóc poszrikos kendőhöz. In: BALASSA Iván – UJVÁRY Zoltán (szerk.): *Néprajzi tanulmányok Dankó Imre tiszteletére*, 453–476. Debrecen.
- TÁLASI István
 1980 Reflexiók és zárószó. In: PALÁDI-KOVÁCS Attila (szerk.): *Néprajzi csoportok kutatási módszerei. Sárospatak 1977. november 15–16.* /Előmunkálatok a Magyarság Néprajzához, 7./ 220–228. Budapest, MTA Néprajzi Kutatócsoport.
- VISKI Károly
 1938 *Etnikai csoportok, vidékek.* A magyar nyelvtudomány kézikönyve I. köt. 8. füzet. Budapest.

AZ ANYAGI KULTÚRA TÖRTÉNETE

Belényesy Márta (1921–2012) és a középkor anyagi kultúrája

Rövid pályakép

Belényesy Márta Magyarország középkori anyagi kultúrájának és gazdaságtörténetének egyik kiemelkedő kutatója. Nevét mégsem találjuk a lexikonokban, holott az 1947 és 1969 között eltelt bő két évtizedben mintegy félszáz szakcikke jelent meg hazai és külföldi folyóiratokban, nagy nemzetközi szerzőgárdát felvonultató, tekintélyes tanulmánykötetekben.

Debrecenben született 1921. március 8-án. Édesapja, dr. Belényesy Károly (1883–1958) földbirtokos és ügyvéd volt, Bajcsy Zsilinszky Endre őszinte híve. Felmenői apai és anyai ágon is Szabolcs, Bereg és Zemplén megye összehordó vidékein éltek és köznemesi birtokaikon gazdálkodtak. Apja 1939, a Kárpátalja visszacsatolása után megszervezte a helyi levéltárat, aminek előfeltétele volt, hogy egyéves gyakorlatot szerezzen hozzá a budapesti Országos Levéltárban. Belényesy Márta gyermekkorát a családi birtokon töltötte Barabás községben (Bereg m.). Elemi iskoláit magántanulóként végezte, vizsgáit minden esztendőben Debrecenben tette le. Gimnáziumi tanulmányait 1935–1939 között Nyíregyházán, a Geduly Henrik Evangélikus Gimnáziumban végezte. Gimnáziumi éve alatt Nyíregyházán lakott, és fizetős diák volt egy szállásadó tanárnő otthonában.

1939-ben néhány hónapot Debrecenben töltött a József Nádor Műszaki és Gazdaságtudományi Egyetemhez tartozó főiskolán. Tanulmányait azonban betegség miatt meg kellett szakítania. 1939–40-ben Bereg megye Magyarországhoz visszakerült területén egyházi műemlékeket, főként templomokat fényképezett és a református egyház tulajdonában álló textíliákat, cserép-, fajansz- és önedényeket rajzolta. Ezt a dokumentációt a Magyar Mezőgazdasági Múzeum őrzi Budapesten.

1941–1946 között egyetemi tanulmányait végezte a budapesti Pázmány Péter Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karán, ahol elsősorban történeti stúdiumokat hallgatott. Különösen vonzották Tompa Ferenc ősrégészeti és Viski Károly etnográfiai előadásai. Mindkét professzornak kedves tanítványa volt. Rendszeresen hallgatta Zichy István viselettörténeti előadásait. Diákként kapcsolódott be a falukutató mozgalomba, a Táj- és Népkutató Központ által szervezett terepmunkába. Kisgazdapárti édesapja, Bajcsy Zsilinszky Endre híve 1944-ben, a német megszállás és Budapest ostroma idején a fővárosban bujkált. Az antifasiszta mozgalomban Belényesy Márta is részt vett. Földeák Ferenc, zsidó származású katonaszökevény oldalán vett rész deportálásra ítélt zsidók megmentésére irányuló akciókban. Édesanyja Beregszászon maradt, de a szovjet katonaság 1944-ben kitelepítette otthonából. 1945-ben a Belényesy család anyagilag teljesen ellehetetlenült. Beiratkozását az utolsó egyetemi szemeszterre Viski Károly és felesége,

Kornstein Klára tette lehetővé azzal, hogy kifizette a beiratkozás díját, az esedékes tandíját. Ennek köszönhetően 1946-ban *summa cum laude* minősítéssel megszerezte bölcsész diplomáját a Pázmány Péter Tudományegyetemen. A háborút követő években Kiss Sándor munkatársaként kapcsolódott be a Parasztszövetség munkájába, csatlakozott a Független Ifjúság mozgalomhoz.

1946-ban kutatóként alkalmazták a korábban Teleki Pálról elnevezett, akkor már Kelet-Európai Tudományos Intézet Néptudományi Osztályára. 1947-ben bölcsészdoktori szigorlatot tett a budapesti egyetemen, 1948-ban pedig a Néptudományi Intézet kiadásában önálló könyvként megjelent bölcsészdoktori értekezése *Adatok a tanyakialakulás történetéhez* címen. 1948-ban házasságot kötött Maksay Ferenc történésszel, a kiváló levéltári kutatóval. 1949 augusztusában megszületett fiuk, Maksay Gábor. Belényesy Mártának 1949-ben sikerült áttelepítenie édesanyját Magyarországra az akkor már a Szovjetunióhoz tartozó Beregszászról, Kárpát-Ukrajnából. 1949 végén a Néptudományi Intézet miniszteri rendeletre jogutód nélkül megszűnt. Belényesy Márta elveszítette állását. (Formálisan az Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karának Ortutay Gyula vezetése alatt álló Néprajzi Intézetébe került.) Egy ideig mozi-pénztárosként dolgozott. Rákényszerült, hiszen szülei ellátásáról is neki kellett gondoskodnia. 1950-ben az Iparművészeti Múzeum restaurátor műhelyében alkalmazták, 1951-ben a Nemzeti Múzeum Történeti Múzeumában kapott régész–történész muzeológusi kinevezést. Papíron 1949. november 24. és 1951. május 9. között tudományos tisztviselő.

1951 döntő fordulatot hozott az életében, mert muzeológus státusban átkerült a budapesti Néprajzi Múzeumba, és megbízták az *Anyagi kultúránk a XV. században* címen kezdődő akadémiai tervmunka és a döntően levéltárosokból álló, a középkori latin iratanyagban otthonos kutatókból szervezett munkaközösség vezetésével. Ezt követően a kis kutatócsoport és Belényesy Márta sikeres levéltári forrásfeltárást végzett, és sorozatban jelentek meg a kutatási eredményeket közreadó újabb publikációi. 1954 és 1963 között a budapesti Néprajzi Múzeum főmunkatársa volt, a néprajz és az agrártörténet megbecsült kutatója. 1957-ben az MTA Agrártörténeti Bizottság egyik alapítója, első titkára, a frissen alapított *Agrártörténeti Szemle* szerkesztőbizottságának tagja. A történeti néprajz terén elért, nemzetközi figyelmet kiváltó eredményeit ismerte el Darvas József népművelési miniszter 1956 októberében, aki miniszteri dicséretben részesítette. 1960. április 4-én megkapta „A szocialista kultúráért” elnevezésű állami kitüntetést is.

Néprajzi munkásságának fontos eredményeként 1958-ban megjelent *Kultúra és tánc a bukovinai székhelyeknél* c. kötete a Magyar Néprajzi Társaság sorozatában, az Akadémiai Kiadó gondozásában. Ez a döntően terepmunkára alapozott mű az Ortutay kezdeményezése nyomán és támogatásával az 50-es években folyó „változásvizsgálatok”, a tolna-baranyai térségben a háború után letelepített székhelyek között végzett kutatások egyik jelentős hozadéka.

Gunda Bélával és Földes Lászlóval együtt szerkesztették azt a nemzetközi szerzőgárdát felvonultató nagy tanulmánykötetet, amit az Akadémiai Kiadó 1961-ben adott ki *Viehucht und Hirtenleben in Ostmitteleuropa* címen. A kötet a szerkesztők és a magyar néprajzi kutatások presztízsét világszerte megerősítette. Belényesy Márta 1959–1967 kö-

zött tagja volt az *Ethnographia* szerkesztőbizottságának is, ami jól jelezte a hazai néprajz szakon belüli megbecsültségét.

1963-ban a Néprajzi Múzeum kötelékéből áthelyezték az MTA 1962-ben alapított és az ELTE Folklore Tanszékére telepített Néprajzi Kutatócsoportjába. Tudományos munkatársi besorolásban vált akadémiai kutatóvá. Munkáltatója 1963. május 1. és 1966. március 15. között – nem egészen három éven át – Ortutay Gyula, illetve az MTA Nyelv- és Irodalomtudományok Osztálya volt. Publikációinak száma megcsappant, a zömmel folkloristákból álló csoportban Belényesy Márta nem igazán találta a helyét.

Molnár Erik igazgató hívására 1966-ban áthelyezték az MTA Történettudományi Kutatóintézetébe, ahol 1976. augusztus 31-ig, nyugdíjazásáig maradhatott. (Nyugdíjazás címén – fél éves felmondási idővel – bocsátották el a Történettudományi Kutatóintézetből.) Akkoriban már alig publikált. Magánéleti változások is megzavarták kutatói pályafutását. 1960-ban megismerkedett Lengyel József íróval, akihez az író 1975-ben bekövetkezett haláláig szoros barátság fűzte. 1968–69-ben Lengyel József megbízásából tematikailag feldolgozta az író 1955–1969 között keletkezett naplófeljegyzéseit. 1988. szeptember 11-én a Magyar Rádió *Gondolat-jel* c. műsorában tette szóvá, hogy az író hagyatékának gondozását vállaló kuratórium Lengyel József akaratával egészen ellentétes módon működött. 1989-ben pedig a Magyar Írószövetséghez fordult, és kérte a Lengyel-hagyaték sorsának kivizsgálását.

Nyugdíjazását követően egy fél évig a Nagytétényi úti SKÁLA Szövetkezeti Áruház képesítés nélküli, nyugdíjas eladója volt a Háziipar- és Népművészet Osztályon. Mint-hogy nyugdíjából megélni nem tudott, 1977–1987 között órabéres takarítónőként vállalt munkát, olykor magánlakásokban is. 1989-ben Soros-alapítványi ösztöndíjban részesült. 1991-ben Göncz Árpád köztársasági elnökhöz fordult, és méltányossági alapon nyugdíjrendezést, kárpótlást kért. 1992-ben Göncz Árpád közbenjárása nyomán Belényesy Márta nyugdíját méltányosságból megemelték.

2008. október 30-án az ELTE Tanácsától átvette a doktorálásának 60 éves évfordulója alkalmából neki adományozott Gyémántdiplomát. 2009. május 28-án megjelent a Magyar Néprajzi Társaság éves közgyűlésén, és átvette az 55 éves tagságát elismerő emléklapot. 2009–2010 folyamán az „Anyagi kultúránk a XV. században” címen az 1950-es évek első felében végzett tervmunka jegyzeteit, adatanyagát átadta a Magyar Mezőgazdasági Múzeumnak megőrzésre és további hasznosításra.

2010–2011 folyamán két, kizárólag német nyelven megjelent tanulmányának magyar nyelven fogalmazott gépiratát és agrártörténeti publikációinak különnyomatait megküldte e sorok írójának, kérve azok újbóli megjelentetését. A *Fejezetek a középkori anyagi kultúra történetéből* I. kötetének (L'Harmattan, 2011) megjelenését még megélhette, szerzői példányait átvehette. A 2012-ben megjelent II. kötet munkálatairól tudott, de azt már nem vehette a kezébe. 2012. április 21-én hunyt el Budapesten.

Belényesy Márta Magyarország középkori anyagi műveltségének nemzetközi mércével mérve is jeles kutatója. Elsőként állapította meg, hogy a 14–15. századi magyar agrárgazdaság egy szinten állt a nyugat-európai királyságokéval. A háromnyomásos határhasználat

fejlett földművelési rendszere és a háromszori szántás elterjedése a 14. században több vidék (Kisalföld, Mezőföld) magyar jobbágyságát gabonafelesleghez juttatta és árutermelővé tette. Az Alföldön a városfejlődés és a mezővárosi polgárosulás a marhakivitel konjunktúrájának volt köszönhető. Kialakult a magyar tőzsérség és a 15. századra az Alföld az építő- és a lakáskultúrában is az ország legfejlettebb térségei közé tartozott. A kerített települések, a telek és a magányos telepek típusának vizsgálatában úttörőnek bizonyult. A *prédium* fogalmát ugyan tévesen kapcsolta össze az újkor magyar tanyarendszerével, de azzal is inspirálta Szabó Istvánnak és Maksay Ferencnek a középkori magyar falu és településrend meg-rajzolására irányuló kutatásait. A történeti néprajzi és az agrártörténeti kutatásoknak új lendületet adott a „sui generis” módszer alkalmazásával. Az európai kutatásnak is példát mutatott a tervszerűen végzett, nagy léptékű történeti-néprajzi kutatás, a kiterjedt archívális adatbázis kiépítése, a történeti és a néprajzi ismeretek komplex hasznosítása terén.

*Belényesy Márta tanulmányai
a középkori magyar állattartó kultúráról*

Alább tárgyalt négy írása teljes keresztmetszetet nyújt a hazai állattartás, pásztorkodás, a közlekedésben, szállításban és az ekés földművelésben alkalmazott haszonállatok tartásának középkori állapotáról.

Az állattartás a 14. században Magyarországon (Néprajzi Értesítő 1956. 23–59.) Belényesy Márta első kísérlete volt a tárgykör áttekintésére. A teljes 14. századi okleveles anyagra és egyéb forrásokra (szókincs, ikonográfia) alapozott, a korszak állattartását rendszerben ismertető tanulmány. Előbb az állatfajtákat, az állattartás ágazatait tekinti át, majd a már akkor meglevő két-három tartásmódot ismerteti. Rámutat, hogy a korábbi szilajtartás mellett a 14. században jelentősen növekszik a félszilaj tartásmód, és létezik már az istállós tartás is. Tanulságosan mutatja ki az állatok nem és kor szerinti megnevezéseiből kiindulva a tartásmódoknak azokat a vonásait, amelyek a terminológia differenciáltságát szükségessé tették. A háziállatok fajtaválasztékáról éppúgy tüzetes leírást ad ez a dolgozat, mint a tartás egyéb feltételeiről. Az állatfajták haszonvételének elemzése után az egész éves, illetve a tavasztól őszi legeltető tartásmód részletes bemutatása következik: pl. legelő, legelőjog, Szent György havi kihajtás, a legelők típusai, a jóság fajták szerinti elkülönítése a legelőn, a *telek* és a *járás* fogalma, a parlag és az ugarlegelő hasznosítása stb. A beszorulás időpontját csak hozzávetőlegesen tudja megállapítani. A sertések téli makkoltatását az ország sok részén gyakorolják, a nagyjóság szilaj teletetésére főként az Alföldről vannak adatai. Behatóan foglalkozik a pásztorepítmények formáival (akol, kosár); leírja a pásztorok szállását, felszerelését, ruházatát; stb. Kitér az istállós tartásmód térhódítására, a takarmányozás és az irtásokon, tisztásokon létesített szállások, *lázok* mint szénacsinaló, takarmánytároló és jóságteletető helyek szerepére. Ezzel kapcsolatban említi a szénagazdálkodás eszközeit, az állattartás teletető építményeit (csűr, ól, istálló). A dolgozat végén részletesen szól az állattartás nagytáji sajátosságairól, az Alföld, a Felföld és Erdély eltérő vonásairól.

Felteszi, hogy a magyar parasztságnak a 14. században kialakult egy olyan polgárosuló felső rétege, mely az élőállatok és egyes állati termékek (pl. marhabőr, faggyú) piaci értékesítésére törekedett, és azokból igen jelentős bevételre tett szert. Ezzel a fejlett állatkereskedelemmel, állatkivittel magyarázható, hogy az Alföld a 15. századra az ország legfejlettebb területei közé tartozott. A középkor végén elpusztult falvak tárgyi hagyatéka az Alföld lakosságának már ezt a magas életszínvonalát tükrözi vissza. A nyugati állatkivitelben Pest, Esztergom mellett nagy szerepük volt Sopron polgárainak is, akik szintén jelentős ló- és szarvasmarha-kereskedést űztek. Bécsújhely városa már a 14. század elején vámmentes ló- és szarvasmarhavásárt engedélyezett a magyaroknak. Ez a fajta városfejlődés és mezővárosi polgárosodás kétségtelenül a marhakivitel konjunktúrájának volt köszönhető. A növekvő állatkereskedelem előmozdította a polgárosodást. „A fejlett állatkereskedelemmel magyarázható tehát – írja Belényesy –, hogy az Alföld a 15. századra kulturálisan az ország legfejlettebb területei közé tartozott.” Mindez kihatott más országrészek városfejlődésére is. A mezővárosok paraszti sorból kikerült gazdái kezükbe vették a kereskedelmet, és kialakult belőlük a magyar tőzsérség. E tőzsér réteg soraiban azonban mindig voltak németek és szlávok is. Létszámát tekintve is megnövekedett a pásztorréteg, miközben kivált belőle a jószágot külföldi vásárokra terelgető hajcsárok, hajtók, hajdúk népes csapata. A jószágkivitel fellendítette az útvonalak csomópontjában elhelyezkedő városok (Szeged, Pest, Vác, Székesfehérvár, Győr) meg az országhatárok közelében fekvő vámhelyek, kiviteli kapuk (Sopron, Légrád, Pozsony, Nagyszombat) forgalmát is.

A ló becse a középkorban. Egy XV. századi végrendelet tanulmányai c. adatközléséből (*Ethnographia*, 1957. 337–342.) kitűnik, hogy a hagyatékból szereplő lovak többsége méneseből származik, és az úri birtok is a szilaj, a rideg tartásmódot követte. Az archív forrás megörököltette a lótenyésztés korabeli terminológiáját, pl. a lószínek neveit, az életkor és az állapot megnevezésére szolgáló szavakat, a lótartás szokásait. Lovait a végrendelező csupa nemesi jogállású személyre testálta. A kúriai cselédek, pásztorok többnyire ökröt, tehenet kaptak róluk is megemlékező uruktól.

Az Állattartás és pásztorkodás a 14–15. században Magyarországon c. tanulmány csak 2011-ben jelent meg először magyar nyelven. Eredetileg *Viehzzucht und Hirtenwesen in Ungarn im 14. und 15. Jahrhundert* címen látott napvilágot a *Viehzzucht und Hirtenleben in Ostmitteleuropa* címet viselő nemzetközi tanulmánykötetben, melyet Földes László szerkesztett, Belényesy Márta és Gunda Béla hathatós közreműködésével (Budapest, 1961. 13–82.). Ez a dolgozat a Szerző 1956-ban magyarul megjelent cikkének, *Az állattartás a XIV. században Magyarországon*-nak erősen kibővített, átdolgozott változata. A mintegy 30%-os bővülést jelzi a dolgozat német címének két új eleme, nevezetesen a „pásztorkodás” és a „15. század” hangsúlyos említése. Jelentősen bővült a sok-sok adatot tartalmazó filológiai apparátus is. A cikk 1956-ban magyarul közreadott első változatához 218, a kibővített német nyelvű dolgozathoz 325 lábjegyzet tartozik. A bővülést nem csupán a pásztorélet és a 15. század adatainak bőségebb felvonultatása idézte elő. Számos új forrással, új adattal és felvetett kérdéssel gazdagodott az előzménynek tekintett cikkben tárgyalt témák, tematikus részletek bemutatása is.

Belényesy ebben a dolgozatában a korábbinál jóval több figyelmet fordít a „pásztorrend” szerveződésére, a pásztornépek, népcsoportok jelentőségére, életformájuk, kulturális sajátásaik jellemzésére. Bővebben ismerteti a legelőn emelt pásztorepítményeket, rámutat a pásztoroknak a falusi földművesekétől eltérő viseletére, öltözködésének speciális darabjaira. Az Alföld pusztai legeltető pásztoreletének kapcsán kiemeli a 13. században betelepült nomád kunok és a jászok jelentőségét a pásztorelet keleti hozadékának alakulásában. Foglalkozik a mezei szállásoknak, az alföldi *tugurium*oknak mint a pusztai állattartás tartozékainak kérdésével. Tárgyalja a székely nagyállattartás sajátosságait, különös tekintettel az ökor- és loádóra, a székely lófajtára és az ottani hegyi lótartás hírnevére.

A vlach jog és a magashegyi vándorló kisállattartás (juh- és kecsketartás) megjelenésével kapcsolatban leszögezi, hogy a vlach-jogon élőkben nem az etnikumot, hanem a sajátos foglalkozású, életformájú emberek csoportját kell látni. Ismerteti a nyári (havasi) és a téli (vizenyős síksági) legelők váltásán alapuló transhumance lényegét. A hegyi juhtartók korábbi nomadizálását lezáró megtelepülés vezetett el a transzhumáló pásztorkodáshoz, mely a nyájak és pásztoraik vándorlását jelenti csupán, nem pedig az egész népcsoport (öreg, nők, gyermekek) vándorlását. A juh- és kecsketartó hegyi lakosok között is kialakult a késő középkorban a pásztor foglalkozásra szakosodott férfiak rétege.

Az Alföldön ugyancsak a 14–15. században alakult ki a külső, pusztai szállások rendszere, a fizetett pásztorok, illetve a jószágot a távoli vásárookra hajtó *hajcsárok*, *hajdúk* rétege. Mindez a növekvő marhaexporttal, az állatkereskedelemmel összefüggésben ment végbe a késő középkor századaiban. Az Alföldön a fejlődő mezővárosok, a gazdag parasztság pusztabérlői képezték a marhakivitel alapját.

Ez a tanulmány a korábbi, 1956-os cikknél bővebben, részletesebben szól a széna- és rétgazdálkodás, a takarmánygyűjtés és a tároló építmények, az ólak és istállók, a téli takarmányozás, az istállózó állattartás tárgyköreiről is. A két dolgozat egyező részleteit itt szükségtelen említeni. Talán a fent említett példák meggyőzik az olvasót arról, hogy az átfedések ellenére is érdemes mindkettőt együtt megjelentetnünk a középkori magyar állattartás történeti néprajzát bemutató kötetben.

A teleknagyság és igaerő a paraszti üzemben Magyarországon a 14–15. században c. tanulmány is német nyelven jelent meg először a Földes László által szerkesztett *Viehwirtschaft und Hirtenkultur* kötetben *Hufengröße und Zugtierbestand der bäuerlichen Betriebe in Ungarn im 14.-15. Jahrhundert* címen (Budapest, 1969. 460–502.). Ennek a dolgozatnak nincs közvetlen magyar nyelvű változata, csupán egyes adatai ismerősek a Szerző egyik korábbi publikációjából: *A földművelés fejlődésének alapvető kérdései a XIV. században*, II. rész (*Ethnographia*, 1955. 57–97.). Az *aratrum* fogalmára, a középkori eketársulásokra és szántásra vonatkozó hazai hivatkozások főként erre a magyar nyelvű cikkére történtek, a *Viehwirtschaft*-kötetnek a téma teljes kifejtését tartalmazó német nyelvű dolgozatát kevesebben forgatták. Bevezetőjében a középkori jobbágygazdaság társadalomgazdasági szerkezetét vizsgálja, melyet alapvetően az egy-egy családi gazdaságra jutó szántóföldek nagysága és a paraszti üzemhez tartozó állatállomány, közelebbről az igaerő mennyisége határozott meg. Belényesy a jobbágytelek, a paraszti üzem méretét kívánta megállapítani, azt az egységet, mely megfelelt a családi gazdaság működésének, földművelő képessé-

gének, és amely után részesedett a falu határából, közösen hasznosított egyéb lehetőségeiből (rét, legelő, erdő). Majd azt vizsgálja, hogy a különböző telekkategóriák szántófölddel való ellátottsága hogyan alakult a 14–15. században. Azt a kettősséget igyekezett érzékeltetni, amit a népesség számának változása, növekedése és a telek (*sessio*) osztódása folytán előállt és a parasztság elszegényedését idézte elő. Hangsúlyozza, hogy a telekállományba tartozó földek csökkenése nem feltétlen velejárója a parasztság elszegényedésének. Esetenként kifejezheti, motiválhatja a földművelés termelékenységének növekedését. Hozzájárulhat a földművelés hatékonyságának növekedéséhez, a határhasználati rendszerek megváltozásához is. Erre példa a „nehéz ekék” terjedése és a háromnyomásos művelési rendszer megjelenése a 14. században. Nyílt lehetőség a szántóföldek bővítésére is, például erdőirtások, gyepfeltörések révén, puszták bérlésével stb.

Ezt követően tér rá a paraszti igaerő kérdéskörére, mely a szilárd telekrendszerben éppúgy meghatározó jelentőségű volt, mint a földközösség viszonyai között. Arra keresi a választ, hogy mi indokolja a közös szántás, az ekeközösség létezését, melyet egyes külföldi szerzők a földközösséggel szoktak kapcsolatba hozni. Felsorakoztatja az eketársulások magyarországi adatait, és bizonyítja, hogy azok a 11. századtól kezdve jelentős szerepet töltek be a paraszti gazdálkodásban. Az európai párhuzamokat is bemutatva tér rá a kor nehéz ekéjének igaerő-szükségletére, és vizsgálja a telkes jobbágyság állatállományának alakulását. Miután tisztázta az *aratrum* fogalmát, mely az ekét és az egy eke által egy nap alatt felszántható földterület egységét egyaránt jelentette, leszögezte: „Az ekeadományozások nagy száma a korai időktől kezdve azt mutatja, hogy a nyolc ökörről vontatott, úgynevezett nehéz eke nem tartozott a közönséges és gyakori munkaeszközök közé.” Megállapítja, hogy az ekéhez szükséges nyolc ökör kevés jobbágygazdaságban állt rendelkezésre. Szükség volt arra, hogy ketten-hárman álljanak össze, fogják össze ökreiket, és közösen szántsanak. Nyolc ökörről történő szántáshoz legalább három emberre volt szükség.

Így válik érthetővé, hogy a földesúri szolgáltatások megállapításánál a 14. századtól kezdve szórványosan, a 15. századtól fogva pedig egyre erőteljesebben már nem a telket, hanem az ekét, azaz az igaerőt vették alapul. A késő középkori jobbágygazdaság tehetőségéhez az igaerő száma mellett az ekével való ellátottság is hozzájárult. Ezt főként az ekevas és más vasalkatrészének (pl. csoroszlya) magas költsége indokolja. Mindezek együttesen játszottak közre az eketársulások létrejöttében. Belényesy megkülönbözteti a tartós és az időszakos, alkalmi társulások formáit. Vizsgálja az elvégzendő munkából való részesedés szabályait, és kiemeli azokat a tényezőket, melyek tájanként eltérő módon határozták meg az eketársulások létrejöttét. A közösen végzett szántás, az iga- vagy munkaközösség népi neve a 13–15. században – egyes szórványos adatok szerint – *eneu*, *enő* lehetett. Ennek a szónak az eredetét, magyarázatát nem ismerjük. A 16. század elején új elnevezés tűnt fel, a *cimbora*, melynek jelentését ma is megértjük.

Belényesy Márta munkásságának értékét a tanulmányok első közlésének éveiben a hazai néprajzkutatók közül nem sokan ismerték fel. E kevesek egyike volt Vargyas Lajos, aki klasszikus népballadáink középkori történetének feltárásával foglalkozott akkoriban.

Vargyas Lajos *Miért és hogyan történelmi tudomány a néprajz?* c. dolgozatában (*Néprajzi Értesítő*, 1961. 5–20.) a „sui generis” történelmi módszer alkalmazására Belényesy Márta

középkori kutatásait és a munkaközössége által feltárt 13–16. századi forrásanyagot említi, mint „egész Európában egyetlen” példát a tervszerűen végzett nagyméretű történeti-néprajzi kutatásra. Arra a kérdésre, hogy „mennyiben nevezhető mindez néprajznak”, Vargyas – az elméleti tisztázás érdekében – alapos választ ad. „Eldönti a kérdést már maga az a tény – írja –, hogy ennek az anyagnak a feltárásához és feldolgozásához szükséges a magyar és európai recens néprajzi anyag és a rávonatkozó néprajzi irodalom ismerete, tehát néprajzi anyagismeret és iskolázottság. Hiszen itt nem közvetlen források állnak rendelkezésünkre, amelyek valamely néprajzi jelenséget írnak le, hanem közvetett források: egy határjárás birtok-adományozáskor, vagy egy legendarészlet, ahol mellékelesen emlitenek egy munkaeszközt vagy házrészletet stb. – s ezeket nemcsak értékelni, de már meglátni is, és megérteni a benne rejlő néprajzi vonatkozás mibenlétét, csak az képes, aki ismeri a »jelen« néprajzi jelenségeit, amit parasztságunk körében még láthatunk, vagy más népeknél, leírásokból ismerünk.”

Belényesy Márta maradandó kutatási eredményeket ért el. A magyar agrárgazdaság és agrártársadalom történetének általa vizsgált tárgykörei iránt a medievisztika minden területén van érdeklődés napjainkban is.

Belényesy Márta írásai a földműves kultúra középkori történetéről

A középkori Magyarország anyagi kultúrája köréből írott tanulmányainak újabb kötete 2012-ben a „földművelés” alá vonható magyar nyelven közreadott írásait foglalta magában. Az eredetileg folyóiratokban megjelent nyolc dolgozat felöleli a hazai agrikultúra legfontosabb kérdésköreit a talaj művelésbe vételének, feltörésének módozatain elkezdve a határhasználat és a művelési rendszerek történeti változásán át az agrotechnika, az eszközkészlet bemutatásáig, az árutermelő gabonatermesztés megjelenéséig, a szőlőművelés táji körzeteinek kialakulásáig és a borfelesleg értékesítéséig. A tanulmányok zöme az *Anyagi kultúránk a XV. században* c. tervmunka keretében készült, melynek forrásbázisát jeles történészekből, levéltári kutatókból álló munkaközösség hozta létre. A kötetben olvasható cikkek az 1954–1964 közötti évtizedben váltak először publikussá az *Ethnographia*, a *Századok*, a *Néprajzi Értesítő* és az *Agrártörténeti Szemle* hasábjain.

Egy-egy résztémáról az eltérő helyen és időben megjelent közleményekben találunk ismétléseket. Cikksorozat esetén az ismétlés megbocsátható, sőt aligha elkerülhető. Különösen a kötet elején álló, csaknem azonos címen megjelent, de akkoriban meglehetősen elkülönült szakok számára íródott két összefoglaló tanulmányban észlelhető számos átfedés és ismétlés. A *földművelés fejlődésének alapvető kérdései a XIV. században* eredetileg az *Ethnographia* számára íródott. Terjedelme miatt a dolgozat első felét a lap 1954. évi, második felét az 1955. évi kötetében közölték. A tanulmány négy alfejezetre tagolódik:

I. Az agrártechnika-kutatás eddigi eredményeinek, módszereinek rövid összefoglalása.

II. A föld feltörésének különféle módjai.

III. A föld művelési rendszere.

IV. A határhasználat jogi rendszere.

V. A paraszti gazdaság szántóföld-tartozéka és az eketársulás kérdése.

Ezek közül a II–IV. alfejezet bármelyike önálló dolgozatnak is beillene.

Kutatástörténeti bevezetőjében Belényesi leszögezi, hogy „nem elegendő csupán a forrásanyag gondos feltárása és összegyűjtése, hanem nyelvészeti és néprajzi vizsgálatuk is szükséges. Az oklevelek látszólag holt anyaga az élő nyelv, a néprajz által vizsgált szó-készlet segítségével szólaltatható meg.” Annak okát, hogy „középkori gazdaságtörténetünk néprajzi módszere a történettudományban alig talált méltánylásra”, elsősorban az említett szaktudományok elszigetelt fejlődésében látja. Korábbi kutatásaira is visszautalva tárgyalja a művelésbe vont földek kijelölését, termővé tételének eljárásait, a magyar *telek* szó etimológiájának tárgytörténeti hátterét. Behatóan vizsgálja az erdőkből foglalt irtásföldek kérdését, a vad növényzet kiirtásának különböző technikáit, a talaj feltörésének, megművelésének eszközanyagát, amit 14–15. századi magyar eke- és ekevas-ábrázolásokkal illusztrál. Nem feledkezik meg a szántáshoz szükséges vonójószágok, az igaerő biztosításáról, számáról, összetételéről sem. A határhasználat, a művelési rendszerek latin megnevezéseit nem minden esetben lehet biztonsággal értelmezni, magyar kifejezéseknek megfeleltetni. A *terra fimata et campestris* nagy valószínűséggel a parlagrendszer megnevezésére szolgált, a *terra fimata vulgo telek* az „örökszántó” megfelelője lehetett. (Egy helyen tévesen kapcsolja össze a *parlagot* a nyomásos rendszerrel, de a következő mondatban már helyesen vonja oda az *ugar* fogalmát.)

A termőföld művelési rendszere, a két- és háromnyomásos talajváltó határhasználat, a *permanens* egymezőző földhasználat, a parlagrendszer, az erdő- és szántóföldváltó művelésmód, az irtásgazdálkodás stb. kérdéseire öt-tíz év múltán újra visszatért önálló tanulmányok formájában. Egyes részleteket – önmagát is korrigálva – a korábbinál bővebb adatolással, újabb források bevonásával világított meg. Az itt közölt tanulmányok sora együttesen fogja át a középkori földművelő gazdaság problematikáját.

A *Századok* 1956. évi kötetében megjelent dolgozat, *A földművelés Magyarországon a XIV. században*, mintegy folytatása az *Ethnographiában* előbb közölt kétrészes tanulmánynak, és elsősorban az agrotechnika fejlettségét, a mezőgazdasági szerszámkészlet, az eszközellátottság színvonalát, a növényi kultúrák elterjedtségét, ágazati arányait vizsgálja. Végig a klasszikus tárgyi néprajz tematikai keretei között mozog, figyelmét a munkaeszközök formájára, a forrásokban megtalált latin és magyar terminusokra, a munkafolyamatokra, eljárásmódokra irányozza. A tárgyi ellátottság vázolása mellett főként az ekék formáira, a szántás, vetés, aratás, hordás, szemnyerés, gabonátárolás módjainak, az eszköztípusok rendjének a megállapítására törekszik. Megkísérli a gabonafélék és egyéb növényi kultúrák (hüvelyesek, káposzta, tök, kender, len stb.) jelentőségét megállapítani, a munkaeszközök, technikák kialakulását, történetét és földrajzi elterjedtségét rekonstruálni. Több olyan kérdést vet fel, mint a *horreum*, szérű és csűr vagy a nyomtatás és cséplés, illetve a gabona tárolása földbe ástott vermekben, hombárnak, szuszéknak nevezett ládafélékben, amelyek a későbbi évtizedek során önálló tárgymonográfiákban nyertek alapos, történeti-néprajzi megvilágítást (lásd Hoffmann Tamás, Füzes Endre idetartozó könyveit). Rámutat a készletezett gabona esetenként feltűnően magas mennyiségére. Például egy jobbágy-árva ingó javai között mintegy 68 mázsa gabonát írtak össze a

15. század elején (60 köből búza, 36 köből árpa és 13 kepe rozs). Azon a vidéken (Bodrogköz, Zemplén m.) 1418-ban 12 hold szántóföld tartozott egy-egy jobbágytelekhez. Mindez arra vall, hogy a gabona az Alföld északi, keleti peremén is az árutermelés és –forgalom része volt már abban az időben.

Belényesy hangsúlyozza, hogy az árutermelés a „paraszi életigények” növekedésére, az életmód és a fogyasztás változására is kihatott. Említi, hogy a 14. században jelenik meg a külső helyiségből fűthető szemes kályha a falvak módosabb jobbágyainál, és vele a füstöt elvezető kémény is terjedőben van az Alföld és a Kisalföld gabonatermelő vidékein. Ez onnan tudható, hogy e században tiltják meg először a jobbágnak a gyúlékony, fonott kémények építését. Sajnálhatjuk, hogy a Szerzőnek a középkori lakásberendezés, viselet, táplálkozás összefoglaló elemzésére a későbbi években már nem nyílt lehetősége.

A kötet tanulmányai közül az 1957-ben közölt *Néhány szó az erdő- és szántóföldváltó gazdálkodás magyarországi formájáról* szóló – a többitől eltérően – viszonylag kevés középkori forrást használ, annál több újkori adalékot és recens néprajzi leírást. Jelentőségét az égetéses erdőirtás és a talajváltó gazdálkodás sajátos rendszerének felismerése, bemutatása adja meg. Kimondja, hogy a középkorban az égetéses irtás megszokott eljárás volt a Kárpát-medence hegy- és dombvidékein; az erdős, cserjés, nádas területek bevonása a földművelésbe ezen a módon történt. Rámutat, hogy az égetés volt a bevett módja a vizegyűjtő rétek, kaszálók, legelők talajjavításának is. Kézírtos néprajzi dolgozatok nyomán részletesen elemzi a fenyőöveget (pl. Őrség) váltógazdálkodásának ciklusát, egy-két évtizedes folyamatát, azaz az égetéssel végződő irtás, a szántás-vetés, a legeltetés, majd az újraerdősülés egymást követő fázisait.

Az Őrségi irtásföldek, parlagok és talajjavítási módok kapcsán említhette volna Imre Samunak *A felsőőri földművelés* c. monográfiáját (Debrecen, 1941), amiből megismerhető az erdei falevél hasznosításának módja az almózás, a trágyakezelés munkálataiban. Általános volt ez a gyakorlat a Felföld és Erdély tájain is, különösen a bükkösök és fenyvesek szalmában szűkölködő övezetében. Belényesy nyomdokain haladva előbb Hoffmann Tamás,¹ majd Takács Lajos mélyítette el a hazai irtásgazdálkodás ismeretét, eljutva a teljes körű feldolgozásig.²

Ebben a tanulmányban sem hiányzik az európai kitekintés, a közép- és észak-európai párhuzamok jelzése. Hivatkozik Georg Hanssen tézisére (1880), miszerint északon a vad talajváltó (*Feldgrasswirtschaft*) a legrégebb földhasználati rendszer, amit Albert Hömberg vitat (1938), minthogy felfogása szerint az „állandó szántóföldi rendszer” (*Dauernfeldwirtschaft*) megelőzte azt. Úgy gondolja, hogy a szántó- és erdőváltó rendszer (*Feldwaldwirtschaft*) csupán kiegészítette azt a faluhatárok távoli részein. A dán Axel Steensberg adattára (1955) már a világ minden tájékáról tartalmazott égetéses irtásra vonatkozó adatokat. Ismeretes, hogy a trópusi övezetek őserdeit a 20. század második felében is

¹ Egy palóc falu földművelő technikájának néhány jellegzetessége a századforduló tájékán. *Ethnographia*, 1956. 536–561.

² *Egy irtásfalú földművelése*. Budapest, 1976; *Irtásgazdálkodásunk emlékei. Irtásföldek, irtásmódok*. Budapest, 1980.

ezekkel a módszerekkel irtották, s ezekről az eljárásokról (*shifting cultivation*), munkaeszközökről a kortárs kulturális és gazdaságantropológia is értékes kötetekben számolt be.³

A *Talajmegmunkálás Szolnok-Doboka, Kolozs, Torda és Alsó-Fehér megyében a XV. században* címen 1958-ban közölt tanulmány egy 1461-ben keletkezett erdélyi adójegyzékben említett szolgáltatás, az ekével (*aratro*) és a vassal (*ferro*) végzendő szántás latin terminusaiból kiindulva világítja meg a csoroszlyával, kormánnyal, taligával ellátott kerülőeke, azaz aszimmetrikus ekevassal szántó nehéz ágyeke és a könnyű, a szimmetrikus vassal felszerelt talajtúró eke 15. századi használatát. Az ún. *túróeke* 19. századi formáit, neveit svéd és osztrák (stájer, karintiai) analógiák (Arl, Riss) és középkori magyar ekeábrázolások (Csetnek, Székelyderzs, Zenthei-címer) alapján értelmezi. A tárgyi néprajz klasszikus módszerével elemzi a két eketípus szerkezeti felépítését és a velük végzett talajművelés eltérő vonásait. Rámutat, hogy a túróeke (Arl) az irtásföldek jellegzetes eszköze volt a Mura felső vízvidékén a 19. századig, s használatos volt Nyugat-Dunántúl és Erdély középkori irtásföldjeinek megművelésében is. Erre az eszközre mutat a *ferro* (*ferrum*) megnevezés a vizsgált 15. századi írott forrásban.

Egy másik jellegzetes forráscsoport, a 14–15. századból nagy számban fennmaradt határjárások egyike szolgált alapul a középkori kerített települések típusának és a határhasználat rendjének megvilágításához (*Kerített település és gazdálkodás kapcsolata néhány zalai irtásos falunál egy 1460-as határjárás alapján*). Az 1958-ban közölt rövid tanulmány jóval megelőzte Szabó István *A középkori magyar falu* (1969), illetve Maksay Ferenc *A magyar falu középkori településrendje* (1971) címen megjelent nevezetes monográfiáját. A maga idejében úttörésnek számított a középkori településtörténet vizsgálatában.

Az irtásokon vagy tisztásokon épült zalai falvak telekrendje, alaprajzi formája nem minden esetben tisztázható pontosan Homokkomár(om) és a forrásban szereplő másik hat-hét falu esetében. A szántók egyik része közvetlen folytatását képezi a lakótelkeknek, másik része a falutól távol, a rétek és erdők között alkot összefüggő határrészeket. A határjárás megszilárdult személynév- és dűlőnév-rendszert örökít meg és az egyéni birtoklás túlsúlyát mutatja, különösen a rétek, kaszálók, szőlők vonatkozásában. A vizsgált falvak esetében a földközösségnek csupán halvány nyomai mutatkoznak, ami az irtásgazdálkodással függhet össze. A falukerítés és a szántók, kaszálók kerítései nem annyira a falu, mint inkább a mezők védelmét szolgálták a szertejáró s talán felügyelet nélkül legelő állatok kártételeivel szemben.

Belényesy archív forrásának értelmezéséhez gazdag adattárat használ recens hazai néprajzi gyűjtések, közlések nyomán. Ezúttal sem feledkezik meg a rendelkezésére álló német és skandináv párhuzamok felhasználásáról, az európai kitekintésről. Adalékait főként G. Hanssen összefoglaló művéből meríti. Egy helyen az irtásrétek, kaszálók nevéként a *prédium* szót említi. Emlékeztetünk rá, hogy néhány évvel később Szabó István *A prédium* c. nagy tanulmánya e szó fogalmi hátterét pontosan tisztázta és a kérdést végleg lezárta (*Agrártörténeti Szemle*, 1963).

³ Pl. D. Freeman: *Report on the Iban*. London, 1970.

A földhasználati rendszerek hazai (és európai) történetébe vezeti be az olvasót A *parlagrendszer XV. századi kiterjedése Magyarországon* c. tanulmány (1964), melyet a tárgykör kutatásában úttörő Georg Hanssen⁴ és az *Annales*t alapító Marc Bloch⁵ méltatásával indít. Hiszen Bloch amellett, hogy ismerteti a földhasználat típusos formáit, rendszereit, azok elterjedtségét és a kapcsolatos agrártechnikák történetét, mindezzel párhuzamosan vizsgálja, sőt megalapozza a falusi társadalom struktúrájáról alkotott képet is. Belényesi joggal kifogásolja, hogy az európai földhasználati rendszerek történetében némely szerzők aránytalanul nagy jelentőséget tulajdonítanak a két- és háromnyomásos határhasználatnak. Ezek jelentősége azonban – véleménye szerint – „korántsem lehetett olyan nagy, mint amit az irodalom tulajdonít neki”. Hanssen a parlagoló talajváltó rendszert Észak-Európa uralkodó földhasználati módjának nevezte a két- és háromnyomásos határhasználat kialakulását megelőző századokban. A parlagolást a legtöbb kutató a füves mezőségek földhasználati metódusnak tartja, holott még a 18. században is megszokott gyakorlat volt a nyugat-európai hegységek, erdőségek térségében is (Alpok, Pireneusok, Ardennek, Vogézek stb.). Magyarország 15. századi történetében négy földhasználati rendszert különböztet meg: 1. frissen feltört legelők, rétek, erdők; 2. rendszeresen parlagolt földek; 3. permanens egymező földhasználat; 4. két- és háromnyomásos fordulókat alkalmazó, azaz *nyomásokra* felosztott határhasználat.

A földhasználati rendszerek és a tulajdonlás, például a földközösség, összefüggéseit csupán elvétve érinti. Több figyelmet szentel a földművelés kultúrájának, technikáinak (pl. égetéses irtás eljárásai), munkaeszközeinek, a *gyepszegés* és az *imes-szántás* mibenlétének, a nyomásos és a parlagoló rendszer területi és időbeni elterjedtségének. Belényesi felfogása szerint a parlagrendszer kialakulását és fennmaradását a talaj termőképességének fenntartása, illetve visszaállítása és az állattartás takarmányigényének kielégítése, az eke alól kivont parlagföld legeltetése és kaszálása indokolta.

Az európai agrártörténet régi vitakérdéséhez kapcsolódik A *permanens egymező földhasználat és a két- és háromnyomásos rendszer kialakulása Magyarországon a középkorban* c. terjedelmes tanulmány is (1960). Előre bocsátja, hogy a két- és háromnyomásos rendszer elterjedtsége korántsem volt olyan nagy, mint amit a szakirodalom tulajdonít neki. A kétfordulós rendszer Dél-Európát, a háromfordulós Közép- és Észak-Európát jellemezte a 19–20. század fordulójáig. Előbbi az antik Róma szerzőinél is felbukkan már, utóbbi létezését még a 9–10. századot illetően sem lehet bizonyítani. Valószínűleg megelőzte a parlagoló, legelőváltó rendszer és az irtásgazdálkodás. Az égetéses irtás Észak- és Közép-Európa hegy- és dombvidékein, erdős tájain a késő középkor, sőt az újkor századaiban sem volt ritkaság.

A permanens egymező földhasználat gyakorlatát Belényesi a 14–15. századi határjárásokban *tornuk*, *tarnok*, *tanorok* néven, sok vidéken – leghatározottabban az északkeleti vármegyékben – felbukkanó földek létezésében látja. Forrásai szerint olyan földeket neveztek így, melyek a beltelek közelében vagy annak a falukerítésen kívüli folytatásá-

⁴ Zur Geschichte der Feldsystems in Deutschland. Agrarhistorische Abhandlungen. Leipzig, 1880.

⁵ Les caractères originaux de l'histoire rural française. Oslo, 1931.

ban terültek el. Láthatóan nem tartoztak a közös birtoklású földek közé, s a telekhez hasonlóan magántulajdonnak számítottak. Az ilyen folytonosan művelt parcellákat állandó határjelekkel, helyenként töviskerítéssel különítették el az összes magán- és közös birtoklású földterülettől. Nem tartoztak a külső szántóföldek nyomásos művelési kényszerébe, nem érvényesült rajtuk a faluközösség legeltetési joga sem.

Magyarországon a 14. század közepe táján átalakulás következett be a határhasználatban: a talajváltó parlagolást fokozatosan felváltotta az örökszántók évente forduló két- és háromnyomásos rendszere, a mindössze egy évig pihentetett, legeltetett földek ugároló rendszere. Az egykorú forrásokban használatos *calcatura* pontos magyar megfelelője a *nyomás*. Háromfordulós határhasználat esetén az őszi vetéseknek szánt határrészt, az *ugart* három, szántással, a tavaszi vetéseknek rendelt földeket, a *tarlót* legfeljebb két szántással készítették elő a vetéshez. A két- és háromfordulós határhasználat előnye a hosszabb távra megállapított vetésforgó és a legeltetés rendjének szabályozásában és az évente elérhető gabonatermés jelentős megnövekedésében mutatható ki. A kétnyomásos rendszer kedvezett a legeltető állattartásnak, a háromfordulós a gabonatermesztésnek. Előbbit sok helyen megkövetelte a sovány, agyagos földek gyakoribb pihentetése, trágyázása is. (Ez magyarázza fennmaradását Erdély legtöbb táján a 20. század derekáig, szinte napjainkig.)

Belényesy felteszi, hogy az *ugar* háromszori megszántása a kora újkorban terjedt el, és sok helyen még a 16. század elején is elfogadható volt a kétszeri szántása. A gondosabb talajművelésre, háromszori szántásra való áttérés Magyarország nyugati részein (Kisalföld és dunántúli, felföldi folyóvölgyek) valószínűleg a 13. században történt és a 14. században már megszokott volt az ugar háromszori szántása őszi vetés alá. A háromnyomásos határhasználat igen fejlett földművelési rendszerének és a háromszori szántásnak a magyarországi térhódítása a 14. században a jobbágyságot sok vidéken juttatta gabonafeltesleghez és tette árutermelővé. Szerzőnk ennek a cikknek a végén nem mondja ki, de mi levonhatjuk azt a következtetést, hogy a 14–15. századi magyar agrárgazdaság a szántóföldeken is „egy szinten állt a nyugat-európai királyságokéval”.

Szőlő- és gyümölcstermesztésünk a XIV. században címen 1955-ben közölt dolgozatát Belényesy Márta részletnek szánta egy készülő nagyobb agrotechnikai tanulmányhoz, mely a 14. századi magyar parasztság történetével, anyagi kultúrájával foglalkozó munkaközösség keretében készült. Talán ezért kezdte a következő mondattal: „Az eke mellett a kapa volt az a fontos munkaeszköz, amely a szorgos paraszti kézben a vadon terméketlen tájat elsődrendű termőterületté alakította át.” Megállapítja, hogy a szőlőültetésre előkészített föld értéke a 14. század folyamán már kétszerese volt a gabonát termő föld értékének. Közleménye 15–16. századi képes ábrázolások felhasználásával mutatja be a metszőkések, a mustnyeréshez szolgáló taposókádak használatát, a szőlőművelés tavaszi munkálatait, a szőlőszüret és a mustnyerés eszközeit. Körvonalazza a történeti Magyarország szőlőtermesztésének a 14. században kibontakozó körzeteit. A Dunántúl középső és déli részein a paraszti, Pozsony, Sopron, Moson városai körül a jellegében ettől elütő polgári szőlő- és borvidék volt kialakulóban. Előbbit többek között a taposókád, a külterületi pince, utóbbit a borsajtó és a városi házhoz kapcsolódó pince jellemezte. A pozsonyi, soproni német városok borkivitele a 14. században már a szerémségi boréval vetekedett.

Akkoriban még csak alakulóban volt az északi hegláb szőlő- és gyümölcstermesztése, külön úton járt Erdély és alföldi peremvidékének szőlőkultúrája. A szőlőültetvények magánbirtoklása, adásvétele, öröklése, a szabad szőlőszedés lehetősége vezetett a távol élő birtokosok, az extraneusok megjelenéséhez a szőlőhegyeken, ami bizonyára hozzájárult a bér munka elterjedéséhez a szőlőművelésben.

Belényesy Márta ebben a dolgozatában behatóan vizsgálja a gyümölcstermesztés jellegét, ágazatait, termőfajait is. Szól egyes gyümölcsfajták fájának nagyobb folyók mentén és a déli napozású heglábakon kialakult ligeteiről, a körülkerített *hortusok* jelentőségéről, földrajzi elterjedtségéről. Végül cáfolja a kitűnő Rapaics Raymund azon feltevését, miszerint a 14. század előtt Magyarországon a gyümölcsfák csupán vadon nőttek, azok egyes ligeteit eredeti helyükön kerítették körbe és vették birtokba a nagyobb urak. Belényesy archív forrásai azonban arra utalnak, hogy a lakóházak közelében, a beltelek végében fekvő gyümölcsösök plántálás útján kerültek oda, és a nemesítésükre is volt már némi törekvés.

A földművességről szóló tanulmányok gyűjteménye összességében azt igazolja, hogy a magyar parasztság a 14–15. században – a Nyugat-Európával lényegében még párhuzamos agrárfejlődés korában – megmutatta agrártermelői és kulturális felkészültségét.

Míthogy Belényesy Márta válogatott műveinek jegyzéke az előző gyűjteményes kötetben jelent meg,⁶ itt kell felhívunk az olvasó figyelmét arra, hogy az ottani publikációjegyzék is felsorol négyet a földművelő gazdasággal foglalkozó, idegen nyelven (németül, franciául) megjelent dolgozatai közül. Ezek az *Acta Ethnographica* 1955., 1956., 1957. és 1967. évi köteteiben láttak napvilágot. Néhány e tárgyhoz tartozó közleménye azonban olyan külföldi folyóiratokban lelhető fel, amelyekre az említett jegyzék nem volt tekintettel.

(2011, 2012)

⁶ *Fejezetek a középkori anyagi kultúra történetéből*, I. /Documentatio Ethnographica, 26./ Budapest, 2011.

K. Csilléry Klára életműve a magyar néprajztudományban

Merész dolog egy tudósi életművet átfogóan értékelni néhány évvel a pálya lezárulása után. Igaz, hogy a jelentős eredményeket érzékelik már a kortársak, a pályatársak is, akik évfordulós köszöntések, tudományos minősítések, kinevezéseket megelőző mérlegelések, szakvélemények formájában többnyire meg is fogalmazzák értékelő véleményüket. A sírbeszédeket mondó és a nekrológokat író barátok, kollégák azonban olykor tévednek, s elfogultan ítélnék. Tévedéseinket csak az idő világíthatja meg, s abban reménykedhetünk, hogy az évtizedekkel utánunk következő nemzedékek majd elfogulatlanul fogják kezelni a szóban forgó életművet. Nagy elődeink, mint Herman Ottó, Jankó János, Bátty Zsigmond, Györffy István és társaik tudósi teljesítményét, jelentőségét hatvan vagy száz év múltán, ma már talán világosabban, letisztultabban látjuk, mint akár Ortutayék nemzedéke láthatta az 1930-as években.

Tekintetbe véve az emlékülésekre készülő előadások műfaji kötöttségeit és buktatóit, nem tegnap írt értékelést, hanem a Tudományos Minősítő Bizottság felkérésére készült régebbi véleményt kívánok ismertetni. Ez a szöveg 1991. október 2-án született, apropója pedig dr. K. Csilléry Klára D.Sc. – közismert nevén „nagydoktori” – pályázatának elbírálása volt. Referálnom kellett az életművet, melyről a jelölt életrajza, addigi publikációinak jegyzéke, a mellékelt különnyomatai és a kéziratban megkapott tézisei nyomán kellett véleményt formálnom. „Tézises védés” esetén a TMB, az MTA szakmailag illetékes osztályai és bizottságai (esetünkben a Nyelv- és Irodalomtudományok Osztálya s annak Néprajzi Bizottsága) nagyítóval vizsgálták, már-már „röntgenezték” a benyújtott téziseket, s nagyon alapos referátumokat, bizottsági állásfoglalásokat vártak a bírálati folyamat összes résztvevőjétől. K. Csilléry Klára „nagydoktori tézisei” rövidesen nyomtatásban is megjelentek az akkor 70 esztendő szerző tiszteletére *Bútorművesség, lakáskultúra, népművészet* címen.¹ Az említett kötet egyben felöleli a *Barokk a magyar népművészetben* c. konferencia előadásait. Ez a sikeres konferencia és a megelőző „barokk kiállítás” szorosán kötődött Csilléry Klára személyéhez, mint az Hofer Tamás köszöntőjében is olvasható a kötet élén.

Most tehát rátérek az életműről 1991-ben készült referátum ismertetésére. (Az alábbiakban betűhíven közlöm az eredeti szöveget, elhagyások és utólagos betoldások nélkül!)

¹ Elolvasható a *Néprajzi Értesítő* 75. kötetében, Budapest, 2003.

V é l e m é n y
Dr. K. Csilléry Klára doktori pályázatáról
(Bútorművesség – lakáskultúra – népművészet)

Csilléry Klára „Bútorművesség – lakáskultúra – népművészet” címen és 47 oldalon foglalta össze tudományos munkásságának legfontosabb eredményeit. Téziseihez csatolta irodalmi munkásságának jegyzékét (15 oldalon). Csilléry 1947-ben kezdte néprajzi kutatómunkáját, amikor megbízták a Néprajzi Múzeum Bútorgyűjteményének kezelésével, s amikor megjelent első tudományos közleménye. A Képzőművészeti Főiskola rajztanári szaka után 1950-ben az ELTE-n szerzett néprajz – újkori művészettörténet muzeológusi diplomát. Több mint négy évtizedes munkássága a címben jelzett három nagy tematikához kapcsolódva egyre jelentősebb eredményeket mutatott fel. Szemléletére a pálya elején különösen Palotay Gertrúd tárgyszeretete és Tálasi István történelem-felfogása hatott. A Néprajzi Múzeum igen felkészült munkatársai, különösen Fél Edit és Kresz Mária, tárgytörténeti felfogásukkal, a népművészetet tág európai horizontba helyező vizsgálataikkal járultak hozzá Csilléry látásmódjának, munkamódszerének továbbfejlődéséhez.

Korán megismerte a nemzetközi kutatás példaadó eredményeit, amelyek a magyar parasztbútorok, a bútorművesség és a népművészet elmélyült kutatására ösztönözték. Suzanne Tardieu könyve a francia parasztbútorokról (1950), Axel Steensberg munkája a dán bútorművességről (1949), és Gustav Ränk kötete az északi, főként skandináv és finnugor népek lakáskultúrájáról, térbeosztásáról (1949–51) évtizedekre szóló programot, inspiráló példát mutattak a nemzetközi kutatás számára. Szerepük volt abban, hogy Csilléry Klára egy életre eljegyezze magát a népi bútorkultúra kutatásával. Ma már az ő munkássága örvend olyan megbecsültségnek itthon és az európai etnológiában, mint az említett nagyok könyvei. Csilléry Klára filológiai felkészültsége, a népi bútorművészetet történeti fejlődésében felfogó szemlélete, a rokontudományok anyagában és módszerében való jártassága megmutatkozott már az első nagyszabású tanulmányában, amit „Az ácsolt láda” címen 1951-ben közölt az MTA II. Osztályának Közleményei. Már akkor tisztázta a középkori bútorkészítés technikáját, szerkesztési elveit. Rámutatott – főként ikonográfiai és nyelvtörténeti adalékok alapján – az ácsolt bútorok archaikus rétegének kontinentális elterjedtségére, ókori előzményeire, a technikák és formák terjedését elősegítő interetnikus kapcsolatokra stb. Számos alapozó tanulmány után, melyekben bemutatta a különböző bútorfélék történeti alakulásmenetét, különösen annak korai szakaszait és jellemző tárgyait (pl. asztalszék, ácsolt ágy, bölcső), 1970-ben megvédte kandidátusi értekezését, amit *A magyar népi lakáskultúra kialakulásának kezdetei* címen nyújtott be. Értekezésében a finnugor – ugor kori kezdetektől a középkor végéig követi népünk bútorkészletének, lakásmódjának fejlődését. Ez a nemzetközi tudományosságban is egyedülálló néprajzi monográfia főként összehasonlító néprajzi módszert használva, a nyelvtörténet, a régészet és más tudományágak eredményére is építve jutott el a magyar őstörténet és a mediavisztika számára fontos felismerésekhez. Az értekezés gazdag illusztrációval, ikonográfiai dokumentációval jelent meg 1982-ben az Akadémiai Kiadónál.

Csilléry jelentősen elmélyítette a népi építőkultúra archaikus rétegeire, korai szakaszaira irányuló kutatást is. „A magyar kúpos kunyhó” és „Az Árpád kori veremház üllő-

gödre...” címen megjelent tanulmánya² komplex módon, az összes bevonható forrás alapján mérlegeli az ősi hajlékok kérdéskörét és jut el szilárd, megalapozott következtetéseikig. Forrásismerete és az elhamarkodott, tetszetős hipotézisektől való tartózkodása példamutató. Eredményeire a magyar őstörténet, a középkori régészet, s általában a művelődéstörténet kutatói bizton építhetnek.

A kandidátusi fokozat megszerzése óta eltelt két évtizedben Csilléry Klára – mint publikációjegyzéke is bizonyítja – igen aktívan és eredményesen folytatta kutatómunkáját. Munkásságának egyik vonulata a népi bútorművesség hazai központjait, regionális, lokális stílusait, piackörzeteit tárta fel. A *Magyar Néprajzi Lexikon*ban (közel 200 szócikkben) egyenként bemutatta az összes lényeges bútorműves központunkat, majd nagyobb tanulmányt szentelt számos bútorfestő, bútorműves stíluskörzetnek (pl. Mezőkövesd 1975, Hódmezővásárhely 1973, Harta 1982–1987, Komáromról több dolgozat). Úttörő jelentőségű az a két nagyszabású tanulmány is, amit nagyobb régiók, vidékek, nevezetesen a Felföld, illetve Csongrád megye bútorművességéről közölt.³ Ezen lokális, regionális tanulmányaira alapozva írhatta meg a *Magyar Néprajz* c. kézikönyv számára a *Bútorművességet* bemutató nagylélegzetű összefoglalást.⁴

Csilléry Klára vérbeli kutatóalkat, akinek minden előadása, minden közleménye új kérdésfelvetést és eredeti választ tartalmaz. Méltán keltett nemzetközi figyelmet és aratott általános elismerést a datált népi bútorok kvantitatív elemzését megkísérlő kutatásaival. Grafikonon ábrázolta, hogy a 18–19. század folyamán milyen mértékben került évszám a különböző eredetű, készítésű bútorfélékre. Ez az elemzés francia és északnémet összehasonlításokra adott lehetőséget, s nagyban hozzájárult a történeti folyamatok kontinentális áttekintéséhez.

Bravúros az a nyomozása is, amivel a csuklós támlájú pad kialakulását és diffúzióját tisztázta. A Németalföldön a 15. században létrejött bútorféle nagy kerülővel, Lengyelországon keresztül jutott el hozzánk a 17. század végén és vált a városlakó polgárság kedvelt ülőbútorává. Jó példa arra, hogy az újkori népi műveltségbe a nyugati vívmányok nem kizárólag az ún. „bécsi kapun” jutottak be. (A „bécsi kapu” elmélet hívei a 20. század felében főként germanisták, irodalomtörténészek között voltak találhatók, pl. Pukánszky Béla és tanítványai.)

Ugyanakkor azt is mutatja, hogy Csilléry Klára nem áll meg a formák, technikák tisztázásánál, a kultúrhistóriai értékű tárgytörténetnél. Számos dolgozatában kifejezetten a lakáskultúra társadalmi meghatározottságát, szociális rétegződését vizsgálta. Ezen eredményei szintén nemzetközi figyelmet keltettek (vö. *Ethnologia Europaea*, 1985).

Kiteljesedett az elmúlt két évtizedben a magyar népművészet feltárására irányuló kutatómunkája is. Számos tárgytípusról, díszítő technikáról, korábban észre sem vett jelenségről közölt felfedezés értékű dokumentációt, elemző tanulmányt. Legjelentősebb eredményének az újkori magyar népművészet történeti korszakolásáról szóló elgondolásait vélem. Az 1970-es években javasolt periodizációját a legújabb kutatások is alátámasztják. Jelentősége messze túlnő a tárgyalgó népművészet, s a hozzákapcsolódó kézmű-

² Mindkettő *Néprajzi Értesítő*, 1970. évi kötet.

³ *Palócok* III. Eger, 1989, illetve a *Megyék népművészete* c. sorozat Csongrád megyei kötete.

⁴ Domonkos Ottó (főszerk.): III., *Kézművesség* című kötet. Budapest, 1991.

vesség területén. Hozzájárul egész népi kultúránk, művelődéstörténetünk korszakhatárainak, történeti fordulóinak pontosabb megismeréséhez.

Csilléry Klára mindig aktívan részt vett a tudományos közéletben. E helyen feladatvállalásainak felsorolására sem merek vállalkozni. Egy évtizeden keresztül vezette a szentendrei Szabadtéri Néprajzi Múzeum tudományos osztályát, több mint tíz éve elnöke már a Néprajzi Társaság Anyagi Kultúra szakosztályának és tagja az *Ethnographia* szerkesztő bizottságának. A Képzőművészeti Főiskola tanáraként legalább tíz éve adja elő népművészeti kollégiumait, amelyeket az ELTE néprajz szakos hallgatói is rendszeresen látogatnak. Hosszú éveken át ellátta a vidéki múzeumok, néprajzi gyűjtemények szakmai felügyeletét. Minden munkáját önzetlenül, a kollégákat, a fiatal munkatársakat inspirálva végzi. A TMB gyakran kéri fel opponensnek, s a bírált értékezekről tanulmány értékű véleményeket szokott benyújtani. Tudományos eredményeit sok-sok gyakorlati feladat, múzeumi munka mellett érte el. Fáradhatatlan volt kora ifjúsága óta a terepmunkában, a gyűjteménygyarapításban, s nagy kedvvel, lelkesedéssel rendezte meg nagysikerű népművészeti kiállításait. Ezek az események mind a tudomány, mind a közművelődés számára gyümölcsözőnek bizonyultak.

Csilléry Klára a magyar néprajztudomány európai rangú, nagyformátumú egyénisége. Imponáló szakirodalmi munkássága mellett említhetném, hogy nemzetközi konferenciák, szemináriumok rendszeres előadója, külföldi meghívásainak nem győz eleget tenni. Olyan tudós, aki életművével, tudományos eredményeivel vitathatatlanul rászolgált az akadémiai doktori fokozatra. Ezért meggyőződéssel és igen melegen támogatom benyújtott pályázatát, s javaslom a minősítési eljárás mielőbbi megindítását.

Budapest, 1991. október 2.

Paládi-Kovács Attila
a történettudományok (néprajz) doktora

Mondanom sem kell, hogy a Tudományos Minősítő Bizottság megítélte Csilléry Klára számára a történettudomány (néprajz) doktora fokozatot, s Ő változatlan lendülettel folytatta a kutatást, a tanítást a következő évtizedben is. Jómagam pedig újraolvasván saját soraimat, ma sem találok értéktételeimet se elfogultnak, se megalapozatlannak.

Bővíteni, kiegészíteni vég nélkül lehet egy előadást – az idő és a megengedett terjedelem függvényében –, de a lényeg változatlan marad. Ma már a lezárt életműről szólván nagy biztonsággal állapíthatjuk meg, hogy annak eredményei korszakos jelentőségűek a magyar művelődéstörténet s azon belül a néprajztudomány számára. Csilléry azon tudósok egyike a 20. században, akik európai horizontot fogtak át saját kutatásaikban, azaz a legnagyobbakkal említhető együtt. Érdemes itt felidézni Hofer Tamás értékelő szavait: „Társadalmilag, földrajzilag, történetileg a látókör ilyen kiszélesítése azzal járt, hogy halhatatlanul kibővült a figyelembe vehető források köre. Csilléry Klára a néprajzi kutatói mesterség tökéletesítésében [...] senki más által el nem ért igényességet vezetett be az elrejtett történeti adatok, középkori költeményekben rejlő utalások, távoli múzeumokban őrzött régészeti leletek, nyelvi vonatkozások föltárásában, forráskritikai elemzésé-

ben, történeti értelmezésében. Az igényesség mellett arra a tudományos etikára is érdemes figyelni, amely kalandos következtetésekkel szemben, de olykor saját korábbi megállapításainak korrekciójában is következetesen érvényesült.”⁵ Ehhez hozzáteszi még, hogy ahhoz a második világháború alatt és után induló, tárgyakat kutató nemzedékhez tartozott, amely a tematikus specializálódás révén – s tegyük hozzá, a rokon tudományok eredményeit is felhasználva – igen nagymértékben elmélyítette egy-egy tárgykör ismeretét s ennek révén a magyar népi kultúra (főként az anyagi műveltség) történeti alakulásának összképét.

Összehasonlító történeti néprajzot művelt, amelyben helye volt az antikvitásnak s a középkor tárgyi kultúrájának éppúgy, mint a 19–20. századi magyar faluénak. Néprajzi, technikatörténeti vizsgálatait anyagát beható nyelvtörténeti, szótörténeti elemzésekkel és ikonográfiai segédlettel, bőséges dokumentációval szolgáltatta meg. „Képtörténeti” felkészültsége, ikonográfiai tárgyi tudása a néprajz hazai és európai művelői körében is egészen egyedülállónak mondható. Érdekelte a gyakorlat, a bútorkészítő parasztok, pásztorok s még inkább a céhes mesterségek örökségét is folytató ácsok, asztalosok tudása. (Például a Tatán 1982-ben rendezett *Ethnographia Pannonica* konferencia szüneteiben és kirándulásán folyton egy osztrák asztalossal konzultált, akit a bécsi professzor Gaál Károly szervezett be a feleségével egyetemben.)

Csilléry Klára vállalta a tudományos jellegű vitákat, a felismert igazságok s a valószínűsíthető hipotézisek védelmét. Emlékezetes vitát folytatott a kercaszomori ácsolt ágy kormeghatározásának kérdéséről Cs. Sebestyén Károllyal, majd az Árpád-kori veremház ülgödréről Endrei Walterrel. Köztudott, hogy a bútorművességről és a magyar lakáskultúráról halmozódó ismereteinket, a tárgykör néprajzi kutatását Bátky Zsigmond és Cs. Sebestyén Károly vitái alapozták meg. Az említettek igen felkészült kutatói voltak az európai tárgyi műveltség történetének, a technikatörténet különböző korszakainak. Felkészültnek kellett lennie annak is, aki szellemi társuk, vitapartnerük, és kutatásaik kritikus folytatója kívánt lenni.

Csilléry Klára nem csupán a Bátkyék által vitatott kérdések többségét zárta le, s juttat el előtte soha meg nem fogalmazott kérdések megoldásáig, de évtizedekre való feladatlistát is összeállított. Az elvégzendő feladatok többségét a határon túli magyar bútorkészítő központok, háziipari és céhes hagyományok feltárásában jelölte meg. Ezekhez kívánt tanítványokat nevelni, s melegen támogatta a bútor- és lakáskultúra iránt érdeklődő fiatal kutatókat. Az utódok is jól tudják, hogy ehhez a kutatási problematikához Csilléry Klára életművének megismerése, kérdéseinek megértése és az övéhez hasonló felkészültség megszerzése révén juthatnak el. (Ez utóbbi többeket elriasztott a feladattól már eddig is!) Mi, akik Őt személyesen ismerhettük, előadásait hallgathattuk és műveit forgathattuk, mindnyájan tudjuk, s szívünkkel is érezzük, hogy munkássága a magyar népi lakáskultúra, a bútorművesség s a tárgyalkotó népművészet területén örökre megkerülhetetlen marad.

(2005)

⁵ Hofer Tamás: Csilléry Klára köszöntése. *Néprajzi Értesítő*, 1993. 6.

Hoffmann Tamás emlékezete (1931. május 29. – 2007. december 31.)

2007. december 31-én budapesti lakásában váratlanul elhunyt Hoffmann Tamás, a Néprajzi Múzeum nyugalmazott főigazgatója, az ELTE Tárgyi Néprajzi Tanszékének egykori tanára. Az utóbbi években már többször rájlesztett családjára és megmaradt barátaira egy-egy váratlan „bevonulásával” a budai Kútvölgyi-kórházba. Szíve időnként rendetlenkedett – pár éve már beültetett ritmusszabályozóra szorult –, hirtelen távozása mégis váratlanul érte barátait, egykori munkatársait. A ritkuló személyes találkozások és telefonbeszélgetések alkalmával nem az egészségi állapotáról, hanem legújabb olvasmányairól és felismeréséről, folyamatban levő munkáiról számolt be, s minden alkalommal szót ejtettünk az *Európai parasztok* trilógiájának készülő, megírt, de egyelőre kéziratban (pontosabban szövegszerkesztőjében) heverő harmadik kötetéről.

2007 októberének egyik borús, esős délutánján vittem el hozzá *Ipari táj. Bányák, gyárak, műhelyek népe a 19–20. században* címen megjelent művet, s mutattam meg benne felmenőinek, a Stájerlak-Aninán bányászkodó Hoffmann családnak a nemesi címerét. Történész-levéltáros barátja, Maksay Ferenc jóvoltából régen ismerte a családi címet, s egyszer meg is mutatta, milyen nagy becsben tartja a színes fénymásolatot. (Ugyanis az óbudai lakótelepi lakás mellékhelyiségében, az ajtó belső oldalára ragasztotta fel!) Német származású ősei, a szászka- és ruszkabányai nemes Hoffmannok, a Bányászból előbb Szabadkára kerültek, onnan menekültek Budapestre az első világháborút követő összeomlás idején. Édesanyja családja a Losonc-vidéki uradalmakban kertészkedett, és az Ipoly melléki Terbelédről menekült a fővárosba. Szülei már Pesten ismerkedtek meg, s a vagonlakás után az Augusztá-telepen letek végül otthonra. A Budapesten 1931. május 29-én született Hoffmann Tamás gyermekként ismerte meg a városi nyomort, s csupán szülei elbeszéléséből értesült arról, hogy családja Trianon előtt jobb napokat élt meg, mint ők az 1930–40-es években. Kisdiákként a Soli Deo Gloria szervezésében jutott el először magyar falvakba, majd Balatonszárszóra, ahol 1943-ban – már nyiladozó értelemmel – hallgathatta Erdei Ferenc, Németh László és a többi előadó kiutkereső és a magyarság esélyeit latolgató előadásait a háborút követő időkre nézve. Egyik 2000-ben megjelent esszéjében így vallott akkori eszmélkedéséről: „Számomra máig hatóan az ott [falukutató kirándulásokon] látott szegénység lett a magyarságélmény, s nem az etnikai hovatartozás szerinti... Ezért lettem etnográfus... Ez foglalkoztatott pályámon is, és távol tartott azoktól, akik bokáztak, hejehujáztak és szépelegtek, – meg főleg magyarkodtak. Azóta jóval többen lettek, miközben a szakmában, merthogy a tudomány mégiscsak előbbre tart, szerencsére múltfélben van a divatjuk.”

Hoffmann Tamáshoz az ELTE muzeológia–néprajz szakán előbb egyetemi hallgató-

ként (1949–1954), majd az MTA Tudományos Minősítő Bizottságának aspiránsaként is (1954–1957) Tálasi István személye és történeti néprajzi látásmódja állt legközelebb. Neki biztosan szerepe volt abban, hogy a sok irányban nyitott szemmel tájékozódó fiatalember érdeklődése az agrártörténet és az agrár-etnográfia felé fordult. A gabonaneműek nyomtatásának témájához készített kérdőívvel és Tálasi figyelmétől kísérvé az 1950-es évek derekán igen kiterjedt terepmunkát folytatott a magyar nyelvterület sok-sok pontján (kiemelten Dél-Szlovákiában), s néhány előtanulmányt követően¹ írta és védte meg kandidátusi értekezését. Ez a nagy tematikus monográfiája 1963-ban jelent meg nyomtatásban.² A földművelés, a kultúrtáj kiterjesztése, a termőföldek bővítésének lehetőségei, technikai módzatai fiatal kora óta foglalkoztatták. Ennek is köszönhető az a főként terepmunkára, néprajzi megfigyelésekre, dokumentációra alapozott tanulmánya, melyet a Heves megyei Istenmezeje irtásgazdálkodásának szentelt (*Ethnographia*, 1956). A paraszti munkával, az üzemszervezetek történeti formáival és változásával, a feudális kori agro- és zootechnikával, a magyar agrárfejlődés sajátásaival, a magyar tanyai üzemmóddal és a különböző rurális településformák történeti kérdéseivel foglalkozó írásait gyűjtötte össze következő kötetében. Ezek között több olyan esszé is található, melyet előbb a *Valóság* című folyóiratban közölt.³

Ez az egyenes vonalúnak, töretlennek látszó pálya 1956-ban és azt követően kis híján megbicsaklott. Erről ma keveset tudhatunk. Egy napilapban megjelent nekrológban olvasható: „az 1956-os forradalom időlegesen megtöri pályáját. Amikor azonban megtörténik a Kádár-rendszer konszolidációja, belép az MSZMP-be, 1989-ben pedig az MSZP-be.”⁴ Régi barátai, egyetemista évfolyamtársai közül egyesek (így Szépe György) tudni vélik, hogy a forradalom napjaiban Hoffmann Tamás Király Béla (a Nemzetőrség főparancsnoka) fegyveres kísérője volt.

A pálya további alakulásában meghatározó jelentősége volt annak, hogy igen fiatalon, 1958-ban lett az MTA Agrártörténeti Bizottságának titkára, s az *Agrártörténeti Szemle* címen indult folyóirat felelős szerkesztője. Lázár Vilmos, Erdei Ferenc, Szabó István, Makkai László, Tálasi István és még néhányan vettek részt az új publikációs fórum szerkesztőbizottságában, termékeny szakmai diskurzusaiban. 1973-ig szerkesztőként, majd 1986-ig főszerkesztőként jegyezte ezt a néprajztudomány számára is fontos, az interdiszciplinaritás elvét követő folyóiratot. Az MTA Agrártörténeti Bizottságának megbízásából Gunst Péterrel együtt szerkesztette az *Agrártörténeti Tanulmányok* című könyvsorozat köteteit (1975–1992).

Ez a feladatvállalás és kapcsolati háló is magyarázza, hogy Hoffmann Tamás jobban érezte magát az agrár- és gazdaságtörténet művelői között, mint az etnográfusok körében. Több barátja és tisztelője volt a történészek, mint a néprajzosok, folkloristák táborában. Ő maga is Szabó István, Kosáry Domokos, Wellmann Imre őszinte híve volt, egészen a személyes szolgálatokig terjedően. Szabó Istvánnak a Molnár Erik utcai lakására

¹ Pl. Horreum – szérű – csűr? *Ethnographia*, 1959.

² *A gabonaneműek nyomtatása a magyar parasztok gazdálkodásában*. Budapest, 1963.

³ *Néprajz és feudalizmus*. Budapest, 1975.

⁴ *Népszabadság*, 2008. január 2.

hordta az aktuális munkájához szükséges könyveket, olvasta, véleményezte készülő kéziratait, s minden erejével egyengette új művei megjelentetésének az útját. Mélységes tiszteletét vallotta meg a Szabó Istvánról frott nekrológjában is: „Emberi és tudományos teljesítménye lenyűgözött valamennyiünket, a kívül állókkal és idegenkedőkkel ellentétben tudatára ébredtünk annak, hogy munkásaivá váltunk egy olyan mű megalkotásának, amelynek Szabó István professzor a mestere.”⁵ Nem tartozott a szoros tanítványi körhöz, mégis mesterének vallotta, miként Tóth és Erdei Ferencet is. Nem véletlen, hogy a „Mester” tanulmányaiból válogatott posztumusz kötet⁶ bevezetőjében a tanítvány Für Lajos oly gyakran idézi Hoffmann találó, az életmű legfőbb értékeire rámutató sorait.

Hoffmann Tamás több mint két évtizeden át – 1969-től 1992-ig – vezette a budapesti Néprajzi Múzeumot. Elég fiatalon, harmincnyolc évesen vállalta magára a Népliget mellett, a Könyves Kálmán körúton vegetáló, kiállítóhellyel nem rendelkező, raktárait is kinőtt intézmény gondjait. Mindezt tetézte a Szabadtéri Néprajzi Múzeum felépítésének, szervezeti kiépítésének feladata. (Az előző vezetés ezzel kapcsolatos balfogásai vezettek az igazgatóváltáshoz!) Hoffmann Tamás mindkét nagy feladatát sikerrel oldotta meg. Ki alakította a szentendrei Szabadtéri Néprajzi Múzeum felépítésének új koncepcióját, tájegységeinek rendszerét, szervezeti és működési rendjét, s reális megvalósíthatósági, pénzügyi kalkulációkat terjesztett a döntéshozók elé. 1972–1975 között egyidejűleg látta el a Néprajzi Múzeum és a belőle kivált, szervezetenként, gazdaságilag is önállósult Szabadtéri Néprajzi Múzeum igazgatói feladatait. Irányításával épült fel elsőnek a szatmári tájegység. A további tájegységek szintén az 1970-es évek elején kiválasztott, lebontott és beszállított, az akkor részletesen dokumentált objektumokból s a vezetésével kidolgozott telepítési tervek szerint épültek fel.

Főigazgatóisága idején, 1975-ben született kormányzati döntés arról (nem teljesen függetlenül személyes aktivitásától, kijárási technikájától), hogy a Néprajzi Múzeum költözhessen a Kossuth tér 12. számú épületbe, a Budai Várba költöző Magyar Nemzeti Galéria helyére. Ezt a döntést akkor is, azóta is sokan bírálták, hiszen a tárgyraktárak egy része külső elhelyezést kapott (Szentendre, Törökbálint), s meglehetősen kevés lesz végleges ez az elhelyezés sem. A vita eldöntését bízuk a szak utánunk jövő nemzedékeire. „Csupán annyit jegyeznek itt meg – írtam 2001-ben –, hogy a magyar néprajztudomány két nagy központi intézményének érdekében kifejtett fáradozásáért Hoffmann Tamás köszönetet, elismerést nem kapott sem a szaktól, sem a kultúrpolitikától.” Erősen megkésve, 2006-ban nyerte el a Magyar Köztársasági Érdemrend tisztii keresztjét, ami nem tette felejtethetővé a nyugdíjazása körüli és későbbi, személyét ért méltánytalanságokat.⁷ Ugyanis Hoffmann Tamást 1992 őszén, 61 éves korában, nem saját kérésére nyugdíjazták a Néprajzi Múzeumban. Fekete György államtitkár később elismerte, hogy „ebben valóban volt politikai elégtétel, vállaljuk is, ilyet többet is kellett volna csinálni”. Abban azonban tévedett, hogy „teljesen szabályosan nyugdíjba ment, akadémiai kutatóhelyet

⁵ *Agrártörténeti Szemle*, 1970. 521.

⁶ *Jobbágysok – parasztsok. Értekezések a magyar parasztság történetéből*. Budapest, 1976.

⁷ Utóbbiakhoz lásd pl. *Mozgó Világ* 1995. 5. sz. 38.; Hoffmann Tamás: *Mindennapi történelem az ütközőzónában*. Miskolc, 2004. 7–8.

tart fenn a múzeumban, humanusan intéztük el a dolgot”.⁸ Kosáry Domokos, az MTA elnöke valóban felajánlott számára némi kutatási támogatást, de azt a múzeum nem fogadta, s ragaszkodott ahhoz, hogy Hoffmann Tamás véglegesen és teljes körűen hagyja el a múzeum épületét is. Ennyit a méltányos és humanus ügyintézésről!

Az ELTE tanáraként 1952 és 1995 között nemzedékek sorát tanította. Múzeumigazgatóként 1969 után részfoglalkozású docensként vett részt az oktatásban, s heti néhány óráját is múzeumi szobájában tartotta meg. Akkor szűkült le kurzusainak köre Európa népeire, az európai parasztság történetére és anyagi műveltségére. Ezen kurzusainak alapanyagát *A Kultúra Világa* című sorozat 1965-ben megjelent kötetében (*A Föld orszagai – a Világ népei*) megjelent *Európa néprajza* fejezet szövege adta. A következő években e tárgykörbe vágó jegyzeteinek, cikkeinek sora vezetett el *Az európai parasztlak* címen tervezett akadémiai doktori értekezés tematikai vázlatához, amit a TMB „Néprajz- és zene tudományi” szakbizottsága 1977–78-ban el is fogadott.

Egyetemi oktató tevékenységével szorosan összekapcsolódott a néprajzi kutatások történetével, fogalmi rendszerével, ideológiai aspektusaival összefüggő tudományos munkássága. Olyan tanulmányokra kell itt utalni, mint a W. H. Riehl eszmerendszerét elemző (*Ethnographia*, 1957), az etnográfia *nép* fogalmát értelmező (*Ethnographia*, 1962), a *paraszt* fogalmát társadalomtörténeti és néprajzi szempontból megközelítő – magyar és német nyelven megjelent – dolgozatai (1979, 1981). Legutóbb pedig a *Népi Kultúra – Népi Társadalom* XIX. kötetében (1998) *Barna vagy fekete? Néprajzi elméletek német nyelven* címen jelent meg elgondolkodtató esszéje. Ennek a tudománypolitikai és tudománytörténeti szempontból egyaránt tanulságos cikknek, melyet egy nevezetes tanulmánykötet⁹ megjelenése alkalmából, recenzió helyett „követett el”, főként a német néprajz két világháború közötti „bűnbeeséséről” van érdemi mondanivalója.

1995 végén az ELTE a Bokros-csomag gazdasági megszorító rendelkezéseire hivatkozással szüntette meg nyugdíjas részfoglalkozású docensi munkaviszonyát. Az *Európai etnológia* című doktori programban azonban – kérésre, társadalmi munkában – továbbra is tartott kurzusokat, közreműködött a szigorlati és bírálóbizottságok munkájában. A „Hoffmann meséi”-nek becézett előadásokat várta és szívesen hallgatta a graduális és a doktorandusz diákság. Azzal az európai látószöggel és évezredek átfigó világtörténeti kitekintéssel más órákon aligha találkozhatott, s a Tanár úr fanyar humora, sajátos nyelvhasználata is teljesen egyéni, utánozhatatlan volt. Hoffmann Tamás maga is élvezte az egyetemi találkozásokat, diskurzusokat, melyeket gyakran toldottunk meg egy-egy sörpartival. (Többnyire az Ő kezdeményezésére!)

Tudományos publikációi közül kiemelkedik az *Európai parasztlak* eddig megjelent két kötete.¹⁰ E mű harmadik és negyedik kötetén élete utolsó heteiben is dolgozott, de megjelenésüket már nem élheti meg. Első kötete *A munka* címet viseli, minthogy döntő részben a termelésről, a földművelők mindennapi életéről, munkaeszközeiről és munkamód-

⁸ *Mozgó Világ*, 1995. 5. sz. 38.

⁹ Jacobeit, Wolfgang – Lixfeld, Hannjost – Bockhorn, Olaf (Hg.): *Völkische Wissenschaft. Gestalten und Tendenzen der deutschen und österreichischen Volkskunde seit der ersten Hälfte des 20. Jahrhunderts*. Wien–Köln–Weimar, 1994.

¹⁰ Budapest, Osiris Kiadó, 1998, 2001.

jairól, szántóföldjeiről, barmairól és ültetvényeiről, a termesztett növényi kultúrákról és a parasztok „találmányai”-ról szól. Szerzőjét elsősorban a történeti fejlődésmenet, a teremtető gondolatok, invenciók megszületése és a civilizációs lépcsőfokok kérdése foglalkoztatta. A kötet előszavában olvashatjuk: „a hagyományos munkakultúra, tehát az életformát alakító kreativitás gondolatvilága három, kronológiailag egymást követő rétegben alakult ki. A mezőgazdaság technológiájának és munkaszervezetének java része a középkort megelőzően jött létre, az agrárium munkakultúráját ezt követően Európa nagyobbik részén a földbirtokrendszer szociális mechanizmusába építették be. A hagyományos gazdálkodás tehát egy régebbi, viszont a kézműipar (eltekintve alapvető leleményeitől) már egy későbbi korszak találmányainak sokasága.” (13–14. o.) Tegyük hozzá, hogy századokon át a középkor technikai forradalma és a feudális földbirtokrendszer határozta meg a magyar parasztság sorsát, mindennapjait is.

Az *Európai parasztok* második kötete a fogyasztás oldaláról közelíti meg földrészünk egykor legnépesebb társadalmi osztályának életmódját. Az *étel és az ital* olyan kultúrtörténeti összefoglalás, amelynek a prekapitalista társadalmak munkaerő-gazdálkodásáról, az éhezéstről, a gazdaság kalóriateljesítményéről, az „agrárrolló”-ról, sőt még az európaiak súlyfölségéről is nagyon eredeti mondanivalója van. Az európai konyha történetének elbeszélése leginkább attól élvezetes olvasmány, hogy szerzője is nagy átéléssel, már-már élvezettel foglalkozott tárgyával. Hoffmann Tamás az *Annales iskola* francia történetírójának, köztük is főként Fernand Braudelnek a példáját követte ebben a művében, beleértve az esszé kötetlenebb formáját, fogalmazásmódját, stílusát. (Helyenként lábjegyzeteket is ad, de a hivatkozott szakirodalom bibliográfiája sajnos hiányzik a két kötetből – szemben az említett példaképek műveivel!)

2004-ben ismét két fontos – ám a néprajztudományban észrevétlen maradt – könyve jelent meg. Egyikük, a *Mindennapi történelem az ütközőzónában* tartalmát az alcím világítja meg: *Vázlat a parasztok, a kereskedők és az iparosok életmódjáról a 6–18. századi Keletközép-Európában*.¹¹ Ez a monográfia egy német nyelvű lexikon kiadásának felkérése nyomán született. A *Wieser Enzyklopaedie des europaischen Osten* (WEEO), azaz *Kelet-Európa történeti enciklopédiájának* II. kötete foglalkozik *A mindennapi történelem a 6–17. századi Keletközép-Európában* témával. A kötet előszavában Hoffmann Tamás elárulja személyes motivációját is: „Már régóta készültem arra, hogy elkészítem Keletközép-Európa prekapitalista társadalmi mindennapi történetének kézikönyvét. Szűkebb szakmai körben többen is tudtak szándékomról. (Alighanem ez az oka annak, hogy megbíztak a lexikon szövegrészletének megírásával.)” Magam inkább a Szerző olyan jelentős publikációinak az elismerésére gondolok, amelyeket Ő még a könyve irodalomjegyzékébe sem vett fel,¹² noha a kötetnek az európai ökológiai övezetekről szóló első fejezetét, már abban megalapozta. Ez a könyv ugyan az „ütközőzónára” összpontosít, de kiválóan használható az *Európai parasztok* anyagának, irodalmi hivatkozásainak kezeléséhez, feloldásához is.

¹¹ Miskolc, Herman Ottó Múzeum, 2004.

¹² Pl. Vor- und Frühgeschichte der ungarische Landwirtschaft. *Agrártörténeti Szemle*, XI. 1969. Supplementum, 1–35.

Másik, ugyancsak 2004-ben megjelent könyve egy cikkgyűjtemény *Bábel tornya. A néprajztudomány székháza* címen (Gondolat–Osiris). A könyvben közölt dolgozatok, előadások, vázlatok többségét Hoffmann Tamás az utóbbi tíz-tizenöt évben írta. Írásainak tárgyát, tartalmát az új kiadásban már kevésbé látta időszerűnek, mint megírásuk idején, eszmetörténeti mondandójukat azonban változatlanul aktuálisnak gondolta. Korunk változásait, az emberiség mai mindennapjait, a globalizáció jelenségeit látva már a múltat is „provinciális történelem”-ként értékelte. A kritika mellett megjelenik nála a kultúrpeszimizmus. Mint bevezetőjében írja: „A múlt a kommunikáció és a meg nem értés története, Bábel tornya, kivált Európában.” A kötet első, *Néprajz és történelem* címet viselő tartalmi egysége a Tálasi István emlékének dedikált cikkel kezdődik: *Mit ír-nak a néprajzosok a történelmi korszakokról?* – kérdezi. Már a cikk első sorában megadja a választ: „Keveset, mondhatnám, szinte semmit.” Kritikus elme provokatív kérdése és szigorú ítélete! Amin nem megsértődni kellene, hanem mélyen elgondolkodni. Sok kihívó kérdése, a szakot ostromozó kritikája lenne említhető még, amivel a néprajzkutatóknak a jövőben is foglalkozniuk, vitatkozniuk kell. Életében a hazai és az európai néprajz irányáról, eredményeiről és eredménytelenségeiről gyakran vitáztunk. Talán ezért dedikálta nekem ezt a könyvét a következő szavakkal: „P.K.A.-nak toronyőri minőségében, régi barátsággal, 2004. június H.T.”

Hoffmann Tamás halálával a magyar néprajztudomány, az agrártörténet-írás és a hazai muzeológia kiválósága, nemzetközi elismertségnek örvendő személyisége, nagy formátumú tanára, mestere távozott körünkől. A pálya csúcán járva számos külföldi egyetemen, tudományos fórumon volt meghívott előadó, nemzetközi tudományos társaságok tagja, tisztségviselője, jelentős kongresszusok előadója. 1992 óta az Európai Tudományos és Művészeti Akadémia tagja. A Magyar Köztársasági Érdemrend tisztí kereszti mellett többek között a Móra Ferenc-díj és a Pitré-díj birtokosa. Távozása a magyar néprajztudomány, a történetírás és az európai etnológia nagy vesztesége.

(2008)

Szabadsfalvi József, a pásztorkodás kutatója

Szabadsfalvi József 1959-ben a debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetemen a magyar feketekerámiáról írott értekezésével érte el a bölcsészdoktori címet.

Értekezésének összefoglalóját publikálta 1960-ban a *Műveltség és Hagyomány* c. tan-széki évkönyv I–II. kötetében, s ezzel párhuzamosan, de két részre bontva, német nyel-ven is közreadta az *Acta Ethnographica* 1959. és 1960. évi számaiban. Akkoriban kezdett foglalkozni a témaváltás gondolatával, amikor lezárta – legalább is egy időre – feketeker-ámia-kutatásait, s a majdani kandidátusi fokozat megszerzéséhez keresett érdemes s szá-mára is érdekes témát. Herman Ottóval szólva „a magyarok nagy ősfoglalkozását” vá-lasztotta, amihez talán a *Viehzzucht und Hirtenleben in Ostmitteleuropa* (Budapest, 1961) neves nemzetközi szerzőgárdát felvonultató tanulmánykötetének megjelenése is hozzájá-rult. Noha a magyar feketekerámiáról és annak európai kapcsolatairól, kultúrtörténeti hátteréről szóló, tágas európai kitekintéssel és bőséges filológiai apparátussal megírt ta-nulmányai a rokon tudományok művelőinek körében és külföldön is elismerő recenzió-kat, hivatkozásokat, megbecsülést hoztak a szerzőnek, mégis szűkösnek érezte már a kézműves mesterségek műhelyeit, s tágasabbnak tartotta az állattartók és a pásztorok vi-lágát, térs legelőit, Debrecenhez közeli pusztáit és távoli havasait. A *Viehzzucht*-kötetben Gunda Béla és Balogh István mellett debreceni cimborái közül Béres András és Varga Gyula cikkei is megjelentek, s még számos hazai szerző kapott teret (Belényesy Márta, K. Kovács László, Timaffy László, Andrásfalvy Bertalan, Földes László). Ennél jóval több külföldi szerzőt említhetnénk, Európa minden részéből. Ezzel szemben a kisiparok, a mesterségek néprajzi kutatóit akkoriban egy kézen is meg lehetett számolni.

Szabadsfalvi József az 1960-as évek elején kezdett el foglalkozni a magyar állattartó kultúra kérdéseivel. Témaváltását jelezte Éber Ernő könyvéről (*A magyar állattenyésztés fejlődése*. Budapest, 1961) közreadott recenziója (*Ethnographia*, 1962), majd első e tárgy-körbe tartozó cikke, amit a juhakkoltatás kérdésköréről írt.¹ Borsod, Gömör, Abaúj és Zemplén domb- és hegyvidékeinek emlékezettel elérhető paraszti gyakorlatát viz-sgálta elsősorban, amit kiegészített korábbi századok történeti adalékaival is, s rámuta-tott, hogy a juhok akkoltatása az újkor elejétől sűrűn adatolható mind a paraszti, mind az úri, uradalmi birtokon a tölgyerdők, sőt a bükkösök vidékein is. Munkatárs-ként is tanúsíthatom, hogy éveken át megszállottan jegyzetelte az egész addigi szakiro-dalmat, s a 60-as években kialakított hatalmas adatbázisát valószínűleg élete végéig sem merítette ki.

¹ SZABADFALVI József 1963.

Következő tanulmánya *A gazdasági év vége és az őszi pásztorünnepek* címen jelent meg 1964-ben. Ez a pásztorok patrónusainak, védőszentjeinek napjaihoz fűződő népszokásokat, különösen a Demeter- és a Vendel-kultusz eredetét és geográfiai elterjedtségét vizsgálja meg. Kevesebb figyelmet szentel a Mihály-, Márton- és Lénárd-naphoz fűződő hiedelmeknek és szokásoknak, de az egész tanulmányt áthatja az állatpatrónusok tiszteletének európai elterjedtségét és kultúrtörténeti hátterét feltáró igyekezet. Ennek köszönhetően jut el időtálló megállapításokig, tartós kutatási eredményekig, melyek ma is érvényesnek tekinthetők. A dolgozat záró mondatát érdemes szó szerint idézni, mert jól kifejezi az egész cikk mondanivalóját. „A Demeter és Vendel napjához fűződő rítusok eredete, földrajzi elterjedése egyben azt is dokumentálja, hogy a Kárpát-medence az utóbbi évezred során gyűjtőmedenceként befogadta mind a nyugati, mind pedig a keleti irányból érkező művelődési elemeket.”² Mondhatnánk, hogy a magyar pásztorrend európaiságát is bizonyítja ezeknek a patrónusoknak a tisztelete a középkor óta, amióta csak a bizánci rítusból átkerült hozzánk Szent Demeter tisztelete. Természetesnek vehetjük, hogy Szabadfalvinak ezt a tanulmányát megjelenése óta sokan és gyakran idézik, és máig becsben tartják az esztendő jeles napjaihoz és a gazdasági tevékenységekhez fűződő népszokások kutatói.

1966-ban tette közzé *Nomád teleltetési rendszer az Alföldön* c. terjedelmes tanulmányát, amit 1968-ban az angol változat publikálása követett szó szerinti fordításban: *Nomadic Wintering System on the Great Hungarian Plain*. A cikk címadása sajnos nem volt szerencsés, tekintettel arra, hogy zömmel 18–19. századi, sőt a 20. század elejéről származó magyar történeti és néprajzi adatokkal operál. Tálasi joggal hangoztatta, hogy 1912-ben Madarassy is hibázott, amikor a kecskeméti puszták „nomád pásztorkodása” címen értekezett.³ Herman Ottó és Ecsedi István hortobágyi nomád párhuzamai kisebb vétségnek minősülnek, mint a címadásban megnyilvánuló rendszertani tévedések. Ilyenformán Szabadfalvi ezen cikkének hazai fogadtatása hűvös és kritikus volt, amit a Szerző részben akceptált, de teljesen sohasem tudott feldolgozni és elfogadni. Magam úgy gondolom, hogy az állatok téli legeltetése, különösképpen az árterek, folyódelták, tengerpartok rétségein, nem a nomád állattartók specialitása, ellenben lényegi eleme a transzhumálónak, a téli–nyári legelőváltó pásztorok gyakorlatának. Magyarországon a 13–15. században kialakult a „pusztai állattartás” típusa, mint az állatkivitel fő bázisa. Ennek azonban nem volt köze a nomadizmushoz. Tőzsérek, pásztorok, hajcsárok (hajdúk) foglalkozása volt. „Keleti hozadék”, „nomád hagyaték” továbbélése nem az állattartás tulajdonformáiban, sem a lakosság életformájában, hanem a zootechnika egyes elemeiben valószínűsíthető csupán.⁴

A következő években főként a sertés-makkoltatás jelentőségét megvilágító dolgozatokat publikált. Külön-külön megvizsgálta a Zempléni-hegység és környezete, illetve Bihar, Szatmár, Zaránd, másképpen az Alföld keleti peremvidékének makkoltató sertéshízlalását. Nagy figyelmet szentelt a síksági disznónyájak útvonalainak, melyek a távoli erdők-

² SZABADFALVI József 1964. 54.

³ MADARASSY László 1912. Lásd még ECSEDI István 1914.

⁴ PALÁDI-KOVÁCS Attila 1981. 109–125.; 1990. 291–295.

ben, hegyekben bérelt makkos erdőkbe vezettek, s az otthonuktól az őszi hónapokra elszakadt makkos kondások munka- és életviszonyainak. Ezek a tanulmányai⁵ a későbbiekben jelentősen hozzájárultak a hazai hagyományos sertéstartásról szóló monográfiájának megalapozásához is. Dokumentációjuk rendkívül bőséges, eredeti néprajzi adatokban gazdag, a szerző következtetései pedig a néprajz és társtudományai (pl. agrártörténet, szó- és tárgytörténet) számára egyaránt lényegesek.

Egy kevésbé számon tartott dolgozata foglalkozik 1968-ban a magyar takarmánygazdálkodás honfoglalás előtti rétegével. Ebben két ismeretlen eredetű, de nagy valószínűséggel honfoglalás előtti szó, az *avar* és a *gaz* jelentéstörténetével, népnyelvi jelentésárnyalataival (szemantikájával) foglalkozik igen behatóan. Számára különösen a 'széna', 'takarmány' jelentések fontosak, amelyek a téli legeltetéssel történő takarmányozásra utalnak. Szabadfalvi mindkét szó etimológiájához szállít adalékokat, s további szavakra, kutatási lehetőségekre hívja fel a figyelmet. Ezt a cikket is fontosnak tartotta, hiszen beválogatta pásztorkodási tárgyú tanulmányainak későbbi gyűjteményébe.⁶

Az 1960-as évtized végére – több résztanulmány után – a pásztorkodás tárgyköréből írta meg kandidátusi értekezését (*Az extenzív állattenyésztés Magyarországon*. Debrecen, 1970). Ezen belül az őszi, téli legeltetés formáival, a makkoltatással, az erdei és réti legeltetés emlékeivel, az extenzív tartásmód építményeivel foglalkozott kiemelten. Szabadfalvi pásztorkodási kutatásaiban mérföldkőnek vehetjük ezt a kötetet. Ebben a monográfiában már fejezetcímként sem szerepel a „nomád teletelési rendszer” kifejezés, de a nomadizmus, a réti jószágteletelés, mint „nomád hagyaték”, a szövegben benne maradt. Mindezt – és sok egyebet – a kötetéről 1971-ben publikált recenzióban is észrevételeztem. Megírtam, hogy „a VI. *Az extenzív állattenyésztés történeti kérdései* c. fejezetben foglaltakkal kapcsolatban bizonyos fenntartásaink vannak. Kérdés formájában előadva: Miért kell az extenzivitás »kontinuitását« filológiaiilag, egy nép történetéhez kapcsoltnak bizonyítani? Valóban tagadja-e történetírásunk a magyar állattartás folytonosságát úgy, mint azt Szabadfalvi állítja: »A történettudomány tanításai szerint a nomadizáló népként, vagy talán félnomadként a Kárpát-medencébe érkező magyarság a 11–12. században letelepedett, sűrűhálózatos településrendszert alakított ki, amellyel megszűnt a szállásváltás és az extenzív állattenyésztés lehetősége.«” (146. o.) Vajon nem túlzás-e azt állítani, hogy a magyar állattartás 20. századi extenzív sajátosságai összefüggésükben a honfoglalásig visszavezethetők? Bizonyítottunk-e a recens anyagból ismert réti jószágteletelés „nomád hagyaték” voltát? Nincs most terünk a fejezetben kifejtett tételek, állítások vitatására. A vitát azonban szükségesnek látjuk, s a szerző érdeme is lesz, ha a vele folytatandó vita előreviszi majd a kutatást.”⁷

Gondom volt a kötetnek egy másik fejezetével is. „*Az extenzív állattenyésztési formák Európában és az eurázsiai steppén*” című VII. fejezettel kapcsolatban azt a kérdést kell feltennünk – folytattam a recenzálást –, hogy származik-e haszon a nomadizmus, a transhumance és a kárpáti havasi pásztorkodás »extenzív« voltának bizonyításából. Ezeknek

⁵ SZABADFALVI József 1968a; 1968b.

⁶ SZABADFALVI József 1984. 75–88.

⁷ PALÁDI-KOVÁCS Attila 1971. 283.

a formációknak az *extenzivitás* címszó alatt történő összemosisából haszon aligha származhat, ezek megismerését nem viszi előbbre. Nem oszthatjuk a nomadizmus-kutatást meddőnek ítéelő sommás megjegyzéseket (171. o.), s nem tartjuk elfogadhatónak a nomadizmus és a transhumance közötti különbségek vulgarizáló megfogalmazását sem (172. o.).”⁸

Itt jegyzem meg, hogy a nomadizmus köznapi értelemben egész évben legeltető állattartás, nyárvándoroltatás, amely az egész közösség (nép) szállásváltó, vándorló életformáját vonja maga után. Lényeges kritérium, hogy az egész közösség követi a nyájakat, nem csupán a pásztorok, mint a transhumance szállásváltásnál. Ezért is jogosult „nomád népekről”, „nomád társadalmakról” beszélni. Társadalomtörténeti, formációelméleti megközelítésben a nomadizmus alapvetően törzsi társadalmakhoz, törzsi földtulajdonhoz, földközösséghez kapcsolódó életforma és társadalomtípus.⁹ A történettudomány, név szerint Szabó István azon tétele, miszerint a Kárpát-medencébe érkező magyarság a 11–12. században letelepedett¹⁰ és „sűrűhálózatu településrendszert alakított ki”, aligha vitatható. Azt azonban sem *A falurendszer kialakulása Magyarországon* szerzője, sem Györffy György, *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza* köteteinek alkotója, sem más nem állította, hogy a 11–12. században „megszűnt a szállásváltás és az extenzív állattenyésztés lehetősége”. A feudalizmus kiépülésével, a nép megtelepülésével a nomadizmus számolódott fel. Ezen a 11–13. században beköltözött keleti népelemek (úzok, besenyők, kunok, jászok) sem tudtak változtatni. Időben és térben korlátozott volt a szabadságuk, s a 14. században az ő feudalizálásuk is befejeződött.

Magam úgy láttam, hogy a honfoglalást követő évszázadok folyamán – a feudális társadalom és a telkes jobbágyság kialakulásával egyidejűleg – a széna- és takarmánygazdálkodás mindinkább a „termelő gazdaság” jellegét öltötte magára. Az állandó vagy „örök rét”-ek a jobbágytelek szerves tartozékát képezték. Korán megjelentek az allodiális kezelésben levő rétek is. A kaszáló, mint termőterület már a 12–13. században a legnagyobb érték a szántóföld és a szőlő mellett. Nem állítható, hogy az extenzív állattartás, a szilaj pásztorkodás legtöbb emlékét megőrző Alföldön általában véve elhanyagolták volna a szénagazdaságot. „A téli legeltetés fellelhető emlékei nem csökkentik az alföldi szénagazdaság súlyát, jelentőségét. Az alföldi parasztok talán rosszabb szénát gyűjtöttek, mint más nagytájakon élő társaik, de mennyiségi vonatkozásban az első hely biztosan őket illeti meg. *Senki sem hiheti komolyan, hogy a koronként hatalmas méretű alföldi állatállomány teeltetése – »nomád hagyomány« folytatásaként – még a középkor után is a téli legelőkre volt alapozva.*”¹¹

Itt utalok vissza arra a megjegyzésemre, hogy Szabadfalvi József soha sem tudta lezárni magában ezt a vitatémát. A *Honfoglalás és néprajz* címen rendezett konferencián és annak kötetében mondandóját ekképp összegezte: „Idejétmúlt a *nomád, félnomád, kezes* kategorizálás... A honfoglalás korában a magyar nép nem tekinthető nomádnak. A ka-

⁸ PALÁDI-KOVÁCS Attila 1971. 283.

⁹ PALÁDI-KOVÁCS Attila 1993. 73–75.

¹⁰ SZABÓ István 1966. A magyarok 10. századi nomadizmusáról: KRISTÓ Gyula 1982. 463–474.

¹¹ PALÁDI-KOVÁCS Attila 1979. 472–473.

tegorizálás tekintetében jobb lenne nem *nomád népekről*, hanem *nomadizáló állattenyésztésről* beszélni. Nem hallgathatom el – folytatja –, hogy ezeket a következtetéseket tulajdonképpen megfogalmaztam 1970-ben megjelent monográfiámban, s nem értem, hogy miért nem tudatosodott a szakmában.”¹² Ehhez a sóhajhoz csupán annyit jegyzek meg, hogy a *nomadizmus*, *nomád társadalom*, *nomád népek* kategóriáit nem a hazai etnográfusok találták ki. Minthogy világtörténeti és történetfilozófiai kategóriákról van szó, a világ tudományossága számára teljesen közömbös, hogy a magyar etnográfusok mit gondolnak ezek tartalmáról, értelméről, s használják-e ezen fogalmakat, vagy sem.

Visszatérve az előbb már idézett könyvrecenziómhoz, abban a vitakérdések felvetése után – mintegy összegzésképpen – méltattam a monográfia jelentőségét, új eredményeit és várt hatását a további kutatásokra. „Szabadfalvi József igen kiterjedt anyagismerettel, a társtudományok eredményeit is felhasználva, elméleti igénnyel közelítette meg tárgyát. Az extenzív állattartás vizsgálatának időszerűségét mutatja, hogy a közgazdaságtan, az agrárgazdaságtan művelői is csak az utóbbi időben láttak hozzá a *külterjesség* – *belterjesség* kérdésének tüzetesebb elméleti vizsgálatához. Ilyenformán tehát ez a könyv messze túlmutat szűkebb tárgyán. Szerző olyan általánosításokig jut el, olyan lényeges gazdaságtörténeti kérdésekben foglal állást, mond véleményt, amelyek széles érdeklődésre tarthatnak számot. Ugyanakkor számos megoldandó problémára hívja fel a figyelmet, több, lezártnak hitt vitában kezdeményez perújrafelvételt. Könyve komoly nyeresége a magyar állattartás irodalmának, anyagi kultúránk kutatásának, s bizonyára felkelti majd a társtudományok, mindenekelőtt a gazdaságtörténet művelőinek figyelmét is.”¹³

Az 1980-as évek vége felé mindinkább a hagyományos, népi sertéstartás tárgykörére összpontosított, s arról írta akadémiai doktori értekezését is. Ez a monográfia (*A sertés Magyarországon*. Debrecen, 1991) régi hiányt pótol, s arra figyelmeztet bennünket, hogy fontos ágazatok (ló-, szarvasmarha-, juhtartás) néprajzi monográfiája máig sem készült el. Ezeknek a hiányát a *Magyar Néprajz* II., *Gazdálkodás* c. kötetében megjelent fejezetek sem feledtethetik velünk.¹⁴

A hazai sertéstartás hagyományos formáit, népi eszközkészletét, építményeit, zootechnikáját és szókincsét feltáró monográfia nagyobb részben a réti és az erdei, azaz a legeltető, makkoltató tartásmódot, a disznónyájak pásztorlását, vándorútjait írja le. Kisebb része foglalkozik a lassan „belterjedesedő”, ólas vagy házi disznótartással és hizlalással. Behatóan foglalkozik a magyar sertéstartás honfoglalás előtti, majd középkori adalékaival és a hazai sertésfajták történetével, az egykori tájfajták jellemzésével. Hangsúlyozza, hogy Magyarországon a belterjes sertéstartás hosszú századok alatt alakult ki. Nagy váltást csak a kukoricatermesztés megnövekedése tett lehetővé a 19–20. század fordulóján.¹⁵ Ez a kormeghatározása az egész országot tekintve elfogadható, de egyes tájakon már korábban – a 19. század elején, első felében – megtörtént a váltás. Közvetve erre vall pl. a *miskárolás* (népnyelvi *kocaherelés*, *göbeherelés*), illetve a *hidasólak* terjedése a 18. század-

¹² SZABADFALVI József 1997. 82.

¹³ PALÁDI-KOVÁCS Attila 1971. 284.

¹⁴ SZABADFALVI József 2001a; 2001b; 2001c.

¹⁵ DEMETER ZSÓFIA 1993. 684.

ban és a leíró statisztikák adatai. Fényes Elek nem csupán Hétről jegyezte fel, hogy erdeje nincsen, és „a héthi sertés még soha nem volt makkon, csak otthon hizlaltatik”.¹⁶

Végezetül idekíváncozik egy személyes megjegyzés. Szabadfalvi József akadémiai kutatóként is közreműködött a néprajztudomány „debreceni iskolájának” szervezésében, a szemináriumi dolgozatok, a formálódó kérdőívek, tervezetek bírálatában. Szigorú kritikai megjegyzéseit tréfálkozva, atyai, baráti tónusban tudta közölni velünk, s ezért könyvebben el is fogadtuk az ő intelmeit, mint Gunda Béla professzori dörgejelmeit. Legtöbbünknek baráti segítséget nyújtott első közlésre szánt írásműveink csiszolgatásához. Sokat köszönhetnek Neki a „debreceni iskola” későbbi kiválóságai. „Jóska bácsi”, mint a *Műveltség és Hagyomány* c. intézeti évkönyv technikai szerkesztője, 1965-ben a sorozat 7. köteteként megjelent bölcsészdoktori értekezésemet (*A keleti palócok pásztorkodását*) velem együtt gondozta, de kettőnk közül csak Neki volt szerkesztői gyakorlata. Mindig csak hálával emlékezhetem vissza akkor megtapasztalt baráti segítségére.

Az állattartás történeti–táji rendszereiről, a tartásmódok arányainak történeti változásairól, a nomadizmus mibenlétéről és a réti teleltetés nomád hagyatékként való felfogásáról az 1960–70-es évek során szóban és írásban is voltak szakmai vitáink, de a tudományos viták nem rontották el köztünk a barátságot. Azt hiszem, az egykori disputák mindkettőnket további munkára sarkalltak, érveink, téziseink újbóli átgondolására, esetleg kisebb módosítására készítették. Szegényebb lenne ma a magyar pásztorkodás néprajzi irodalma az Ő inspirációja nyomán formálódó művek, Szilágyi Miklós, Bencsik János, Bodó Sándor, Törő László, Dám László, Dobrossy István, Petercsák Tivadar, Viga Gyula s mások munkái nélkül, akiket velem együtt a pásztorkodás mezejére csalogatott.

(2008)

Irodalom

DEMETER Zsófia

1993 Szabadfalvi József: A sertés Magyarországon. (Rec.) *Ethnographia* CIV. 683–684.

ECSEDI István

1914 A *Hortobágy puszta és élete*. Debrecen.

FÉNYES Elek

1851 *Magyarország geographiai szótára*, II. Pesten.

KRISTÓ Gyula

1982 A X. század közepi magyarság „nomadizmusának” kérdéséhez. *Ethnographia* XCIII. 463–474.

MADARASSY László

1912 *Nomád pásztorkodás a kecskeméti pusztán*. Budapest.

PALÁDI-KOVÁCS Attila

1971 Szabadfalvi József: Az extenzív állattenyésztés Magyarországon. (Rec.) *Ethnographia* LXXXII. 282–284.

¹⁶ FÉNYES Elek 1851. II. 105.

- 1979 *A magyar parasztság rétgazdálkodása.* Budapest.
- 1981 „Keleti hozadék” a magyar pásztorkultúrában. In: Dankó Imre (szerk.): *Emlékkönyv a Túrkevei Múzeum évfordulójára.* 109–125. Túrkeve.
- 1990 „Keleti hozadék” – avagy zootechnika az ősmagyar korban. *Magyar Tudomány* XXXV. 291–295.
- 1993 *A magyar állattartó kultúra korszakai.* Budapest.
- 2001 Emlékezés Szabadfalvi Józsefre (1928–2001). *Ethnica* III. 4. 141–143.
- SZABADFALVI József
- 1963 Juhmakkoltatás az északkelet-magyarországi hegyvidéken. *Műveltség és Hagyomány* V. 131–143.
- 1964 A gazdasági év vége és az őszi pásztörünnepek. *Műveltség és Hagyomány* VI. 19–64.
- 1966 Nomád teletetési rendszer az Alföldön. *Műveltség és Hagyomány* X. 55–84.
- 1968a Makkoltatás a Zempléni-hegységben. *Ethnographia* LXXXIX. 62–75.
- 1968b Migráció és makkoltatás az Alföld keleti peremén. *Műveltség és Hagyomány* X. 55–84.
- 1968c Nomadic Wintering System on the Great Hungarian Plain. *Acta Ethnographica Hungarica*, 17. 139–167.
- 1970 Az extenzív állattenyésztés Magyarországon. *Műveltség és Hagyomány* XII. Debrecen.
- 1984 *Tanulmányok a magyar pásztorkodás köréből.* Debrecen.
- 1991 *A sertés Magyarországon.* Debrecen.
- 1997 A honfoglalás kori magyarság állattenyésztő technikája. In: KOVÁCS László – PALÁDI-KOVÁCS Attila (szerk.): *Honfoglalás és néprajz.* 69–83. Budapest.
- 2001a Sertéstartás. In: PALÁDI-KOVÁCS Attila (főszerk.): *Magyar néprajz* II. *Gazdálkodás.* 749–770. Budapest.
- 2001b Juhtartás. In: PALÁDI-KOVÁCS Attila (főszerk.): *Magyar néprajz* II. *Gazdálkodás.* 705–748. Budapest.
- 2001c Kutya- és macskatartás. In: PALÁDI-KOVÁCS Attila (főszerk.): *Magyar néprajz* II. *Gazdálkodás.* 800–810. Budapest.
- SZABÓ István
- 1966 *A juhrendszer kialakulása Magyarországon, X–XV. század.* Budapest.

Füzes Endre néprajzi kutatásai

Füzes Endre néprajzi kutatásait az 1950-es évek közepén egyetemi hallgatóként, Tálasi István szakdolgozójaként kezdte el. Első terepmunkáit Baranyában, a Mecsek lejtőin végezte. Életrajzából tudjuk, hogy etnográfus muzeológus diplomáját 1956-ban állították ki az Eötvös Loránd Tudományegyetemen, ám első múzeumi munkahelyére, a pécsi Janus Pannonius Múzeum Néprajzi Osztályára már előbb, 1955-ben belépett és ott munkaviszonyt létesített.¹ Első pályaszakasza néprajzi kutatásai termékeny, ígéretes periódusának bizonyult. Az 1956–1963 közötti években rendszeresen publikált. Évente legalább egy, 1958-ban és 1962-ben két-két tartalmas, terepkutatásra, illetve múzeumi gyűjteményrészleg feldolgozására alapozott dolgozatot tett közzé a pécsi Janus Pannonius Múzeum Évkönyvének aktuális kötetében.² Egyik méltatója szerint „akkor írt tanulmányai alapján nyilvánvaló, hogy beletanult a későbbiekben egyre szélesebben, alaposabban kidolgozott témába, megszerezte a múzeumi gyakorlatot, megtapasztalta a múzeumokban előforduló valamennyi nehézséget, és alaposabban megismerkedett egy tájegységgel. Tulajdonképpen valamennyi muzeológusnak ilyen alapozással kellene elkezdenie tudományos életét.”³

Első tudományos közleménye a mecseki megosztott településekről íródott, és új, felfedezés értékű adalékokkal szolgált a szálláskertes, aklos-kertes településforma hazai történetéhez, földrajzi elterjedtségéhez. Idős adatközlők emlékezései alapján vizsgálta, a II. József korában indult első katonai felvétel térképeit is hasznosítva, a szálláskertek, szállástömbök helyét és szerepét a mecseki falvak gazdálkodásában. Megállapította, hogy a szállásrendszer felbomlása a Hegyháton (Mánfa, Budafa, Magyarszék, Mecsekpölöske) az 1850–60-as években, a Mecsek-Hegyalján (Cserkút, Bakonya, Kővágószőlős, Kővágótöttös) az 1870–1880-as években kezdődött. Rámutatott, hogy a Hegyalján (Péctől nyugatra fekvő falvak) a szálláskertek a portához közel, de már a külterületen helyezkedtek el. A Hegyháton a falutól távolabb (akár 1-2 km-re) terültek el, főként az ottani határok, a rétek, kaszálók, legelők, erdők sajátos elrendeződése következtében.⁴ A 18. század végén készült térképek igazolják, hogy a Mecsekben akkor és előbb is léteztek már szálláskertek. A 19. század első feléből származó térképeken számuk nagyobb, helyzetük pontosabban megragadható volt. Terepmunkája idején többé-kevésbé rekonstruálható volt még a me-

¹ CSERI Miklós 2002. 9.; KÓSA László 2002. 7.

² BERECKZI Ibolya 2002. 25.

³ FLÓRIÁN Mária 2002. 147.

⁴ FÜZES Endre 1956. 82–83, 101.

cseki szálláskertek használatának viszonya a művelési ágakhoz, épületeinek rendeltetése, összetétele, a közösségi életben betöltött szerepe stb. A dolgozaton jól kitapintható a témavezető tanár, Tálasi István kérdéseinek, instrukcióinak lenyomata is. Ismeretes, hogy Tálasi egy későbbi cikkében a megosztott településnek három típusát különítette el: 1. A *szálláskert*, amely öv, tömb, csoport, sor formájában különül el a lakóhelytől, mint második beltelek. 2. A *pajtás-* vagy *csűröskert*, melynek példáit főként Somogy, Vas és Észak-Heves tájairól ismerjük. 3. Az *aklos-kert*, azaz elkülönült helyzetű külső beltelek az állattartás épületeivel és takarmánytárolással. A Mecsekalja és a Hegyhát osztott településeit Tálasi ez utóbbi csoportba sorolta.⁵ Tény, hogy a megosztott településforma tágabb hazai és kelet-közép-európai elterjedtségének kutatása Tálasi inspirációja nyomán lendült fel. Ennek a problematikának a feltárásába kapcsolódott be Füzes Endre, aki – Hofer Tamással, Bárdosi Jánossal, Igaz Máriával és másokkal⁶ – ígéretes településkutatóként lépett a néprajz mezejére.

A népi építészet tematikájába vágó első közleményeihez szintén a baranyai tájak kínálták a terepen kutatható, dokumentálható épületeket. Előbb a Mohácsi-szigeten fedezett fel olyan tanyaépületeket, amelyek túléltek az 1956. évi jeges árvizet, amiben a régi szállások, tanyák épületállományának túlnyomó többsége elpusztult. A térszínből kiemelkedő halmon települt tanya lakóháza, annak konyhai nyílt tűzhelye a Szlavóniában, az Ormánságban és a Mecsek-Hegyalján is honos formával volt megegyező, azaz alacsony tűzpadka, mélyített tűzgödör, felette gerendáról lelógó lánc, azon függő bronz- vagy rézbogrács tartozott hozzá. A szobában álló csonka kúp alakú kemence minden bizonnyal Bácska, az Alföld irányából került a mohácsi parasztházba és onnan a szigeti tanyákra. Ezekről a tűzhelytípusokról a szerző használható tárgyrajkokat közöl. Tanulságos megálapításokat tesz a megfigyelt faltechnikákról és azok koráról is. A pajta kb. 1,5 m magas, szellős, fonott fala, valamint az istálló sövényből készült, kívül-belül vastagon tapasztott sárfala több évszázados technikát képvisel. A lakóház „verett” fala azonban csak a dunai védőgátak megépítését követően, a 19. század utolsó harmadában vált általánossá a Szigeten. (Az 1956-os árvíz nyomán a vert falú épületekből mutatóban is alig maradt.)⁷

Népi építészeti „mini” tájmonográfiának fogható fel Füzesnek a Mecsek-Hegyaljáról 1959-ben megjelent tanulmánya. Ennek bevezetője a kistáj történeti-néprajzi meghatározását, körvonalazását, jellemzését tartalmazza: „Pécsről nyugatra, a Mecsek déli lejtőjén elterülő vidék. Lakói *Hegyaljának* nevezik, így különböztetik meg magukat a Mecsek gerincétől északra fekvő *Hegyháttól* és dél felé a szentlőrinci lapályon túl elterülő *Aljvidéktől*. A lejtőt észak–déli irányban völgyek szabdalják [...] amelyeknek a Mecsek felé eső végében ülnék a falvak: Cserkút, Kővágószőlős, Kővágótöttös, Bakonya és Boda [...] A vidék etnikailag is elkülönül a nagyobb táji környezettől. Lakói szintiszta magyarok, akik települési folytonosságukat [...] a 13–14. század óta őrzik [...]. A lakosság tehát magyar és katolikus. Néhány évtizeddel ezelőtt még csak egymás között házasodtak.”⁸

⁵ TÁLASI István 1972. 75.

⁶ BÁRTH János 1997. 15.; KÓSA László 2002. 7.

⁷ FÜZES Endre 1958. 187, 189, 196.

⁸ FÜZES Endre 1959. 215.

Ezeket a veretes mondatokat olvasva csak sajnálni lehet, hogy erről a falucsoportról, régi magyar népcsoportról máig sem készült egy néprajzi tájmonográfia, melynek építészeti fejezete lehetne Füzes Endre szóban forgó tanulmánya.

Megtudjuk belőle, hogy a faépítkezés e vidéken már a 18. század végén megszűnt, de a régi borpincéket a helyiek az 1950-es években még mindig *baranyás pince*, azaz 'boronából épített pince' néven emlegették. A falusi lakóházak konyhájában szabad tűzhely állt alacsony sárpadkával, rajta *puplikával* (sütőharanggal), láncon függő bográccsal. Ezzel az Ormánságban és Szlavóniában megszokott tüzelővel a Mecsek – Hegyalja élesen elkülönült a Mecsek gerincétől északra fekvő Hegyhát konyhájától, lakóházától. Az Ormánsággal, az Aljvidékkel szemben elhatároló jegy volt a kályha és a kályhás szoba jóval korábbi elterjedése. Az elkülönülés jegyei között említendő a szőlőben épült pincék, a *baranyás* és prэшázás borpincék, majd az 1880 után megjelent lakóház alatti pincék. Ez utóbbi megoldással új háztípus jelent meg a Hegyalján. A falvak 1880–1910 közötti átépülésének folyamatát Füzes Endre úttörő módon, nagy alaposággal írta le és számos ábrával, fotóval illusztrálta. Egyenként elemezte az építőanyagok, a házformák, alaprajzok, méretek és az utcakép változásait. A falvak átépítését a polgárosodás gyors üteme, a borászat haszna alapozta meg, minthogy Mecsek – Hegyalján mindig is a szőlő- és borteherelés állt a paraszti gazdálkodás középpontjában.⁹

Tudományos munkásságának leginkább személyéhez kapcsolódó témakörével, a gabonátárolás módjaival, eszközállományával szintén pécsi évei alatt kezdett el foglalkozni. Bölcsészdoktori értekezését *Gabonátároló építmények a Kárpát-medencében* címen írta és védte meg az ELTE BTK Néprajzi Intézetében 1963-ban. Summája németül jelent meg 1972-ben a Balassa Iván által szerkesztett nemzetközi tanulmánykötetben (*Getreidebau in Ost- und Mitteleuropa*, 583–619.). A pécsi éveket követő, kissé hosszúra (16 évre) nyúló minisztériumi-hivatalnok életszakaszának elején (1963–1979), Tálasi István TMB levelező aspiránsaként, ezt a tematikát bővítette, mélyítette el és dolgozta ki még alaposabban. Az 1964–1974 között eltelt évtizedben egymás után jelentek meg résztanulmányai a szántalpas hombárról, a gerendavázás gabonásról és a gabonás vermek kérdésköréről. Ezek a teljességre törő adatgyűjtéssel példát mutató, gondolatgazdagságukkal is kitűnő közlemények¹⁰ alkották a gerincét 1974-ben elkészült kandidátusi értekezésének, 1984-ben könyv alakban is megjelent monográfiájának. A kötet bevezetőjéből tudható, hogy a témát Tálasi István jelölte ki. Forrásanyaga döntően a szerző néprajzi adatgyűjtéséből, helyenként a Magyar Néprajzi Atlasz kérdőíveiből származik. A szerző maga is meglepődött azon, hogy a hagyományos gabonátárolás eszközkészletének olyan típusos darabjaira, mint a gabonáskas, a gabonáshordó, a gabonásrekeszték, a gabonászsák, alig talált irodalmi és archív adatokat, ezért jószerével csak a „néprajzi atlasz” és a saját, terepen gyűjtött adataira támaszkodhatott.¹¹

Itt kell megemlíteni, hogy Füzes Endre az MNA (Magyar Néprajzi Atlasz) kérdőíveinek egyik sokat gyűjtő munkatársa volt az 1960-as évek második felében. A vajdasági

⁹ FÜZES Endre 1959. 217, 236–237, 242–244.

¹⁰ SZILÁGYI Miklós 2009. 138.

¹¹ FÜZES Endre 1984. 12.

kutatópontok zömét Csalog Zsolttal együtt járták be a Magyar Tudományos Akadémia és a Jugoszláv Tudományos Akadémia között létező csereegyezmény lehetőségét kihasználva. Később mindketten részt vállaltak a kérdőíves adatok kiértékelésében, a MNA munkatérképeinek megszerkesztésében. Nem meglepő, hogy a gabonátárolás tárgyköréből megjelent térképek mindegyike (MNA II. album, 77–85. térkép) Füzes Endre munkája. Az MNA kiadásának évtizedes elakadása idején magára vállalta a térképeket adatokkal kiegészítő, értelmező és kommentáló tanulmányok koncepciójának, szerkezeti felépítésének tervezetét is. Kidolgozta hozzá néhány téma (a víznyerés és a kutak) mintacikkét, de a tervezet és a mintaszövegek megvitatására, elfogadására már nem volt mód. (Kevésen múlt, hogy az MNA nem jutott a *Baranya megyei néprajzi atlasz* sorsára. Füzes Endre abban is érintve volt/van!)

Visszatérve *A gabona tárolása a magyar parasztgazdaságokban* (Budapest, 1984) címen megjelent könyvéhez, meg kell állapítanunk, hogy az európai etnológiában egyedülálló mű, nem ismerünk hozzá hasonló tematikus monográfiát a gabonátárolás tárgyköréről valamely európai népességgel, népterülettel kapcsolatban. Štefan Mruskovič 1974-ben kiadta a szlovák múzeumokban őrzött gabonatartó edények leíró katalógusát, amelyben nem esik szó a tároló építményekről. A teljes tematikát átfogó művek hiánya megnehezítette az európai párhuzamok kutatását. A magyar tárgymonográfia eszköztörténeti, gazdaság- és társadalomtörténeti tanulságait hosszan lehetne sorolni. Füzes összehasonlító vizsgálatai valószínűsítették, hogy a szántalpas hombárok, a különböző szerkezetű gabonások vagy csak részben ilyen rendeltetésű építmények (pl. az őrségi *kástuk*, göcseji *kasték*) elődei a középkorig visszavezethetők. A központi magyar népterületen általánosan elterjedt gabonásvermek 16–38 q kapacitású Árpád-kori emlékei és azoknak a szaltovo-majaki kultúrából ismert, honfoglalás előtti párhuzamai olyan méretű földművelésre, gabonatermesztésre engednek következtetni, ami ellentmond a 9–10. századi magyarság nomadizmusáról vallott egyoldalú nézeteknek. Füzes Endre részletesen bizonyította azt is, hogy a gabonatermesztés 18–19. századi növekedése, a hosszan tartó gabonakonjunktúra, a piacra termelés mintegy kikényszerítette a nagyobb tárolókapacitású építmények, technikák megjelenését. Ezek egyike-másika, így a boglyaformájú gabonás a Tisza vidékén, aligha jelent meg a 18. századnál korábban. Ilyenformán a kör alaprajzú építmények régisége ellenére sem tekinthető archaikus jelenségnek, sokkal inkább régi formákra alapozó innovációnak, a belső fejlődés termékének. A majorsági, uradalmi granáriumok példáit követő paraszti magtárak terjedése a 17. század óta követhető. Sok gabonatermő vidéken a beltelek beépítését, sőt még a falvak utcaképét is megváltoztatta a 18–19. században.¹²

Mint könyvének egyik recenzense írta: „Füzes szigorú kutatói fegyelemmel tartózkodik a nem megalapozott feltevésektől, nem erőlteti a távoli múltra való visszavezetést, ha az kellően nem adathozható.” Állításai azért meggyőzőek, mert széles körű néprajzi, történeti, nyelvészeti, régészeti anyagon végzett elemzésekre épülnek. Kritikusan szembesíti az ellentmondó adatokat, hipotéziseket, kitapintja a különféle eszközcsoporthoz tartozó

¹² BARABÁS Jenő 1985. 451–452.; VARGA Gyula 1997. 201–2002.

reit, gazdag dokumentációval, köztük 12 jól adatolt néprajzi térképpel, teljességre törő filológiai apparátussal, szakirodalmi hivatkozásokkal bizonyítja téziseit.¹³

Füzes Endre népi építészettel kapcsolatos további publikációinak elemzésére most nincs terünk. A szentendrei Szabadtéri Néprajzi Múzeum vezetésének rá háruló gondja az 1986–1995 közötti években kevés időt hagyott számára, hogy kutatásait folytassa, feldolgozza, és eredményeit közzétegye. Szakunk nagy vállalkozásában, a magyar népi műveltségről készülő nyolckötetes összefoglalásban azonban az Ő vezetésével valósult meg a népünk építőkulturáját bemutató nagy fejezet. Neki köszönhetjük a szakértő szerzőkből álló munkacsoport megszervezését, instruálását, a sorozat *Életmód* címet viselő IV. kötete nagyobb hányadának szerkesztését, fotó- és ábraanyagának összeállítását. Még a technikai szerkesztésben is közreműködött a képanyag forgatókönyvének összeállításával. Ez a már-már veszni látszó kötet nem jöhetett volna létre Füzes Endre szakunkkal szembeni felelősségtudata, szervezőkészsége, pozitív szellemisége nélkül. A szerzőtársaival megírt *Építkezés* blokk táplálta a reményt, hogy a kötet mégis megvalósulhat. Ez animálta Csilléry Klára, Flórián Mária fejezeteinek megírását és adott lendületet a kötet minden munkatársának. Szerzőként ebben a blokkban *A népi építészeti emlékek védelme* témát dolgozta ki, ami nagyon szorosan kapcsolódik a szentendrei skanzenhez. Az első nagy ívű hazai összefoglalása ennek az európai jelentőségű és a néprajz kutatástörténetén is messze túlmutató, fontos tematikának.¹⁴ A magyar néprajzi szintézisbe írott könyvfejezet egyik központi kérdése a szabadtéri néprajzi múzeumok objektumainak hitelesítése, amit 1998-ban a Magyar Néprajzi Társaság közgyűlésén még részletesebben kifejtett, miután átvette a Györffy István Emlékérmet. A kézikönyvben főként a történeti-néprajzi hitelesség, az építőanyagok és a szerkezetek, a berendezés, valamint a falukép–településmód hitelességének kérdéskörét elemezte. Közgyűlési előadásában a hitelesség tíz kritériumát tekintette át, olyanokat is, mint a korhűség (időmetszet), az építésmód technológiája, a méretek, a forma, a díszítés, a „mikrokörnyezet”.¹⁵

Füzes Endre néprajzi kutatásainak különálló fejezetét alkotják a népművészet, különösen a tárgyalkotó tevékenység és a népi iparművészet körébe tartozó tanulmányai. Szakmai pályafutása elején, 1958-ban tette közzé *A duda (gájda) készítése Mohácson* című leíró dolgozatát, amely mindmáig egyedülállóan részletes, alapos, hiteles megörökítése ennek a „mesterségnek”. Nagy érdeme, hogy aprólékosan ismerteti a duda hangolásának műveleteit, fogásait is. Például megtudhatjuk belőle, hogy „játék közben is több ízben kellett hangolni a *gajdás*nak. A sípok, főleg a dallamsíp, gyakran elhangolódnak. Ezért Jancsics János, ha lakodalomba vagy multságba ment játszani, mindig vitt magával 5-6 dallamsípot és ugyanannyi bőgősípot”¹⁶ (helyi nevén *kontrasíp*). *A billegető* a duda szíve-lelke. Készítéséhez legalkalmasabb a juharfa, mert az keményebb, élesebb, szebb hangot ad, mint bármi más. Juharfa Mohács környékén alig van, ezért az utolsó mohácsi dudakészítő a Mecsekbe, a töttösi erdőbe szokott eljárni *billegető*nek való juharpálcákért.

¹³ BARABÁS Jenő 1985. 451.

¹⁴ FÜZES Endre 1997. 309–333.

¹⁵ FÜZES Endre 1998. 473–475.

¹⁶ FÜZES Endre 1958. 179, 186.

Kontrasípnak megfelel a helyben található bodza vagy a nádszál is. Erre a közleményre tehát nem érvényes az a megállapítás, miszerint népművészeti dolgozatai csupán „láten-sen foglalják magukba a tárgykészítő, tárgydíszítő technikának és motívum-kombináci-óknak azt a fölényes ismeretét, melyet a Népi Iparművészeti Tanács zsűrijében – immár évtizedek óta – csillogtatni szokott”.¹⁷

További népművészeti cikkeit sem a látencia, hanem a részletek „fölényes ismerete” jellemzi. Pécsi éveivel kötődik a Janus Pannonius Múzeum gyűjteményében őrzött és a népművészet körébe tartozó tárgycsoportok leíró, rendszerező és elemző bemutatása. A baranyai szaru sőtartók, a fából faragott borotvatartók és a fa ivópoharak katalógusai egymást követő években (1960, 1961, 1962) jelentek meg. A borotvatartók katalógusa 60 tárgy leírását közli 11 fotóval és a záruk tíz típusát bemutató ábrákkal, típusrajzokkal kiegészítve. A cikkhez csatolt térképvázlat a tárgyak származási helyét tartalmazza. Vilá-gosan kirajzolódik rajta az Ormánság, ahonnan a borotvatokok többsége származik. Megtudjuk, hogy a tárgyak egyharmada évszámos, a dátumok az 1799 és 1893 közötti időből valók. Az évszámos tárgyak alapján állapította meg a Szerző, hogy a legkorábbi példányokat készítőik (minden bizonnyal pásztorok) vésett technikával és geometrikus mintákkal díszítették. 1852-től elkezdve jelentek meg a növényi és virágmotívumok, ter-jedt el a spanyolozásnak nevezett viasztechnika. Csupán 1872 után tűntek fel a karcolt, figurális ábrázolások. Füzes Endre itt is leszögezi, hogy a spanyolozás technikája történe-tileg megelőzte a karcolást (*karclozást*).¹⁸ Egyébiránt ezt a tézist már a pécsi múzeum szaru sőtartóit bemutató közleményében is megfogalmazta. Markáns véleményében cá-folta Manga János nézetét, miszerint a rajzos, ún. „karclozási” technika megelőzte a spanyolozást. Füzes Endre a tárgyalgó népművészet nagy tekintélyű akkori szakértőinek – Domanovszky Györgynek és Manga Jánosnak – a vitájába kapcsolódott be. Doma-novszkyval csupán abban volt vitája, hogy a két technika időben következő sorrendisé-gét nem lehet megmagyarázni. (Igaz, hogy Füzes sem magyarázta meg, de legalább egy lábjegyzetében megígérte! Tudományos munkásságát feltáró, elemző kutatásaimban saj-nos nem tartok még ott, hogy biztosan tudnám, megtartotta-e ezt az ígérteit, vagy sem.) Azt azonban megállapíthatom, hogy a pécsi múzeum 1960-ban 56 példányt számláló szaru sőtartó kollekcióját is katalógushoz méltó alapossággal vizsgálta, egyenként doku-mentálta, illusztrálta, és ezzel a dolgozatával is nagy szolgálatot tett a népi díszítőművészet további kutatásának.¹⁹

Tisztelt Hallgatóság!

Előadásomban szándékosan kerültem a jubileumi köszöntők oldottabb stíluselemeit, maradtam meg a tudományos értekezés tárgyszerűsége törekvő, olykor száraz modorá-nál. A tudomány komoly dolog, és talán sikerült érzékeltetnem, hogy ünnepeltünk a

¹⁷ SZILÁGYI Miklós 1992. 138–139.

¹⁸ FÜZES Endre 1961. 154, 156.

¹⁹ FÜZES Endre 1960. 275–322.

tudományt komolyan vette. Ezért tudott kutatásaiban időt álló, komolyan kezelendő eredményekig eljutni.

(2013)

Irodalom

BARABÁS Jenő

1985 Füzes Endre: A gabona tárolása a magyar parasztgazdaságokban. (ism.) *Ethnographia* XCVI. 451–462.

BÁRTH János

1997 Település. In: *Magyar néprajz. IV. Életmód.* (Főszerk. BALASSA Iván.) 7–88. Budapest.

BERECZKI Ibolya

2002 Füzes Endre irodalmi munkássága. *Ház és Ember* 15. 25–30. Szentendre.

CSERI Miklós

2002 Füzes Endre és a Szabadtéri Néprajzi Múzeum. *Ház és Ember* 15. 9–24. Szentendre.

FLÓRIÁN Mária

2002 A hetvenéves Füzes Endre köszöntése. *Néprajzi Hírek* XXXI. 1–4. sz. 147–148.

FÜZES Endre

1956 Adatok a mecseki megosztott településekhez. *JPMÉvk.* 82–103. Pécs.

1957 A kender termesztése és feldolgozása Kovácsszénáján és Husztón. *JPMÉvk.* 70–89. Pécs.

1958a Egy régi tanyaépület Mohács-szigeten. *JPMÉvk.* 187–196. Pécs.

1958b A duda (gájda) készítése Mohácson. *JPMÉvk.* 179–186. Pécs.

1959 Népi építkezés Mecsek-Hegyalján. *JPMÉvk.* 215–247. Pécs.

1960 A Janus Pannonius Múzeum szaru sőtartói. *JPMÉvk.* 275–322. Pécs.

1961 A Janus Pannonius Múzeum borotvatartói. *JPMÉvk.* 139–158. Pécs.

1984 *A gabona tárolása a magyar parasztgazdaságokban.* Budapest.

1997 A népi építészeti emlékek védelme. In: *Magyar néprajz. IV. Életmód.* (Főszerk. BALASSA Iván.) 309–333. Budapest.

1998 A hitelesség kérdése a szabadtéri néprajzi múzeumokban. *Ethnographia* 109. 471–475.

JPMÉvk. A Janus Pannonius Múzeum Évkönyve. Pécs (1957–).

KÓSA László

2002 Füzes Endre hetvenéves. *Ház és Ember* 15. 7–8. Szentendre.

SZILÁGYI Miklós

1992 Köszöntjük a 60 éves Füzes Endrét. *Néprajzi Hírek* XXI. 1–2. sz. 138–139. (Másodközlés in: uő: *Művek és életművek múltó időben.* Budapest, 2009. 137–139.)

TÁLASI István

1972 Adatok és szempontok a szálláskertes települések kutatásához. *Ethnographia* LXXXIII. 74–77.

VARGA Gyula

1997 Terménytárolók. *Magyar néprajz. IV. Életmód.* (Főszerk. BALASSA Iván.) 199–204. Budapest.

A HAGYOMÁNYOS TÁRSADALOM MŰKÖDÉSMÓDJA

Tárkány Szücs Ernő helye a magyar néprajztudományban

A *Magyar Néprajzi Lexikon* szócikke¹ meglehetősen szűkszavúan ismerteti a pálya állomásait, s emeli ki szűkebb szakterületként a „jogi néprajz, jogtörténet” tárgyszavakat. Megelégszik a három fő mű cím szerinti felsorolásával és a *Dialectical Anthropology* szerkesztőbizottsági tagságának (1975–1977) említésével. Korai halálát követően a jó barát Katona Imre által írt nekrológ már sokkal körültekintőbben vette számba Tárkány Szücs Ernő sokirányú munkásságának néprajzi eredményeit, de a műfaji és terjedelmi korlátok megakadályozták az életmű behatóbb, elemző értékelését.²

1984 óta nemcsak a magyar néprajztudomány történetéről jelentek meg átfogó monográfiák, de a jogi népszokások, néphagyományok kutatástörténetéről is értékes közlemények láttak napvilágot.³ A *Magyar néprajz* c. kézikönyv VIII. *Társadalom* c. kötetének szerzője, a „Törvények, szokásjog, jogszokás” fejezetet író Szilágyi Miklós szintén szembetalálta magát a feladattal, hogy a kutatási előzményeket s ezen belül Tárkány Szücs Ernő munkásságát áttekintse.⁴ Itt az ideje, hogy ezt az életművet több szemszögből mérlegeljük, és jelentőségének megfelelően értékeljük. Ehhez szeretnék most 3 ponton hozzájárulni.

1. A pályakezdés és a Mártély népi jogélete
2. Testamentumok és tulajdonjegyek
3. Összegző művek, tervek, elismerések

Pályaválasztás, pályakezdés

Tárkány Szücs Ernő felmenői között a vásárhelyi parasztösök mellett megtalálhatók a mezővárosi tisztségviselők is. Apja ismert ügyvéd volt (1951-ig a városi tanácsnál tisztségviselőként dolgozott), s ez a családi hagyomány meghatározta, hogy a jogi pályát válassza. Azonban a gimnáziumban kedves tanára volt Tálasi István, a kolozsvári egyetemen pedig a jogtörténész Bónis György, és a társadalomkutató Venczel József mellett főként a néprajzi stúdiumokat, előadókat kereste (Viski Károly, Gunda Béla, K. Kovács László, Haáz Ferenc). Akkoriban a jogtörténeti és a néprajzi kutatók egy csoportja szoros kap-

¹ *Magyar Néprajzi Lexikon* 1982. 212.

² KATONA Imre 1985. 377–386.

³ KÖHEGYI Mihály – NAGY Janka Teodóra 1995. 195–249.; 1998. 185–233.; 1997. 207–223.

⁴ SZILÁGYI Miklós 2000. 693–759.

csolatban állt egymással az 1939–1948 között kibontakozó jogi néphagyomány-kutatásnak köszönhetően. Ezen országos gyűjtőmozgalom keretében több mint száz kutató gyűjtött adatokat kérdőíves néprajzi módszerrel az ország mintegy 150 településéről. Az Országos Táj- és Népkutató Intézet keretében megindult terepmunkát Györffy István kezdeményezte, s a Bónis György és Papp László részvételével megalakult munkaközösség – melynek tagja volt Viski Károly, Fél Edit, Szendrey Ákos, Hofer Miklós – törekvéseit az Igazságügyi Minisztérium anyagilag és erkölcsileg is támogatta.

Tárkány Szücs Ernő pályaválasztását és pályakezdését a népi jogélet országos felmérésére irányuló gyűjtőmozgalom és Bónis György megismerése végleg eldöntötte. Első tájékozódó adatgyűjtéseit Mártélyon, Röszkén és az ormánsági Cún községben végezte, de önéletrajzából úgy tűnik, mintha Bónist akkor még nem ismerte volna. Curriculumában olvashatjuk:

„1941-ben az egyik évfolyamtársammal az egyetem jogtörténeti pályadíját nyertük el. Ez a siker és Viski Károly biztatása bátorítást adott arra, hogy a jogi néprajz körébe tartozó eredményeinkről dr. Bónis Györgynek, a jogtörténet professzorának beszámoljunk, aki ettől kezdve irányította, anyagilag, erkölcsileg támogatta munkánkat.” Majd így folytatja: „Hofer Miklós táblabíró segítségével azt is sikerült elérnie, hogy a kolozsvári járásbíróshoz díjnoknak kinevezzenek és szolgálattételre az egyetemre rendeljenek át. Ez a joggyakorlatom a jogi népszokásokkal való foglalkozásomat megkönnyítette; ennek kapcsán működtem közre a kalotaszegi jogi népszokások gyűjtésének megszervezésében és kb. 14 községben végeztem gyűjtést. Ugyancsak részt vettem Bálványosváralján a dr. Venczel József irányításával folyt falukutatásban, a jogi népszokások gyűjtésével.”⁵

Tárkány Szücs soraiból nyilvánvaló, hogy a kezdetektől tudatosan készült a népi jogélet kutatására, s az etnográfus Viski irányította későbbi mentorához, a jogtörténész Bónis Györgyhez. Megerősíti ezt a megállapítást a Mártély népi jogéletéhez először író Bónis professzor is: „A sorozat első kötete éppen népi jogi tanulmány. Írója, Tárkány Szücs Ernő jogszigorló, az első kolozsvári évfolyam hallgatói között volt és már az 1941. év nyarán spontán érdeklődéssel fordult a jogi hagyománygyűjtés felé. Úgyiszlólván minden segítség nélkül ment ki egy kollégájával a szülőhelyével szomszédos Mártély községbe s már első évben értékes anyaggal tért vissza. [...] Az új tudományág természetéhez tartozik, hogy minden ilyen monográfia még csak kísérlet... Ezért ott sem akadályoztam meg a szerző szabad mozgását, ahol magam másként képzeltem volna el a problémák felvetését vagy az anyag csoportosítását.”⁶ A sok szempontból úttörő monográfia megjelenését a Vallás- és Közoktatási Minisztérium, illetve a Magyarságtudományi Intézet Baráti Szövetségének anyagi támogatása tette lehetővé. Kiadója a Kolozsvári Egyetem Jogtörténeti Szemináriuma volt.

Erről a kötetről Papp László, mint a tárgykör avatott kutatója, írt helyenként túlságosan is szigorú kritikát az *Ethnographiában*.⁷ Azt bírálta benne, amit az etnográfus Fél Edit leginkább értékelt, a néprajzi adatok „túltengését”. Papp László joggal kifogásolta

⁵ Gépiratos önéletrajza az MTA Néprajzi Kutatóintézet irattárában 1975. május 18-i keltezéssel.

⁶ BÓNIS György 1944. 4.

⁷ PAPP László 1944. 174–175.

Bónis előszavának félreérthető kitételét az „elsőség”-gel kapcsolatban, s hívta fel a figyelmet saját, 1941-ben megjelent munkájára, a *Kiskunhalas népi jogéletére*. Fontos megjegyzést tett a kutatási segédletül szolgáló kérdőívre is: „Az anyaggyűjtésnél és feldolgozásnál, jelentős kihagyásokkal, annak a kérdőívnek mentén haladt a szerző, amelyet az említett munkaközösség annak idején ideiglenes használatra állított össze, de sok egyéni gondolattal pótolgatta annak hiányosságát” – tette hozzá elismeréssel. „A jól megrajzolt társadalmi keret után meglehetősen túltengenek a »tisztá« folklór elemek, a népi illemrajz, a népi köz- és magángazdálkodás jelenségei...”⁸ Papp is elismeri, hogy tárgyát a szerző „határozott kézzel, mindenben megbízhatónak látszó hűséggel ábrázolja s ezzel a néprajznak is szolgálatot tesz”.

Néhány évvel később Fél Edit pozitívumként emelte ki, hogy Tárkány Szücs Ernő a *Mártély népi jogélete* c. munkájában – noha a jogászai szempontok elsőségét hangoztatja – „mégis erről sok helyen megfélekedni látszik és az olvasó tiszta néprajzi közlést olvashat. Ő az első, magát nem néprajzosnak nevező gyűjtő, aki alaposan megvizsgálta a család és nagycsalád mibenlétét, belső szervezetét, bomlási maradványait vagy bővülési lehetőségeit a vőség és örökbefogadás útján. Fejtegeti a vő szerepét, a családelnevezéseket, majd a műrokonságot is.”⁹ Fél Edit úgy látta, hogy azon jogtudósok, akiknek szerepe volt a népi társadalom kutatásában munkásságuk kezdetén „csak a jogot” nézték, s Papp László „tudatosan kerüli a néprajzi szempontok érvényesítését”. Vele szemben Bónis leszögezte, hogy mivel a népi jogélet-kutatás célkitűzése elsősorban néprajzi, „a jogi hagyománygyűjtés módszere is csak néprajzi lehet.”¹⁰

A *népi jogélet-kutatók* felfogását később, az 1960–70-es években többször érintette a jogszociológia oldaláról Kulcsár Kálmán is, aki a bírálatok mellett kiemelte, hogy ezek a kutatások a magyar szociológiának empirikus eszközökkel és módszerekkel folytatott egyedülálló kísérletei voltak.¹¹ Mi pedig egy jogba ütköző kisajátítási kísérletről szólhatunk, nevezetesen néprajzi eredmények áttemeléséről a szociológia vérszegény hazai történetébe.

A fiatal Tárkány Szücs törekvéseit hiba lenne csupán a Mártélyról kiadott monográfia alapján megítélni. 1943–44 folyamán tartalmas dolgozatai jelentek meg az *Erdélyi Múzeum*, a *Kolozsvári Szemle* és a *Hitel* hasábjain, melyekben beszámolt a Kalotaszegen indult jogszokásgyűjtés eredményeiről, a népi jogszemlélet tükröződéséről a népmesékben, a közös juhnyájak megszervezésének és a teljesosztásnak a bemérésén, próbafejésen alapuló népi jogszabályairól és Erdély magyarságának öröklési jogszokásairól. Ez utóbbi alapos áttekintést nyújt arról a munkáról, amit az 1900-as évek elején Mattyasovszky Miklós végzett Darányi földművelésügyi miniszter támogatásával a magyar és a német földöröklési rendszerek körében. Elemzi azt a jelentést is, amit Baross János készített 1905-ben az OMGE (Országos Magyar Gazdasági Egyesület) megbízásából a magyar parasztbirtokok öröklési módjairól. Beszámolt az 1941–44 között Venczel József és Bónis György irányítá-

⁸ PAPP László 1944. 174.

⁹ FÉL Edit 1948. 10.

¹⁰ Vö. FÉL Edit 1948. 10.

¹¹ Pl. KULCSÁR Kálmán 1960. 119.; 1974. 210. Lásd még KŐHEGYI Mihály – NAGY Janka Teodóra 1997. 218.

sával folytatott adatgyűjtés eredményeiről is, majd megállapította: „Az egyenlő osztály, melyet bírói és árvaszéki gyakorlatunk egyaránt eljárási módként követ, erősen kiterjeszti az örökösök számát és az ingatlant annyira szétbontja, hogy ezzel családfenntartó értéke és gazdasági produktivitása is csökken; súlyos népi következményei pedig a mindenhol fellépő születéskorlátozás, kivándorlás és a magyar földnek idegen, tőkeképes népek kezére jutása. (Lásd éppen az erdélyi föld sorsát az első világháború előtt!¹²) Rámutat, hogy a föld az akkori jogszemlélet szerint is „az állam alkotórésze”, tehát az államnak, a törvényhozásnak kell elrendezni, hogy „kik birtokolják ezt a földet és milyen arányban”.

Nem azért idézem kicsit hosszasan e sorokat, mert a földtulajdon kérdései ma is aktuálisak, hanem azért, hogy érzékeltessem, a fiatal (23 esztendő) Tárkány Szücs milyen távlatosan gondolkodott a magyarságot súlyosan szorongató nemzetpolitikai kérdésekről. Ezekhez a reális, nagyon is húsbavágó gondokhoz nem ér fel az az ideologikus indíttatású kritika, amelyről Kulcsár Kálmán is megemlékezett a *népi jogélet-kutatók* felfogásáról szólva.¹³ Tény, hogy Györffy és Bónisék „a népi szemlélettől elszakadt jogalkotást” kívánták volna „visszaterelni” a magyar nép mindennapi szükségleteihez és a törvényről, az igazságról vallott meggyőződéséhez. Azonban hamar belátták, hogy ez a célkitűzés és törekvés – amit az Igazságügyi Minisztérium több jeles képviselője is pártolt – nem több, mint illúzió.¹⁴ Tegyük hozzá, hogy Tárkány Szücs említett cikkében a magyar parasztbirtok öröklését illetően kárhoztatta az „egyenlő osztály”-t, és helyeselte a németiség „törzsöröklési” jogszokását. Utóbbit szerették volna propagálni, sőt törvénybe foglalni, s elvetni a károsnak bizonyult hazai hagyományt.

Testamentumok és tulajdonjegyek

Az 1945 és 1975 közötti három évtized Tárkány Szücs Ernőt elsodorta a néprajzi kutatásból, s csak csodálni lehet, hogy akkori munkahelyein, felelős hivatali beosztásaiban is időről időre publikált néprajzi szaklapokban, 1961-ben pedig a *Vásárhelyi testamentumok* vaskos kötete került le íróasztaláról. Ez a könyv két nagy részre osztható: a csaknem 300 oldalas tanulmányra és a 150 oldalnyi függelékre. Tárkány Szücs olyan irattípust vont be a történeti-néprajzi vizsgálódásba, amit előtte érdemben nem vizsgáltak. Tudni kell, hogy jobbágyi végrendeletek olyan tömegben azóta sem kerültek elő, mint a vásárhelyi *Testamentum-könyvből*, amelynek két kötete 477 végrendeletet őrzött meg. Valamennyi az 1730–1796 közötti évtizedekben keletkezett, és a vásárhelyi nótáriusok, főbírók, tanácsstagok és parasztpolgárok gondosságát dicséri. A végrendeletekből és a levéltárból még hozzájuk vett vagyonelektárakból, atyafiságos megállapodásokból, becsü-jegyzőköny-

¹² TÁRKÁNY SZÜCS Ernő 1944. 24. Vö. KERÉK Mihály: *A magyar földkérdés*. 1939. A 20. század elején több százezer holdat juttattak Erdélyben román kézre bukaresti bankok közvetítésével.

¹³ Vagyis hogy a népi jogszokásokat is a nép lelki sajátosságaiból, alkataból származtatták, az *idegen* és a *magyar népi jog* mesterséges ellentétét abszolutizálták, s a magyar társadalom általános megújíthatóságán belül a jogrendszer is a népi jogszokásokra alapozva kívánták magyarabbá és szociálisabbá tenni. KULCSÁR Kálmán 1960. 119.

¹⁴ Vö. BÓNIS György 1948. 20.; SZILÁGYI Miklós 2000. 697.

vekből és egyéb okiratokból kirajzolódik a 18. századi Hódmezővásárhely társadalmának élete, ha avatott szem vizsgálja. Vásárhely szülötteként Tárkány Szücs volt az a kutató, aki ezt a feladatot kitűnően elvégezhetette. Szeremlei Samu és Kiss Lajos – mintha csak tudták volna, hogy jönni fog – ráhagyták ezt a jogtörténeti felkészültséget is igénylő elemző, rendszerező munkát, noha a kéziratot maguk is forgatták, tudtak róla.

Tárkány Szücs tanulmányában sorra veszi a vásárhelyi jobbágygazda életének kereteit, a telek, a ház, a mellékhépiletek, majd a határhasználat rendjében haladva. „A szállás” fejezet főként a földművelő, „A jószág” pedig az állattartó gazdálkodás leírását adja. Kitér a szőlő, a pénz és az ingóságok kérdéskörére is. A tanulmányhoz csatolt 48 végrendelet szövege önmagában is becses forrása a legkülönbözőbb néprajzi tárgykörök kutatásának, amit a szerző egy tárgymutatóval is elősegít.

A *Vásárhelyi testamentumok* kötetével Tárkány Szücs Ernő nem a „jogi néprajz”, hanem a történeti néprajz, mint az utóbbi 30-40 évben Nyugat-Európában is mindinkább meghatározóvá vált irányzat, képviselője jelent meg. Rögtön rangos helyet vívott ki magának az akkoriban még csak kevesek – főként csak Tálasi, Balogh István, Hoffmann Tamás – által szorgalmazott archivális forrásfeltárásban. Felfigyeltek rá, s ma is nagy becsben tartják ezt a könyvét a késő feudális kor történész, agrártörténész kutatói is. Szívesen közölték újabb jobbágyvégrendeleteket tartalmazó dolgozatát az *Agrártörténeti Szemlében* (1966), a *Makói parasztok végrendeleteit* pedig az *Ethnographiában* (1974).

1965-ben közölte két részletben A *jószágok égetett tulajdonjegyei Magyarországon* c. dolgozatát. Ez a hatalmas adattárral közreadott tanulmány mintegy 10 ezer tulajdonjegy elemzésére épül. Ezekből 39 táblán ad ízelítőt, egy-egy táblán 80–100 égetett jegy jelenik meg vizuálisan. Feltárja a jószágjegyek egész hazai történetét, földrajzi elterjedtségét, népi kapcsolatait, s kiemelten foglalkozik a vármegyék jeleivel, a rendészeti adminisztráció szerepével a jószágok bélyegzésében. 1969-ben német nyelven is megjelent a megyék, városok, községek égetett tulajdonjegyeiről írott jeles tanulmánya. Rávilágít arra a hatalmas feladatra, ami a jószággtartók, pásztorok, hajcsárok és főként a hatóságok vállára nehezedett a lábas jószág tulajdonjogának bizonyítása, nyilvántartása érdekében.

A külterjes, legeltető jószággtartás üzemszervezetét, jogviszonyait elemzi A *vásárhelyi baromgazdaság* c. tanulmánya az általa szerkesztett Kiss Lajos Emlékkönyvben (1983). Zömmel 18–19. századi iratok alapján vizsgálja a határhasználat és a legelőhasználat rendjét, a tanács rendelkezéseit s legfőképp az autonóm gazdatársulások, a *baromgazdaságok* szervezeti rendjét, belső és külső kapcsolatait, a pásztorfogadás és pásztorbérezés, az egész évi működés szabályait, a gazdaságok tisztségviselőinek és alkalmazottainak kötelezettségeit, a tanács hatósági feladatait, alkalmazottainak jogkörét stb. Az autonóm gazdasági társulások kutatásának egyik alapműve ez a tanulmány.

Összegző művek, tudományos elismerések

Életének utolsó kurta évtizedében Tárkány Szücs Ernő végre minden idejét a néprajzi kutatómunkának szentelhette. 1975-ben a Nehézipari Minisztérium jogi osztályának akkor már csaknem tíz éve betöltött vezetői székét elhagyva lépett az MTA Néprajzi Kuta-

tócsoportjának kötelékébe. Tudományos tevékenysége ott teljesedett ki igazán. A hivatali nyugóktól megszabadulván, belevetette magát régen dédelgetett témáinak feldolgozásába, és az Ortutay, Tálasi, Gunda által pártfogolt összefoglaló műveknek, így az akkoriban készülő *Magyar Néprajzi Lexikon*nak is egyik legtevékenyebb munkatársa lett. Kötetenként 15–20 szócikke jelent meg, s nem csupán a szűken vett jogi néprajz területéről. Behozta a lexikonba a bányászelet és bányászszokások számos hagyományát (pl. a *bányabíró*, a *farbőrugrás*), s a társadalmi élet megannyi szokását, intézményét, tisztességét mutatta be az *áldomástól* és az *asszonyavatástól* kezdve a *leányvásáron* és a *nászajándékon* át egészen a *vérbosszúig* és a *zabigyerekig*. Mindeközben iránymutató dolgozatai jelentek meg rangos nemzetközi kötetekben, folyóiratokban angol és német nyelven az európai köznépi jogi szokásainak életéről, kutatási lehetőségeiről és jelentőségéről. Az *Ethnologia Europaea*-ban 1967-ben megjelent nemzetközi kitekintésű kutatástörténeti és módszertani tartalmú cikkével maga is hozzájárult az európai kutatások fellendítéséhez, s megismertette a nevét a népi jogélet kutatóinak közösségével. A kielői Karl-Sigismund Kramer professzor 1974-ben megjelent kézikönyvében a jogi néprajz alapvető munkái között sorolta fel Tárkány Szücs addigi publikációit. (Szerencsére a Mártélyról és a vásárhelyi testamentumokról kiadott munkájának is volt német kivonata.) Ilyenformán részt vehetett a jogi népszokások kutatását összefogó nemzetközi szervezet, a *Commission of Contemporary Folk Law* (Hollandia) megalapításában és a *Dialectical Anthropology* szerkesztőbizottságában. Még előbb, 1964-ben az égetett jószágjegyek kutatásában elért eredményeinek elismeréseképpen választották meg a berlin–dahleeni *Zentralstelle für Personen- und Familiengeschichte* levelező tagjává.¹⁵

Az MTA-hoz kerülve több nemzetközi kongresszuson vett részt jogi néprajzi tárgyú előadással (1975-ben Liège, 1980-ban Turku, Finnugor Kongresszus, 1981-ben Moszkva, a bécsi Társadalomtudományi Koordinációs Központ által szervezett workshop előadója). Külföldi „szaktársaival” egy-egy alkalommal magam is találkoztam. Így 1975-ben a budapesti finnugor kongresszusra érkezett Romulus Vulcănescu látta lakásán vendégül, aki a román jogi népszokások kiváló kutatója volt, s éppen egy etnográfiai szótár (kislexikon) szerkesztésén munkálkodott. (Mint ahogy Ernő Katona Imrével együtt engem is vendégül látott, négyesben ápoltuk a magyar–román szakmai barátságot.)

Az 1975–1980 közötti években Tárkány Szücs hatalmas könyvtári kutatómunkát végzett. Napi rendszerességgel, páratlan szorgalommal rágta át magát a jogtörténet, a jogszociológia, az agrártörténet és a néprajztudomány megannyi ágzatának újabb szakirodalmán, hogy kialakítsa azt a cédulákon rendezett adatbázist, mely alapul szolgált a *Magyar jogi népszokások* címen megjelent monográfiának. Élete fő műve ez a több mint 900 oldalas könyv, melyben összefoglalta kora ifjúsága óta gyarapított tudását népünk jogszokásairól, az egyének, a kisebb és nagyobb közösségek, a népi társadalom életét szabályozó, nagyrészt íratlan elvekről, rendtartásokról, társadalmi szabályokról. Figyelme kiterjedt a történeti Magyarország egész területére, a regionális, a táji és etnikai különbségekre, a szomszéd népek és távolabbi etnikumok jogi szokásaival vonható párhuzamokra. A kötet végén elhelyezett irodalomjegyzék mintegy 300 tétele mellett a lábjegyzetekben hivatkozott szak-

¹⁵ HOFFMANN Tamás 1985. 323.

irodalom mennyiségét nehéz lenne megbecsülni. (Előbbinek a többszörösére tehető.) Gondosan idéz minden valamirevaló adatot és véleményt, s az olvasónak joggal támad olyan érzése, hogy ami ebből a könyvből esetleg kimaradt, azt már nem is érdemes tudni. Pedig a Szerző tudatosan és kényszerűen korlátozta magát a könyv megírása közben. Ezért szorítkozott az 1700 és 1945 közötti két és fél évszázadra az időben, s ezért mellőzött kényszerűen olyan általa jól ismert tárgykört, mint a népi közigazgatás szervezeti formái, tisztségviselői, írott forrásai stb. (Vö. Imreh István: *A rendtartó székelő falu; A törvényhozó székelő falu.*) Ezt a témát azonban valószínűleg egy következő könyvhöz tartogatta.

Munkája így is a jogi népszokások páratlan gazdagságú korpusza, melynek a nemzetközi irodalomban sem találjuk párját. Valamennyi érintett tudomány szak képviselői nagy elismeréssel fogadták, s lelkes hangú recenziókban méltatták. Több mint 30 könyvismertetést közöltek róla itthon és külföldön, még Japánban is. Noha a kiadó egyetlen idegen nyelven sem csatolt a könyvhöz rezümét, számos példánya eljutott a külföldi műhelyekbe, ahol magyarul olvasó közvetítők révén ismerkedtek a könyv szerkezetével, módszerével, eredményeivel.

Az egykori patrónus, Bónis György még megélte Tárkány Szücs nagy könyvének megjelenését, és lelkesen méltatta az *Ethnographia* hasábjain.¹⁶ Elismerte, hogy a tanítvány túlszárnyalta a mestert, s a könyvismertetést a következő mondattal fejezte be: „S ha jelenlegi könyve jó és értékes – mert az –, akkor ebben az érdemben az iniciátor is osztozik.” Bónis professzor joggal lehetett büszke egykori tanítványára, mint ahogy a magyar néprajztudomány és az MTA Néprajzi Kutatóintézete is büszkélkedhet mindmáig Tárkány Szücs Ernő időtálló tudományos teljesítményével.

Az már a könyv utóéletéhez tartozik, hogy szerzőjét kiadói nívódíjjal jutalmazták, hogy a Tudományos Minősítő Bizottság gyorsított eljárással és nagy egyetértésben ítélte neki oda a tudományok doktora fokozatot. A Corvina tervbe vette egy rövidebb német nyelvű változat kiadását, a Magyar Néprajzi Társaság megtérte az Ortutay-emlékérmét, az Eötvös Loránd Tudományegyetem pedig címzetes egyetemi tanárává fogadta. Ugyanis a megelőző másfél évtizedben már az ELTE mindhárom karán tartott speciális kollégiumokat külső óraadóként.

Tárkány Szücs Ernő tudományos életműve szerves egységet alkot, s a külső szemlélő teljesen befejezettnek gondolhatja. Csak a hozzá közelállók tudják, hogy még évtizedekre való kutatási terve, megírandó témája, felhalmozott cédulatömege volt, melyekre sajnos már nem adatott idő. Az érintett szakterületek művelői azonban jól tudják, hogy megismételhetetlen és megkerülhetetlen tudósi életmű örökösei, amellyel élni és sáfárkodni közös kötelességük.

(2001)

¹⁶ BÓNIS György 1982. 159.

Irodalom

- BÓNIS György
 1944 Előszó. Tárkány Szücs Ernő: Mártély népi jogélete, 3–5. Kolozsvár.
 1982 Tárkány Szücs Ernő: Magyar jogi népszokások. Bp. 1981. 904. p. (rec.) *Ethnographia* 93. 158–159.
 FÉL Edit
 1948 *A magyar népi társadalom életének kutatása*. A Magyar Népkutatás Kézikönyve, II. 13. Budapest.
 HOFFMANN Tamás
 1985 Tárkány Szücs Ernő tudományos életrajza. *Artes Populares* XII. 319–325. Budapest.
 KATONA Imre
 1961 Tárkány Szücs Ernő: Vásárhelyi testamentumok. Bp., 1961. 447. p. *Ethnographia* LXXII. 635–638.
 1985 Tárkány Szücs Ernő. Hódmezővásárhely 1921. 10. 13. – Budapest 1984. 7. 20. (nekrológ). *Ethnographia* XCVI. 377–381.
 KŐHEGYI Mihály – NAGY Janka Teodóra
 1995 Bónis György és társai jogi népszokásgyűjtése Tápén. *A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve. /Studia Ethnographicae*, 1./ 195–249. Szeged.
 1997 Adalékok a jogi néphagyomány-kutatás történetéhez. *Cumánia* 14. 207–223. Kecskemét.
 1998 Bónis György és társai jogi népszokásgyűjtése Tápén. II. *A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve. /Studia Ethnographicae*, 2./ 185–233. Szeged.
 KULCSÁR Kálmán
 1960 *A jogszociológia problémái*. Budapest.
 1974 *Társadalom, politika, jog*. Budapest.
 PAPP László
 1943 *A népi jogéletkutatás módszeréről. Kérdőív, I.* Budapest.
 1944 Tárkány Szücs Ernő: Mártély népi jogélete. Kolozsvár, 1944. (rec.) *Ethnographia* LV. 174–175.
 1948a *A magyar népi jogélet kutatása*. A Magyar Népkutatás Kézikönyve, II. 14. Budapest.
 1948b *Vezérfonal a népi jogélet kutatásához. /Az Országos Népkutató Munkaközösség útmutató füzetek, 4./* Budapest.
 SZILÁGYI Miklós
 2000 Törvények, szokásjog, jogszokás. In: PALÁDI-KOVÁCS Attila (főszerk.): *Magyar Néprajz*. VIII. *Társadalom*. 693–759. Budapest.
 TÁRKÁNY SZÜCS Ernő
 1944 Erdély öröklési jogszokásai. Klny. *Hitel* 1944. júliusi számából, 1–24. Kolozsvár.
 1944 *A juhtartás népi jogszabályai Bálványosváralján. /Erdélyi Tudományos Füzetek*, 189./ Kolozsvár.
 1944 Jogi elemek a kalotaszegi népmesékben. *Kolozsvári Szemle* 2. sz. 1944. jún. 137–145.
 1961 *Vásárhelyi testamentumok*. Budapest.
 1965 A jószágok égetett tulajdonjegyei Magyarországon I–II. *Ethnographia* LXXVI. 187–199.; 359–410.
 1966 A deficiens jobbágyság végrendelete a XVIII–XIX. században. *Agrártörténeti Szemle* VIII. 401–431.
 1969 Ortsbestimmende (administrative) Viehbrandzeichen in Ungarn. In: FÖLDES, László (Hg.): *Viehwirtschaft und Hirtenkultur*. 417–438. Budapest.
 1970 Népi jogtudat Tömörkény István műveiben. *Ethnographia* LXXXI. 421–429.
 1974 Makói parasztok végrendeletei. *Ethnographia* LXXXV. 493–512.

- 1978 Jogi szokások a bányászatban. *Bányászati és Kohászati Lapok*. Bányászat 278–282, 352–354, 418–423.
- 1981 *Magyar jogi népszokások*. Budapest.
- 1983 A vásárhelyi „baromgazdaság”. Klny. a Kiss Lajos Emlékkönyvből. Hódmezővásárhely.

Hofer Tamás emlékezete (1929–2016)

Hofer Tamás köszöntése 1989 decemberében

A kerek évforduló bizonyára sokakat meglep: Hofer Tamás aktivitását, munkakedvét és mozgékonyágát ismerve nehéz elhinni, hogy 1989. december 29-én már 60. születésnapját ünnepli. Kiemelkedő tudományos teljesítménye azonban korát meghazudtoló fiatal-sága dacára arra kötelez bennünket, hogy a pályatársak, munkatársak nevében szeretettel köszöntsük, és kifejezzük teljesítménye iránti őszinte nagyrabecsülésünket.¹

Hofer Tamás 1952-ben fejezte be tanulmányait a budapesti tudományegyetemen. Szakdolgozatát Tálasi István bírálta, szigorlatait tárgyi néprajzból, folklórból és ember-földrajzból tette. Az egyetemről kikerülve a budapesti Néprajzi Múzeum munkatársa lett, s közel három évtizeden át az is maradt. E hosszú idő alatt a múzeum csaknem minden gyűjteményében dolgozott, s időközben Fél Edittel létrehozta a közel 4000 tárgyát számláló Átány-gyűjteményt is. Vérteli muzeológusként más gyűjtemények gyarapodásához szintén több ezer tárgy felkutatásával, megvásárlásával járult hozzá. Emellett 10–20 ezer fénykép- és diafelvételt készített, határozott meg. Az Etnológiai Adattár több ezer oldalnyi kéziratát, beleértve a gyűjtését őrzi. Adatgyűjtő, dokumentáló munkáját nem is a roppant mennyiség, hanem a megőrzített anyag minősége, a nagy felkészültséget tükröző interjúk információértéke, a fényképek gondos kivitelezése teszi maradandóvá.

Néprajzi terepmunkát a magyar nyelvterület számos távoli pontján végzett. Dél-Dunántúl, különösen Somogy falvaiban – így Nemespátrón – a településformákat vizsgálta. Hosszabb-rövidebb időt töltött a Szigetköz, Csallóköz és a Vágmellék egyes falvaiban. Végzett néprajzi megfigyeléseket Hontban, Nógrádban éppúgy, mint a Közép-Tisza vidékén (Mezőkövesd, Tiszaigar) és a Tiszántúlon (Hajdúböszörmény). Számos eredményes gyűjtőútja vezetett a romániai magyar népcsoportokhoz. Kalotaszegi, gyimesi gyűjtéseiből publikációk is születtek, mezőszegi és moldvai gyűjtéseinek java ma még feldolgozatlan. Rövid, de eredményes terepmunkát végzett a Kis-Kárpátok nyugati előterében, a Búrmező falvaiban; megfordult kanadai magyar farmerek és mexikói parasztok közösségeiben. Konferenciák, rövid külföldi tanulmányutak alkalmával Európa számos országában szerzett tereptapasztalatai egészítik ki széles körű szakirodalmi és múzeumi ismereteit.

¹ A Hofer Tamást 60. születésnapja alkalmából köszöntő, személyes hangvétellű írás az MTA Néprajzi Kutatócsoportjának igazgatóhelyetteséhez szólt. Addigi pályafutásának háromnegyede a Néprajzi Múzeumhoz kapcsolódott, de ottani munkásságának alaposabb bemutatására a kollegiális ünnepség keretében nem vállalkozhattunk. Az 1990-ben közreadott szöveg újrakölése változtatások nélkül történik.

Levéltárakban, könyvtárakban ugyanolyan otthonosan jár-ke-l, kutat kezdő muzeológus kora óta, mint a terepen.

Hofer Tamás könyvei, tanulmányai igen kiterjedt anyagismeretről, elméleti-módszertani felkészültségről, teremtő invencióról tanúskodnak. A pálya első harmadában a településformák története és funkciórendszere állt érdeklődésének előterében. Az ún. „kertes” (ólaskertes) települések geográfiai elterjedtségének vizsgálatában hamar túllép a Györffy István által kijelölt mezsgyéken, s vizsgálja a dombvidéki és a folyó menti megosztott települések változatait, a szálláskerteket, a magyar tanyarendszer múltját. Folyamatosan keresi a lehetséges külföldi párhuzamokat, tágítja a baromudvaros telekrend elterjedtségére, formáira vonatkozó ismereteinket. Munkásságának külföldön is legismertebb része a Fél Edittel együtt Átányon (Heves megye) végzett kutatás eredményeit összegző három testes kötet. A *Proper Peasants* (Budapest, 1969), a *Geräte der Átányer Bauern* (Budapest, 1974) és a *Bäuerliche Denkweise in Wirtschaft und Haushalt* (Göttingen, 1972) olyan páratlan néprajzi trilógia, amely az etnográfiai, antropológiai tudományok művelői körében az egész világon ismertté tette Átány és a két kiváló szerző nevét. Ennek a monografikus módszerű vizsgálatnak azonban még számos – publikációkban, kéziratokban és egyéb dokumentumokban felmutatható – mellékterméke van, nem is említve olyan apróságot, gyakorlati eredményt, mint az átányi tájház.²

Az átányi vizsgálat hasznát, jelentőségét sem lehet pusztán mennyiségi oldalról megközelíteni. Igazi értéke ugyanis gondolati, módszertani újszerűségében, antropológiai látásmódjában és az adatgyűjtés, -feldolgozás páratlan megbízhatóságában rejlik. A paraszti gazdálkodás fogalomrendszere, a mindennapi döntési mechanizmusokra, a falu tárgyi világára, teljes eszközkészletére, a helyi társadalom szerveződésére, intézményeire irányuló kérdésfeltevések és válaszok jelentősen járultak hozzá a magyar néprajzi szemlélet korszerűsödéséhez.

Az eddigi életmű harmadik vonulata a tárgyalkotó népművészethez kapcsolódik. A Fél Edittel közösen kiadott *Magyar népművészet* vaskos kötete mellett főként a változási folyamatok, a népművészet történetében kitapintható periódusok, a művészeti jelenségek társadalmi háttere képezték azt a tematikát, amire Hofer Tamás figyelme irányult. Részben ehhez kapcsolódnak a tárgyrendszerek szerkezetére, a „tárgyak elméletére” irányuló vizsgálódásai is. Szerkesztőként, kutatásszervezésben szintén egyik motorja a magyar népművészet kutatásának. Ortutay Gyula halála óta szerkesztője a Corvina Kiadó *Magyar népművészet* c. könyvsorozatának, s szakértő vezetésével folyik a *Megyek népművészete* c. sorozat köteteinek előkészítése.

Amilyen fáradhatatlanul gyűjtő terepmunkás, amilyen invenciózus tanulmányíró tudós, olyan szívós szervező és ötletes szerkesztő. A Néprajzi Múzeumban hosszú időn át tudományos titkárként, majd osztályvezetőként a szakmai programok, viták szervezője. Majd a Magyar Néprajzi Társaság főtítkáráként oroszlánrészt vállal a szolnoki vándorgyűlés megszervezésében (1974). Az MTA Néprajzi Kutató Csoportjában 1980. február 1. óta dolgozik. Előbb az Adattári-, majd a Szociálantropológiai Osztály vezetője, 1986.

² A Néprajzi Múzeum ún. Átány-gyűjteménye 3707 tárgyat számlál. Hofer Tamás Átányon készített és a múzeum archívumában őrzött fényképeinek száma szintén igen jelentős.

július 1. óta igazgatóhelyettes és témavezetőként két kutatói munkaközösség irányítója. Az 1980-as években is több hazai és nemzetközi konferencia, tudományos tanácskozás spiritus rektora. Kiemelkedik ezek közül az *Ethnologia Europaea* folyóirat 1982. évi konferenciájának megrendezése (Mátrafüreden) és a történeti antropológiáról szervezett ülészak előkészítése, előadásainak kötetbe szerkesztése. A legnagyobb szolgálatot azonban az *Ethnographia*, a magyar néprajztudomány központi orgánuma szerkesztésével teszi a szaknak már több mint egy évtizede. 1975 óta látja el a felelős szerkesztő tisztét, örködik a lap elismerten magas szakmai színvonalán, s vállalja a szerkesztés megannyi nyűgét. Az önmaga által emelt akadályok, ti. a gyakori tematikus számok, valamint a kiadó és nyomda ismert csapdái végtelenül megnehezítik ma már a szerkesztő dolgát.

Hofer Tamás kutatói, tudósi, tudományszervezői tevékenységének eredményeit valamelyest tükrözi évről évre gyarapodó publikációinak hosszú jegyzéke. Művei minősítik a kutatót, kijelölik helyét a hazai tudományos életben. Azonban a publikációk jegyzéke is csak sejteti a szerző kiterjedt külföldi tudományos kapcsolatait, a néprajzi-antropológiai tudományok nemzetközi mezőnyében kiküzdött pozícióját. Idegen nyelven, külföldön megjelent tanulmányai, cikkei önmagukban is mutatják ez irányú aktivitását. Ehhez hozzá kell tenni az *Ethnologia Europaea*, valamint az *International Journal of Sociology* szerkesztőbizottsági tagságát, az 1966–67-ben Ford-ösztöndíjjal az Egyesült Államokban töltött esztendő, az 1971. évi vendégtanárságot a University of North Carolina katedráján, a további amerikai, nyugat- és kelet-európai kongresszusokat, szakmai érdekű látogatásokat. Hofer Tamás azonban nem csak saját külföldi utazásaira, előadásaira, kapcsolataira figyel. Hasonló gonddal fogadja, patronálja a Magyarországra látogató külföldi kutatókat, egyetemi csoportokat is. Nemzetközi tevékenysége emeli a magyar néprajztudomány tekintélyét, külföldi megbecsültségét, s egész szakunkat segíti a tájékozódásban, az orientálódásban.

Egyetlen olyan terület van, ahol Hofer Tamás eddig nem fejtette, nem fejthette ki legjobb képességeit: a hazai egyetemi oktatás és tudományos minősítés. Ebben neki és tanszékeinknek közös a felelőssége. Most, amikor születésnapja alkalmából e kerek évfordulón köszöntöm, és jókívánságaimat a pályatársak, az intézeti munkatársak nevében is kifejezem, szívből kívánom, hogy idejéből, erejéből teljék a jövőben az egyetemi oktatásra, tanítványok nevelésére, tudása átadására.

Hosszú életet kívánva bízom új és új könyveinek, dolgozatainak születésében, az itt közreadott jegyzék hosszabbodásában, de legfőképpen a leszűrt eredmények, a termékenyítő gondolatok papírra vetésében. Őrizze meg lázas aktivitását, friss mozgékonyágát nagyon sokáig, s lelje örömét alkotó munkája egyre sokasodó eredményeiben.

(1990)

*A főigazgató, az egyetemi tanár
és a tudományos közélet tényezője*

Az 1990 után következő bő két évtized Hofer Tamást új kihívások elé állította.³ Az új lehetőségek és megtisztelő felkérések elől nem tért ki, hanem – az új feladatokat elfogadva – a korábbinál is több energiával vetette magát a munkába. Jellemző példa erre, hogy 1990-ben vállalta az utazást a Hanti-Manszi Autonóm területre, az Északi Osztják Folk-lór Archívum megnyitására. (Ezt a feladatot az akkori kultuszminiszter, Andrásfalvy Bertalan kérésére, a magyar kormány képviseletében teljesítette.) 1991-ben az ELTE Bölcsészettudományi Karán a Soros Alapítvány támogatásával és Boglár Lajos vezetésével megindult Kulturális Antropológia tárgyú oktatási programba örömmel kapcsolódott be. Előbb mint megbízott oktató, majd mint egyetemi docens hirdette meg nagyszámú hallgatóságot vonzó kurzusait. A Kulturális Antropológia Tanszék önállósodását és az ELTE Társadalomtudományi Karához csatlakozását követően (2004-ben) kiemelkedő oktatói munkásságát „címzetes egyetemi tanár” titulussal ismerték el. Hofer Tamás azzal kísérletezett, hogy két tudományos tradíció, az európai (magyar) néprajz és a kulturális antropológia elméleteit, módszereit összekapcsolja, együttesen alkalmazza és közvetítse mindkét szak művelőihez. Ez a törekvése kedvező visszhangra talált külföldön és belföldön egyaránt. Jól mutatja elismertségét, hogy a Német Néprajzi Társaságtól három kongresszusán is nyitó referátum tartására kapott felkérést. Budapesten az MTA közgyűléseihez kapcsolódó osztályrendezvényeken is számos alkalommal tartott néprajzi/antropológiai tárgyú előadásokat, kapott referálási lehetőséget. (Utoljára 1997-ben, *A magyar-ságkép és történeti változásai* címen tartott konferencián.)

1992–1997 között a budapesti Néprajzi Múzeum főigazgatójaként tevékenykedett. Ennek a vezetői posztnak a mindennapi üzemeltetéssel járó nyomasztó terhét a jelölés elfogadásakor talán maga sem mérte fel. Akkoriban több más, sok felelősséggel és leköötöttséggel járó megbízatást is el kellett vállalnia. 1990-ben Andorka Rudolf kérésére vállalta el az OTKA (Országos Tudományos Kutatási Alapprogram) Társadalomtudományi Kollégiumában a tagságot, majd 1995 után az elnöki tisztséget. Ezzel párhuzamosan volt 1993–1996 között az OKTK (Országos Kiemelésű Társadalomtudományi Kutatások) tanácsának tagja, s ott a VIII/b. *Magyarságkutatás* c. főirány vezetője. Megszaporodtak egyéb társadalmi tisztségei, elfoglaltságai is. 1993–1996 között az ICOM Magyar Nemzeti Bizottságának elnöki tisztét látta el, 1994–98 között tagja volt a MAB (Magyar Akkreditációs Bizottság) ókortudományi és muzeológiai albizottságának és a Teleki László-alapítvány kuratóriumának. 1995–1998 között tagja lett az *Agrártörténeti Szemle* s ugyancsak 1995–98 között a *Régió* címen alapított új folyóirat szerkesztőbizottságának. Terhein némileg könnyített, amikor 1991-ben megvált az *Ethnographia* szerkesztésétől, amit 1975 óta látott el felelős szerkesztőként, és amikor kivált az *Acta Ethnographica*

³ A 2017-ben fogalmazott vázlat Hofer Tamás elméleti, szemléleti újításait veszi számba, továbbá vezetői, tanári munkásságának megvilágítását célozza, de a teljesség igénye nélkül. A tudós pályája és az életmű monografikus feldolgozása későbbi feladata lesz a magyar tudománytörténet kutatóinak.

szerkesztőbizottságából (1990). Továbbra is aktív tagja maradt az *Ethnologia Europaea* (1976–1998, Münster, Koppenhága) és a *New Hungarian Quarterly* (1985–2013) szerkesztőbizottságainak.

A Néprajzi Múzeum főigazgatóságával járó feladat volt számára az Országos Múzeumi Tanács tagsága (1995–1998). Hazai tisztségeit, ismertségét, miként kiterjedt nemzetközi kapcsolatait is igyekezett a múzeum hasznára kamatoztatni. A Néprajzi Múzeum régi és új sorozatainak szerkesztését a múzeumi kollégák gondjaira bízta, segítette őket a kiadáshoz szükséges források előteremtésében. Része volt abban is, hogy a múzeum nagy múltú évkönyve, a *Néprajzi Értesítő* folyamatosan, jó színvonalon jelent meg. A *Series Historica Ethnographiae* 1989-ben megindított sorozatának Selmeczi Kovács Attila főigazgató-helyettes szerkesztésében újabb kötetei jelenhettek meg, majd megindulhatott a *Néprajzi Múzeum Tárgykatalógusa* c. sorozat kiadása is.

Hofer Tamást, a kutatót életének utolsó tizenöt-húsz évében elsősorban az a kérdés foglalkoztatta, hogyan alkották meg Magyarországon (és Európában) a „népművészet” és általában a „népi kultúra örökségének” képét. A Néprajzi Múzeum főigazgatójaként 1993. április 23–24-én konferenciát rendezett *Barokk a magyar népművészetben* címmel, melyhez kapóra jött a 70. születésnapjához közelítő Csilléry Klára köszöntése. A konferencia referátumainak zöme megjelent a *Néprajzi Értesítő* LXXV. 1993. évi kötetében. Hofer Tamás a „barokk konferencia” alkalmával is bővíteni igyekezett a néprajztudomány interdiszciplináris kapcsolatait a történész Benda Kálmán, a művészettörténész Galavics Géza és a népművészettel érintkező néprajzi tárgykörök specialistáinak bevonásával. Hofer ezzel nem csupán visszatért a Néprajzi Múzeumba, de a muzeológus kollégák szakmai továbbképzését is ott folytatta, ahol 1980-ban – az MTA Néprajzi Kutatócsoportjába történt távozása miatt – abbahagyta.

A Corvina Kiadó 1994-ben újra kiadta a Fél Edittel közösen elkészített nagy, összefoglaló mű, *A magyar népművészet* impozáns kötetét, a magyar mellett angol és német nyelven is. Az 1975 óta több kiadást megélt, 1979-ben oroszul is kiadott népművészeti kötet szövege, képanyaga – Hofer Tamás munkájának köszönhetően – jelentősen kibővült. Az érdeklődő közönség mellett kielégíti a tudományos kutatás igényeit is, és hosszú ideig betöltheti az „alapmű” szerepét ebben a tárgykörben. Hofer Tamás népművészeti kutatásai nyomán az összefoglaló kötet mellett korábban is számos részlettanulmány született.⁴ Talán ezeknél is fontosabbak elméleti jellegű tanulmányai a magyar népművészet stílusváltozásainak történeti szakaszairól, a periódusok társadalmi összefüggéseiről, a népművészetnek a paraszti tárgyi világban érvényesülő esztétikai funkcióiról, az európai népművészetek típusairól. (Nem mellesleg *A „tárgyak elméletéhez”. Felszerelések és tárgye gyűttesek néprajzi elemzése* címen megjelent nagy hatású elméleti tanulmánya⁵ is muzeológusi, népművészeti kutatásaiból nőtt ki.)

⁴ Pl. Az alföldi szőrhímzés kérdéséhez. *Ethnographia*, 1983. 72–81.; A népművészet Györffy István kutatásában. *Tiszatáj*, 1984/7. 35–41.; Megjegyzések Hoppál Mihály tanulmányához. *Népi kultúra – népi társadalom*, XIII. 1983. 299–308.

⁵ *Népi kultúra – népi társadalom*, XIII. 1983. 29–64.

A *Megyek népművészete* sorozatának első kötetei az Európai Kiadó gondozásában még az 1980-as évek végén megjelentek.⁶ Ezek egységes tartalmi kereteit, fejezeteinek rendszerét, tárgyfelfogását sorozatszerkesztőként alakította ki. Megmutatta az ország, különösen a vidék néprajzi gyűjteményeinek értékeit, hasznát, és választ adott arra a kérdésre is, hogy a tudomány forrásai-e a múzeumok néprajzi gyűjteményei. A táji-területi keretezésű monográfiák a magyar népművészeti örökség kevesebb figyelemben részesülő kollektívait tárják a kutatás és az érdeklődő közönség elé. A sorozat kötetei elvitathatatlanul forráskiadvány értékűek! Szerepük a táji tudat, a lokális, helyi identitás formálásában is jelentős. A rendszerváltás során megakadt sorozat 1996-ban a *Vas megye népművészete* c. kötet megjelenésével kapott újabb lendületet, de akkor már a megyei múzeumok kiadásában.

Egy 1994-ben készült interjúban azokat a témákat sorolta, amelyekkel az ELTE Kulturális Antropológia programjának általa oktatott hallgatói foglalkoztak. Ezek a témák érezhetően Hofer Tamás antropológusi érdeklődését is felkeltették: pl. a Budapestre bevándorolt kínai és vietnami közösségek beilleszkedési problémái; a cigány csoportok és a falun akkoriban zajló átalakulás kulturális vonatkozásai; a hatalmi viszonyok változása a lokális társadalmakban; régi és új kis egyházak és vallási mozgalmak; az erdélyi magyar–román feszültségek szimbolikus megnyilvánulásai; stb. Megemlíti, hogy francia kutatók részvételével éppen nagyszabású kutatás folyik a nemzeti újratemetések jelenségéről. Ezen belül Hofer Tamás is kísérletet tett az 1989. március 15-i budapesti tüntetés antropológiai elemzésére. A nemzeti kultúra szimbólumrendszerének átvilágítására tett kísérletről szólva megjegyzi: „Szeretnénk feltérképezni azt, hogy a nemzeti szimbólumok, érzésminták, rítusok, amelyekkel az emberek magyarságukat kifejezik, milyen meghatározott történeti helyzetekben, milyen meghatározott csoportok, emberek munkájaként jöttek létre. Ez a kutatás abban nyújthatna segítséget, hogy az emberek reflektált és ezáltal tudatos módon éljék át magyarságukat.”⁷

Mohay Tamás és Kisbán Eszter a hatvanéves Hofer Tamást köszöntő kötet előszavában nagyon pontosan fogalmazták meg a kulturális antropológia és a néprajz határvidéken mozgó kutató magatartásának lényegét. „Sokan úgy tekintik Hofer Tamást, mint aki antropológiai, társadalomtudományi módszerek közvetítője Magyarországon. Ez azonban csak az érem egyik oldala. Munkássága korábbi szakaszában külföldön inkább úgy ismerték őt, mint aki az európai és különösen a magyar néprajztudomány törekvéseit, céljait próbálta megismertetni az antropológusokkal, akiknek a látóköréből maga Európa is hosszú időn át kimaradt. Hofer álláspontja szerint a honfitársai közt kutató etnográfus »igazi« antropológussá voltaképp nem is alakulhat át, de az antropológiai szemlélet sokat segíthet abban, hogy saját tudományos munkáját tárgyilagosan ítélhesse meg, hogy témaválasztását, kutatói eszköztárát gazdagítsa.”⁸

⁶ *Szolnok megye népművészete*, 1987; *Hajdú-Bihar megye népművészete*, 1989; *Csongrád megye népművészete*, 1990.

⁷ HOFER Tamás: *Antropológia és/vagy néprajz. Tanulmányok két kutatási terület vitatott határvidékéről*. Budapest, 2009. 307.

⁸ MOHAY Tamás – KISBÁN Eszter: Előszó. In: MOHAY Tamás (szerk.): *Közelítések. Néprajzi, történeti, antropológiai tanulmányok Hofer Tamás 60. születésnapjára*. Debrecen, 1992. 8.

A történeti néprajz és a történeti antropológia közelítésének igénye munkált abban a törekvésében is, hogy az antropológia iránt fogékony történészeket megnyerje a történeti antropológia számára. Az általa kezdeményezett, 1983-ban megrendezett tudományos ülésszak előadásai, az olvasót eligazító bevezetője szerencsére önálló kötetben is megjelentek a szerkesztésében, az MTA Néprajzi Kutatócsoport kiadásában (*Történeti antropológia*, 1984). Az egyéni életút, az életrajzokban, családtörténetekben tükröződő társadalmi szerveződés témaköre már Hofer Tamás és Fél Edit átányi kutatásaiban is jelen volt. Ilyenformán nem csupán a SIEF 1987-ben Zürichben megtartott kongresszusának fő témája, és annak az *Ethnologia Europaea* hasábjain is megjelent tanulmányai készítették Hofer Tamást a témáról szóló nemzetközi workshop megszervezésére és előadásainak közös kötetben való kiadására.⁹ A tradicionális társadalomnak az egyénig, a családig, a mély rétegekben létező kapcsolathálókig terjedő vizsgálata megjelent már a *Proper peasants* kötetben s a *Magyar néprajz VIII., Társadalom* c. kötetének 1988–89 fordulóján általa készített tervezetben is.¹⁰

A „nemzeti kultúra” mibenlétének kérdésköre és ennek keretében a „nemzeti néprajztudományok” története viszonylag későn, az 1980–90-es években vált kutatásainak központi témájává. Ennek az új tárgykörnek a feltárásába az akkoriban kialakult pályázati rendszer (OKKT, OTKA, OKTK) révén az etnográfusok mellett történész, irodalmár, művészettörténész szakértőket is be tudott vonni, konferenciákat szervezhetett, gyűjteményes köteteket, a nemzetközi szakirodalomba bevezető fordításgyűjteményeket szerkesztett és adott ki. A *Kultúraelmélet és nemzeti kultúrák* címen 1987-ben megindított új sorozat első kötete a *Hagyomány és hagyományalkotás* tárgykörét, fogalmi rendszerét elemző tanulmányokat tett hozzáférhetővé magyar nyelven. A sorozat második kötete, *Nemzeti kultúrák antropológiai nézetben* Hofer Tamás bevezetőjével (*Nemzeti kultúra és néprajzi kutatás*) 1988-ban szintén fordításokat tartalmazott. Ezeket a Niedermüller Péterrel együtt szerkesztett köteteket még az MTA Néprajzi Kutatócsoportja adta ki.

A *Népi kultúra és nemzettudat* címen megjelent újabb tanulmánygyűjtemény¹¹ Hofer Tamás szerkesztésében mintegy az előző sorozat folytatásaként jelent meg az OSZK-ban működő Magyarságkutató Intézet kiadásában. Ez a kötet csupán egyik felét tartalmazza az 1988 őszi Széchenyi Könyvtárban A népi kultúra elemei a magyar nemzeti műveltségben megtartott konferencia 40 előadásának. E kutatási tematika lényeges hazai előzményét a kötetben Andrásfalvy Bertalan előadása vázolta Györffy István programja a népi műveltség elemeinek osztálytársadalmi elterjesztésére címen (159–166. o.). Az előadások másik része az *Ethnographia* 1989-es és 1990-es évfolyamában jelent meg.

A nemzeti kultúra összehasonlító antropológiai elemzésének kimunkálására Hofer Tamás magyar–svéd kollokviumsorozatot kezdeményezett az MTA és a svéd HSFR (Humán és Társadalomtudományi Kutatások Tanács) támogatásával. A Budapesten 1988 májusában A nemzeti kultúra, mint folyamat címmel rendezett szimpózium több előadása megjelent az *Ethnologia Europaea* 1989/1. számában és külön kötetként is. Az 1990 októ-

⁹ *Life History as Cultural Construction/Performance*. Budapest, 1988.

¹⁰ PALÁDI-KOVÁCS Attila: Előszó. In: *Magyar néprajz. VIII. Társadalom*. Budapest, 2000. 7.

¹¹ A magyarságkutatás könyvtára, 7. Budapest, 1991.

berében, Lundban megtartott újabb svéd–magyar konferencia előadásainak többsége szintén megjelent a későbbi években.

Hofer Tamásnak a népi kulturális örökség a nemzeti identitásbeli megszerkesztéséről és tükröződéséről az *Ethnologia Europaea* 1991/2. számában angolul közölt tanulmánya nemzetközi figyelmet keltett, és beépült az európai etnológia fogalmi rendszerébe is. Ennek későbbi lecsapódása *Nation Schools of European Ethnology and the Question of „Latent Ethnicity”* címen megjelent tanulmánya¹² és az etnicitás kérdésének központi témává emelése a SIEF 6. konferenciáján (Amszterdam, 1998). Hofer Tamás életének, munkásságának utolsó szakaszában is az európai etnológia „nemzeti iskoláinak” eszmetörténeti, társadalomtörténeti összehasonlításához szolgáló fogalmi keretek kidolgozásával foglalkozott. Nem véletlen, hogy a 70 éves Hofer Tamás köszöntésére 2002-ben megjelent tisztelegő kötet *A nemzet antropológiája* címet viseli (Új Mandátum Kiadó). Nemzetközi elismertségét igazolják külföldön kapott díjai (*Sigurd Erixon-díj*, 1974; *Herder-díj*, 1996), hazai megbecsültségét az 1993-ban elsőként elnyert *Széchenyi-díj*.

Herder-ösztöndíjas tanítványa, Lackner Mónika emlékező sorai rögzítik a tudós pályának a díjaknál is jelentősebb jutalmát, az átányi egyszerű emberektől kapott megbecsülést: „megszerezte azt a legnagyobb elismerést is, amit néprajzkutató egyáltalán elnyerhet: a kutatott közösség, a könyvekben megörökített falu lakóinak szeretetét és háláját. 2009-ben, 80. születésnapján a Néprajzi Múzeum Egy falu az országban címmel kiállítást rendezett a tiszteletére, a megnyitóra, születésnap köszöntőre több busszal érkeztek Átányból a kötetekben leírt családok leszármazottai [...] Az ünneplés talán legszebb, spontán pillanata az volt, amikor az aulában a kiállítás-megnyitóra várakozó átányiak tapsolni kezdtek, mert felismerték a lépcsőn lefelé bandukoló idős úrban Hofer Tamást.”¹³

(2017)

¹² *Ethnologia Europaea*, 26. 1996. 89–96.

¹³ LACKNER MÓNIKA: Elhunyt Hofer Tamás (1929–2016). *Néprajzi Hírek* XLV. 2016. 4. 67–70.

A NÉPRAJZ SZAK HELYZETVÁLTOZÁSAI

A néprajz mint akadémiai diszciplína Magyarországon

Sokan ismerik Magyarországon Ingeborg Weber-Kellermann nevét és könyvét a német néprajztudomány történetéről. Ennek a könyvnek a címe – *Deutsche Volkskunde zwischen Germanistik und Sozialwissenschaften* (Stuttgart, 1969) – jól kifejezi a néprajz köztes helyzetét a humán tudományok, a humaniőrák, a filológia és a szorosan vett társadalomtudományok között. Magyarországon a néprajz diszciplináris önállósodása, tudományközi kapcsolatrendszere, az egyetemi és az akadémiai szférában elfoglalt helye számos ponton hasonlít ahhoz, ami a német nyelvű országokban a *Volkskunde* helyzetét jellemezte. Manapság a szak hazai és németországi irányultsága, interdiszciplináris kapcsolatrendszere között több lényegi különbséget látunk, mint korábban.

A köznép, a *vulgus in populo* életmódja, nyelve és kultúrája iránti érdeklődés felkeltésében Magyarországon is jelentékeny szerepe volt Herder eszméinek, különösen a népköltészet, a folklór értékeit becsülni tudó írók körében. Pukánszky Béla *Herder Magyarországon* című nagy monográfiája (Budapest, 1918) tüzetesen elemezte és adatolta a recepció folyamatát és páratlan hatását. Kevésbé látványos, de annál eredményesebb volt a göttingeni Schlözer (August Ludwig) professzor hatása a leíró statisztika magyarországi fejlődésére, amit akkoriban egyik tanítványa, Schwartner Márton képviselt a pesti egyetemen. Előde az a Cornides Dániel volt a diplomatika és heraldika tanszéken, aki 1785-ben a régi magyarok vallásáról tartotta székfoglaló előadását a göttingeni tudós társaságban (Göttinger Gelehrte Gesellschaft). *De religione Veterum Hungarorum* c. előadása Schlözer elismerését is kiváltotta. A magyarok ősvallása aztán az egész 19. századon át kedves témája maradt a vallástörténetben érdekelt hazai történészeknek.

Az *etnográfia* szót, mint a szak nevét, magyar nyelvű szövegben először 1822-ben, német nyelvű lapban (a *Pressburger Zeitungban*) 1819-ben Csaplovics János használta, aki elsőként körvonalazta ennek a tudománynak a mibenlétét. Az embertan, a fizikai antropológia nemzetközi megnevezését Fejér György, a pesti egyetem történész professzora vezette be nálunk 1807-ben, az *Anthropológia vagyis az ember ismertetése* c. könyvében. (Ennek a tudománynévnek a jelentéstartománya azóta igencsak kibővült!)

A 19. század folyamán az etnográfia, az etnológia és a folklorisztika ismeretanyaga az egyetemi oktatásban igen különböző szakokon volt jelen, de önálló katedrát nem kapott. A történelem, a földrajz, az irodalom, a nyelvészet, a különböző keleti stúdiumok keretében rendszeresen megjelent. Hunfalvy János geográfusprofesszor a Műszaki Egyetem Gazdaságtudományi Karán *Egyetemes néprajz. Általános etnológia* c. tárgyat is előadott 1873-1883 között. A pesti egyetem irodalomprofesszorai (Toldy Ferenc, Gyulai Pál, Beöthy Zsolt, Katona Lajos) kurzusai, szemináriumai rendszeresen foglalkoztak a folklórral,

főként a népköltéssel. Budenz József, Ballagi Aladár és más nyelvészprofesszorok szintén hirdettek néprajzi előadásokat az 1870–80-as években.

A néprajz intézményesedése, önálló műhelyeinek kiépülése 1872-től számítható, s az intézményesülés folyamata több szakaszra tagolható. 1872-ben alapították meg a Nemzeti Múzeumban a Néprajzi Tárat, ezért ezt tekintjük a Néprajzi Múzeum alapítási évének. A Kisfaludy Társaság ugyancsak 1872-ben indította meg a *Magyar Népköltési Gyűjtemény* című sorozatát, akkor adta ki a sorozat első kötetét.

A szak önállósodásának döntő lépései az 1880–90-es években történtek meg, s az új intézmények kezdeményezése, szervezése legfőképp Herrmann Antal nevéhez fűződött. 1887-ben ő indította el az *Ethnologische Mittheilungen aus Ungarn* (1887–1907) című többnyelvű folyóiratát, s mellékletét, a magyar nyelvű *Ethnologiai Közleményeket*. Előbbi rövidesen nemzetközi figyelmet keltett, s a londoni *Gypsy Lore Society* hivatalos lapja lett egyben, utóbbinak pedig szerepe volt a Magyar Néprajzi Társaság alapításának előkészületeiben, tagtoborzásában is. Hosszas előkészületek után 1889-ben alapították meg a Magyar Néprajzi Társaságot, melynek első elnökévé Hunfalvy Pált, titkárává pedig Herrmann Antalt választották. Hunfalvy Pált általános etnológiai és finnugor néprajzi művei – mint *A magyarok eredete* (1864) és *A vogul föld és nép* (1864) – mellett főként a *Magyarország ethnographiája* (1876) című korszakos műve predesztinálta az elnöki posztra. Az ország népeinek etnogenezisét feldolgozó monográfiája *Ethnographie von Ungarn* címen 1877-ben németül is megjelent. Hunfalvy Pál egyike volt a Magyar Tudományos Akadémia legtekintélyesebb tudósainak, noha 1848–49-es szerepvállalása miatt egyetemi katedrán nem taníthatott. Hunfalvy a néprajzot a történetírás társának, az etnikus kultúrák feltárójának nevezte, amelynek úgy kell vigyázni az elmúló kultúrákra, kis népekre, mint a botanikának a kipszutuló növényfajokra.

A Néprajzi Társaság folyóirata, az *Ethnographia* 1890 óta jelenik meg folyamatosan; alapító szerkesztője Herrmann Antal volt. Neki, a brassói szász és pancsovai német szülőtől származó, a budai tanítóképzőben német nyelvet és irodalmat tanító, de egyébként poliglott ciganológusnak, kivételes szerep jutott a magyar etnográfia intézményeinek megteremtésében. Már az *Osztrák-Magyar Monarchia Írásban és Képben* című vállalkozás néprajzi szerkesztőjeként (1887–1901) is kiváló szervezőnek bizonyult, s több tanítóképzős tanítványát indította el a néprajzban, nyerte meg a könyvsorozat szerzőjének (Bellosics Bálint, Istvánffy Gyula, Romulus Vuia).

Herrmann Antal volt a néprajz első hazai magántanára, aki a kolozsvári egyetemen 1898–1919 között egy egész generációt tanított és indított el a néprajz mezejére. Hallgatói között volt Györffy István, Viski Károly, Szendrey Zsigmond, Bíró Lajos, Seprődi János, s felkeltette a néprajzi érdeklődést más szakot választó, később neves professzorrá váló hallgatóiban is (pl. Csűry Bálint, Roska Márton, Tulogy János).

Herrmann Antal vonta be a néprajz munkatársai közé a kített irodalmár Katona Lajost és a geográfus Jankó Jánost is. Jankó a Néprajzi Társaság Jegenyefürdőn létesült kutatóbázisáról járta be 1890–91-ben Kalotaszeg falvait, s a *Kalotaszeg magyar népe* című monográfiájával kötelezte el magát a néprajzzal. (Mindamellet haláláig ellátta a Magyar Földrajzi Társaság titkári teendőit is.) Jankó előbb Helsinkiből a kultuszminiszternek írott jelentésében, majd 1898-ban Tomszkból küldött levelében sürgette a néprajz egye-

temi katedrájának felállítását: „...minden további lépés alapfeltétele az, hogy az egyetemen tanszéket kapva ethnographusokat nevelhessek a most megindított irány számára; ha azt a tanszéket nem kapom meg, 50 év múlva kezdhetik az egész dolgot előlről s az alatt elpusztul itt minden.”

Azonban sem Herrmann Antal „iskolája” nem kapott valódi miniszteriális támogatást, sem Jankó katedrát, de még magántanár sem lehetett hajszolt, rövidre szabott élete folyamán. Herrmann 1920-ban nyugdíjazták a budai Pedagógiumban, s egyben kinevezték „nyilvános rendkívüli egyetemi tanárrá” a Romániához csatolt Kolozsvárról Szegedre menekült egyetemre. Szegedi professzorságához nem járt sem fizetés, sem katedra. 1921-26 között meghirdetett előadásait gyér érdeklődés kísérte. Utolsó hallgatói közé tartozott József Attila és Bálint Sándor is, aki Herrmann előadásainak főként „rapszodikus rögtönzés” jellegére tudott visszaemlékezni.

70 éves korában Herrmann Antal rezignáltan állapította meg, hogy a minisztériumokkal nemigen boldogult. Nem volt szerencséje sem Tisza Kálmánnal, sem az utódai-val, sem a korszak kultuszminisztereivel. Jankó János idézett sorai kis híján beteljesedtek, a tanszékalapítás ügye egyre késett, mígnem Klebelsberg Kunó kultuszminiszter, aki 1925–1932 között a Magyar Néprajzi Társaság védnöke volt, a szegedi egyetemen 1929-ben megalapította a néprajzi tanszéket. A tanszékre az akkor már 65 éves Solymossy Sándor kapott professzori kinevezést, aki 1934-ig láthatta el feladatát, mint a néprajz első nyilvános, rendes tanára Magyarországon. Az irodalmár, folklorista tudós 1922-ben a budapesti tanítóképző tanáráként habilitált a budapesti egyetemen, s lett az etnológia magántanára. Az 1910-es évek elejétől az 1930-as évek derekáig ő volt a magyar folklorisztika vezető egyénisége, első számú akadémiai képviselője.

A Magyar Tudományos Akadémiának a néprajzi kutatások támogatásában időről időre fontos szerep jutott. Az 1840-es években anyagilag is támogatta a rokon népek és a történelmi határokon kívül élt magyar népcsoportok kutatását. Elegendő, ha csak az obi-ugor népeket a terepen vizsgáló Reguly Antal, majd Munkácsi Bernát és a moldvai magyarokról újabb dokumentációt hozó Petrás Ince és Gegő Elek akadémiai támogatására utalunk. Az Akadémia *Tudománytár* címen kiadott folyóiratában preferálta a hazai nemzetiségek néprajzi ismertetéseinek s más népelemek, így a kunok emlékeinek közreadását. (Pl. Berkity György írását a Csepel-szigeti rácokról és Jerney János beszámolóját a Pontus-vidék hajdani kun népességéről.)

A Magyar Néprajzi Társaság 1889-ben az Akadémia székházában tartotta meg alakuló közgyűlését, s a következő 90 évben a legtöbb felolvasóülését és közgyűlését. Az Akadémia az 1890-es évek elejétől fogva máig tartóan segítyezi az *Ethnographia* kiadását, fedezi papír- és nyomdaköltségét. Főként akadémiai segítyeknek köszönhető, hogy az *Ethnographia* még az első és a második világháború éveiben, gazdasági válságok idején is megjelenhetett. Az Akadémia és a szak kapcsolatát a Néprajzi Társaság vezetésében is szerepet vállaló történész, geográfus, irodalmár, nyelvész, klasszika-filológus akadémikusok biztosították. Időnként az Akadémia az etnográfia és a folklorisztika területéről is választott egy-két tagot. A 20. század első felében három folklorista akadémikus volt egyidejűleg: Sebestyén Gyula 1905–1946, Vikár Béla 1911–1945, Solymossy Sándor 1919–1945 között. Akadémiai bizottsággal azonban a néprajz 1929-ig nem rendelkezett.

Ehhez tudni kell, hogy a Tudományos Akadémián az 1850-es évektől kezdve folyamatosan létesültek új állandó bizottságok, közöttük diszciplináris jellegűek is, de Néprajzi Bizottság felállítására hosszú ideig nem volt fogadókészség. Amikor 1918 őszén a közgyűlés napirendjére került az ügy, a Pénzügyi Bizottság ugyan elvben helyeselte Néprajzi Bizottság létesítését, mégis elvetette, mivel megfelelő dotációt nem tudott volna hozzárendelni, s „kellő anyagi alap hiányában teljes tétlenségre kárhozthatná”.

Fordulatot egy szomorú esemény idézett elő a gazdasági világválság reménytelen éveiben. 1928-ban gróf Vigyázó Ferenc váratlanul meghalt, s teljes vagyona végrendeletileg az Akadémiára szállt. Annak éves hozamát akkoriban 38-40 ezer pengőre becsülték. Az összeg ismeretében az Akadémia főtitkára, Voinovich Géza kezdeményezte *Ethnographiai és Folklorisztikai Bizottság* felállítását, s az már 1929. november 4-én megtarthatta alakuló ülését. A Bizottság első elnöke a történész Hóman Bálint lett, aki akkoriban a Magyar Néprajzi Társaság elnöki tisztét is betöltötte. A bizottságban főként történész, geográfus, irodalom- és nyelvtudósok sorakoztak, s a sor végén állt Solymossy és Vikár, a két folklorista. (Az 1919-ben kompromittálódott, majd nyugdíjazott Sebestyén Gyula szóba sem jöhetett!) A történész, geográfus többségű néprajzi bizottság nevét 1931-ben *Néptudományi Bizottságra* változtatták, s kihagyták az előző névből az irodalmároknak kedves *Folklorisztika* szót. A néprajzi jelleg érdekében a bizottságot nem-akadémikus segédtagokkal egészítették ki. A *segédtagok* névsora igazolja, hogy köztük a folklór és a zenefolklór megfelelő képviselőket kapott: Szendrey Zsigmond, Kodály Zoltán, Lajtha László, Bartók Béla, Heller Bernát, Ernyei József. Az etnográfiát pedig olyan tudósok képviselték, mint Bátky Zsigmond, Györffy István, Viski Károly, Madarassy László.

Az MTA 1936. évi alapszabálya rögzítette a *Néprajzi (Néptudományi) Bizottság* feladatait is: „...célja a magyar nép tudományos megismerését előrevinni, az eredményeket tudományos munkákban közrebocsátani. Távlatos célja a magyarral rokon, továbbá a szomszédos népeket tanulmányozni a kölcsönhatások szempontjából. E célból [...] néprajzi anyagot gyűjt, azt feldolgoztatja és kiadja. Gyűjtéseket, szakmunkákat segélyez. Hivatalos kiadványa a *Monumenta Hungariae Ethnologica*, melyben egyes tárgykörök vagy területek néprajzi anyagát bocsátja közre. [...] A magyar zenefolklór ügyeit a bizottságnak népzenei albizottsága intézi.”

Bátky Zsigmond *Tárgyi néprajzi feladataink és Akadémiánk* című rövid, programadó cikkében (*Ethnographia*, 1933) számba vette azokat a feladatokat, amelyeknek a megvalósítását a szak csakis az Akadémia támogatásával érheti el. A *magyarság néprajza* (szintézis), a táji és népcsoport-monográfiák, a népművészeti monográfiák sorozatai, a *Magyar Néprajzi Lexikon*, a *Magyar Néprajzi Atlasz*, tematikus terepmunkálatok végzése és tárgymonográfiák stb. megírása és kiadása szerepelt a javaslatok között. Ma már megállapítható, hogy ezt a feladatsort a szak mintegy 70 év alatt tudta megoldani, de még mindig nem zárta le teljesen. Az első szintézist, *A magyarság néprajza* négy kötetét, még Bátkyék generációja megvalósította, hiszen 1933–1937-ben mind a négy testes kötet megjelent. Nem sokan tudják, hogy a kiadást az Akadémia évi kb. 4 ezer pengős szubvenciója tette lehetővé. Egyes években 7 ezer pengőt kapott a Néprajzi Bizottság, minthogy a *Monumenta Hungariae Ethnologica* három népművészeti kötetét is kiadták magyar és angol nyelven, s megkezdtek a *Magyar Népzene Tára* előkészületeit. (Bartók Bélát 1934-ben ki-

kérték a Zeneművészeti Főiskoláról, s Ő az Akadémia palotájának egyik szobájában hallgatta, kottázta a Néprajzi Múzeumból átszállított fonográf-viaszhengereken megörökített népi dallamokat 1940-ig, emigrációja kezdetéig.)

A néprajz akadémiai elismerése hívta fel a figyelmet arra, hogy a budapesti egyetemen az 1930-as évek elején még mindig nem volt a néprajznak tanára és tanszéke. Csak 1932-ben fogadta a pesti egyetem Györffy Istvánt magántanárává, és 1934-ben létesítették számára a Néprajzi Tanszéket. Györffy néhány év alatt megteremtette a szak működési feltételeit és presztízsét. Teleki Pál geográfus- és Magyary Zoltán jogászprofesszorral együtt hozta létre 1938-ban a *Táj- és Népkutató Központot*, majd annak megszűnése után Györffy vezetésével szervezték ujja a *Táj- és Népkutató Intézetet*. Ez az intézet 1939–1945 között több mint 50 kutatótábort szervezett szerte az akkori ország területén, és a bölcsészek mellett geográfus, szociológus, jogász, sőt mérnök (építész) hallgatók százait vont be a terepmunkába, a helyszíni felmérés, dokumentálás teendőibe. Ezek a hallgatók hozták létre Györffy vezetésével az első népi kollégiumot, a legendás Györffy Kollégiumot, amelyből 1945 és 1948 között országos méretű hálózat és mozgalom fejlődött ki. Az ún. *népi kollégiumok* fontos szerepet kaptak a magyar értelmiség háború után induló új nemzedékének kiképzésében és nevelésében. (Diákságuk teljes egészében antifasiszta felfogású volt, sőt egy-egy kis kommunista sejt is működött a köreikben.)

Györffy István halálát követően átmenetileg professzor nélkül maradt a pesti tanszék, és ezért a következő etnográfus nemzedék legjobbjai (Bálint Sándor, Gunda Béla, Vajkai Aurél, Ortutay Gyula, Tálasi István, K. Kovács László, Pável Ágoston, Scheiber Sándor) mind a szegedi egyetemen habilitáltak.

A második világháború éveiben Magyarországhoz tartozó Kolozsvár (Klausenburg, Cluj) egyetemén előbb Viski Károly (1941–43), majd Gunda Béla (1943–1949) vezette a felállított Néprajzi Tanszéket. Viski az 1943–1945 közötti két tanévet már a pesti egyetemen töltötte. 1945-ben az MTA tagjává is megválasztották, de Ő még abban az évben elhunyt, székfoglalóját nem tartotta meg. Viski elárvult budapesti tanszékét Ortutay Gyula kapta meg, aki 1946-ban az Akadémián is Viski utóda lett. Ortutay 1949-ben már kultuszminiszterként írta alá a *Néptudományi Intézet* felosztatását kimondó rendeletet és a debreceni egyetemen Néprajzi Intézet létesítését elrendelő okiratot. A debreceni tanszéket a Kolozsvárról (Romániából) kiutasított Gunda professzor vezetésére bízták, a Budapesten megszüntetett Néptudományi Intézet jeles tagjait pedig a pesti Néprajzi Tanszékre, illetve a Néprajzi Múzeumba helyezték át. A pesti egyetemre áthelyezett Tálasi István számára 1951-ben alapították meg a *Tárgyi Néprajzi Tanszéket*, s ugyanakkor létesült Ortutay vezetésével a *Folklore Tanszék* is. Azóta ez a két tanszék s az őket összefogó *Egyetemi Néprajzi Intézet* tekinthető a Györffy-féle intézet jogutódának és szellemi örökösének.

Az egyetemek szocialista átszervezésével kialakult szakos képzéssel jött létre az 1950-es évek elején a pesti egyetemen a muzeológia, majd a belőle kiváló néprajz szak. 1957-ben pedig már a debreceni egyetemen is megindult a néprajz szakosok képzése. A szegedi egyetemen Bálint Sándor személye biztosította a néprajzi tanszék fennmaradását és a néprajzi oktatás, az előadások folytonosságát. 1945-ben megbízott előadója, 1947-ben nyilvános rendes tanára lett Szegeden a néprajznak, de a szocialista kormányzat Bálint

Sándor életében nem engedélyezte a szakos képzést, s a tanszék fejlesztése az 1990-es évek elejéig váratott magára.

A szocialista korszak túlközpontosított oktatás- és tudománypolitikája a szovjet modellt követte. A tudományos kutatásra fordítható állami szubvenciókat a Tudományos Akadémia osztályai és bizottságai osztották el az országban, sőt a pártállam a tudományos minősítés jogosítványát, teljes eszközrendszerét, az ösztöndíjak kezelését is az Akadémiához rendelte. A néprajz szerencséje, hogy saját diszciplináris bizottságát mindvégig meg tudta őrizni, s az akadémiai szubvenciók révén számos kutatási projektet tudott finanszírozni (pl. Magyar Néprajzi Atlasz, Néprajzi Lexikon, Szabadtéri Néprajzi Múzeum tervezése stb.). Kiváló pozíciókat szerzett a könyvkiadásban és a nemzetközi kapcsolatok építésében is. Az akkoriban Budapesten idegen nyelveken kiadott tematikus és gyűjteményes kötetek világszerte elismerést arattak, emelték a magyar tudomány nemzetközi presztízsét. Akadémiai csereegyezmények segítették a magyar kutatók terepmunkáját a világ sok országában, tették lehetővé nemzetközi konferenciák, kongresszusok hazai megrendezését, segítették a magyar kutatók részvételét külföldi konferenciákon. Máig akadémiai szubvenció teszi lehetővé az *Ethnographia* kiadását, s csak a legutóbbi időkből szűnt meg az *Acta Ethnographia* akadémiai szubvencionálása. Akadémiai támogatással tudtuk megrendezni a SIEF 7. kongresszusát 2001-ben Budapesten, és kiadni a plenáris előadások, majd a válogatott szekció-előadások kötetét az elmúlt években.

A néprajz kiváló akadémiai pozíciójának megteremtésében döntő része volt Kodály Zoltán akadémiai elnökségének, páratlan presztízsének, továbbá Ortutay Gyulának, aki aktív akadémiai és politikai szerepvállalásával építette a néprajz hídfőállásait, intézményeit. Az 1953-ban a szak ellen irányuló politikai-ideológiai támadást sikeresen kivédte, és a Néprajzi Bizottságot, a szak akadémiai képviselőjét az ideológiai szempontból különösen érintett *Filozófiai és Történettudományi Osztályról* átvitte a sokkal békésebb *Nyelv- és Irodalomtudományok Osztályára*, ahol jelenleg is megbecsült helyet élvez. Kodály mentette át a szocialista akadémiára a Bartók Bélával elkezdett, közösen fundált *Magyar Népzene Tára* gyűjteményt és kutatási projektet. Az Ő vezetésével működött haláláig az 1953-ban alapított *Népzenekutató Csoport*, amely 1965-ben néptánckutató osztállyal bővült, s az utóbbi évtizedekben a *Zenetudományi Intézet*ben lelt otthonra. Ortutay alapította meg 1963-ban a budapesti egyetem tanszéki kutatócsoportját, melyből 1967-ben az MTA Néprajzi Kutatóintézet előde kinőtt, s önálló akadémiai intézménnyé vált.

A néprajz helye, elismertsége az akadémiai és egyetemi szférában a legutóbbi évekig, sőt napjainkig töretlen. 1990 óta az egyetemi oktatás jelentősen kibővült, új műhelyekkel, iskolákkal gazdagodott. Új szakalapítások, tanszékalapítások jelzik ezt a folyamatot (Budapest, Szeged, Pécs, Miskolc stb.), s megjelentek a kulturális antropológia szakirány egyetemi műhelyei is (Budapest, Miskolc). Az egyetemi oktatók, hallgatók száma a néprajz és antropológia területén a sokszorosára nőtt, s kialakultak a posztgraduális képzés doktori iskolái (Budapest, Debrecen, Pécs). Mindezzel talán elégedettek is lehetünk. Napjainkban a felsőoktatási reform egyes pontjai, a „bolognai folyamat” hazai levezénylésének mikéntje, főként a kétszakos képzésre vonatkozó elgondolásai érintik a szakot. Pillanatnyilag kétséges, hogy a néprajz maradhat-e alapszak, vagy sem. (A kulturális antropológia esetében ez a kérdés eddig nem merült fel!)

Összességében a néprajz, az európai etnológia és a folklorisztika jelenlegi helyzete, akadémiai és egyetemi pozíciója jónak mondható. Rajtunk, a mi munkánkon is múlik, hogy a szak állásait meg tudjuk-e őrizni, sőt, tovább javíthatunk-e rajta. Ehhez optimizmusra, az eddiginél is színvonalasabb teljesítményekre, az európai trendek, követelmények ismeretére, széles nemzetközi horizontra, a hazai társadalom igényeinek pontos ismeretére van szükség. Föl hát az új offenzívára, s higgyünk az *International Union of Anthropological and Ethnological Sciences* 14. kongresszusának (1998, Williamsburg, USA) jelmondatában, miszerint „a 21. század a biológia s vele együtt a néprajz, az antropológia évszázada lesz”.

(2004)

A 125 éves Ethnographia köszöntése és vázlatos története

A Magyar Néprajzi Társaság folyóirata mindmáig a hazai néprajzi kutatások legjelentősebb fóruma, tudományos eredményeinek első számú tárháza. Vannak a rokon tudományok területén régebben alapított, ma is megjelenő társulati folyóiratok, amelyek a gazdasági válságok, világháborúk közepette folyamatosan megjelentek. Ebbe a szűk csoportba tartozik a kicsivel később meginduló, de már 125 évet megélt *Ethnographia*, mint a túlélés, a folyamatos „válságkezelés” egyik pozitív példája a tudományos folyóiratok hazai világában.

Az 1889-ben megalakuló Néprajzi Társaság szűkebb vezetősége és választmánya már az alakuló ülésén határozatot hozott hivatalos közlönyének, az *Ethnographiának* a megindításáról. Az új folyóirat neve magától adódott: Hunfalvy Pál könyvének címe, a *Magyarország ethnographiája* (1876) tárgymegnevezése vita nélkül vált a lap címévé. A lapot alapító szűkebb vezetőség az őstörténetet, az etnogenezist és a néptörténetet tartotta a néprajzi kutatások végső feladatának. Ennélfogva az *etnográfia* – mint arra már Kósa László rámutatott – teljesen megfelelő szó volt a tudományszak és a folyóirat megnevezésére. Az első szerkesztő, a történész-numizmatikus Réthy László, a Magyar Nemzeti Múzeum néprajz iránt is érdeklődő tisztviselője, Hunfalvy környezetéhez tartozó személy volt. Hatékonyan dolgozott, hiszen az 1890. január 11-i választmányi ülésen az 1890/1-es szám már kiosztható volt a jelenlévők között. Havonként 3 ív terjedelemben, évi tíz számban (két nyári hónap kihagyásával) és 30 ív terjedelemben tervezték a lap megjelenését. Az első évfolyam kiadásának költségeit a nyomda hitelezte, ilyenformán szerzőinek és szerkesztőinek honoráriumot nem fizettek. (A Társaság pénztelenségére Borovszky Samu pénztáros egyébként már az 1889. november 2-i választmányi ülésen is felhívta a figyelmet.) Réthy szerkesztői programja kiterjedt a Társaság működéséről szóló tájékoztatásra, az aktuális népeleti és egyéb eseményekről való tudósításokra, a szakosztályi előadások közlésére, továbbra a hazai és külföldi néprajzi munkák, kiadványok ismertetésére is.

Réthy egy évi ingyen végzett munka után lemondott az *Ethnographia* szerkesztéséről. Az indulás nehézségeire rávilágít, hogy a lap második évfolyamának szerkesztését Herrmann Antal és Katona Lajos vállalta magára. Őket 1892 második felében Jankó János követte egy rövid időre. Fennállásának harmadik évében a Társaság tisztikara bomlaldozni kezdett. A pénztáros folyamatosan adta a vészjelzéseket. A tagok alig fizették a tagdíjakat, nőtt az adósság, 1892-ben már teljes anyagi csődbe jutott a Társaság. A pénzügyekről 1893-ban jelentést tevő Jankó János írásából nemcsak a tagdíjfizetési elmaradásokra derült fény. Kitűnt, hogy Herrmann Antal fedezet nélküli adósságokat halmozott

fel a folyóirat kiadásának intézésével. A Társaság „az Ethnographia céljaira” megjelölésű általános nyugtákat kapott, de a részletes elszámoltatás sohasem történt meg. Az MTA Kézirattára űrzi (131/1890) segélyért folyamodó levelét, melyben az *Ethnographia* kiadására, papír- és nyomdaköltségire kér támogatást. Az Akadémia évi 500–1000 korona közötti támogatást folyósított évente. Gyorssegélyt utalt ki a művészetek és a tudományok támogatására szolgáló Röck Szilárd-féle alap is, a vallás- és kultuszminiszter közbenjárására. 1892-ben állt fel a csődhelyzet kezelésére – az idős Xantus János elnökletével – az ún. „kilences bizottság”, melyben Herman Ottó vitte a szót.

A Társaság nevének, alapszabályának megváltoztatása mellett számos intézkedést tettek a hitelek kiegyenlítése, a gazdálkodás rendjének szabályozása érdekében is. Az *Ethnographia* 1892-i évfolyamának füzeteit terjedelmükben csökkentették, számokat összevontak, annak érdekében, hogy a lap fennmaradását megőrizzék. Ismételten pénzsegélyt kértek a kultuszminisztertől és a Magyar Tudományos Akadémiától. Pulszky Ferencsel, a Magyar Nemzeti Múzeum igazgatójával megállapodtak, hogy a múzeumtól kapott anyagi támogatás fejében a lap rendszeresen ismertetni fogja a Néprajzi Osztály gyűjteményét. Az 1892. évi összevont 7–10. szám borítóján már feltüntették, hogy az *Ethnographia* a „Magyarországi Néprajzi Társaság és a Magyar Nemzeti Múzeum” folyóirata. (Ez a Pulszkyval kötött alku vezetett el később a *Néprajzi Értesítő* megszületéséhez.)

A Társaság és az *Ethnographia* első nagy válsága 1893-tól fokozatosan lecsengett, és nyugalmasabb évek, évtizedek következtek. A folyóirat szerkesztését 1893-ban Herrmann Antal, Jankó János és Munkácsi Bernát, majd 1894–1897 között utóbbi egyedül tartotta a kezében. Velük együtt változott a néprajzi folyóirat arculata, nézőpontja, tematikája is. Az első évtized lapszámai, évfolyamai meglehetősen elegyesre sikerültek, az *Ethnographia* inkább mutatkozott interdiszciplináris, mint szaktudományi folyóiratnak. Régészet, embertan, nyelvészet, irodalomtörténet, őstörténet mellett viszonylag kevés cikk mutatható fel a folklórhagyomány és a magyar nép recens anyagi műveltsége tárgyköréből. A Társaság névváltoztatása és a nemzetiségi néprajzzal foglalkozó szakosztályok számának csökkentése ellenére továbbra is jelentős terjedelmet kaptak a hazai nemzetiségek etnográfáját, folklóráját megőrkítő dolgozatok. A Magyar Néprajzi Társaság és az *Ethnographia* nem állt a „magyarizálás” szolgálatában, mint azt egyik külföldre szakadt hazánkfiá az 1970-es években tudni vélte.

Munkácsi Bernát szerkesztősege idején a finnugor rokon népek és a nyelvtörténet tematikája érzékelhetően hangsúlyossá vált. Ezt érthetővé teszi a szerkesztőnek a Regulárhagyaték és a Hunfalvy Pál szellemi öröksége iránti tisztelete, saját obi-ugor tárgyú munkássága, valamint az a tény, hogy a Magyar Nyelvtudományi Társaság és a *Magyar Nyelv* akkoriban még nem létezett. Jankó Jánost sem a finnugor, obi-ugor tárgykör helytelenítése, hanem a „tárgyi néprajz” és a Néprajzi Osztály gyűjteményeinek érdekei motiválták, amikor (1897-ben) kemény hangon támadta Munkácsi szerkesztői működését. Tudnunk kell, hogy az anyagi csődöt és a Társaság válságát követő nehéz években (1892–1897) ügyvezető alelnökként Munkácsira nehezedett a vezetés terhe is. Az *Ethnographia* 1893-as évfolyamát, Herrmann és Jankó botladozásait látva, neki kellett szerkesztőként is kezébe vennie. 1898–1910 között már Sebestyén Gyulával szerkesztette a Társaság lapját. Összesen 17 éven át bábáskodott szeretett folyóirata körül. Sebestyén belépésével

a magyar folklór kapott egyre több teret a Társaság lapjában. Kettejük koncepciót illető vitáiról, összetűzéseiről azonban nem itt kell szólni. Balassa Iván, a Társaság szívesztendő történetéről szólván, joggal nyomatékosította azt a tényt, hogy a konszolidációt követő évtizedben, 1910 körül bontakozott ki a tudományos egyesület első fénykora. Taglétszáma éveken át meghaladta az ezret, az *Ethnographia* nagy példányszámban és minden korábbit meghaladó terjedelemben jelent meg.

Jankó János, mint a Nemzeti Múzeum Néprajzi Osztályának vezetője 1899-ben kezdeményezte, hogy a múzeum által folyósított évi 500 forintnak megfelelő ívszám „választassék külön A Magyar Nemzeti Múzeum Néprajzi Osztályának Értesítője címen, és e rész adassék át a Néprajzi Osztály szerkesztésébe”. A Néprajzi Társaság választmánya 1899. szeptember 20-i ülésén hozzájárult, hogy az *Értesítő* a továbbiakban, 1900-tól kezdődően az *Ethnographiától* különválva, annak mellékleteként jelenjen meg. Az első évfolyamok közös borítólapon álltak, de elkülönített lapszámozással jelentek meg. A borítón mindkét orgánus címet, szerkesztőjét feltüntették. Az *Értesítő* a tárgyi néprajz, a múzeumi gyűjtemények körébe vágó publikációkat vonta magához, a főlap egyre inkább a folklórkutatás orgánusává vált. Jankó korai halálát (1902) követően Semayer Vilibáld vette át a Néprajzi Osztály vezetését és az *Értesítő* szerkesztését. 1905-ben elérte a *Néprajzi Értesítő* önállósodását, elválását az *Ethnographiától*. Az *Értesítő* formátuma a képi illusztrációk közlése érdekében megnőtt, füzeteinek száma az évi tízről négyre csökkent. 1906–1916 között az *Ethnographia* már korábbi melléklete nélkül jelent meg.

Az *Ethnographia* századfordulós prosperálását főként anyagi helyzetének rendeződése tette lehetővé. A Vallás- és Közoktatásügyi Minisztériumtól kapott évi 2–3000 korona, az Akadémiától származó évi 500–1000 korona támogatás mellett, a Nemzeti Múzeumtól érkező 500 korona fellendítette a lap helyzetét. A minisztérium 1899-től száz példány *Ethnographiára* fizetett elő a néptanítók számára. Híre, ismertsége elterjedt a tagsága révén is, előfizetői között megjelentek távoli városok egyházi könyvtárai, új múzeumok, középiskolák, művelődési egyletek stb. A Társaságban elhangzott előadások, kutatási beszámolók folyamatosan megjelentek az *Ethnographia* vagy az *Értesítő* lapjain. Bán Aladár 1915-ben, a lap 25 éves jubileuma alkalmából már 427 szerző nevét számolta össze az *Ethnographiában* és az *Értesítőben*, ami jól mutatja a néprajzi stúdiumok iránti érdeklődés megnövekedését. A Társaság működésének az *Ethnographiát* is 22 éven át szerkesztő Sebestyén Gyula volt a legfőbb motorja. 1898–1920 között ő volt a Társaság igazi vezéralakja, ez idő alatt – mint Kósa László megjegyzi – „nélküle semmi fontos nem történhetett”. Kritikusai természetesen neki is voltak. Herrmann Antal 1907-ben és 1916-ban is kifogást emelt az *Ethnographia* „akadémikus jellege” ellen, bírálta koncepciótlanságát és korszerűtlenségét is. Valóban, kevés volt még a Katona Lajoshoz, Jankó Jánoshoz mérhető, európai látókörű tudós a szerzői gárdában, annál több a döcögő, hiányos és megbízhatatlan, pusztán csak leíró, anyagközlő dolgozat. Másfelől azt is számításba kell vennünk, hogy Herrmann Antalnak a tudománypromóció volt a vezéreszméje, azért kárhóztatta egyes tudóskodó szerzők cikkeinek „akadémikus” jellegét.

A boldog békeidők végének előszele már a világháborút megelőző években meglegyintette a Társaságot és az *Ethnographiát*. Sebestyén Gyula főtítkár 1910-ben a tagdíj-emelést az *Ethnographia* kiadásával járó veszteséggel indokolta, minthogy a korábbi segé-

lyek, adományok akkor már ritkultak, fogyatkoztak, az államsegélyek teljesen elapadtak. A háború első éveiben az *Ethnographia* kiadása ismét csak számok összevonásával, a terjedelem csökkentésével volt megoldható. A testvérlap *Néprajzi Értesítő* 1916-ban még megjelent, de attól fogva – anyagi források hiányában – egy évtizeden át nem tudták kiadni. A Társaság hadikölcsönbe fektetett alaptőkéje 1918-ig megsemmisült, 8000 koronára felmenő adósságának rendezését a Budapesti Takarékpénztár Rt. vállalta át, de egyéb kármentésre már nem futotta. Az *Ethnographia* 1918-as évfolyama csonkán, az 1919-es még kisebb terjedelemben és késve, 1920-ban jelenhetett meg. 1919 áprilisában, a „kommün idején” beütött a krach, a teljes csőd. A Társaságot a Tanácsköztársaság alatt és után ismét egy „*Kilences Bizottság*” (Bartucz Lajos, Bátky Zsigmond, Bibó István, Györffy István, Kodály Zoltán, Kóris Kálmán, Madarassy László, Róheim Géza, Solymossy Sándor) vezette. Nekik köszönhető, hogy a történelmi katakлизmát a Néprajzi Társaság túlélte, hogy az *Ethnographiát*, bár összevontan, szerény terjedelemben, de meg tudta jelentetni.

Az 1920-as évek elején nehezen ment a Társaság életének újraindítása, amit az elnökké választott Tagányi Károly 1921-ben így indokolt: „tudjuk, hogy mindez nagy nemzeti katasztrófánk: az elvesztett háború, a két forradalom, az idegen megszállás és a reánk kényszerített béke következménye csupán. Társaságunk az ország szétdarabolásával tagjainak, előfizetőinek, kutatóinak nagy részét elvesztette. Az általános gazdasági romlás az áraknak olyan szédületes emelkedését idézte elő, hogy minden vagyon, így a Társaságunké is elértéktelenedett. Kultúránk eddigi főntartója: a középosztály pedig a megélhetésért küzd, egy része meg már éppen földönfutóvá lett.” Solymossy Sándor szerkesztésében az *Ethnographia* 1920–21–22-es évfolyamai egy-egy éves késéssel ugyan, csökkentett terjedelemben, de mégis megjelentek. E három évfolyamhoz a tartalomjegyzék utólag készült el és az 1922-es évfolyammal került a tagok és előfizetők kezébe. Az 1923–24-es évfolyamot Solymossy és Madarassy László főtítkár szerkesztésében eleve összevontan adták ki. Mindehhez szükség volt Tagányi, Solymossy, Madarassy személyes hitelére, áldozatvállalására és a hitelező nyomda bizalmára is. A tagtársakhoz intézett felhívásból megtudható, hogy az *Ethnographia* 1923-as évfolyamából csak azok részére kívántak példányt nyomtatni, akik tagdíjfizetési, illetve előfizetési kötelezettségeiknek a megjelölt határidőig minden tekintetben eleget tettek. Az *Ethnographia* a tagoknak tagdíjuk ellenében járt, ám a tagok száma akkoriban ugyancsak megcsappant.

1923-ban a Társaság választmánya elfogadta Madarassy László javaslatát a folyóirat új nevére. A népszerűsítés érdekében átkeresztelték *Népéletre*, feltüntetve a borítón, hogy az „*Ethnographia*” harmadik folyama, a Magyar Néprajzi Társaság közlönye. Összevont 1923–24-es évfolyamának másik újdonsága, hogy az Egyetemi Nyomdában készült. 1926–1948 között a folyóirat, Solymossy Sándor áthidaló javaslatának köszönhetően, *Ethnographia – Népélet* címen jelent meg. Szerkesztését Solymossy 1926–1930 között ismét egyedül, majd az 1931–1934-es évfolyamokét megint Madarassyval együtt látta el. A *Népélet* megnevezés a népszerűsítés mellett a nemzetközi tájékozódás igényére vall, *Folk Life*, *Folk liv* néven angol és svéd nyelvű néprajzi folyóirat is megjelent.

1926 óta jelennek meg az *Ethnographiában* idegen nyelvű kivonatok, összefoglalók. Egy világnyelven kiadott magyar néprajzi folyóirat terve a századforduló éveiben több-

ször felmerült, látva az *Ethnologische Mitteilungen aus Ungarn* címen időszakosan megjelenő számainak teljes rendszertelenségét. (Annak kiszámíthatatlanságát József főherceg adakozó kedvének és a szerkesztő, Herrmann Antal cikkgyűjtő hangulatának hullámsága szabta meg.) Az *Ethnographia* szerkesztőit a *Néprajzi Értesítő* mellékleteként 1902–1922 között Semayer Vilibáld szerkesztésében megjelent *Anzeiger der Ethnographischen Abteilung des Ungarischen National-Museums* példája is idegen nyelvű kivonatok csatolására sarkalhatta.

A Néprajzi Társaság és az *Ethnographia* anyagi helyzete az 1923-as évben még kiválónak mondható. Az *Ethnographia* támogatására abban az évben államsegélyként 700 ezer, a *Társadalomtudomány* támogatására 200 ezer, a *Föld és Ember* támogatására 3 millió 400 ezer korona folyt be a Társaság pénztárába. Ehhez jött még 350 ezer korona *A magyarság táncai* című kötet kiadására.¹ Alapítványi díjakból további 452 ezer korona, magánosok adományaiból 84 ezer korona bevétele volt a Társaságnak. Ám 1925 elején ismét üres lett a Néprajzi Társaság pénztára. Az új elnök, Hóman Bálint az 1925. április 2-i választmányi ülésen olvasta fel báró Kornfeld Móric levelét, melyben személyes megbeszélésükre hivatkozva két esztendőn át nagyobb összeget ajánlott fel az *Ethnographia* kiadásának költségeire. A Kornfeld-adomány 19 millió koronát tett ki, amihez még 15,3 millió államsegély és 3 millió korona járult, mint a Bankok Egyesületének adománya. A folyóirat két évfolyama (1926, 1927) Kornfeld báró támogatásával jelent meg, amit a borító után következő teljes oldalas köszönetnyilvánítás is megörökített.

Ezek a segélyek, adományok tették lehetővé, hogy 1926-ban az *Ethnographia* mellékleteként ismét megjelenhetett a *Néprajzi Értesítő*, a Néprajzi Múzeum orgánuma. 1928-tól kezdődően Hóman Bálint elnök új pártfogóra talált a Magyar-Holland Kultúrgazdasági Rt.-ben a következő öt esztendőre. Szükség is volt rá, mert 1929-ben bekövetkezett a nagy világgazdasági válság. 1928-ban ismét megemelték a tagdíjfizetési összegét, s a fizető tagok annak fejében megkapták a *Néprajzi Értesítő*vel újra kiegészült *Ethnographia* példányait. Az *Értesítő* megjelenítéséhez a Nemzeti Múzeum a korábbinál nagyobb összeggel járult hozzá, különösen az illusztrációk kliséinek többletköltségei jogcímén. A Néprajzi Társaság folyóirata továbbra is az anyagi kultúra tematikáját helyezte előtérbe és Bátky Zsigmond szerkesztésében néhány év alatt megalapozta az 1930-as években megszülető néprajzi szintézis, *A magyarság néprajza* két, tárgyi néprajzot bemutató kötetét.

A Magyar-Holland Kultúrgazdasági Rt. adományainak megszűnését követően ismét megingott a Társaság és az *Ethnographia* anyagi helyzete. Az elnöki székben 1933–35 között Czákó Elemér, *A magyarság néprajzát* gondozó Egyetemi Nyomda vezetője ült, aki a két első kötet sikere láttán, minden egyes eladott kötet után egy pengő adósságot jóváírt a Társaság számláján. 1933-ban először fordult elő, hogy egy tisztségviselő, Madarassy László főtitkár, önként lemondott tiszteletdíjáról. A következő években rendszeressé vált, hogy az egész tisztikar, beleértve az *Ethnographia* szerkesztését 1935-ben átvevő Györffy Istvánt is, eltekintett honoráriumának felvételétől. Ilyen módon évi 1500 pengőt tudott megtakarítani a Társaság. A növekvő költségek miatt 1931–34 között az

¹ Réthei Prikel Marián *A magyarság táncai* című kötete 1924-ben jelent meg a Néprajzi Társaság kiadásában.

Ethnographia terjedelmét ismét csökkenteni kellett, 1935-ben már egyetlen számra sem futotta.

Az elmaradás ledolgozását Györffy István 1936-ban kezdte el. Olcsóbban dolgozó nyomdát talált, amikor a karcagi Kertész Nyomdát bízta meg a lap kinyomtatásával. A költségvetés bevételeit az 1935–1944 között a Társaság elnöki tisztét betöltő Zichy István tudta érdemben növelni. Jelentős változást hozó intézkedése volt, hogy 1935-ben leválasztotta a *Néprajzi Értesítőt* az *Ethnographiáról*, és előbbi a Nemzeti Múzeum költségvetéséből támogatta. Ezt követően a Néprajzi Társaság tagjai és az *Ethnographia* előfizetői nem ingyen, csupán kedvezményes áron juthattak hozzá a Néprajzi Tár Értesítőjéhez. Zichy, Hóman és az MTA 1929-ben megalakult Néprajzi Bizottsága közbenjárására 1936 és 1946 között az Akadémia évi 1000 pengővel támogatta meg az *Ethnographia* kiadását. Ezt a biztos bevételt pótolták ki a pénzüzetek esetleges adományai. (A Vigyázó-örökség évi bevételeivel gazdálkodó Akadémia anyagi támogatása tette lehetővé *A magyarság néprajza* köteteinek kiadását, a *Monumenta Hungariae Ethnologica* címen indított népművészeti sorozat két kötetének díszes kiállítását is.) További bizakodásra adott okot, hogy a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium 1939-ben felújította az *Ethnographia* előfizetését a jelentkező középiskolák számára. 1939-ben 78, 1941-ben már 216 példányra fizetett elő.

Györffy István szerkesztésében az *Ethnographia* tematikai egyoldalúsága, szerzőgárdájának összetétele rövid idő alatt megváltozott. A korábban döntően folklór irányultságú folyóirat az egész néprajzos társadalom orgánuma lett. Megnövekedett az anyagi kultúra és a társadalomnéprajz tematikájába sorolható közlemények száma. Rendszeres szerzőkké váltak a fiatal, jól képzett szerzők (Fél Edit, Gunda Béla, Tálasi István, Bálint Sándor, Honti János, Ortutay Gyula, Domanovszky György, Szendrey Ákos, Korompay Bertalan, Vajkai Aurél), de helyett kaptak a más szakokban felkészült és az autodidakta szerzők is (Csalogovits József, Szabó Kálmán, Kiss Lajos, Szűcs Sándor, Tagán Galimdsán, Gönyey Sándor, Nyárády Mihály). Fontos mozzanat a lap horizontjának bővülése, amit olyan beszámolók jeleznek, mint pl. F. Linnus: *Néprajzi kutatások Észtországbán a világháború után*. Az *Irodalmi Szemle* rovat könyvismertetései már az 1936. évi számokban is több külföldi művet mutattak be, mint hazait. A lap és a szerkesztő elméleti nyitottságát olyan dolgozatok mutatják, mint Zichy István *Néprajz és művelődéstörténet* címen tartott előadása, vagy Marót Károly ismert tanulmánya (*Faj és fejlődés az ethnológiában*).

1940-ben a Társaság választmánya Gunda Bélát választotta meg az *Ethnographia* szerkesztőjének, aki 1943-ig egyedül, 1944-ben Fél Edittel együtt vitte a folyóirat ügyeit. A lap szerkesztése Gunda Béla, majd Fél Edit idejében (1945–1948) abban a szellemben folytatódott, amit Györffy István 1935–36-ban kialakított. Szakmai igényesség és az európai horizont pásztázása jellemezte a második világháború közepette a két fiatal lapszerkesztő munkáját. Gunda Béla legfőbb szerkesztői törekvése az volt, hogy bemutassa az európai népkutatás neves tudósait (R. Thurnwald, S. Erixon, U. Harva), a bécsi kultúrtörténeti iskola képviselőit és velük távoli földrészek etnológiai kutatásait (W. Koppers, M. Gusinde, W. Hischberg). Tanulmányt közölt Vilko Novak ljubljanoi professzortól a szlovén néprajzi kutatásokról, lekötölte Stith Thompson (USA) tanulmányát a típusok és motívumok meghatározására irányuló népmesekutatásról stb. Fontos

esemény volt 1942-ben az „Ethnographia Népélet” első ötven évfolyamához szolgáló szerzői, szó- és tárgymutató megjelentetése, amit a Társaság megbízásából Szendrey Zsigmond állított össze. A terjesztést szolgáló akciók között kell említeni, hogy 1939–1943 között a visszacsatolt területek könyvtárait, múzeumait a Társaság lehetőségei szerint igyekezett Ethnographia-sorozatokkal ellátni. A lap 1944. évi 3–4. száma azonban már nem jelenhetett meg.

Magyarország német megszállása és a keleti front összeomlása minden laptervet fölülírt. A Kolozsváron rekedt Gunda Bélától a szerkesztés munkáját Fél Edit vette át, de csak 1946 elején tisztázódott, hogy a Társaság munkáját, a lap kiadását lehet-e folytatni. Ugyanis a Néprajzi Társaság költségvetése 1946-ban egyetlen mondatból állt: „Elkészítése a folytonosan romló pénz miatt nem volt lehetséges.” A történelemben páratlan hiperinfláció megbénította az egész országot. Páratlan teljesítmény, hogy a háború miatt elmaradt számokat Fél Editnek és a Társaság akkori vezetőségének mégis sikerült már 1947 végére pótolni. A lap irányvonala, európai szellemisége, nyitottsága semmit sem változott. A tanulmányok rovatában ugyan a korábbinál kevesebb a külföldi szerzőtől származó írás (Arthur Gaunt, Milovan Gavazzi), de megjelentek a néprajz és a rokon tudományok kapcsolatát, együttműködésének lehetőségeit elemző dolgozatok (Mendöl Tibor, Wellmann Imre, Nemeskéri János). Továbbra is jelen vannak az elméleti-módszertani kérdéseket boncoló tanulmányok (pl. Marót Károly: *Survival és revival*; Szabolcsi Bence: *A régi nagy kultúrák dallamossága*; Banó István: *Mesemorfológia, meseélettan*; stb.). Az *Ethnographia* nyomdai munkálatait a háborút követő években a budapesti Stephaneum nyomda végezte, nagyjából hiteltben. A csődöt – minthogy a Társaság pénztára üresen állt – Ortutay Gyula, az 1947 márciusában kinevezett kultuszminiszter nyitott fel, intézkedése révén sikerült elkerülni. A folklórkutató miniszter 1948 februárjában 20 ezer Ft „külön segélyt” utalt ki az *Ethnographia* nyomdaadósságának rendezésére.

Az 1948/50-ben bekövetkezett akadémiai, tudománypolitikai és szervezeti átalakítások közelről érintették a szak intézményeit is. Az Akadémiát 1948–49-ben a Magyar Tudományos Tanács (melynek Ortutay társelnöke volt) szervezte át. A *Néptudományi Intézetet* 1949-ben az Ortutay által jegyzett miniszteri rendelet szüntette meg. Ugyanabban az évben rendelkezett Néprajzi Tanszék létesítéséről a Debreceni Egyetemen, ahová Gunda Béla kapott professzori kinevezést. A tudományos társaságok, köztük a Néprajzi Társaság, magánjellege az MTA átalakításával és a tudományos egyesületek „államosításával”, akadémiai felügyelet alá helyezésével megszűnt. A „fordulat évében” az MNT 1949. évi közgyűlésén Ortutay joggal hivatkozott arra, hogy a rendszeres anyagi támogatással megszűnnek a Társaság filléres gondjai, az *Ethnographia* folyamatos megjelenését az Akadémia garantálja. A következő négy évtizedet (1949–1989) az egyesületi élet stabilitása és az akadémiai körbe vont folyóiratok folyamatos megjelenése jellemezte. A Társaság anyagi gondjai megoldódtak, s bár taglétszáma erősen lecsökkent, 1949-től állandó ügyintézőt foglalkoztatott, az akadémiai támogatásnak köszönhetően.

Az *Ethnographia* 1949. évi első száma, melyben „a magyar néprajztudomány munkásai szeretettel és hálával köszöntik 70 éves születésnapján” J. V. Sztálint, „a magyar nép nagy barátját”, leszámítva Ortutay Gyula programadó, a szak ideológiai és szemléleti fordulatát sürgető dolgozatát, továbbá Tolsztovnak a szovjet etnográfiai iskolát bemutató és

Vajda Lászlónak a bécsi „kultúrtörténeti iskolát” ostromozó tanulmányát, a klasszikus néprajzi tematikát és metodikát tükrözi. Ráadásul négy leíró dolgozatot is közöl romániai magyar tájak, népcsoportok hagyományairól. Csupán az irodalmi szemlén, a néprajzi muzeológia és a hírek rovatán érzékelhető a tudatosabb „keleti nyitás”. A lap szerkesztése 1949–1956 között Balassa Iván kezében volt, akinek a munkáját egy ötfős (a főszerkesztő Ortutayt is magába foglaló) szerkesztőbizottság támogatta. Az ötvenes évek első felében kezdett formálódni az új tematika, amit pl. a magyar falu szocialista átalakulásával, a termelészövetkezeti és állami gazdaságokkal, a munkásdal-kutatással, a nagy-budapesti városkutatással kapcsolatos publikációk jellemeztek. 1953-ban a néprajz tudományközi helyzete is változott. Az MTA II. sz. (Filozófiai és Történettudományok) Osztályán, ahová a néprajztudomány is tartozott, Bakos József *Mátyusföldi gyermekjátékok* című kötete ürügyén támadás érte a szakot. Nacionalizmus, a „parasztromantika maradványainak továbbélése”, a „feudalizmus idealizálása”, a marxizmustól való elzárkózás, a szovjet néprajz eredményeinek felületes interpretálása, „politikai sükettség és apolitícizmus” és hasonló vádpontok szerepeltek a „szakértők” által összetákoljt jelentésben. A vádakort Ortutay keményen visszaverte, majd a szakot kivonta a II. Osztályról, és átvitte az MTA kevésbé ideologikus szakokat felölölő Nyelv- és Irodalomtudományok Osztályára, ahová ma is tartozik.

Említést kíván, hogy az *Ethnographia* a háború után is megőrizte az idegen nyelvű tartalomjegyzék és tartalmi összefoglaló közlésének kialakult rendjét. 1949-ben már nem is egy, hanem két idegen nyelven adott tartalomjegyzéket és közölte a tanulmányok tartalmi kivonatát. Egyik nyelv kötelezően az orosz volt, a másik választhatóan német, francia vagy angol. A választásnál a cikk témáját és a fordítói kapacitást vették figyelembe. 1950–1990 között a lap azonos terjedelemben, évente 40 íven jelent meg. Előbb a Közoktatásügyi Kiadó, majd a Tudományos Könyvkiadó Nemzeti Vállalat gondozta egy-egy évig. 1952-ben az Akadémiai Kiadóhoz került, és ott is maradt egészen 1992-ig.

Az 1957–1971 közötti másfél évtized az *Ethnographia* történetének anyagi és ideológiai krízisektől mentes, békességes periódusa volt. K. Kovács László és az ötfős szerkesztőbizottság munkáját már sem anyagi kényszerek, sem ideológiai tabuk nem gátolták. (Bizonyos öncenzúra azért létezett.) A szerkesztő és a szerzők munkáját anyagilag is honorálták, a szakmai lektorálás gördülékenyen folyt, a hivatalos cenzúra csupán névlegesen működött. A kéziratok folyamatosan érkeztek, a szerkesztőt olykor azzal ugratták, hogy a lapot lényegében a posta szerkeszti. A kéziratokat kiadói szerkesztők, korrektorok is látták, a képanyagot képzett technikai szerkesztő mérte be, tördelte, a két nyelven is csatolt kivonatok fordítását az Akadémiai Kiadó végeztette. Az ábrák, térképek rajzolását, a fényképek előállítását a kiadó költségén kiváló grafikusok, fotósok oldották meg. A szerkesztőség szívesen vállalta külföldi szerzők írásainak és a rokon tudományok területéről érkező cikkeknek a közlését is. Örömmel közölte a szomszéd országokban élő magyarság néphagyományait megörökítő dolgozatokat. Olykor, ha a szerző valamilyen megtorlástól tartott, akár álnevet is használhatott. (Ilyen okból jelent meg Vámszer Géza dolgozata *A csiki juhászat*ról Szébeni Géza írói álnév alatt.) Tekintettel a könyvkiadás nehézségeire, a 4-6 ív terjedelmű, de különösen fontos dolgozatok folytatásokban jelentek meg a lapban. Emlékeztet példa rá Vargyas Lajos *Kutatások a népballada középkori történetében* c. nagy tanulmá-

nya vagy Balogh Istvánnak *A lófogatok Debrecenben a XVIII–XIX. században* címen három-három részben közreadott dolgozata. A tanulmányokból készült különnyomatokkal a szerzők munkáját honorálták, a debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem Néprajzi Tanszéke pedig külön sorozatot indított a hozzá kapcsolódó szerzők közleményeiből, amivel a tanszéki kiadványcserét segítette elő.

1972–74-ben Földes László, a Társaság főtítkára vette át az *Ethnographia* szerkesztését. Kezdeményezésére indult meg 1972-ben a *Néprajzi Hírek* kiadása, hogy frissen tudassa a Társaság tagságával a megörökítésre érdemes eseményeket, beszámoljon a szak legújabb eredményeiről, figyelmeztesse olvasóit a közelgő évfordulókra, közreadja a Társasági élet híreit, működésének aktuális dokumentumait, és közölje az előző év néprajzi publikációinak jegyzékét, éves bibliográfiáját. A Társaság kiadásában megjelenő *Néprajzi Híreket* azóta is tagdíjuk fejében kapják meg a fizető tagtársak. Földes László 1971-ben indította el *Studia Ethnographica* sorozatcímen a külön borítóval készült különnyomatok füzeteinek sorozatát, mely még Hofer Tamás szerkesztősége idején is folytatódott egy ideig. Ennek előzménye volt az 1900-as évek elején az *Ethnographia Füzetek*, majd a *Néprajzi Füzetek* 1–9. száma. A lapnak ezekre a „melléktermékeire” ma már csak a „könyvészek” és a néprajz egyes szerelmesei emlékeznek. Rövidre szabott ideje alatt Földes László járta ki az *Ethnographia* 1892-es és 1893-as – régen kifogyott – évfolyamainak új kiadását, a Magyarországon akkor még kevésbé ismert hasonmás (reprint) technikával. Erősíteni kívánta a Kárpátok és a Balkán térségében érdekelt országok tudósainak bevonását a magyar néprajzi kutatások látókörébe. Az általa szerkesztett első lapszámban ezért jelenhetett meg K. Dobrowolski krakkói történészprofesszor elméleti alapvetést nyújtó tanulmánya, *A hagyományos paraszti kultúra*. A történeti néprajz erősítését kívánta szolgálni Maksay Ferenc és Kristó Gyula tanulmányainak közlésével már az 1972-es évfolyamban, majd Komoróczy Géza, Szabó Mátyás, Szendrey Janka és Dobszay László dolgozataival a következő évben.

Hofer Tamás 1975–1991 között bő másfél évtizeden át kifejtett szerkesztői tevékenysége a lap újabb aranykorát hozta magával. Széles hazai és nemzetközi kapcsolatrendszerét kamatoztatva a szerkesztő még tágabbra vonta a horizontot. Működése idején rendszeresen, programszerűen jelentek meg az *Ethnographiában* jeles külföldi szerzők írásai, amelyek tartalmukban, de még inkább tudományfelfogásukban, szemléletükben nyújtottak sok újdonságot a magyarul olvasó kutatói közösségeknek. A lap rendszeresen közölt a rokon tudományok művelői számára is új információkkal szolgáló dolgozatokat régész, történész, szociológus, művészettörténész, irodalomtudós szerzőktől, olykor pedig több tudományszak avatott művelőinek közreműködésével folyó viták szövegeit. Ezek a rokon tudományokból érkező vélemények, hozzászólások a hazai etnográfia és folklorisztika eredményeinek a leméréséhez, értékének megítéléséhez mindmáig rendkívül fontosak. Nem gyakran, de időnként helyet adott a lap tudományközi részvétellel tartott konferenciák, vitaülések anyagainak is. Az ilyen lapszámok is hozzájárultak az *Ethnographia* terjedéséhez, olvasottságához és ezáltal a néprajz szak eredményeinek megismertetéséhez a humán- és a társadalomtudományok műhelyeiben, kisebb-nagyobb közösségeiben.

Említést érdemel az idősebb nemzedék egy-egy kiemelkedő tagjának, egyetemi tanárának tiszteletére ajánlott összevont számok néhány példája is. A *Hunfalvy-Album* (1891)

és más 19. századi kötetek a tudós elhunytja után jelentek meg. Az *Ethnographia* 1939-ben *Emlékkönyv Solymossy Sándor 75. születésnapjára* címen szentelt összevont, tisztelgő számot a szak élő professzorának, a lap korábbi szerkesztőjének. A *Kodály Emlékkönyvet* (1943) Gunda Béla a Társaság titkáráként szerkesztette, de különálló könyvként jelentették meg. A Tálasi-tanítványok jóvoltából született meg és az *Ethnographia* összevont számaként adták ki 1970-ben a „Tálasi-számot”. A későbbi években aztán Gunda Béla, Dömötör Tekla, Bálint Sándor, Balassa Iván, Barabás Jenő tiszteletére ajánlott jubileumi számok is megjelentek a lap keretében. E periódus végén és az 1990-es években mindjobban elszaporodtak a különálló kiadványban megjelenő Festschriftek, pályatársak évfordulóit ünneplő kötetek. Az 1980-as években két újabb *Mutató* jelent meg az Akadémiai Kiadó gondozásában az *Ethnographia* egyre halmozódó köteteihez. Előbb az 1940–1969 közötti LI–LXXX. évfolyam feltárását segítő kötet, Tátrai Zsuzsanna munkája (1982), majd az 1970–1988 között megjelent LXXXI–XCIX. évfolyamot pásztázó „Mutató” jött ki Balázs Géza összeállításában (1989).

1992–1998 között Lukács László kapott megbízást az *Ethnographia* szerkesztésére. A korábbi szerkesztőbizottság 11 főre bővült, a szerkesztőt Gunda Béla és Hála József főmunkatársként segítette. Az 1992. évi 103. évfolyamot még az Akadémiai Kiadó gondozta, de az 1993. évi már a Néprajzi Társaság saját kiadásában jelent meg. A 104. évfolyam szerkesztősége két újabb főmunkatárssal (Gazda Klára, Liszka József) és egy technikai szerkesztővel bővült (Varró Ágnes). Továbbra is fizettek szerzői honoráriumot, és készültek különnyomatok. A lap terjedelme az anyagi támogatástól és a beérkezett kéziratok mennyiségétől függően ingadozni kezdett, a korábbi 1–4. füzetes számozásról áttértek az évenként 1–2. kötetre. 1995–1998 között évente egyszer jelent meg a lap, 1–2. összevont számozással. Akkoriban a lap sokkal inkább évkönyvnek, mint folyóiratnak mondható. 1999–2000-ben a lap szerkesztője Szilágyi Miklós, munkatársa Landgraf Ildikó lett, őket 2001–2012 között Bartha Elek követte. Igyekeztek visszaállítani az *Ethnographia* folyóirathoz illendő évi többszöri megjelenését és számozását. Ezt Bartha Eleknek és a debreceni egyetem Néprajzi Intézetében működő szerkesztőségnek 2004-ben sikerült ismét elérni. Ugyanakkor vezették be a számonként változó, többszínnyomós borítót is. Akkoriban a lap terjesztése, postai előfizetése megoldatlan volt, a szerzők, szerkesztők honorálása többnyire elmaradt, a lapszámok ütemes megjelenése megszűnt, késésük, elcsúszásuk megszokottá vált. Az évtizedre terjedő szerkesztői periódus legfőbb érdeme a lap fennmaradásának, folytonosságának megőrzése.

Az *Ethnographia* nyitottsága a rokon tudományok és a külföld irányában 1990 után már nem mérhető az előző periódusokéhoz. Másfelől azt is kimondhatjuk, hogy ez a folyóirat a magyar népismeret bővítésének, a magyar néphagyomány megőrkítésének, tudományos elemzésének ebben a legutóbbi 20-25 évben is nélkülözhetetlen forrásbázisa maradt. 2010–11-ben Mohay Tamás főtítkárr felügyeletével az *Arcanum* kivitelezésében megvalósult az *Ethnographia* teljes 122 évfolyamának digitalizálása és online megjelenése a világhálón (<http://www2.arcanum.hu/ethnographia>).

2013-ban Viga Gyula vette át a lap szerkesztését. A legújabb három évfolyam némileg megnövelt terjedelemben, ütemesen jelenik meg. Munkájában az MTA Néprajzi Intézete segíti. Báti Anikó, Juhász Katalin, Gulyás Judit, Szilágyi Levente és Komor Judit

közreműködése, az intézet háttere garantálja a lapszámok folyamatos, gondos előkészítését. A kiadást továbbra is támogatja az MTA, továbbá a Nemzeti Kulturális Alap. A folyóiratot ismét terjeszti a Magyar Posta, előfizethető Magyarországon és külföldön, akár interneten is (hirlapelofizetes@posta.hu).

Amikor köszöntjük a tisztes kort, a 125 évét elérő *Ethnographiát* és mai szerzőit, szerkesztőit, még inkább az olvasóit, kérem tagtársaimat, higgyünk kedvenc lapunk jövőjében. Kívánom, hogy az előtte álló évtizedekben is töltse be hivatását. A lap mindenkori szerkesztői, kiadói a legkritikusabb anyagi helyzetben, a legválságosabb történelmi időkben is küzdjenek a lap fennmaradásáért. Miként a múltban, maradjon meg a jövőben is!

(2015)

Nemzetiségi néprajzi kutatások a Kárpát-medencében

Az 1990-es években már Európa keleti felében is kiélezett viták folytak a néprajzi tudományok feladatáról, jelenéről és jövőjéről. Számos országban kicserélték a tanszékek, kutatóintézetek névtábláját, mivel a vita a szak elnevezését is érintette. Átkeresztelték a moszkvai akadémiai intézetet „Etnográfiai Intézet”-ről „Etnológiai és Antropológiai Intézet”-re, a pozsonyi „Národopisné Ustav”-ot „Etnologické Institut”-ra. Lengyelországban szintén az *etnológia* (etnográfia és folklorisztika) és a *kulturális antropológia* szembeállításával, az elnevezés megváltoztatásával képzelték némelyek a rendszerváltáshoz csatlakozó átalakítást, a korszerűsítő irányváltoztatást elvégezni. A tudományszak „amerikanizálásával” sokan nem értettek egyet, mint arra Slawoj Szynkiewicz cikke is rámutatott. A lengyel etnológus 1992-ben az *Etnografia Polska* hasábjain (1992. 21–24.) azt kérdezte: *Po co nam antropologia?* (Kell-e nekünk antropológia?) Válasza nemleges volt. Úgy vélte, hogy a néprajztudomány tárgya továbbra is az etnoszok, etnoszociális szervezetek, azaz a népek, nemzetek, nemzetiségek életének, kulturális megnyilvánulásainak, hagyományainak, identitásának vizsgálata.

Tudnunk kell, hogy Európa nyugati felében egyes filozófusok és társadalomkutatók (pl. Marcel Mauss) már 1945-ben a néprajz, a Volkskunde, a folklorisztika megszüntetését, betiltását, tanszékeinek felszámolását követelték. A frankfurti filozófiai iskola szerepét már többen kimutatták az 1968. évi párizsi diákmozgalmakban, a *Deutsche Gesellschaft für Volkskunde* 1969. évi detmoldi közgyűlésén, majd 1970-ben Falkensteinben a hagyományos „néprajzi kánon”-t – valójában a német néprajzi kutatást – nyíltan támadó fellépésében. A frankfurti iskolához igazodó német néprajzi tanszékek elvetették, támadták olyan kategóriák használatát, mint *nép*, *nemzet*, *nemzetiség*, és az elődök „néprajzi kánon”-ját irrelevánsnak nyilvánítva, a globális tömegkultúra jelenségei felé fordultak. (A szoknya, a népviselet sem irreleváns téma akkor, ha farmerszoknya!) A békésebb német tanszékek Volkskunde névtábláját felváltotta az „európai etnológia” táblája; a militánsok azonban teljesen új elnevezésekkel kísérleteztek (pl. *empirikus kultúrakutatás*). 1969-ben az egyik provokátor előadó a detmoldi közgyűlésen kijelentette: „A gyermekes és sokszor okatlan szokások tanulmányozása; a házról és udvarról, szoknyáról, konyháról és pincéről szóló tanulmányok *értéktelennek tekinthetők*.” (Dömötör Tekla: *Egy rendhagyó néprajzi ülészak tanulságai. Ethnographia* 1969. 626.)

Magyarországon 1967-ben alapították meg az MTA Néprajzi Kutatócsoportját, és 1968-ban indították el évkönyvét, melynek tematikáját a kezdetektől napjainkig a néprajz elavultnak, irrelevánsnak nyilvánított „néprajzi kánon”-ja szabja meg. Az évkönyv 1973. évi kötete – eléggé el nem ítélt módon (mondhatnánk némi gúnnal) – olyan

„gyermekes és oktan” szokásokat megőrkítő cikkeket tartalmaz, mint amilyen a *Turkajárás az erdélyi és a magyarországi románok körében* Ujváry Zoltántól, a *Buda környéki szerbek halotti emlékünnepei* Kiss Máriától, meg *Az emberrel kapcsolatos szlovák népi hiedelmek Békéscsabán, Tótkomlóson és Csanádalbertin* Krupa Andrástól. Mindezek mellett Manga János a *Magyarországi szlovákok*, Hutterer Miklós *A magyarországi német népcsoport*, Sarosácz György *Magyarország délszláv nemzetiségei*, Paládi-Kovács Attila *Ukrán szórványok a 18–19. században a mai Magyarország északkeleti részén* címen közölt egy-egy értekezést az említett kötetben. Ki vitatná, hogy nagyon is élő, létező, tehát releváns témákkal foglalkozott az említett évkönyv 1973. évi kötete? Visszatekintve az utóbbi 40-50 évre, tisztán látható, hogy a magyar néprajztudomány identitásának megőrzéséhez igen jelentős mértékben járult hozzá a magyarországi nemzetiségek hagyományainak, kulturális örökségének vizsgálata az 1970-es években. Tette ezt akkor, amikor Németországban és Svédországban a legádázabb viták folytak az európai, illetőleg a hazai (mondhatnánk nemzeti és nemzetiségi) néprajz mibenlétéről és feladatairól.

A Magyar Néprajzi Társaság akkori vezetői, Ortutay Gyula elnök és Balassa Iván ügyvezető elnök, maguk is támogatták a *Nemzetiségi Néprajzi Szakosztály* felállítását, melynek már a Békéscsabán első ízben 1975-ben megtartott *Nemzetközi Néprajzi Nemzetiségkutató Konferencia* szervezésében is fontos feladat jutott. Ezeknek a konferenciáknak kezdettől fogva páratlan szerepe volt a Kárpát-Balkán térségben folyó néprajzi kutatások koordinálásában, a kutatók közvetlen személyes kapcsolatainak építésében. Hozzájárult a szlovák kezdeményezésre, Ján Podolák vezetésével szerveződött *Nemzetközi Néprajzi Kárpát-Balkán Bizottság* munkájához, mely számos tárgykörben (pl. betyárfolklor, népi építő kultúra, pásztorélet, tradicionális közlekedés, szállítás) ért el maradandó kutatási eredményeket, az összehasonlító kutatásokat szolgáló tanulmányköteteket. A magyar munkabizottság MTA-támogatással, Sárospatakon tartott nemzetközi szimpóziumot 1979-ben a szállításmódok és a régi járművek, fogatok tárgyköréről. A konferencia kötetét *Traditionelle Transportmethoden in Ostmitteleuropa* címen jelent meg (Budapest, 1981). Az 1970-es évek elején jelölték ki a Művelődési Minisztérium Közgyűjteményi Főosztályán azt a négy nemzetiségi bázismúzeumot (Tatán német, Mohácson délszláv, Békéscsabán szlovák, Gyulán román tárgyú gyűjtőkörrel), amelyeknek fő profilja a megjelölt nemzeti-ség tárgyi és szellemi hagyatékának országos hatókörű gyűjtése, megőrzése és bemutatása lett (kiállítások, könyvek, filmek stb. révén).

1975-ben a Magyar Néprajzi Társaság égisze alatt jelent meg a Magyarországi Nemzetiségek Néprajzi Könyvsorozatainak első négy kötete. A kultúrpolitika 1989-ig, a cenzúra megszűntéig, a Tankönyvkiadónál tartotta a nemzetiségi kiadványok támogatását. A sorozatok szervezése, szerkesztése azonban már az indulást követő első 15 esztendőben is a Néprajzi Társaság Nemzetiségi Szakosztályára hárult. A szerkesztők mindegyike tagtársunk, kollégánk volt. Mindahányan szívvel-lélekkel, kiváló (többnyire anyanyelvi) nyelvtudással és elmélyült néprajzi, filológiai felkészültséggel, nemzetközi kitekintéssel végezték felelős szerkesztői tevékenységüket. A politikai és gazdasági rendszerváltás első éveiben a nemzetiségi néprajzi könyvsorozatok ügye is válságba került. A kezdeti négy, a német, a délszláv, a szlovák és a román sorozat kiadását az 1993-ban elfogadott nemzetiségi törvény megszületése után a Tankönyvkiadótól átvette a Magyar Néprajzi Társaság.

1993 óta külön, önálló sorozatokban jelennek meg a szerbek, a horvátok és a szlovének kötetei. 1993-ban megszületett a *Cigány Néprajzi Tanulmányok* sorozata, majd elindult a nemzetiségi törvényben nevesített kisebb lélekszámú közösségek (bolgár, görög, örmény, lengyel, ruszin, ukrán) közös köteteinek a sorozata is.

Annak érdekében, hogy a magyar közönség anyanyelvén tájékozódhasson a vele egy hazában élő nemzeti, etnikai közösségek néphagyományairól, kulturális örökségéről, a legjobb nemzetiségi tanulmányok magyar nyelven is teljes terjedelmükben megjelenhetnek egy-egy válogatott kötetben. Egyébiránt a nemzetiségi néprajzi sorozatok kötetei általában három nyelvet használnak, az anyanyelven közölt cikkekhez magyar és angol vagy német nyelvű kivonatok, rezümék csatlakoznak. E sorozatok olvasása összességében 15 nyelv ismeretét kívánják meg. Kivételes helyzetben van a cigány (roma) etnikai kisebbség sorozata, melynek cikkei magyar és angol nyelven olvashatók (esetenként romani rezümével). A *Cigány Néprajzi Tanulmányok* sorozata kapcsán említést érdemel, hogy első kötete (1993) annak az MTA Néprajzi Kutatóintézete által 1991-ben nemzetközi részvétellel és akadémiai céltámogatással rendezett konferenciának az anyagát tartalmazza, amelyet az akadémiai intézetben Barna Gáborral szerveztünk. Már az első kötet szerkesztésében is közreműködött Bódi Zsuzsa, kedves tanítványom. (A későbbi szerzők között számos egykori hallgatónk, doktoranduszunk található, mint Kovalcsik Katalin, Bakó Boglárka, Könczei Csongor, Kardos Ferenc és mások). Itt kell megjegyezni, hogy a cigánisztikai kutatások úttörői, tekintélyes képviselői között olyan nagynevű hazai tudósok sorakoznak, mint Herrmann Antal, Wlislöck Henrik, József főherceg, Csenki Imre és fivére, Erdőss Kamill és mások. Herrmann lapja, az *Ethnologische Mitteilungen aus Ungarn* (1887–1907) nemzetközi elismertségnek örvendett. Ezt az időszakos folyóiratot a Cigánykutatók Nemzetközi Társasága (a *Gypsy Lore Society*) 1900-ban, Londonban hivatalos lapjává nyilvánította, Herrmann Antalt pedig ügyvivőjének választotta. (Ma is ezt a szintet és nemzetközi presztízt kívánom a hazai cigánisztikának!)

Nem kisebb elismertségnek örvendett a zsidó folklór magyarországi kutatása. Az *Ethnographia* eső harminc évfolyamában egymást követték a hazai és az összehasonlító zsidó néprajzi tárgyú dolgozatok. Joggal tekinthető az első három évtized e fontos stúdium első hazai virágkorának. A két világháború közötti periódusban Heller Bernát, Kohlbach Bertalan, Löw Immanuel révén tovább gyarapodott a magyarországi zsidó folklórra vonatkozó kutatási eredmények tárháza. E stúdium kiteljesedése Scheiber Sándor munkásságához köthető. Őt – aki egész életében hűséges maradt ehhez a tudományterülethez, miként a magyar irodalomhoz és hazához is – már 1942-ben a folklór magántanárává habilitálta a szegedi egyetem. *Folklór és tárgytörténet* címen több kiadást megélt, háromkötetes nagy műve az egész hazai folklorisztika egyik kiemelkedő eredménye. Halkan jegyzem meg, hogy az MTA Néprajzi Kutatócsoport 1987 szeptemberében sikeres konferenciát rendezett *A magyarországi zsidó folklór* címen, melynek anyaga aztán könyvként is megjelent.¹ Ez a kötet külföldön élénk visszhangra talált. Szerzői között olyan tudós rabbik is találhatók, mint a korán elhunyt Raj Tamás. Az utóbbi években

¹ Kríza Ildikó (szerk.): *A hagyomány kötelékében. Tanulmányok a magyarországi zsidó folklór köréből*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1990.

számos további néprajzi eredmény született ezen a téren, pl. Rékai Miklós: *A munkácsi zsidók terített asztala*. Budapest, 1997; Gábor Anna: *Mint folyó mentén a kertek. A zsidók betelepülése és építkezési emlékei Északkelet-Magyarországon*. Budapest, 2014 (Mazsihisz, NKA-támogatással); Szarvas Zsuzsa: *Kő kövön* c. időszaki kiállítás és katalógus a Néprajzi Múzeumban. Budapest, 2015.

Jól tudjuk, hogy a hazai zsidóság nem etnikai, hanem felekezeti alapon határozza meg önmagát. Ennek a stúdiumnak (ti. a zsidó folklórnak) és művelőinek mostani említésétől mégsem tekinthetünk el, hiszen a magyar haza lakosságának tagoltsága nem csupán a nyelvek, a nemzetiségi közösségek és hagyományok, hanem a vallásfelekezetek világában is egészen nyilvánvaló. A templomok és egyházak mindig is fontos közösségformáló erővel rendelkeztek. Számos esetben az egyes nemzetiségek önmeghatározásában, összetartásában is szerepet kap a vallási hovatartozás. Gondoljunk az örmény katolikusokra, a görög katolikus ruszinokra, az „óhitű” görög keleti népcsoportokra, nemzetiségekre (görögök, szerbek, ukránok, románok). A vallási néprajz, a vallásos népelet kutatása a hazai néptudomány jól művelt stúdiuma. Örömmel nyugtázhatjuk, hogy az utóbbi évtizedekben jelentős eredménnyel folyt a protestáns néphagyományok kutatása is, s hogy a szegedi egyetem Néprajzi Intézetében az MTA Vallásnéprajzi Kutatócsoportot létesített, mely Bálint Sándor és Scheiber Sándor nyomdokain haladva napjaink vallásmozgalmi trendjeinek kutatását is magára vállalja. Megnyugtató, hogy a hazai néprajztudomány ezen a területen is meg tudta őrizni identitását, a frankfurtiak és a tübingeniek által sokat kárhozott tematikai kánonját.

A nemzetiségek néprajza a reformkorban címen megjelent kötetem bevezetőjében (Budapest, 2006) rámutattam arra, hogy a történeti Magyarország nem magyar ajkú népeinek megőrkítése a 19. század első felében nem maradt el a magyar köznép iránti érdeklődés mögött, hanem esetenként meg is előzte azt. Számon kell tartanunk, hogy a széppességi német (*gründler*) nyelvjárásról Genersich János és Rummy Károly György a *Zeitschrift von und für Ungern* V–VI. kötetében (1804-ben) már bőven értekezett. Magyar nyelvű tudományos folyóirat akkor még nem is létezett. Ezért írhatta később a *Tudományos Gyűjtemény* szerkesztője a lap első, 1817-ben megjelent számában, *A Palótszás Eszmértéte* címen meghirdetett pályatételében a következő sorokat: „Sokan tréfára fogják venni a dolgot s előre kinevetik ezen Jutalom tételt, de a tudatlanságon szánakodni lehet, mert ezek nem tudják, hogy a Szepesi Németeknek és az Erdélyi Szászoknak már Idiotikonjuk [tájszótáruk] vagyon, nem tudják, hogy az amit tréfának, nevetségnek tartanak, nagy és fontos igazságokra és következtetésekre vezethet.”

A szepesi németek „*idiotikon*”-jának a példája más népek fiai számára is példaképpül szolgált. Skolka András 1814-ben Mezőberényről megjelent tanulmányának végén hivatkozik erre a példára: „Könnyen össze lehetne állítani ennek a vidéknek a saját szlovák tájszótárát is, amely a szepesi német mögött gazdagságban nem igen maradna el...” A történeti Magyarország nem magyar népeinek kutatója volt elsősorban Csaplovics János (1780–1847) is, aki a szlovák, a horvát és a magyar néprajztudomány közös előfutárának tekinthető. Már *Slavonien und zum Theil Croatien* c. ország-ismertető művét (I–II., Pesth, 1819) is teleszórta etnográfiai adalékokkal. A hazai szerzők közül elsőnek vezette be a tudományszak megnevezésére az *ethnographia* szót, és tekintette át Magyarország

népeit, néptöredékeit.² Ebben a cikksorozatban jegyezte meg, hogy „Magyarország Európa kicsinyben”. Ez a sokat idézett megjegyzése elsősorban az ország etnikai sokszínűségére, Európa nagy nyelvcsaládjainak (szláv, germán, neolatin, uráli stb.) itteni jelenlétére utal. A mai Magyarországon a nemzetiségek, etnikai közösségek száma, sokszínűsége már nem éri el a 19. századi állapotot, mégis van haszna és értelme a komparatív néprajzi kutatásoknak.

Az 1889-ben, a Magyarországi Néprajzi Társaság alakuló közgyűlésén elfogadott alapszabály első pontja kimondta: „A magyarországi néprajzi társaság célja a magyar állam és a történelmi Magyarország mai és egykori népeinek tanulmányozása, valamint kölcsönös megismerkedés útján a hazánkban élő népek közt [a] testvéries egyetértésnek és együvé tartozás érzetének ápolása.” Ugyanott Jókai Mór kifejezte meggyőződését, hogy a néprajzi feltárás a magyarokról alkotott balítéletek eloszlatásáért sokat tehet. „Mindenek előtt nekünk, magyaroknak fölöttébb üdvös, egyrészt a velünk egy monarchiai kötelékben élő különféle népfajoknak egyediségével részletesen megismerkedni, másrészt a kerek földnek a nálunknál nagyobb, előrehaladottabb, mind a kisebb és elmaradottabb nemzeti világába bepillantani. Ez tanít meg bennünket saját értékünknek helyes megbecsülésére, feltár előttünk sok reánk váró feladatot s megszüntet sok előítéletet. Ha valaha a világon bekövetkezik az örök béke: az az ethnographia általános elterjedésének a munkája lesz.”³

A magyar néprajztudomány és a Magyar Néprajzi Társaság az elmúlt bő 125 esztendőben az alapszabály és Jókai Mór előbb idézett sorainak szellemében fejtette ki tevékenységét. Nem rajta múlt, hogy a „jövő század regénye”, az 1889-ben nagyon várt 20. század sem a világ, sem az ország számára nem egészen úgy alakult, ahogy azt az alapító atyák remélték. Még mindig dúlnak háborúk, léteznek mindenféle előítéletek, népek, felekezetek, civilizációk közötti szembenállások. Sajnálatos, hogy az etnográfia, a folklorisztika, a kulturális antropológia még mindig nem terjedt el olyan mértékben, hogy az előítéletes gondolkodást, a hamis sztereotípiákat kiszorítsa, és meg hozza az emberiségnek az örök béke paradicsomi állapotát.

(2018)

² Ethnographiai Értekezés Magyarországról. *Tudományos Gyűjtemény*, 1822.

³ *Ethnographia*, 1890. 8.

Magyar néprajztudomány a 20. század derekán

Konferencia Ortutay Gyula és Tálasi István emlékére¹

Tisztelt Akadémia!

A magyar néprajztudomány kiemelkedő személyiségeinek, az akadémikus, egyetemi tanár Ortutay Gyula és Tálasi István születésének centenáriuma alkalmából ma rájuk emlékezünk. Az MTA Nyelv- és Irodalomtudományok Osztálya és Néprajzi Bizottsága úgy ítélte meg, hogy a kerek évforduló kapcsán ne a két életút és életmű felvázolására törekedjünk, hanem annak a magyar néprajztudománynak a megvilágítására, amelyik a 20. század derekán főként az Ő törekvéseit, iránymutatásukat követve formálódott. Vizsgáljuk azt a közeget is, amelyben gondolataik hatottak, és ne feledkezzünk meg a kortárs kutatók más felfogást képviselő eredményeiről, módszereiről sem.

Figyelmünk ma főként a hazai néprajz 20. századi történetének arra a hozzávetőlegesen négy évtizedére irányul, amely Bátky és Györffy halálának évétől, 1939-től az 1970-es évek végéig, Ortutay haláláig (1978) és Tálasi nyugdíjba vonulásáig (1980) számítható. Ez a hosszú, mintegy negyvenesztendő periódus a Magyar Néprajzi Társaság alapítása óta máig eltelt 121 évéhez vagy az Eötvös Loránd Tudományegyetem 375 éves történetéhez képest talán rövidnek tűnik, de Erdély „aranykorához” vagy hazánk két világháború közötti éveivel viszonyítva inkább hosszúnak mondható. Akkor is nagyon hosszú, ha a pesti Néprajzi Tanszék első professzorának, Györffy Istvánnak az 1934–1939 között eltelt egyetemi éveit és tanszéki utódjának, Viski Károlynak a szűkre szabott professzori működését vesszük alapul az összehasonlításhoz (1940–1945, Kolozsvár és Budapest együtt).

Györffy István 1939-ben bekövetkezett váratlan halála után a néprajzi oktatás gazda nélkül maradt a budapesti egyetemen. Habilitációra akkoriban csupán a szegedi egyetemen volt lehetőség. Ortutay 1940 márciusában szokatlanul népes hallgatóság előtt tartotta meg magántanári előadását *Kálmány Lajos és a modern néprajzi gyűjtés* címen. Őt követően Tálasi István, Gunda Béla, K. Kovács László, Pável Ágoston, Scheiber Sándor is Szegeden habilitált. (Fél Edit 1946-ban a budapesti egyetemen követte őket.) A budapesti egyetemen Györffy halála (1939) után egy évig Bálint Sándor és K. Kovács László, a következő évben Ortutay Gyula és Gunda Béla megbízott oktatóként adott elő. 1941 és 1945 őse között Viski vette át Györffy tanszékét, és nevelt számos kitűnő tanítványt. 1946-ban Ortutay kapta meg a tanszéket és professzori kinevezését, s még előbb, 1945-ben választották meg az MTA levelező tagjává.

¹ Elhangzott 2010. szeptember 14-én az MTA budapesti székházában megtartott konferencia megnyitójaként.

A magyar néprajztudomány harmadik nemzedékét képviselő Bálint Sándor, Ortutay, Tálasi, Gunda, K. Kovács László, Fél Edit, Vargha László viszonylag fiatalon vette át a stafétabotot az egyetemi katedrákon, a Magyar Néprajzi Társaságban, az *Ethnographia* szerkesztésében, a Néprajzi Múzeum vezetésében és a szak további, felelős posztjain. A történetíráshoz, a nyelv- és irodalomtudományhoz s még néhány humántudományhoz képest a néprajz akadémiai, egyetemi befogadása viszonylag későn történt. Katona Imre úgy látta, hogy csupán Ortutayék nemzedéke idején vált „megtúrt hamupipókéból” a többiek egyenrangú társává. (A népmesei szókép Tálasitól származik!) Magam úgy látom, hogy az etnográfia és a folklorisztika „egyenrangúsodása” előbb kezdődött. A folyamatnak több mérföldköve említhető. Annak tekintem Solymossy Sándor nyilvános rendes egyetemi tanári kinevezését a szegedi egyetemen (1929) és az MTA Néptudományi Bizottságának felállítását (1929). A következő mérföldkö Györffy István professzori kinevezése és a Néprajzi Intézet létrejötte a budapesti egyetemen 1934-ben. A szak elismertségét tovább erősítette a *Magyarság Néprajza* köteteinek megjelenése 1933–1937-ben. Újabb lépcsőfok volt a *Táj- és Népkutató Központ* megalapítása 1938-ban, melynek tudományos teljesítménye mellett olyan intézmények létrejötte is köszönhető, mint a Györffy Kollégium és a belőle kisarjadó NÉKOSZ. A Táj- és Népkutatóból szerveződött 1945-ben a *Néptudományi Intézet*, mely 1949-ig a Kelet-Európai Tudományos Intézet tagjaként a szaknak új kutatási programot adott és fontos szerepet játszott a háború utáni újrakezdésben, a kutatók összegyűjtésében és a feladatok meghatározásában. Megemlítem a *Magyarságtudományi Intézet* (1939–1949) közötti szerepét is, amelyet a budapesti Pázmány Péter Tudományegyetem bölcsészettudományi intézetei működtettek. A Kar tavaszi ülésszakain tartott előadásaiából kitűnő interdiszciplináris kötetek születtek (pl. az Eckhardt Sándor szerkesztésében megjelent *Úr és paraszt a magyar élet egységében*, a Mályusz szerkesztette *Erdély és népei*, a Szekfű nevéhez fűződő *Magyarok és szlávok* és a Ligeti-féle *A magyarság őstörténete*).

Emlékeztetésül mondom, hogy a Magyarságtudományi Intézet a fiatal Ortutay szerkesztésében 1935–1937 között megjelent *Magyarságtudomány* c. folyóiratról vette a nevét. Az előbb említett kötetek szerzői között volt Viski Károly, Kodály Zoltán és Gunda Béla (Gunda két dolgozattal is). Az egyetemi „Magyarságtudományi Intézet” támogatásával indult el 1940-ben az *Új Magyar Népköltési Gyűjtemény* c. sorozat Ortutay szerkesztésében, és kezdődött el a *Magyar Néprajzi Atlasz* első kérdőívének gyűjtőmunkája, Gunda Béla vezetésével. Ez az intézet adta ki Erdei Ferenc *Magyar paraszttársadalom* c. zseniális munkáját, Vargyas Lajos úttörő értekezését *Áj zenei életéről* és Fél Edit változás-vizsgáló néprajzi monográfiáját a Komárom megyei Kocs községről.

A harmadik nemzedék már élvezhette a néprajz elismertségének, a Teleki Pál és Klebelsberg Kunó által megalapozott kultúrpolitikának a kézzel fogható jeleit a külföldi ösztöndíjak kínálatában, elérésében is. Honti János, Korompay (Krompecher) Bertalan és K. Kovács László finnországi, Gunda Béla svédországi, Tálasi István, Balogh István bécsi Collegium Hungaricum-i, Fél Edit bécsi, párizsi ösztöndíjak révén folytathatta posztgraduális külföldi tanulmányait. A magyar néprajztudomány eredményeit 1938-ban a berlini Magyar Intézet évkönyvsorozatában bemutató kötet, az *Ungarische Volkskunde* tíz tanulmányt közölt. A szerkesztést magára vállaló Viski Károly a „Most már jöjjenek a fia-

talok!” szerkesztői elv alapján – önmagát mellőzve – az ifjú Honti János, Ortutay Gyula, Gunda Béla és K. Kovács László egy-egy tanulmányát is bevette a kötetbe az öregek, Bátky, Györffy, Cs. Sebestyén, s a berlini, bécsi barna-fekete világgal szemben szintén tudatosan vállalt Marót Károly, Szabolcsi Bence és Palotay Gertrúd mellett. Megállapíthatjuk, hogy a harmadik nemzedék tehetséges, ambiciózus tagjait Györffy és Viski időben felkészítették, elődeiknél jobb lehetőségekhez juttatták.

Most már azt kellene vizsgálnunk, hogy az igen fiatalon „helyzetbe kerülő” fiatalok 1939–40 tájékán, majd 1945 után – elődeiktől sem zavartatva – hogyan éltek a lehetőségekkel, hogyan küzdöttek meg a történelem kataklizmáiból fakadó helyzetekkel. Elemeznünk kell, hogyan álltak helyt a szak, a tudomány és a népi műveltség ügyéért vívott harcokban, hogyan tudták biztosítani a szak hazai és nemzetközi pozícióját, reputációját. Mérlegelnünk kell azt is, hogy mit tettek a tudományszak elméleti és módszertani megújulásáért, szemléletmódjának megújításáért. Az sem közömbös, hogy mit értek el a szak intézményi bázisának fenntartása és fejlesztése, bővítése, és mit a szakmai utánpótlás, a tanítványok kinevelése, pályára állítása terén.

Magam úgy látom, hogy a Teleki Intézet, s benne a Néptudományi Intézet, meg a Magyarságtudományi Intézet megszüntetése, a NÉKOSZ feloszlata, a népi kollégiumi hálózat és az Eötvös Collegium megszüntetése nem csupán szakunknak okozott jövőtehetetlen károkat. Gunda Béla elűzése a kolozsvári tanszékről, a szegedi tanszék és Bálint Sándor megfigyelése, a szak ellen az Akadémián az 1950-es évek elején meginduló akciók, az ÚMNGY kötetének bezúzása (Bakos József: *Mátyusföldi gyermekjátékok*), Ortutay kegyvesztettsége a politikában az 1950-es évek első felében szakunk számára is kemény próbatétel volt. A „szocialista Akadémia” Néprajzi Főbizottsága, az onnan kapott pénzen fenntartott munkaközösségek eredményei, a káderutánpótlás érdekében a szakmának juttatott TMB-aspirantúrák (Vincze István, Hoffmann Tamás, Istvánovits Márton, Ferenczi Imre, Halmos István) sem feledtethetik velünk, hogy az 1950-es években a néprajzot a pártállami diktatúra és a szocialista Akadémia gyanakvása övezte.

Az 1956-os forradalmat követő megtorlás és konszolidáció idején (1957–1963 között) Ortutay az ELTE rektora, Tálasi a Bölcsészettudományi Kar dékánja volt. Egyikük sem a katedrájuk, intézetük felruházását tartotta szem előtt, hanem az ország, a tudomány és az egyetem távlatos érdekeit. Tálasi a néprajzi oktatás tananyagának, a szakképzés korszerűsítésének ügyeire áldozta idejét, Ortutay pedig már a finn–magyar kongresszusok és a folklórkutatás hazai és európai bázisainak, kiadványainak megteremtésén munkálkodott.

Ennyi bevezető után azonban ideje rátérni az ülésszak gondosan megválasztott és körülhatárolt témáira. A meghívóból is láthatóan, délelőtt zömmel Ortutay munkásságához kapcsolódó folklorisztikai előadások, délután Tálasi eredményeihez és tanításaihoz kapcsolódó történeti etnográfiai referátumok következnek. Ezzel az egész napra programot kínáló emlékülést megnyitom.

(2011)

A Magyar Néprajzi Atlasz kérdőíve, gyűjtési munkálatai és adatbázisa

A néprajzi, honismereti terepmunka az 1730–40-es évek óta adatolhatóan jelen van a hazai táj- és népkutatásban. A vármegye-ismertetések sorozatát, a *Notitia Hungariae...* köteteit létrehozó Bél Mátyás és az adatgyűjtésben őt a terepen is segítő munkatársai beutazták az Erdély, Szlavónia és a katonai határőrvidék nélkül vett Magyarországot. *Hogyan gyűjtöttek elődeink?* címen megjelent kötetében Hála József főként Herrmann Antal, Jankó János, Pávay-Vajna Ferenc, Nopcsa Ferenc, Gyarmathy Zsigáné néprajzi adatgyűjtő tevékenységéről szól, és a terepmunkával kapcsolatban is számos anekdotát közöl. Ezeket a kedves történeteket a *Gyűjteni nehéz, Küzdelem az adatközlőkkel*, *A gyűjtés segítői*, *A gyűjtés akadályozói* címszavak köré csoportosította.¹ Idézi pl. Gönczi Ferencet, aki úgy vélekedett, hogy „gyűjtés helyül legalkalmasabb az üresen álló iskola. Ide bátran jönnek az emberek. A kocsmák nem alkalmas, miután ott sokan verődnek össze olyanok, kik munkánkat inkább hátráltatják, semmint elősegítik.” Vele szemben Kálmány Lajos nemcsak bekukkantott a kocsmákba, hanem azokat egyenesen a legalkalmasabb helyeknek tartotta a népdalok, népmesék stb. feljegyzésére. Hála József *Tudósok, kutatók, gyűjtők* címen 2014-ben megjelent vaskos kötete szintén egész garmadáját közli a néprajzi gyűjtéssel kapcsolatos igaz történeteknek, folklorizálódott anekdotáknak, zömmel a 19. századból.²

Szívesen elidőznék még a gyűjtés helyszínül választott kocsmák vagy iskolák vitatott kérdésénél, elemezném a „honti igricek” kapcsán Ortutay által felvetett súlyos etikai kérdéskört (ti. Bartók Béla és Györffy István alispáni parancsra berendelt kanászok, juhászok közt gyűjtött az ipolysági vármegye-házán),³ ha nem a 20. század egyik legnagyobb néprajzi vállalkozásának, a *Magyar Néprajzi Atlasz*nak a tárgyát kaptam volna feladatul.

Ismeretes, hogy a néprajzi, dialektológiai és néprajzi atlaszok munkálatai a romanista, majd a germanista és szlavista nyelvészeknek és az általuk támogatott etnográfusoknak köszönhetően Svájc, Franciaország, Németország, Lengyelország egyes tudományos műhelyeiben már az 1920-as években elkezdődtek.⁴ Nálunk a néprajzi atlasz gondolatát a Stockholmból megtérő Gunda Béla vetette fel. Úgy gondolta, hogy a magyar népi kultúra tudományos értékelésre alkalmas tárgyi és szellemi javait fogják feltérképezni, s majd a térképlapok megmutatják a magyar népterület kultúrhatárait, térbeli tagozódá-

¹ HÁLA József 2003. 199–225.

² HÁLA József 2014. 407–470.

³ ORTUTAY Gyula 1981. 124.

⁴ BARABÁS Jenő 1963. 23–29.; IMRE Samu 1971.

sát. „A Magyar Néprajzi Atlasz alapján fogjuk csak tudni, hogy mi a palóc, a moldvai magyar, a barkó kultúrája, hol végződik Göcsej és hol kezdődik az Őrség...” Ezzel a céllal dolgozta ki és publikálta 1939-ben a mű tervezetét, majd első 20 témalapból álló kérdőívét is. Azzal érvelt, hogy „ma Európában már a néprajzi térképek egész sora áll a kutatók rendelkezésére. A munka komolyságát és megbecsülését legjobban bizonyítja az, hogy 1939. tavaszán a svéd néprajzi atlasz előmunkálatait kb. 300.000 svéd koronával indították útnak.”⁵

A Magyar Néprajzi Atlasz kérdőívét a vállalkozást anyagilag is támogató Magyarságtudományi Intézet költségén nyomtatták ki és tették postára. A 20 témalap a népi közlekedés és szállítás, az emberi erővel végzett teherhordás tárgykörére terjedt ki. Kérdései elsősorban a tárgyak, eszközök formájára, használatára és a tárgynevekre irányultak. Az akkori etnográfus nemzedék gondolkodására erősen hatott a „Wörten und Sachen” iskolája, a francia „emberföldrajz” irányzata és a kultúra történetének evolucionista felfogása. Az atlasz tematikájának további bővítéséről szólva Gunda Béla leszögezte: „Tudnunk kell, melyek azok az ethnologiai szempontból fontos *vezérvölgözetek*, amelyektől eddigi tudásunk alapján eredményeket várhatunk. Elsősorban a magyar lakáskultúra, állattenyésztés és mezőgazdálkodás tárgyi és szellemi anyagára, a közösségi élet megnyilatkozásaira kell gondolnunk.”⁶ A második világháború megakasztotta az első 20 kérdőlappal megindult néprajzi adatgyűjtést, de 1941 végéig így is már mintegy 700 településről érkeztek vissza a kitöltött kérdőívek a Néprajzi Múzeumba. Feldolgozásuk, kiértékelésük sajnos még nem történt meg, de a vállalkozás így is jelentős eredménnyel járt mind kérdőíves módszerét, mind a begyűjtött pozitív adatok tömegét tekintve.⁷ A különálló témalapok mérete a postai közepes borítékok méretéhez igazodott. A címzettek, gyűjtők feladata az volt, hogy az A4-es papírlap felére nyomtatott *úrlapokat* kitöltsék. Az írásban rögzített, kinyomtatott kérdésekre a kipontozott sorokban és a jegyzetek, rajzok számára meghagyott üres helyeken kézírással kellett megadni a válaszokat. A formalizált nyomtatványokra emlékeztető kérdőívet a statisztikai hivatalok már jóval előbb bevezették és a legtöbb európai néprajzi atlasz terepmunkálatait formailag hasonló kérdőívekre alapozták.⁸

Az 1939–40-ben kezdeményezett első atlaszgyűjtés zömét nem képzett szakemberek, hanem önkéntes társadalmi gyűjtők végezték. Gunda Béla 1939-ben úgy látta, hogy a Néprajzi Múzeum nem rendelkezik olyan levelezőhálózattal, amelyre a terepmunkát, a

⁵ GUNDA Béla 1939b. 295.

⁶ GUNDA Béla 1939b. 296. A „vezérvölgözet” a paleontológiából vett terminus, jól jelzi a szerző evolucionista felfogását.

⁷ PALÁDI-KOVÁCS Attila 1988. 326.; 1990. 96.; 1996. 2002. A kitöltött kérdőlapokat az 1960-as évek végén Gunda Béla kezeiben láttam.

⁸ BÓDI Erzsébet 1982. 28–29. A nemzetközi szakirodalomban az *úrlap* kifejezés igen elterjedt az adatgyűjtés ezen technikájának megnevezésére. A külföldi atlasz-kérdőívek közül párhuzamként főként a német és a szlovák néprajzi atlasz kérdőíve említhető. Az *Atlas der deutschen Volkskunde* (ADV) új folyamának II. számú, *Lagern und Dreschen des Getreides um 1900* címen kinyomtatott kérdőíve azonban önmagában 85 kérdőpontot tartalmaz, és 30 oldalt foglal el. Ez messze meghaladja a magyar néprajzi atlaszkérdőívek témalapjainak terjedelmét és részletességét.

kérdőívek hiteles kitöltését nyugodtan rá lehetne bízni. Ugyanakkor megjegyzi, hogy a kiépülőben levő levelezőhálózat igen nagy reményekre jogosítja a hazai néprajzi kutatást.⁹ A „kik végezzék a gyűjtést” kérdésével minden országban szembekerültek a szervezők. Nem csupán gyakorlati kérdés, hiszen a tematikát és a kérdőívet is nagyban meghatározza, hogy kikre lehet számítani a terepmunkában. Az európai néprajzi atlaszok történetében három megoldás figyelhető meg. Szakképzett etnográfusok terepmunkájára alapozták a svájci, a lengyel, az orosz, a szlovák, a baltikumi, a szibériai néprajzi atlasz térképeit. Levelező, társadalmi gyűjtők válaszaira épült a német, a holland, az osztrák és a jugoszláv atlasz. A svédek, a finnek, a norvégek mindkét megoldást alkalmazták.¹⁰

A megvalósult Magyar Néprajzi Atlasz kérdőíve

A világháborút követően először 1955-ben lehetett ismét napirendre tűzni a Magyar Néprajzi Atlasz tervezését. Ez a mű nem szerves folytatása az 1939-ben indított első vállalkozásnak, noha Gunda Béla személyes közreműködése lehetővé tette, hogy hasznosítsák annak tapasztalatait is. Lényegében az ő szakmai vezetésével dolgozta ki az öt tagból álló szerkesztőbizottság a 200 témát felölelő kérdőívet, amelybe felvették az előző vállalkozás kérdőívének témakörét, az emberi erővel történő teherhordás eszközeit, módzatait is.¹¹ Az új atlasz-koncepció figyelembe vette a magyar népi műveltség és társadalom számos területét, pásztázta a népelet kereteinek meghatározó részlegeit. A szak akkori jeles művelőit megmozgató, egymást követő tudományos vitaülések folyamata végén, a benyújtott javaslatok véleményezését, befogadását, átdolgozását vagy elvetését követően állapodtak meg a 200 kérdéskört felölelő kérdőív tartalmáról. Első menetben több mint 500 téma felvételére érkezett javaslat.¹² Szembetűnő, hogy a kérdőív elsősorban az anyagi kultúra jelenségeire terjed ki. Fontosabb tematikus csoportok benne: állattartás,

⁹ GUNDA Béla 1939b. 295. Fontosnak nevezi, hogy a múzeumi tisztviselők a társadalmi gyűjtőket (lelkészeket, tanárokat, kiskaszdákat, tanulókat) felkeressék, és velük „együttes terepmunkát végezzenek”. Megjegyzi, hogy az a kérdéscsoport, melyet egy alkalommal kutatnak, nem lehet több 10–15 alapkérdőív anyagánál. A Néprajzi Múzeum gyűjtőhálózatának kiépítését szolgálta K. Kovács Lászlónak a Turul-szövetség kiadásában megjelent tájékoztatója a néprajzi gyűjtés módszeréről, mely hosszú kérdéssorokat és tárgyradjokat is közöl. K. KOVÁCS László 1939.

¹⁰ BARABÁS Jenő 1967. 129.

¹¹ BARABÁS Jenő 1956. 359.; PALÁDI-KOVÁCS Attila 1990. 96. A Néprajzi Atlasz első szerkesztőbizottsága 1955. augusztus 27-én, a Magyar Tudományos Akadémia megbízása alapján ült össze. Gunda Béla elnök mellett tagja volt Balassa Iván, Barabás Jenő, Fél Edit, K. Kovács László, Ortutay Gyula, Tálasi István és Vargyas Lajos. Valójában irányító testületnek tekintették. Az atlasz tervezésének, szervezésének feladatait az ún. *Intézőbizottságra* bízta. Ebben Gunda Béla, Barabás Jenő, Diószegi Vilmos, Morvay Judit, Szolnoky Lajos és Ujváry Zoltán kapott helyet.

¹² A viták 1955 őszétől 1957-ig folytak részint a Magyar Néprajzi Társaság, részint az MTA Néprajzi Bizottsága szervezésében. BARABÁS Jenő 1956. 359–361.; DIÓSZEGI Vilmos 1957. 358–359.

földművelés, település, építkezés, lakáskultúra–bútor, közlekedés–teherhordás, táplálkozás, népviselet, háziipar. Kisebb teret kapott a társadalmi jelenségek, a népszokások és a hiedelemvilág tematikája. Hiányzik a népköltészet, a zene- és a táncfolklór. Kitüntetett szerepe volt ebben a szelekcióban – a kulturális jelenségek térképezhetősége mellett – a szerkesztők (Barabás Jenő, Diószegi Vilmos, Gunda Béla, Morvay Judit, Szolnoky Lajos) érdeklődési körének.¹³

A tematika megválasztásában azonban nem a szerkesztők egyéni érdeklődése, szakmai felkészültsége játszotta a döntő szerepet. Szövegfolklór, zene- és táncfolklór témákat az európai nemzeti atlaszokban csak elvétve találunk. Ezek kutatásához, mint a fonetikai kérdéseket tartalmazó népnyelvi atlaszok esetében is, jó hallással rendelkező, képzett, a lejegyzésben jártas szakértők szükségesek.¹⁴ Az európai néprajzi atlaszok tervezőinek munkaértekezletei az 1950-es évek közepétől fogva törekedtek a nemzeti keretben készülő atlaszok tematikájának egyeztetésére. Barabás Jenő különösen magas szintűnek minősítette a lengyel, a magyar és a jugoszláv atlasz összehangoltságát. „Kérdőívüket a lengyelek készítették el először, amihez mi jelentős mértékben igazodtunk s az utánunk kezdő jugoszlávok is gondosan tanulmányozták a mi témáinkat, de [...] egyik fél sem mellőzhette a sajátos szempontjait.”¹⁵

A Magyar Néprajzi Atlasz kérdőívének 200 témalapja jóval több, mint 1000 kérdést és feladatot foglal magában.¹⁶ Legtöbb tárgykor 5-6 kérdést fogalmaz meg, és a válaszra esetenként egy-két kipontozott sort ajánl fel. Bővebb válaszra, kiegészítésre ad lehetőséget a túlsó oldalon vagy további egy-két oldalon a *Jegyzetek* címszó alatt felkínált, üresen hagyott hely. Mind a négy füzetben vannak azonban 7-8 számozott kérdést tartalmazó témalapok is. Legterjedelmesebb az I. füzetben elhelyezett, 48. *A juhtej feldolgozása* című témalap, melynek 14 összetett kérdése a szerző Földes László alaposságát dicséri. Ennek a lapnak a 14-es számot viselő feladatsorából kiderül, mire számíthat a terepmunkát végző kutató: „Fontos, hogy a [juhtej]feldolgozás közben használt eszközökről rajzot, fényképet készítsünk (tejes edények, a sajt feldolgozásához használatos edény, különböző kavarók, sajtnyomók és prések, zsendicemérő kanalak, sajtszárítók: kosár, polc, állvány, rúdra helyezett szekérkerék, *komárnyik* nevű kis épület stb.).” Ehhez vegyük hozzá, hogy a témalap az ímént említett eszközök, tárgyak egyikéről sem mellékelte ábrát, típusrajzot. Eh-

¹³ A 200 témát felölelő kérdőív vitasoroztatát (1957. április 5-én a Magyar Tudományos Akadémia I. és II. Osztályának neves tagjai részvételével [Bárczi Géza, Banner János, Szalay Sándor] tartott vitaülés, illetve a Magyar Néprajzi Társaság Anyagi Kultúra szakosztálya, majd Folklór szakosztálya vitaülése (1957. május 3–4.)) követően konszenzussal zárták le. DIÓSZEGI Vilmos 1957. 358–359.; BARABÁS Jenő et alii 1958; PALÁDI-KOVÁCS Attila 1990. 96.; BORSOS Balázs 2011. I. 51.

¹⁴ Lásd a *Magyar Nyelvjárások Atlaszá*nak gyűjtőit (Benkő Loránd, Deme László, Imre Samu, Kálmán Béla, Lőrincze Lajos stb.). Az európai néprajzi atlaszok, kartográfiai munkálatok metodikai és technikai kérdéseiről: KRETSCHMER, Ingrid 1965.

¹⁵ BARABÁS Jenő 1967. 129–130. A korábbiakhoz lásd: BARABÁS Jenő 1958. 637–639.

¹⁶ Az 1000 kérdésre vonatkozó becslés az MNA térképeket cluster-analízissel feldolgozó Borsos Balázstól származik. BORSOS Balázs 2011. I. 51.

hez képest a IV. füzet 158. számú *Újasszonyfogadás* című témalapjának 9-10 összetett kérdésére megadni a választ igazán gyermekjáték volt.

Az MNA-kérdőív összeállítóinak mentségére legyen mondván, hogy Gunda Béla 1939. évi vállalkozásával szemben az 1950-es évek második felében eleve szakképzett gyűjtők munkába állításával számoltak. Ennek jegyében méretezték 200 témalapra, témakörre a magyar atlasz kérdőívét és majdani terepmunkáját. Ilyenformán, mint Barabás később megjegyezte, „nem kellett csupán a legegyszerűbb kérdésfeltevésekre szorítkoznunk, s bővíthettük kérdőívünket olyan összetettebb, de lényegbevágóbb témákkal, amelyek gyűjtése komoly néprajzi iskolázottságot igényelt”.¹⁷ Voltaképp a svájci és a német atlasz összevetése, a svájci atlasz árnyaltabb, részletgazdagabb, korszerűbb kidolgozottsága győzte meg őket arról, hogy a szakemberekkel történő gyűjtést válasszák és rájuk szabott kérdőívet szerkesszenek.

Az MNA kérdéseinek nagyobb része a 19–20. század fordulójának, a 20. század elejének rurális társadalmára és műveltségi állapotára irányul. Egy kisebb hányada vonatkozik csupán a történeti jelenre, a gyűjtőmunka időpontjában megfigyelhető, az élő valóságra. Végül a kérdések harmadik csoportja a változások, az időben lezajló folyamatok rögzítését, dokumentálását célozta meg.¹⁸ A még élő legidősebb nemzedék vallomásai alapján kérték rögzíteni, mikor váltották fel a település lakói a fogazott aratósarlót a kaszával, ami a nemek közötti munkamegosztás változását is magával vonta, mikor váltották fel a kézi cséppel történő szemnyerést és a lovakkal, ökrökkel végzett gabonanyomtatást a járgányok, tüzes gépek és a traktoros cséplőgépek üzembe állításával stb.

Az 1958-ban kinyomtatott kérdőív négy füzete egyenként 50-50 téma kérdéseit tartalmazta. Címlapjukon a kérdőív megnevezése mellett csupán a kötet számát adták meg, tartalomjegyzékét a belső címlapot követően helyezték el. A belső címlapon közölték a szerkesztők névsorát, annak hátoldalán a szerzői jogot védő figyelmeztetést.¹⁹ Az ötödik füzet borítóján a *Magyar Néprajzi Atlasz, Gyűjtési útmutató* cím olvasható. Ez az útmutató füzet 11 oldalt tartalmaz, és mindössze 500 példányban sokszorosították a Nemzeti Múzeum rotaprint üzemében. A kérdőív tematikus kérdőlapokat felölelő négy füzete átlagosan 120 oldalt foglal magában. Sokszorosítását az Akadémiai Nyomda végezte 500 példányban a Magyar Tudományos Akadémia költségén.

A *Gyűjtési útmutató* figyelmezteti a gyűjtőt a négy kérdőív-kötet, az „Útmutató” és a „Falulap” gondos áttanulmányozására. Ezek mellett a munkához tartozó felszerelés tárgyait is egyenként felsorolja: jegyzetfüzetek, ceruza, töltőtoll, fényképezőgép – kutatópontonként kb. 70 felvételre való filmmel –, mérőszalag, törölógumi, plasztilin. Követelményként állítja a gyűjtő elé, hogy a lejegyzett anyag legyen hiteles, a vizsgált közösségre vonatkozó és rendszeres. A gyűjtő lehetőleg kétféle módon közelítsen vizsgált tárgyahoz: *megfigyelés* és *kikérdezés* révén. Épületek, tárgyak, munkamódok megfigyelését is erősítsék meg kérdésekkel és a helyi lakosok válaszaival. Figyelmeztet az adatközlők helyes megvá-

¹⁷ BARABÁS Jenő 1967. 129.

¹⁸ PALÁDI-KOVÁCS Attila 1990. 96.

¹⁹ „A kérdőívet eredeti alakjában vagy átdolgozott formában felhasználni csak a forrásra való hivatkozással és a Magyar Tudományos Akadémia engedélyével szabad.”

lasztására, a korcsoportok ismereteinek különböző voltára, a nők és férfiak eltérő tudására a közösségi élet, a népszokások vagy a munka világában. Hangsúlyozza a bennszülött és a beszármazott lakosok eltérő viszonyát a helyi hagyományokhoz. Adatközlőnek a helyben született, a folyamatosan helyben élő lakosokat javasolja. A gyűjtő a kérdéseit úgy tegye fel, hogy az adatközlőtől lehetőleg spontán választ kapjon. Óvakodjon a rákérdezéstől, mert arra igen gyakran megbízhatatlan igenlő választ adnak a kérdezett személyek.

Az MNA kérdőlapjain az adatközlők nevét és életkorát egy bekeretezett helyen kellett feltüntetni. A *Gyűjtési útmutató* arra is kitér, hogy a kisebb községekben – egymásnak ellentmondó válaszok hiányában – már 3 adatközlő megkérdezésével is beérheti a gyűjtő. Nagyobb település, összetett helyi társadalom, több felekezet és társadalmi csoport jelenléte esetén azonban ennnyivel nem elégedhet meg, szükség lehet 5-6 jó adatközlő megkérdezésére. Nemleges válasz/válaszok esetén, különösen a *hiedelemvilág* kérdéseit tovább kell nyomozni: „köteles a gyűjtő 8-10 adatközlőtől is érdeklődni...”²⁰ Ezek a követelmények egyben azt vonták maguk után, hogy a gyűjtő a válaszokat nem írhatta be rögtön a kérdőívbe, csupán a magával vitt jegyzetfüzetbe, ahonnan a több adatközlőtől származó adathalmaz kiértékelését követően tisztázhatta le a kérdőív füzetébe. A tisztázás során a feleletek érdemi, tartalmi részét kellett beírni a füzetbe. Követelmény volt a tömör fogalmazás, a verbalizmus kerülése, az igeidők pontos használata is. Alapfokon eligazítást nyújt a *Gyűjtési útmutató* a népnyelvi lejegyzés mikéntjéről, például az illabiális *a* és a zárt *e* hang jelölésének módjáról is. Ehhez azonban az MNA gyűjtők többségének nem volt tudása és türelme, megelégedett a fonematikus írásmóddal. Végül az *Útmutatót* egy jegyzék zárja a kérdőív témalapjainak sorrendjében haladva a készíthető fényképekről és rajzokról, melynek alapján a gyűjtő és a gyűjtést véleményező, a hiányokat jegyzékbe vevő szakértők is gyorsan ellenőrizhették az előírt képi dokumentáció elkészültét vagy hiányát.²¹

Az MNA képzett etnográfusai általában ismerték Gunda Béla 1939-ben publikált intelmeit. Nála a válltáska, a színes ceruza, a milliméter-papír és a sötét padlásokon, pincékben szükséges zseblámpa is szerepel a terepmunka nélkülözhetetlen kellékei között. Arra is figyelmeztet, hogy rajzolás közben a gyűjtő a részletek kiemelésére törekedjen, a tárgy szerkezetét emelje ki, amire a fénykép kevésbé alkalmas, és ne feledkezzen meg a méretek feljegyzéséről. A legrészletesebb leírásnál is többet mond a rajz és a fénykép. A helyszíni vázlatokat később a néprajzi tárgyak ismeretében jártas rajzoló könnyen át tudja rajzolni, tud rajta javítani.²²

Az MNA kérdőívében, különösen az anyagi kultúrát pásztázó három kötetében számos sematikus rajz található. A Néprajzi Múzeum gyűjteménye és az addigi publikációk alapján ismeretes eszköztípológia jellegzetes tárgytípusai láthatók egyes témakörök kérdőlapján, olykor egész oldal terjedelemben. A paraszti gazdálkodás tárgyait vizsgáló

²⁰ *Gyűjtési útmutató*, 4. o.

²¹ *Gyűjtési útmutató*, 9–11. o.

²² GUNDA Béla 1939a. 9, 13–14. Ugyanott megjegyzi, „hogya a rossz néprajzi gyűjtő csak reggeli után 9 óra tájban kezdi munkáját, az pedig, aki eredményesen akar dolgozni, már hajnalban kint van az aratásnál”.

I. kötetben 12 témakörhöz mellékeltek típusrajzokat, az építkezés, lakáskultúra és a kendermunka tárgyi világához kapcsolódó II. kötetben 11 témalaphoz rendeltek a tárgyformákat érzékeltető rajzokat. Ezek a típusrajzok a gyűjtő munkáját nagyban megkönnyítették, mert a rajzokat az adatközlőkkel együtt tanulmányozva jelölhették meg a helyben használatos típusokat, s csak a kisebb módosítások meg a kérdőív rajzain nem lelhető formák esetében kellett a gyűjtő rajzkészségét igénybe venni. A tárgytipusok vizsgálatát a kérdőív 29 témalapja alapozta meg típusrajzokkal, s még legalább 20-22 témakörhöz lett volna szükség az ismert tárgytipusok rajzos ábrázolására. A rajzok nem csupán a gyűjtő munkáját könnyítették, de a dokumentáció hitelességét is nagyban javították. Kevesebb kutatóponton maradtak volna kitöltetlenül a „képtelen” témalapok, mivel a témában kevésbé jártas gyűjtők is bátrabban vállalkoztak volna a tárgykör helyszíni vizsgálatára.

Az MNA gyűjtési munkálatai

Az Atlasz első próbagyűjtései 1958-ban kezdődtek. Magyarországon Decs és Tiszaeszlár, Romániában Torockó és Magyarpécska kutatóponton 1958-ban töltötték ki az első lapokat.²³ Az 1958–59-ben végzett gyűjtések nyomán megfogalmazódott – néhány szóból vagy egy-két sorból álló – kiegészítéseket stencilen sokszorosították és utólag ragasztották be a későbbi gyűjtésekhez szolgáló kérdőív példányok érintett lapjaira.

Kezdetben a vállalkozás vezetői 250 magyarországi és mintegy 100 külföldi kutatóponttal számoltak. A települések kiválasztása során arra törekedtek, hogy a majdani gyűjtőpont lakossága legalább százéves helyben lakást, négy-öt generációs folytonosságot tudjon maga mögött. Feltétel volt a népesség többségének magyar jellege, mind az identitás, mind a nyelvhasználat tekintetében. Lényeges szempont volt az is, hogy a település reprezentálja a kistáj népességének többségét mind a rendi társadalomban elért jogállása, mind a későbbi társadalmi, felekezeti rétegződését illetően. Aprófalvas térségben sűrűbb, nagyhatárú települések vidékén ritkább kutatópont-hálózat kialakítása volt a cél. Zalában, Vasban, Baranyában a kutatópontok távolsága egymástól csupán 10–15, az Alföldön akár 20–30 km lehetett. Ezen szempontok mindegyikét azonban a vegyes nemzetiségű tájakon, különösen a határon túli szóróványvidékeken nem lehetett érvényre juttatni.

A néprajzi szakirodalomban az MNA kutatópontjainak számát illetően eltérő adatok vannak forgalomban. Balassa Iván tudomása szerint 258 magyarországi és 165 határon túli, összesen 423 gyűjtőpontja van.²⁴ Paládi-Kovács 260 magyarországi és 160 határon túli, összesen 420 település kiválasztását említette a SIEF 1982. évi kongresszusán tartott előadásában.²⁵ Borsos Balázs 2011-ben az MNA számítógépes feldolgozásának eredmé-

²³ A gyűjtők közül Andrásfalvy Bertalan, Csalog Zsolt, Pócs Éva, Faragó József, Vámszer Géza neve szerepel a legelső között. CZÖVEK Judit 1992; BORSOS Balázs 2011. 52.

²⁴ BALASSA Iván 1993. 235.; 1997. 264.

²⁵ PALÁDI-KOVÁCS Attila 1990. 97.; 1996. 203.

neyeit közlő monográfiájában 253 hazai, 164 határon túli, összesen 417 kutatópontot említ, de megjegyzi, hogy a 417-es szám az atlasz térképeinek alaphálóján megjelenő kutatópontokra vonatkozik.²⁶ Tény, hogy az Atlasz az egész magyar nép tradicionális kultúrájáról kívánt kartografikus áttekintést adni, ezért helyszíni adatgyűjtése kiterjedt az egész magyar nyelvterületre, Felső-Őrségtől egészen Moldváig és Bukovináig. Munkatársai összességében véve közel 420, előre gondosan megválasztott kutatóponton végeztek alapos néprajzi terepkutatást.²⁷

Nincsenek pontos ténytűszámok, csupán hozzávetőleges becslések a teljes MNA-kérdőív egy-egy kutatóponton történő felgyűjtésének, a helyszíni terepmunkának az időigényére vonatkozóan. Barabás Jenő becslése szerint egy kutatóponton a gyűjtés átlagosan 8 napot vett igénybe. Azonban összehasonlíthatatlanul több munkát kívánt Kecskemét, Hódmezővásárhely vagy Debrecen anyagának összegyűjtése, mint egy kicsiny baranyai vagy észak-hevesi falué. A település nagyságától, határának kiterjedésétől, társadalmának összetett voltától, valamint a gyűjtő képzettségétől, gyakorlatától függően a gyűjtéshez szükséges napok számát Barabás 4-től 15 napig terjedő skálán helyezte el, és saját tereptapasztalatára is alapozva határozta meg a 8 napos átlagot. Az 1967-ig kitöltött és beérkezett kérdőívek, vagyis a már „kipipált” kutatópontok számát a 8 napos szorzóval beszorozva jutott arra megállapításra, hogy az atlasz kutatói alapgyűjtésre több mint 2000 munkanapot fordítottak a terepen.²⁸ A gyűjtőmunka azonban még évekig, 1970-ig folytatódott, s azzal arányosan nőtt a terepen töltött munkanapok száma is. A terepmunka megszervezésével, az utazással töltött idő, a gyűjtések esti vagy otthoni letisztázását, a fényképek otthoni előhívását követő kartonozás, a fotók meghatározása, a kitöltött kérdőívben megmutatózó hiányok és hibák megállapítása, azok korrigálása és a begyűjtött anyagok nyilvántartása jelentősen növelte, mintegy megduplázta az egy-egy kutatónapra, illetve az egész vállalkozásra fordított munkaidő mennyiségét.

A Magyar Néprajzi Atlasz adatgyűjtését, a kutatópontok anyagának helyszíni dokumentálását elvben szakképzett etnográfusok végezték. Ahol arra lehetőség kínálkozott témaspecialisták gyűjtöttek minden füzetet, minden nagyobb témacsoportot.²⁹ Igazán minőségi gyűjtést az MNA szerkesztőbizottság tagjai is csupán a saját szűkebb érdeklődési körükbe tartozó témakörökben tudtak felmutatni. Egy-egy település teljes anyagának hibátlan felgyűjtése, a négy füzet összesen 200 témalapjának kitöltése, fényképekkel, rajzokkal való kiegészítése még az atlasz-gyűjtésben jártas, felkészült kutatóknak sem sikerült. Ezért helyes volt a munkamegosztás, legalább két, jobb esetben 3-4 kutató bevonása egy-egy kutatópont anyagának felgyűjtésére.³⁰

Az MNA kérdőíveinek adatgyűjtését egy 12–15 fős „törzsgárda” mellett további 65–70 kutató végezte. A legtöbb terepmunkát végző kutatók közül később többen is bekap-

²⁶ BORSOS Balázs 2011. I. 52.

²⁷ PALÁDI-KOVÁCS Attila 1990. 96–97.

²⁸ BARABÁS Jenő 1967. 131.

²⁹ PALÁDI-KOVÁCS Attila 1990. 97.

³⁰ Példa erre Hegyi Imre és Paládi-Kovács füzetmegosztása számos dél-szlovákiai ponton 1965-ben, illetve Csalog Zsolt és Füzes Endre munkamegosztása a Vajdaság (Délvidék) kijelölt településein.

csolódtak az adatok kiértékelésébe, a térképek megszerkesztésébe. A 65–70 fős csapatban a képzett, tapasztalt, részben már szakosodott kutatók mellett egyetemi hallgatók és lelkes amatőrök is helyet kaptak. Az önkéntes gyűjtők pótolhatatlan szolgálatot vállaltak magukra a moldvai magyar falvakban (pl. Halász Péter, Kelemen András) és általában a külhoni kutatópontokon.³¹ Esetenként külhoni muzeológusok, tanárok is vállaltak atlasz-gyűjtést (pl. Labancz István Berzétét, Vöő István Temesságot, Borus Rózsa Bácsstopolyát, Mikuska Milka több vajdasági falut), de végül nem tudtak megbirkózni a feladattal. Így alakult ki az a helyzet, hogy az MNA 1992-ben megjelent IX. kötetében a gyűjtők nevét a kutatópontok szerint rögzítő lista már 159 nevet tartalmazott.³² Borsos Balázs joggal állapítja meg, hogy „mindez nem vált az anyag egységességének javára (különösen, ha meggondoljuk, hogy például a svájci atlaszban ábrázolt 387 gyűjtőponton mindössze 11 (!) etnográfus végezte el ezt a feladatot), de magyarázatul szolgál, hogy 1967-ig, az MTA Néprajzi Kutatócsoportjának megalakulásáig, az atlaszmunkálatoknak (a legtöbb nemzettől eltérően) nem volt intézményi háttere”.³³ Ezt az állítást helyesbítünk kell azzal, hogy a Magyar Néprajzi Atlasz kérdőívének összeállítását, nyomdai megjelentetését az MTA célhiteles támogatásban részesítette. Az MNA terepkutatásai mindvégig akadémiai pénzen folytak, beleértve a szomszédos országok (Csehszlovákia, Jugoszlávia, Ukrajna) akadémiaival fennálló csereegyezmények keretében végzett helyszíni gyűjtőmunkát is. Az akadémiai támogatás adminisztrálását 1962–1967 között az Akadémiának az ELTE Néprajzi Intézetéhez kapcsolódó Tanszéki Kutatócsoportja végezte, melynek vezetője Ortutay Gyula tanszékvezető egyetemi tanár volt, egyetemi munkatársai pedig K. Kovács László és Istvánovits Márton. Az akadémiai kutatóknak a Néprajzi Múzeum épületében tevékenykedő részlegéhez tartozott Diószegi Vilmos, Kovács Ágnes, Manga János, Belényesy Márta, Vincze István és egy ügyintéző (Oszwaldné Incike), továbbá az atlasz-munkát szervező, adminisztráló Hegyi Imre és Barabás Jenő. (Utóbbi kettő szerződéses jogviszonyban állt az Akadémiával.) Az MNA alakuló gyűjteménye, gyarapodó archívuma és a nevezett munkatársak a múzeum épületében (Könyves Kálmán körút 40.) maradtak az 1967-ben önállósult Néprajzi Kutatócsoport Országház utca 30. szám alatt 1969 nyarán megvalósult elhelyezéséig.

Itt kell szólni arról, hogy az akadémiai egyezmény hiányában végzett néprajzi gyűjtőmunka a romániai kutatópontokon az 1960-as évek derekán megnehezült. A Román Tudományos Akadémia magyarországi kutatók terepmunkáját nem támogathatta, a magyar féllel kötött korábbi megállapodását is felmondta. A Magyar Nyelvjárások Atlasza főként a romániai terepmunka ellehetetlenülése miatt vált a trianoni Magyarország nyelvjárásainak atlaszává. A Néprajzi Atlasz gyűjtői 1966–67-ben és azt követően már nem vihették magukkal Romániába az MNA kérdőívének kinyomtatott négy füzetét,

³¹ Déva, Csernakeresztúr, Lozsád anyagát részben az akkor még egyetemista Forrai Ibolya és Lackovits Emőke gyűjtötte, Krasznáét a Kolozsváron magyar szakra járó Karsay Erzsébet, akik után Kósa László végezte el a munka javát. Pusztainé Madar Ilona, Salamon Anikó egyes székelyföldi községekben végeztek hasznos terepmunkát az MNA számára.

³² MNA IX. Budapest, 1992. *A Magyar Néprajzi Atlasz gyűjtői a kutatópontok szerint* (a római számok a kérdőív füzetait jelzik). Számozatlan lapokon, három oldalon. Összeállította: Czövek Judit.

³³ BORSOS Balázs 2011. I. 53.

csupán annak egy vékonyka füzetbe sűrített, az ábrákat, rajzokat elhagyó, igénytelen kivitelű, sokszorosított vázát. Ez a körülmény a terepmunkát megnehezítette, a romániai gyűjtések minőségét nagyban rontotta.

A Magyar Néprajzi Atlasz szakarchívuma és adatbázisa

A *Magyar Néprajzi Atlasz* gyűjteményi anyagát 1969 őszén szállítottuk át a Néprajzi Múzeum Könyves Kálmán körüli épületéből a budai Várnegyedbe, az MTA Néprajzi Kutatócsoport Országház u. 30. szám alatti helyiségébe. Az első években az intézeti könyvtár szomszédságában levő tágas szobában helyeztük el Németh Imrével, ahol az atlasz szerkesztői és az anyag kiértékelésébe, a térképek készítésébe bevont munkatársak rendszeresen megjelentek és megfelelő munkakörülményeket találtak. A kitöltött kérdőíveket és a hozzájuk tartozó fényképkartonokat tároló fiókos szekrények is átkerültek a Kutatócsoport tulajdonába. 1970–71-ben az adatok kiértékelését szolgáló adatlapok, az egyre szaporodó munkatérképek, majd a kiadást szolgáló 1:2 000 000 méretarányban sokszorosított négyzetrácsos vaktérképek elhelyezésére, a térképek tárolására alkalmas fiókos szekrényt terveztünk, amit már a Kutatócsoport költségén készítettek el az asztalosok.

1970-ben elkészültek a leendő intézeti Adattár első leltárkönyvei, a Kézirattár számára alkalmas tároló dobozok. Felállítottuk és berendeztük a fotólaboratóriumot, intézeti fényképezést vettünk alkalmazásba, filmnegatívokat tároló albumokat, diatároló szekrényeket szereztünk be. Megindult a fényképek leltározása, a leíró kartonok készítése, a fénykép- és diagyűjtemény gyarapítása. Alakult az Adattár hangzóanyag-, magnószalag- és hanglemez-gyűjteménye, akadtak olyanok is, akik a mozgófilm-gyűjtemény megteremtését szorgalmazták. Az Etnológiai Adattár egységeit követő részlegek mellett támogatta az intézet az ún. szakarchívumok fejlesztését is. Legjelentősebb volt Diószegi Vilmos „Sámán-archívuma”, szépen gyarapodott a „néphit-topográfia”, a népi gyógyászat szakarchívuma és az archaikus imák gyűjteménye is. Említést érdemel a magyar népmese-katalogus Kovács Ágneshez kapcsolódó anyaga, a Mona Ilonától az intézethez került „népdal-katalógus” cédulaanyaga is. A *Magyar Néprajzi Atlasz* gyűjteményét az intézet szintén szakarchívumként kezelte.

Ennek méreteit érdemes néhány számadattal érzékeltetni. Barabás Jenő becslése szerint a gyűjtőknek egy-egy atlasz-kutatóponton mintegy 10 000 adatot kellett rögzíteniük. Az 1966-67-ig beérkező anyagon belül a jegyzetoldalak számát 100 000-re, a fényképekét 20 000-re, a rajzokét több mint 10 000-re becsülte.³⁴ Tekintettel arra, hogy az atlasz alapozó terepmunkálatai 1967 és 1970 között is folytatódtak, majd azokat ellenőrző, kiegészítő „pótgűjtések” is folytak a pontok mintegy 2/3-án, joggal feltehető, hogy ezeket a számokat jóval meghaladják a végleges adatok.

A kitöltött MNA-kérdőívek elsődleges nyilvántartását 1962–1966 között Hegyi Imre végezte. A füzetek külső borítójára írta a kutatópont sorszámát és nevét, majd egy leltárkönyvnek is nevezhető vaskos kötetbe írta be a tétel fontosabb adatait. További archivá-

³⁴ BARABÁS Jenő 1967. 131.

lási cselekmény nem történt, az MNA kérdőívei ma is abban a rendben találhatók, mint 1970 tájékán. Az MTA Néprajzi Kutatócsoport több figyelmet fordított, sok munkát és pénzt áldozott az Atlaszhoz tartozó fényképgyűjtemény védelmére és nyilvántartásba vételére. 1976–1980 között megtörtént a filmtekercsek szakszerű elhelyezése, a negatívokká leltári számozása, új papírképek készítése az ezerszámra gépelt leíró kartonokhoz. Az MNA-hoz készült fotók anyaga a Néprajzi Kutatóintézet Fotótárának 10 001 és 32 048 közötti leltári állományában található meg. Számsorrendje követi az MNA-kutatópontok és a kérdőívek számozását, azaz a Vas megyei Velemtől kezdődően a romániai Magyarpéterfalváig tart. Érdeemes megjegyezni, hogy egyes gyűjtők, mint Füzes Endre és Csalog Zsolt, az általuk készített fényképek negatívját a Néprajzi Múzeumnak adták le. Mások megtartották saját kezelésben, vagy munkahelyükön vették leltárba. A kérdőívekben elhelyezett munkafotók száma meghaladja az intézeti fotótárban elhelyezett negatívok és papírképek számát. Szerencsés esetben azonban a füzetekben található Ofotért-papírképekről is használható digitális képek nyerhetők.

Minthogy az MNA fényképek nyilvántartása személyes közreműködéssel jött létre, a SIEF 1982. évi konferenciáján biztossággal mondhattam, hogy „az MTA Néprajzi Kutatócsoportjában létrejött archívumban összesen 1600 füzet, mintegy 22 000 fotó és 8000 vázlatrajz, több millió adat található. Ennek a hatalmas adatbázisnak a kiértékelése kizárólag kézi eszközökkel történt. A feldolgozás első szakaszában (1966–1968) mintegy 2000 térkép készült, s ezek a munkatérképek sok új kérdést is felvetettek.”³⁵ Ehhez annyit tennék hozzá, hogy a kitöltött kérdőívek, az 1960-as években készült fényképek, valamint a térképek kidolgozását segítő adatlapok, az elkészült munkatérképek és a velük kapcsolatos jegyzetek, pótgyűjtések cédulái ma és a jövőben is a magyar néprajzi kutatás forrásai lehetnek. Már az 1960–70-es években is számos folyóiratcikk, közlemény és tematikus monográfia hasznalta fel az MNA adatait, munkatérképeit Diószegi Vilmos „markoláb”-ról szóló cikkétől kezdve Füzes Endrének a gabonátárolás építményeiről szóló kötetéig. A magyar szakirodalomban nincsenek Wiegelmannak a paraszti munkaeszközökről az ADV (*Atlas der deutschen Volkskunde*) anyaga alapján írt tanulmányához³⁶ hasonló önálló közlemények, de a belőlük nyert ismeretek megjelentek már a *Magyar Néprajzi Lexikon*, majd a *Magyar néprajz nyolc kötetben* című alapművek lapjain.

Az MNA térképeinek 9 mappában történt kiadása és az el nem készült kommentár-kötet ügye külön történet. A térképek digitális adatbázisának létrejötte és Borsos Balázs arra alapozott két kötete pedig már az MNA utóéletéhez tartozik.³⁷ A térképek kiadásá-

³⁵ PALÁDI-KOVÁCS Attila 1990. 97.

³⁶ WIEGELMANN, Günter 1969.

³⁷ BORSOS Balázs 2011. I. 54. „A Magyar Néprajzi Atlasz több más európai néprajzi atlasszal összehasonlítva azért is alkalmas a digitalizálásra és egy számítógépes csoportelemzés elvégzésére, mert [...] egységes koncepció által készült: mind a kutatott jelenségeket, mind az időhatárt, mind a gyűjtőpontokat illetően, az adatokat szakemberek és a terepen gyűjtötték, és az eredmény többé-kevésbé egységes térképi módszerekkel ábrázolták.” A 32. lábjegyzetnél már kiderült, hogy az MNA-kérdőívek gyűjtőinek egy része sajnos nem volt kellően „szakember”, szemben a svájci atlasz gyűjtőivel. A gyűjtés hiányosságai miatt 15–20 település nem igazán vonható be a klaszteranalízisbe sem. BORSOS Balázs 2011. I. 67.

val és azok számítógépes elemzésével azonban még nem értünk a történet végére. Az atlasz archívuma maga is forrásul szolgálhat a további kutatásokhoz.

Irodalom

BALASSA Iván

1993 Teljes egészében megjelent a Magyar Néprajzi Atlasz. *Ethnographia* 104. 234–237.

1997 Magyar Néprajzi Atlasz. *Acta Ethnographica Hungarica* 42. 263–267.

BARABÁS Jenő

1956 A Magyar Néprajzi Atlasz munkálatai. *Ethnographia* LXVII. 359–361.

1958 Nemzetközi néprajzi kartográfiai konferencia. (Linz 1958. dec. 11–13.). *Ethnographia* LXIX. 637–639.

1963 *Kartográfiai módszer a néprajzban*. Budapest, Akadémiai Kiadó.

1967 A Magyar Néprajzi Atlasz helye és jelentősége az európai etnológiai vizsgálatokban. Az MTA I. Osztályának Közleményei XXIV. 117–133.

BARABÁS Jenő et alii (szerk.)

1958 *A Magyar Néprajzi Atlasz kérdőíve, I–IV*. Budapest, Magyar Tudományos Akadémia.

1967 Mutatvány a Magyar Néprajzi Atlasz anyagából. *Néprajzi Értesítő* XLIX. 5–72.

BORSOS Balázs

2011 *A magyar népi kultúra regionális struktúrája, I–II*. Budapest, MTA Néprajzi Kutatóintézete.

BÓDI Erzsébet

1982 *Bevezetés a magyar néprajzi terepmunka módszertanába*. /Folklór és etnográfia, 8./ Debrecen, Kosuth Lajos Tudományegyetem Néprajzi Intézete.

CZÖVEK Judit (összeáll.)

1992 A Magyar Néprajzi Atlasz gyűjtői. In: BARABÁS Jenő (szerk.): *Magyar Néprajzi Atlasz (MNA)*, IX. Budapest, Akadémiai Kiadó.

DIÓSZEGI Vilmos

1957 A Magyar Néprajzi Atlasz kérdőívének vitája. *Ethnographia* LXVIII. 358–359.

GUNDA Béla

1939a *A gyűjtőgető gazdálkodás. Az elvetett búzától a kenyérig*. /Útmutató füzetek a néprajzi adatgyűjtéshez, 1./ Budapest, Néprajzi Múzeum.

1939b A Magyar Néprajzi Atlasz kérdése. *Néprajzi Értesítő* XXXI. 294–300.

HÁLA József

2003 *Hogyan gyűjtöttek elődeink?* Marosvásárhely, Mentor Kiadó.

2014 *Tudósok, kutatók, gyűjtők. Néhány fejezet a magyar néprajztudomány és muzeológia történetéből*. /Documentatio Ethnographica, 30./ Budapest, L'Harmattan Kiadó – MTA BTK Néprajztudományi Intézete.

IMRE Samu

1971 *A mai magyar nyelvjárások rendszere*. Budapest, Akadémiai Kiadó.

K. KOVÁCS László

1939 *A néprajzi gyűjtés módszere*. Budapest, A Turul-Szövetség kiadása.

KRETSCHMER, Ingrid

1965 *Die thematische Karte als wissenschaftliche Aussageform der Volkskunde*. Bad Godesberg, Forschungen zur Deutschen Landeskunde – Instituts für Landeskunde.

MNA

1987, 1989, 1992 *Magyar Néprajzi Atlasz I–IX*. Szerk. BARABÁS Jenő. Budapest, Akadémiai Kiadó.

ORTUTAY Gyula

1981 A magam gyűjtéséről. In: uő: *A nép művészete*. 114–130. Budapest, Gondolat Kiadó.

PALÁDI-KOVÁCS Attila

1988/1996 Ethnographical cartography in Hungary. *Acta Ethnographica*, 34. 325–332. (2. print in: *Ethnic traditions, classes and communities in Hungary*. 201–209. Budapest, MTA Néprajzi Kutatóintézet.)

1990a *Néprajzi kutatás Magyarországon az 1970–80-as években*. /Documentatio Ethnographica, 14./ Budapest, MTA Néprajzi Kutatócsoport.

1990b *Néprajzi térképezés Magyarországon*. In: uő: *Néprajzi kutatás Magyarországon az 1970–80-as években*. 94–101. Budapest, MTA Néprajzi Kutatócsoport.

WIEGELMANN, Günter

1969 Erste Ergebnisse der ADV-umfragen zur alten bäuerlichen Arbeit. *Rheinischen Vierteljahrsblätter*, Bd. 33. S. 208–262. Bonn, Universität Bonn.

Magyar Néprajz

– Egy kézikönyv múlt és jelen között¹

A magyar néprajztudomány viszonylag keveset bíbelődött elméleti, módszertani kérdésekkel; nem erőssége az elméletalkotás, sem a vita. Programok megfogalmazása, megvitatása meglehetősen ritkán történik. Nem lehetünk igazán elégedettek a meghirdetett programok megvalósulásának ütemével sem. Az utóbbi tíz-húsz évben egyre inkább érezte a szak a mozgósító programok hiányát, a vállalkozások elhúzódnásának nyomasztó terhét.

1980 szeptemberében előadást tarthattam a néprajzos muzeológusok „tervelőkészítő” tanácskozásán, Akkoriban gyakran lehetett olvasni a világgazdasági korszakváltásról, és az MSZMP XII. kongresszusán sok szó esett arról, hogy a magyar gazdaság és társadalom új korszak küszöbéhez érkezett, nagy változások előtt áll. A változások hangoztatásához kapcsolódva megjegyeztem: „A néprajztudományban mindez *nemzedékváltással* jár együtt, ami önmagában is a szak feladatainak hosszú-távra történő végiggondolására, programjának kialakítására kell, hogy sarkalljon bennünket.” Ezt a nyolc évvel ezelőtti gondolatmenetet így folytattam: „A Bátky – Györffy – Viski nevével jelezhető generációnak volt kutatási programja. Elegendő, ha Bátky Zsigmond: *Tárgyi néprajzi feladataink és Akadémiánk* című cikkére utalnunk,² s arra, hogy ez a nemzedék a Horthy-korszak szűkös körülményei között is tető alá hozta az első magyar néprajzi szintézis, *A magyarság néprajza* négy kötetét.

Az őket váltó nemzedék képviselői, Ortutay Gyula, Tálasi István és Gunda Béla szintén hosszabbtávú programmal léptek színre, s 35-40 esztendőre meghatározták a tudomány szak központi feladatait. Ezek a feladatok részint szinkronban voltak a kor törekvéseivel (néprajzi atlasz, műfajkatalógusok, néprajzi lexikon), részint késében voltak (pl. falumúzeumok létesítése). Ez a nemzedék hosszú évtizedeken át készülődött az *Új Magyarság Néprajza* megalkotására. [...] Sajnálattal kell megállapítanunk, hogy a régi, de elkészült szintézist, *A magyarság néprajzát* a megjelenése után jogos kritikában részesítő és a saját alapmű munkálatainak többször nekirugaszkodó generáció végül is nem tudta életművét betetőzni egy nagy, korszakos összefoglalással.”³

Pedig az új kézikönyv megalkotása évtizedek óta foglalkoztatja a néprajz művelői és barátait. 1945 után a magyar társadalom mélyreható változásai rövid idő alatt történelmi távlatba helyezték a Bátky–Györffy–Viski szerzőségével készült köteteket. Noha az az

¹ Elhangzott 1988. november 16-án az MTA székházában „A néprajzi kutatás jelene és perspektívái” címen rendezett konferencián.

² *Ethnographia* 1933. 15–21.

³ *Múzeumi Kurír* 1980. 34. sz. 22.

összefoglalás egy évtized alatt három kiadást is megélt, már a háború után felmerült egy új, korszerű kézikönyv igénye. Ennek jegyében készültek a *Magyar Népkutatás Kézikönyve* tematikus füzetei, a kutatási feladatokat kijelölő dolgozatok, az újabb eredményeket is regisztráló irodalmi szemlék és tematikus bibliográfiák.

A *Néptudományi Intézet* 1949. évi megszüntetésével azonban a kézikönyv is lekerült a napirendről. Az 1950-es években szakunk a narodnyikizmus és a nacionalizmus kimondott vagy ki sem mondott gyanújának árnyékában élt, s csendes vegetálásra volt ítélve. A magyar néprajz – ezt világosan látni kell – az akkori kultúrpolitika s tudománypolitika áldozata lett, s hátrányosabb helyzetbe került, mint a társadalomtudományok többsége. Elegendő arra utalni, hogy a nyelvtudomány, az irodalomtudomány, a történettudomány, a régészet akadémiai intézettel rendelkezett, s a néprajznál már az 1950-es években is kedvezőbb viszonyok között fejlődhetett. E szakok többsége már akkor elkezdte kézikönyveinek alapozását, sikeres megvalósítását. A kelet-európai szocialista országokban akadémiai intézeteket alapítottak a néprajzi kutatás megerősítése érdekében, s több nyugat-európai országban is létesültek új akadémiai, egyetemi kutatóhelyek e célból. Egyedül a magyar néprajz fölött múlt el úgy két évtized, hogy a kutatási feltételek nem javultak, inkább romlottak.

Mindezt nem csupán az előttünk járó nemzedék mentségére említem, hanem a vitaülésen várható összehasonlítások, önkritikus párhuzamvonások értelmezéséhez is.

1955-ben, majd 1966-ban ismételten felmerült az *Új Magyarság Néprajza* terve, s mindkét nekibuzdulás alkalmával készültek tervezetek, szinopszisok; rendeztek vitaüléseket is, de a kivitelezés elmaradt. Más érvek mellett az új, marxista szintézis iránt mutatkozó társadalmi igényt is mérlegelve határozta el végül az MTA elnöksége egy önálló akadémiai kutatóhely létesítését a néprajz számára 1967-ben. Az alapító okiratban megfogalmazott intézeti célok, ellátandó funkciók közé mindenesetre felvették az új kézikönyv megalkotásának feladatát.

Az intézet – hivatalos nevén Néprajzi Kutatócsoport – alapító igazgatója, Ortutay Gyula – talán a korábbi kudarcokon is okulva – 1975-ig ellenállt minden sürgetésnek. Kutatási koncepciójában szerepelt ugyan a kézikönyv, de csak a *Néprajzi Atlasz*, a *Néprajzi Lexikon*, a *Magyar Népmesekatalógus*, más folklór-műfajok katalógusai és az akkor hat kötetre tervezett teljes bibliográfia utáni helyen. Az általa kiemelt prioritások időrendjét, ütemezését ma is kár lenne vitatni. 1975-ben azonban már nem tudta elhárítani, későbbre ütemezni a néprajzi szintézis elkezdését. Jobb meggyőződése ellenére bevette az intézet akkor kezdődő öt éves tervébe. Úgy vélte, a szak még nem hozta be elmaradásait, nem készült fel kellően a szintézis megalkotására.

Az akkor hat kötetre tervezett kézikönyvet kizárólag intézeti szerkesztőkkel és túlnyomórészt intézeti szerzőkkel kívánta megvalósítani. Ez a hibásnak bizonyult elgondolás azonnal a szak heves ellenállásába ütközött. Ezt érzékelve, Ortutay hamar módosította álláspontját, s az elkészített tématervek megvitatásába már bevont egy 1977 elején felkért szerkesztőbizottságot is, melynek tagjai a szak idősebb és nevesebb művelői közül kerültek ki (Gunda Béla, Dömötör Tekla, Hoffmann Tamás, Tálasi István). Az intézeten kívüli szerkesztők feladatköre, szerepe, felelőssége azonban továbbra is tisztázatlan maradt. (Főként a szakmai lektorálás szerepkörét szánta nekik.) Ortutay Gyula 1978-ban bekövetke-

zett halála, majd az azt követő évek irányítási, tudománypolitikai bizonytalanságai a kézikönyvet is, az akadémiai intézetet is válságba, már-már végveszélybe sodorták.

Már az 1970-es évek közepén is nyilvánvaló volt, de visszatekintve még nagyobb biztonsággal állapítható meg, hogy a magyar néprajzi szintézis gyors elkészítését a szak általános időzavara, a korábban el nem végzett feladatok felgyülemlése, összetorlódása akadályozta leginkább. „Mai nehézségeink – írtam 1980 szeptemberében – nem kis mértékben a felszabadulás utáni évtizedekben elkezdett, hosszan elhúzódó és még mindig be nem fejezett munkálatokból adódnak. Komoly tehertétel, a továbblépés akadálya, hogy a 30 éve elkezdett *Magyar Népmesekatalógus*, a 25 éve elindított *Magyar Néprajzi Atlasz* és a szintén 25 éve a tervezési szakaszban lévő *Új Magyarország Néprajza* nem készült el. Minthogy ezekbe a vállalkozásokba sok pénzt investált államunk, sok energiát fektetett a szak, s a néprajztudománynak változatlanul érdeke fűződik az elkészülésükhöz, nem tehetünk mást, mint hogy folytassuk és sürgősen befejezzük elődeink elhúzódó vállalkozásait. Ennyivel feltétlenül nehezebb a dolgunk, mint Ortutay nemzedékéé volt, akik teljesen tiszta lappal indulva, egy éles történelmi cezúrát követően, *elődeiktől sem zavartatva* láthattak hozzá tudományos programjuk kivitelezéséhez.”⁴

Nyolc évvel ezelőtt megfogalmazott véleményemnek azt a részét, miszerint az elhúzódó vállalkozások befejezése elemi érdek, ma is fenntartom. Csak sajnálni lehet, hogy az említett munkálatok sürgős befejezésére még mindig várni kell, mert azok nem a kívánatos ütemben haladtak. (Szakunk éppúgy elvesztegetett egy évtizedet, mint ez az ország.) Mára pedig a kutatási, kiadási feltételek szigorodtak, a kézikönyv útjában álló akadályok pedig sokasodtak.

Említeni kell, hogy 1984 őszén az intézet akkori vezetőjének levelét követő sikertelen tárgyalások után az Akadémia illetékes vezetői már lemondtak a néprajzi szintézis megvalósulásáról, s törölték az intézet feladatai közül. 1986-ban az intézet új vezetőségének alapos érveket kellett felsorakoztatni annak érdekében, hogy a feladatot visszakapja, s a kialakult negatív megítélést eloszlassa. Mindenekelőtt a kézikönyv aktualitását kellett bizonyítani.⁵ Az 1960–70-es évek tudománypolitikája még egyértelműen „kézikönyvpárti” volt. Az 1980-as években azonban már számosan megkérdőjelezik általában a kézikönyvek szükségét. Főként azzal érvelnek, hogy azok gátolják a további kutatásokat, konzerválnak túlhaladott nézeteket, kanonizálnak kutatási eredményeket, szemléletet, és sokakban a lezárttság, s ami még rosszabb, egyfajta „hivatalos álláspont” képzetét keltik.

Való igaz, hogy minden kézikönyv évekre leköt alkotó energiákat, kiválóan képzett kutatókat. A megvalósulás elhúzódása miatt az egyes szakok más feladataikat halasztják, illetve hiányosan teljesítik. Kis szakokra nézve, mint a néprajz, talán még több veszélyt rejt ez a helyzet, mint a nagy szakokra. Mivel a néprajzi szintézis feladatát évtizedek óta görgeti maga előtt a szak, más elvégzetlen feladatai egyre torlódtak. Ezt az ellentmondásos helyzetet a társadalmi változások felgyorsulása, a népi tradíciók rohamos pusztulása még inkább kielezi.

⁴ *Múzeumi Kurír* 1980. 34. sz. 22.

⁵ Lásd PALÁDI-KOVÁCS Attila: *Néprajzi kutatás Magyarországon az 1970–80-as években.* / Documentatio Ethnographica, 14./ Budapest, 1990. 213–214.

Nem könnyű erre az érvelésre válaszolni. A folytatást és befejezést indokát adó érvek főként a néprajz társadalmi funkciójából következnek. Minthogy a néprajzra hárul kulturális örökségünk egy jelentős részének gondozása, vállalnia kell rendszerezett, értelmezett anyagának teljességre törő áttekintését és közreadását is. Ez a feladat nem szűnik meg a régi típusú parasztság eltűnésével, mert kulturális hagyatékát éppen úgy újra és újra kell értékelni, mint a régi magyar irodalom és nyelv vagy az antikvitás teljesítményeit. A jelenlegi összefoglalással olyan valós társadalmi szükségletet – az oktatás, a kutatás és a közművelődés igényét – kell kielégítenünk, aminek erősödése, a szakra nehezedő nyomása évek óta megfigyelhető. Ahogy a magyar társadalom korszerű lexikonra formált igényét nem lehet a *Révai* vagy a *Pallas Lexikon* reprintjével kielégíteni, úgy az 50 évvel ezelőtt kiadott „Magyarság Néprajzának” újrakiadása sem jelentene igazi megoldást. (Mindamellet erre még sor kerülhet!)

A mostani az utolsó alkalom, hogy a magyar népi kultúra egyre inkább történetivé váló emléktárhát egységes műben összefoglaljuk. Az utolsó alkalom, hogy olyan szerzőgárda működjön közre, amely még közelről ismerte a kollektivizálás előtti paraszti világot, az államosítás előtti kispolgári és munkásrétegek életét. Azzal a szerzőgárdával kívánjuk befejezni a munkát, amelyik még gyűjthetett a 19. században született és a 20. századelőről is értékes emlékeket megőrző adatközlőktől.

A szervezés oldaláról tekintve az is nyilvánvaló, hogy ebben az évszázadban, sőt évezredben nincs már reális lehetőség újabb hasonló vállalkozás megindítására és megvalósítására, ha nem tudunk élni a mostani lehetőséggel.

Hasonló szintézisek Európa számos országában készülnek és jelennek meg napjainkban. A szlovák, román, osztrák, bolgár, finn összefoglalások, Christo Vakarelski, Ilmar Talve vagy Toivo Vuorela kézikönyvei elég közismertek. Sokan ismerik a kollektíva által írt *Etnografia Polski* és az *Etnografia na Bulgarija* testes kötetét is. A szláv népek új össz-szláv néprajzi szintézisének első kötetét, az *Etnografija Vosztocsnoj Szlavjanit* a múlt évben (1987) adták ki a Szovjetunióban. A külföldi etnográfus kollégákkal folyó eszmecsereken fel sem merül az aktualitás kérdése – a mi aggályaink a legtöbb európai ország kutatói számára nem is érthetők.

Ezt a kérdéskört lezárva megjegyzem, hogy az MTA illetékes tudományos osztálya és központi hivatala ismét támogatja a *Magyar Néprajz* címen újjászervezett és most már nyolckötetesre tervezett vállalkozásunkat. A kézikönyv az akadémiai vezetés kifejezett kérésére kapott végül kiemelt helyet az intézet érvényes középtávú munkatervében. Ismeretünk szerint az I. Osztály változatlan bizalommal tekint a mű megvalósítása elé.

A mű koncepciója a munkálatok mai szakaszában, amikor négy kötet már túljutott a lektoráláson, kevésbé alakítható. Tárgya az a népi kultúra, a kulturális örökségnek az a néprajz által feltárt részlege, amit félszázaddal korábban *A magyarság néprajza* vizsgált. A kötetek és a fejezetek rendjét tekintve sok egyezés lesz a két kézikönyv között. A szükségzerű egyezéseknél azonban fontosabb most az eltérések tudatosítása és felvállalása. A részletekben megmutatkozó újdonságokba most nem belebocsátkozva, az eltérések három lényeges csoportját kell kiemelni:

1. Az első és döntő különbség a *szemléletmódban*, a vizsgált jelenségek interpretálásában várható. A régi kézikönyv szerzői többségében leíró, rendszerező, dokumentáló

munkát végeztek. Beérték a kulturális elemek leltározásával! Esetenként – mint Kodály és Györffy István fejezeteiben – a történeti rétegek megállapítása volt a ráadás. A most készülő szintézis folyamatában kívánja bemutatni a kulturális változásokat, s keresi a társadalmi mozgatóerőket. Olyan összefoglalás lesz, amely – miközben bemutatja a dolgozó osztályok kultúráját a maga táji és szociális differenciáltságában – érzékelteti a vizsgált kultúra fejlődéstörténetét. A történeti fejlődésmenetet nem apró időegységekre bontva, hanem a fejlődés főbb tendenciáira összpontosítva kívánja felvázolni. Mindehhez nélkülözhetetlen az összehasonlító vizsgálatok eredményeinek bekapcsolása. A kitekintést főként Közép-Európára és a Balkánra vonatkozóan kell elvégezni. Esetenként, távolabbi genetikus kapcsolatok felfejtése érdekében, tágabb kitekintés is szükségessé válik. Témanként váltakozó mértékben szükséges a nyugat-európai kapcsolatok, kulturális áramlatok felvázolása. Klasszikus balladáink története vagy az agrotechnikai újítások terjedésének folyamata e nélkül aligha képzelhető el.

Ez a szemléletmód megköveteli a jelenségek kronologikus rendjének megállapítását, történeti periódusokhoz kötését, gyakran akár évszámhoz, de legalábbis évszázadhoz kapcsolását. Elemi követelmény a marxista társadalomtudomány, a történelmi materializmus kategóriáinak, terminológiai rendszerének korrekt alkalmazása. Elvárható joggal a rokon tudományok szakunkat közvetlenül érintő eredményeinek ismerete, különösen a fő tendenciák, fejlődési folyamatok megítélését illetően.

2. Másodsorban említendő a *tematikai bővülés*. Új tematika megjelenik még a népköltészetet tárgyaló folklór-kötetben is. Ilyen például az apokrif szövegek és a ráolvasások szövegelemzése, rendszerező összefoglalása vagy a munkásfolklórt tárgyaló fejezet. Egy újonnan felfedezett világot mutat be a népzenét és a magyar tánc kultúrát összefoglaló kötet is.⁶ A népszokásokat és néphitét elemző, rendszerező kötet a profán népi színjátékok, farsangi népszokások és a népi gyógyítás, továbbá a népi természetismeret fejezeteivel bővíti a korábbi tematikát. Még jelentősebb a kézművesség ágait, technikáit, valamint a tradicionális magyar társadalmat sokrétűen bemutató, két önálló (előkép nélküli) kötetet eredményező témabővülés. Önálló kötetben, hangsúlyosan jelenik meg a táji csoportok, a regionális kultúra kérdésköre, valamint a népi műveltség evolúcióját, fejlődésmenetét korszakokra bontva bemutató történeti értékelés.

3. Harmadsorban említhető az elmúlt fél században *felhalmozott új kutatási eredmények* hasznosítása, aminek azonban nem a terjedelem növekedésében kell megmutatkozni, hanem a megállapítások tartalmában, bizonyításában, tartós igazságában. Az elmúlt évtizedek kutatási eredményei még az olyan kiváló, a lényegét illetően ma is érvényes cikkek esetében is korrekciót kell hogy eredményezzenek, mint Kodály összefoglalója a magyar népzenéről, vagy Bátty Zsigmond tanítása a magyar háztípusokról és házvidékekről. Az időközben elkészült, megjelent korpuszok, mint a *Magyar Népzene Tára* vagy a *Magyar Néprajzi Atlasz* sokkal megbízhatóbb alapot, bizonyító apparátust adnak a kezünkbe annál, amit a nagy elődök ismerhettek.

A régi és az új kézikönyv legtöbb fejezetének tartalmát, tudományos megállapításainak lényegét illetően még számottevőbb eltérés várható. Azonban nem csupán a régi tu-

⁶ Ebben a kötetben kap helyet a „népi játékok” önálló fejezete.

dományos eredmények kritikájára, revíziójára kell itt gondolnunk. Legalább ilyen fontos, hogy olyan témákról, amelyek a régi kézikönyvben pozitívista, leíró, katalógizáló szinten álló fejezetekkel vannak képviselve, mint a halászat vagy a néphit, az új szintézisben valóban tudományos rangú, értékelő, elemző cikkek szóljanak. Színvonal-egyenetlenséggel természetesen az új kézikönyvben is számolni kell. Részint a kutatások egyenetlen ütemének, részint a szerzők eltérő tehetségének, felkészültségének következtében. Az elmúlt félszázad folyamán egyes témák kutatása megélénkült, amit tematikus monográfiák egész sorozata jelez (pl. földművelés, építkezés), másoké ellanyhult. Ezeket az egyenetlenségeket természetesen a szintézis sem tüntetheti el, szüntetheti meg. Minthogy a vizsgált jelenségek megfigyelése, dokumentálása döntően az 1900–1960 közötti időben történt, s a 20. század első felére vagy még korábbi periódusokra vonatkozik, nem követhetjük a régi kézikönyvet a *jelen idő* használatában. Nemcsak igazságszemléleti, stilisztikai kérdés, hanem tudományos szemléleti követelmény, hogy nekünk gyakrabban kell múlt időbe tenni az állítmányt, mint jelen időbe.

Az alakuló koncepció első vitáin felmerült, hogy ne tematikus rendben tekintsük át a népi kultúrát, hanem más rendszerezést kövessünk. Elvben mód lenne pl. *régiók* szerinti tagolásra. Az Alföld, Erdély, Dunántúl, Kisalföld, Felföld regionális néprajzának külön kötetekben történő áttekintése valóban fontos feladat. A tájféldrajzi monográfiák sorozata, Erdély történetének három kötete csábító példa.

Egy másik elvi lehetőség, hogy a történettudományok (lásd még régészet, művészet-történet, zenetörténet stb.) példáját követve, *kronologikus* rendben haladva építsük fel az egyes köteteket.

Egy harmadik elvi lehetőség, hogy a szociálintropológiai minták nyomán, a *társadalom intézményeiből* kiindulva, azok köré építkezve alkossuk meg a magyar népi kultúra részlegeinek rendszerezését.

Mindhárom vonzó, ámbar csak a jövő kutatói számára kitűzhető cél. Az előmunkálatok döntően a tematikus rendben építkező szintézisalkotást teszik lehetővé számunkra. Mindamellet a felvetett szempontok részlegesen, egy-egy kötetben érvényre juttathatók. A „társadalom”-ról szóló kötet hasznosítja majd a szociálintropológia rendező elveit. Egy fél kötet a népi kultúra és társadalom történetét átfogóan és kronologikus rendben fogja tárgyalni. A néprajzi tájakat, népcsoportokat bemutató nagy fejezetblokk pedig elvégzi a nagytájak, régiók, regionális kultúrák tömör jellemzését is.

A várhatóan még évekig eltartó alkotási folyamatban egészen az egyes kötetek megjelenéséig van módunk javításra, a mű tökéletesítésére. Az első kötet 1988 decemberében megjelenik, s aztán évenként kijön legalább egy-egy kötet. Optimális esetben a jövő évtized közepén fogja elhagyni a nyomdát az utolsó, a nyolcadik kötet. Nyilvánvaló tehát, hogy ezt a kézikönyvet az ezredfordulón, a jövő évezred elején tudják majd teljes egészében használni. Munkánkat abban a reményben folytatjuk, hogy akkor is sokan lesznek olyanok, akiket érdekelni fog a magyar múlt általunk megrajzolt képe, népi kultúránk jövőnek szóló üzenete.

(1988)

A néprajzi kutatás jelene és perspektívái

*Eredmények és feladatok, elméleti megközelítések*¹

Ezzel a hosszú címmel rendezett konferenciát az MTA Nyelv- és Irodalomtudományok Osztálya, a Néprajzi Bizottság és az MTA Néprajzi Kutatócsoport 1988. november 16–17-én Budapesten. Megrendezését – mint arra megnyitójában Hajdú Péter akadémikus, osztályelnök is nyomatékosan utalt – elsősorban a néprajztudomány helyzetének, irányzatainak vizsgálata tette kívánatosszá. Utoljára az 1970-es évek végén készült helyzetfelmérés a magyar néprajzi diszciplínáról, de az inkább foglalkozott a tudomány szervezeti rendjével, intézményeivel, káderállományával s a tudományirányítás gyakorlati kérdéseivel, mint a kutatási trendekkel, a szak elméleti-módszertani problémáival, szemléleti megújulásával. Az említett tudományági felmérés így is hozzájárult a szak alapos áttekintéséhez, s végső megfogalmazását a Nyelv- és Irodalomtudományok Osztálya és az MSZMP KB Agitációs és Propaganda Osztálya is elfogadta. Azonban az 1980-as évek első felében nem alakult megnyugtatóan a szak helyzete. Jelentős tervmunkák teljesítése elmaradt, késett, nyílt szakmai viták helyett a háttérben folyt a különböző vállalkozások, törekvések minősítése, gyakran indokolatlan le- vagy felértékelése. Ezért az I. osztály már évek óta szorgalmazza a nyílt szakmai viták megrendezését és a néprajz helyzetének, egyes ágazatainak, irányainak újbóli áttekintését és megítélését.

A néprajztudomány az utóbbi 20-30 évben világszerte, hazánkban is átalakulóban van. Korábban olyan értelemben volt „nemzeti tudomány”, hogy a nemzeti kulturális örökség részeként felfogott paraszti, népi hagyományokról alkotott a nemzeti azonosság-tudatot szolgáló képet, s ebben más humán kutatási ágak, filológiai diszciplínák társa volt. Napjainkban közeledik a társadalomtudományokhoz, magáévá teszi a filológiai tudományokban is tért hódító társadalomtudományos szemléletet, miközben tematikája is, elméleti-módszertani eszköztára is bővül. Ebben a kiszélesített keretben a magyar néprajz viszi tovább a korábban kialakított „klasszikus” tematikát is, de most már „reflektáltan”, részben történeti és összehasonlító megközelítéssel, részben felmutatva, kritikusan elemezve a népi kultúráról korábban alkotott kép egyoldalúságait, tudományon kívüli nemzeti elfogultságait.

A mai néprajzi kutatás tehát felvállalja egyes tartós, folyamatos kutatási feladatok továbbvitelét, de azokat is a szemléletváltásnak köszönhetően kialakult új kritikai megkö-

¹ Ez az összefoglaló beszámoló az 1988. november 16–17-én a Magyar Tudományos Akadémia székházában tartott konferencia alapján az MTA I. osztálya számára készült. A szöveget az Osztályülésen kívül megvitatta az MTA Néprajzi Bizottsága és az MTA Néprajzi Kutatócsoportjának Tudományos Tanácsa is.

zelítéssel végzi (pl. szövegkiadások, forrásfeltárás és -kiadás, a kulturális örökség részeként felfogott népi kultúra képének alakítása, ápolása, katalógusok, atlaszok, népművészeti sorozatok stb.).

Több előadó és hozzászóló foglalkozott a *Kutatási eredmények* megítélésével, s az elmúlt évtizedek napjainkig ható tényeivel. Teljes konszenzus mutatkozott a *Magyar Néprajzi Atlasz* és a *Magyar Néprajzi Lexikon* pozitív megítélésében. Mindkét kézikönyv betölti szerepét, s a szaknak társadalmi megbecsülést, külföldi elismerést szerez. A *Néprajzi Lexikon* rövidített, idegen nyelvű változatát a nemzetközi tudományosság is igényelné. Az *Atlasz* szilárd metodológiai alapokra épült, s az utóbbi évtizedek egyik legjelentősebb eredménye. Egyetértés van a nyolckötetes szintézis, a *Magyar Néprajz* elfogadott koncepcióját és megvalósításának szükségességét illetően is. Elhangzott, hogy az utóbbi három évben megtörtént a vállalkozás reorganizációja, s 1988 őszéig négy kötete jutott túl a lektoráláson. Ez a vállalkozás a jelek szerint sínre került és halad a megvalósulás irányába (Paládi-Kovács Attila).

Többen hangsúlyozták, hogy az 1950-es évek dogmatizmusa a néprajzot elméleti tekintetben az empirizmus, a tárgyleírás és dokumentálás irányába szorította, a *Néptudományi Intézet* 1949. évi megszüntetésével pedig létfeltételeit is megcsonkította. Minthogy 1967-ig a szaknak kutatóintézeti bázisa nem volt, hiányzott mind a kézikönyvek, mind a metodikai munkálatok intézményes háttere.

Különösen a népköltészet, a *szövegfolklor* területén folyt igen erőteljes rendszerező, tipologizáló feldolgozás. Erre utal a *Magyar Népmesekatalógus* eddig megjelent hat kötete, a *Népmondakatalógus* tervezett kötetei, a népdalkincs klasszifikációjára kidolgozott javaslat (Vargyas Lajos). Megindult, de szerényebb eredményt mutat fel a múzeumi tárgygyűjtemények, a tárgyi világ klasszifikációja, tematikus katalógusokba foglalása.

Többen úgy vélik, hogy a hazai néprajz főként a tradicionális kultúra egyes tematikus egységeit feldolgozó, történeti szemléletű, komplex módszerű *monográfiák* sorozatával (közel 30 kötet) ért el maradandó eredményt az utóbbi két-három évtizedben. E monográfiák többsége az anyagi kultúra ismeretét mélyíti el (pl. Balassa, Hoffmann, K. Csilléry, Szolnoky, Paládi-Kovács, Kósa, Füzes, Barabás–Gilyén kötetei), de a folklorisztika területén is említhetők kiemelkedő munkák (Vargyas, Dömötör, Martin, Ujváry, Pócs, Kríza).

Nincs egyetértés a regionális, *lokális monográfiák* és tanulmánygyűjtemények tekintetében. Főként a vidéki kollégák értékelik magasabbra az idevonható közel 200 kötetnek az értékét, mint a mértékadó „belső körök”. Ebben a „műfajban” igen széles értékskálán szóródnak a művek: egyik végponton áll Fél és Hofer nemzetközi megbecsültséget élvező „Átány-trilógiája”, a másik végponton pedig a jó szándékú, de esetenként képzetlen helyi „kutatók” kötetei. (Közben egy sor alapos, tisztességes könyv áll, melyekben összefog a történész, régész, néprajzos, művészettörténész, antropológus, dialektológus, s forrásértékű, a helyi identitást erősítő művet hoz létre.) Az amatőr gyűjtők, kutatók és a szaktudomány viszonyának egyik kritikus pontja a néprajz és a történettudomány számára éppen ebben a kérdésben mutatkozik meg. A szak elhatárolja magát a kontrollja nélkül működő amatőröktől és nivótlan kiadványaiktól. (Lásd Kósa László cikkét Végh Antal erdélyi „riportkönyvéről”.) Azonban a jövőben többet kell tennie mind a kritikában, mind a publicisztikában a tájékozatlan közönség előtt a szakot kompromittáló, szakszerűtlen, ní-

vótlan publikációk ellenében. Ezt az alapállást ma még csak az etnográfusok egyik fele fogadja el, a másik fél meggyőzése további vitaülések feladata lesz.

Különösen muzeológusok hangsúlyozták az országos (Szentendre) és a regionális *szabadtéri néprajzi múzeumok* (Zalaegerszeg, Szombathely, Szenna, Nyíregyháza-Sóstó, Ópusztaszer) korszakos közművelődési és tudományos jelentőségét. Ezek kiépítése felbecsülhetetlen értékű dokumentációt is eredményezett; fotók, diák, műszaki rajzok, archivált szövegek tömegét, a jövő kutatások kimeríthetetlen információbázisát. Az egyetemi oktatást kritikusan elemzők is elismerték a hazai néprajzi képzés nemzetközi rangját, amit külföldi hallgatók, aspiránsok tetemes száma jelez az utóbbi másfél évtizedben. A tudományos fokozattal rendelkező néprajzkutatók mezőnye megnőtt, s az utóbbi egy-két évben javult az akadémiai doktorok aránya, korösszetétele is.

Eredménynek könyvelhető el a fontosabb folyóiratok (*Ethnographia*, *Acta Ethnographica*) itthon és külföldön egyaránt elismert színvonala. Ezeknek is szerepe volt a tudományközi kapcsolatok erősítésében. Gyakran adnak teret a rokon tudományoknak és külföldi etnográfus szerzőknek; ugyanakkor a hazai néprajz- és folklórkutatók egyre többet publikálnak külföldön. Öröndetesen nőtt a társtudományok folyóirataiban megjelent néprajzi cikkek száma is (pl. az *Agrártudományi Szemlé*nek néha fele terjedelmét néprajzi cikkek töltik meg, hosszabb ideig főszerkesztését is etnográfus látta el). Öröndetes, hogy a néprajz kutatási eredményeit egész sereg rokon tudomány hasznosítja, esetenként túlzottan is építve rájuk.

Az utóbbi másfél évtizedben fellendült a *hazai nemzetiségek*, diaszpórák és a *határon túli magyarok* néprajzi kutatása. Kellő számú és felkészültségű etnográfus hiányában e területeken különösen nagy az amatőr, illetve más szakvégtzettségű (pl. nyelvész) munkatársak aránya. Csakis velük együtt lehetett mintegy félszáz kötetet kiadni e rövid idő alatt a hazai nemzetiségek néphagyományáról.

Az 1960-as évektől kezdve erősödött meg ismét a hazai etnológusok tevékenysége. Terepkutatási lehetőségek hiánya, illetve korlátozottsága miatt kezdetben a külföldi eredmények közvetítése (fordítás, ismertetés), később önálló expedíciók szervezése volt a feladatuk. Az 1980-as években a világ népeit kutató *etnológia* intézményi bázisa is bővült; művelői jelenleg négy kutatóhelyen vannak jelen (ELTE Néprajzi Intézet, Néprajzi Múzeum, MTA Néprajzi Kutatócsoport, MTA Orientalisztikai Munkaközösség). Az 1970-es évek elejétől van szervezeti bázisa, önálló osztálya az MTA Néprajzi Kutatócsoportban a *szociálanropológiai* kutatásnak. Néhány jelentős esettanulmányt már felmutathat ez az osztály is, de további fejlesztésére lenne szükség.

Elméleti megközelítés

A legélesebb vita, mint várható volt, a hazai néprajzi kutatás elméleti-módszertani felkészültségéről, korszerűségéről alakult ki. Ebben nem egyszerűen újítók és konzervatívok, nem különböző nemzedékek képviselői csaptak össze, hanem a specializáltságuk szerint más-más irányban tájékozott, más-más rokon tudományban vagy nyelvterületen otthonos és ezért egymást kevésbé értő kutatók.

Az *empirizmus* vádjával szemben – amit főként fiatalabb hozzászólók emlegettek (Niedermüller Péter) – többen úgy vélték, hogy a leírás és dokumentálás is lehet módszeres, célratörően alapos és átgondolt. Nagy felkészültséget kíván annak eldöntése, mit és hogyan örökít meg, mit közöl a kutató. Többen ostorozták a szempont nélküli, rendszertelen, az összefüggéseket és fontos információkat figyelmen kívül hagyó adatközléseket, amelyekkel a kutatás igazában nem tud mit kezdeni. Ideológiai jellegű vádak idején, a dogmatizmus éveiben az elméleti igénytelenség, az eklekticizmus és a deklarált marxizmus árnyékában követett prakticzizmus egyfajta védekező magatartás volt, amelyből napjainkig nehéz a kibontakozás. Elméleti viták az 1960-as években, majd az 1970-es évek elején a hazai néprajzban is zajlottak. Számos publikáció tanúsítja a strukturalizmus és a szemiotika, majd a kommunikációelmélet és az ún. *jelenkutatás* jelentkezését, hatását egyes néprajzi diszciplínák fejlődésére. Az 1970-es évek végén a kulturális rendszerek, a kultúra regionális tagolódása, 1983-ban pedig a *történeti antropológia* kérdésköre mozgatta meg a szakot.

Az 1980-as években jó ideig szüneteltek a metodológiai viták, de azért kialakultak újító műhelyek, kisebb munkacsoportok, amelyekben számottevő alapozó munka folyt. Több témában megkezdődött a *kvantitatív elemzések* és a számítógépek alkalmazása (pl. néphit, inventáriumok). Így a boszorkány-hiedelemkör vizsgálatában megkezdődött a kvantitatív módszer alkalmazásával narratív struktúrák szövegelemzése; a forrásadatok történeti-statisztikai szempontból történő feldolgozása; miközben folyik a hiedelmek összehasonlító vizsgálata és a vizsgált embercsoportok mentalitásának feltárása. Nem véletlen, hogy a vitaüléseken két előadás is számot adott egy-egy olyan vizsgálatról, amely döntően a kvantitatív elemzésre, *számítógépes adatfeldolgozásra* épít. Hasonló elemzések más témákról is születtek már (pl. paraszti háztartások tárgyi ellátottsága). Úgy tűnik, hogy húszéves elmaradást behozva, az európai élvonalba kerülhet a hazai néprajz ezen újításával.

Lépést tart a magyar kutatás a modern nyugati irányzatokkal olyan területeken is, mint a *vizuális antropológia* (Kunt Ernő), az emberi életciklus szakaszainak, az egyéni és családi életpályák, kapcsolathálók és a társadalmi mobilizáció kérdésköre. Többen leszögezték, hogy a hazai néprajzi kutatásban a *paradigmaváltás* elkerülhetetlen, de nem ideológiai meggondolásokból, hanem a modernizációval, a társadalmi átrétegződéssel és az életformaváltással előállt helyzetből következően. A váltást erőltetni, siettetni nem kell, mert természetes állapot, hogy az elvégzendő feladatokról függően egyidejűleg jelen vannak különböző irányzatok és vizsgálati módszerek.

A néprajz tematikájának bővülése, új kutatási problematikák birtokbavétele részint a szak korábban is vizsgált ismeretek új rendező elvek szerinti csoportosításából indul ki. Például a paraszti természetismeret, a természeti körülményekhez igazított gazdálkodási gyakorlat támpontot ad *ökológiai kérdések* általános megfogalmazásához (Andrásfalvy Bertalan). A mindennapi élet vizsgálatában szerzett technikákkal, ismeretekkel a néprajz a társadalom mai életéről, szerkezetéről, kapcsolatrendszereiről is más tudománysszakok által elérhetetlen információkat tár fel (pl. háztartások tárgyi ellátottsága, családi gazdasági stratégiák, különféle kapcsolathálók településeken belül és kívül, a paraszti rétegek szexuális kultúrája stb.). A mindennapi élet folyamatainak, gondolati struktúráinak rekonstruálására hazánkban is több kutatóhelyen folynak vizsgálatok.

Vita alakult ki a néprajzi térképek hasznáról is. Ez annak megállapításával zárult, hogy a *néprajzi kartográfia* nem irányzat, csupán egy vizsgálati módszer a többi között. A recens jelenségek néprajzi térképei természetesen nem forrásai a középkor kutatásának, még kevésbé az etnogenezis kérdéskörének, de alapvetően fontosak a kultúra regionális rendszereinek, térbeli tagolódásának megragadásához.

Több előadás foglalkozott a *történeti fejlődésmenetek* és *történeti keresztmetszetek* értelmezési lehetőségeivel. Az utóbbi két-három évtizedben végbement szemléletváltásnak köszönhetően ma már senki sem vitatja, hogy a néprajzi történeti tudomány. Nem vitatta senki azt a tézist sem, hogy „egyes kulturális jelenségek korokon átívelő eseménytörténeti bemutatása mind kevesebb sikerrel kecsegtet” (Hoffmann Tamás). Egyes jelenségek helyett egész struktúrákat kell történetiségükben vizsgálni, s a történeti folyamatokat a nagy társadalmi alakzatokhoz, formációkhoz igazodó periodizációban célszerű követni. A néprajzban ma már egyre több sikeres példa említhető az általa vizsgált kultúra és életmód történeti folyamatainak szakaszolására, az átalakulás fordulópontjainak és mozgatóerőinek feltárására. Élénk figyelmet keltett a magyar parasztság 19. századi *polgárosulási* törekvéseinek, kitörési kísérleteinek ilyen szellemű elemzése (Kósa László) s a kulturális változások mozgatórugóinak vizsgált példái. Az *újítás, innováció*, belső szerkezetfejlődés kérdéskörével két előadás is foglalkozott (Gunda Béla, Kisbán Eszter). Öröndetes, hogy a problémakör kibontásához elengedhetetlen magyar tudományos terminológia lépést tart ezen a kutatási területen is a friss nyugat-európai szakirodalommal. Ennél lényegesebb, hogy nem egyszerűen terminológiaváltás, divatszavak bevezetése történik itt, hanem átgondolt, érdemi, fogalmi megközelítés. (Gondolati homályt, fogalmi tisztázatlanságot eláruló, idegen szavakkal teletűzdelt, álkorszerű megnyilvánulások ezen a konferencián szerencsére nem akadtak.)

Perspektívák, feladatok, gondok

A néprajztudomány, mint az előadások és hozzászólások többségéből kiderült, több nemzedéknek elegendő feladatot tart számon ma is. Elsődleges feladat az adatgyűjtés módszeres, tervszerű folytatása, *új gyűjtőprogramok* kidolgozása, mivel a szak elmaradt a változó valóság követésében. Fel kell tárni a paraszti életforma utolsó szakaszát, az eltűnőben levő kézműves- és munkáshagyományokat a bevált és az új adatgyűjtő, dokumentáló technikákkal. A forrásbázis bővítése az etnológusok számára is elsődleges feladat, mert a vizsgált társadalmak és kultúrák változása (eltűnése!) gyorsuló folyamat. Az obi-ugor, a vietnami, az afrikai terepen a tradicionális kultúra éppúgy végnapjaihoz közeledik, mint a Kárpát-medencében.

Többen tagadták, hogy a néprajz letűnőben lévő társadalmi és kulturális jelenségeket vizsgál. „A népi kultúra él, nem szabad temetni!” Tény, hogy a *diszkontinuitás* mellett észre kell venni a *kontinuitás* és az újraéledés jelenségeit s a napjainkban születő folklórt, magatartás formákat is, amelyeket a jövő antropológusa egyszer még tradícióként fog kezelni.

Általános egyetértés volt viszont abban, hogy a néprajztudomány, noha anyagát, módszerét és rokontudományi beágyazottságát tekintve különböző – esetenként diver-

gáló – részekből tevődik össze, egységét fenn kívánja tartani. Minthogy a néprajztudománynak páratlanul sok tudományközi kapcsolódása, határterülete van, célszerűnek látszik e határterületek módszeres áttekintése az érintett rokon tudományok képviselőinek bevonásával. Mindez a szak kompetenciájának pontosításához és a néprajz tárgyának újbóli meghatározásához is elengedhetetlenül szükséges. Többen felvetették, hogy az egész szakra érvényes definíció mellett a részdiszciplínák tárgyát, módszerét, tudományközi helyzetét is vitassa meg a szak. Azzal érvelnek, hogy a *folklorisztika* elsődlegesen *művészet-tudomány*, amely esztétikai kategóriákkal közelíti tárgyát, s csak másodlagosan történeti tudomány. Hasonló érveléssel nemcsak a népköltészet, de a népművészet minden ága (pl. zene, tánc, tárgyalakotó művészetek) olyan specifikumokat mutatnak, amelyek a néprajz (antropológia) más ágaiban nem okoznak módszertani problémát.

Nyomatékokat kapott a *levéltárakban*, a múzeumokban, néprajzi *archívumokban* őrzött iratok, tárgy- és egyéb dokumentumgyűjtemények feltárásának feladata. Ez épp olyan beláthatatlan perspektíva az etnográfusok, mint a történészek számára. A történeti-néprajzi forrásfeltárás az utóbbi években ismét lendületet vett, s e munka folytatása a néprajz rokon tudományainak is elsőrendű érdeke.

Megfogalmazódott az a vélemény is, hogy a néprajz elsősorban „*identitástudomány*”, s nem csupán az etnikai identitás vonatkozásában. Egyes vélemények szerint nagyobb hangsúlyt kell adni a népi és nemzeti kultúrák összefüggéseinek, s az etnográfának addig lesz feladata, amíg az emberiség népekre tagozódik. Mások az orális tradíciók, a szájhagyományozó műveltség öröklését hangsúlyozták, s utaltak az analfabetizmusra, valamint az írásbeliség mellett is szájról szájra terjedő viccekre, közmondásokra, igaz történetekre, legendákra stb. Ismét mások a makrotársadalom alatti kis közösségekre, a más tudományszakok által elérhetetlen mikrocsoportokra utaltak, mint a néprajzi kutatás tárgyaira.

A szak közeli és távolabbi feladatairól gondolkodva nyomatékkal merült fel az *egyetemi oktatás* gondja (Voigt Vilmos). Új feladatok elvégzésére képes, speciális adatfelvételi és elemzési technikákat ismerő, alkalmazni tudó szakembereket kell kiképezni (pl. levéltári ismeretek, korszerű dokumentáló technikai eszközök, számítógépes ismeretek), akik a szűkebb néprajzi szakterületükhöz közel álló rokontudományok módszertanában, ismeretanyagában is járatosak. Javaslat történt arra, hogy a szak egyik közeli vitaülését ennek a kérdéskörnek szentelje. Az oktatással kapcsolatban is felmerült az etnológiai képzés javításának, bővítésének szükségessége.² Nem megnyugtató még az ELTE-n kialakult gyakorlat sem, ahol képzett szakemberek adnak elő, de önálló tanszéke a tárgynak nincs, még kevésbé a vidéki egyetemeken.

A vitaülésen teljes egyetértés volt abban, hogy a néprajzi kutatásra rövid és hosszú távon is sürgető, nehéz feladatok várnak, s úgy ítélték meg, hogy ezek végrehajtásához, a jogos társadalmi igényekhez képest csekély erőt tud mozgósítani, elégtelen a szak akadémiai kutatóhelyi és egyetemi háttere.

A káderállomány mintegy kétharmadát kitevő muzeológusok főként közművelődési feladatokat látnak el, munkahelyük a művelődési házakkal került azonos kategóriába.

² Itt a „világ népeinek”, más kontinensek népeinek kutatását jelöli az „etnológia” terminus.

Ezért a gondok tetemes része a múzeumi területen jelentkezik. A szervezeti széttagoltság, különösen a vidéki múzeumok dolgozóit sújtja. Tanácsi szűklátókörűség, a helyi, megyei feladatok prioritása, a közművelődési feladatok túlhangsúlyozása legalább húsz éve akadályozta a kutatómunkának általában, a minőségi munkának pedig különösen. (A megyei múzeumi szervezetek igazgatóinak fele tanácsi és pártapparátusból kihelyezett, egyik múzeumi szakágban sem jártas káder.)

A megyei tanácsi pénzekre és megrendelésekre készülő kiadványok jelentősen bővítették a publikációs lehetőségeket, de az igénytelen, szakszerűtlen adatközléseknek is tápteret adtak. Kellő szakmai kontroll hiányában a publikációknak ebben a sávjában sajnos bántóan elszaporodtak az elméleti igénytelenség, tájékozatlanság, illetve a rutinygyakorlatok példái. E kritika mellett azonban el kell ismerni, hogy számos színvonalas munka is megjelent a vidéki kiadóknál (pl. Tápé, Mezőberény, Kecel monográfiája), s a miskolci múzeum, a debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem Néprajzi Intézete kiemelkedő, színvonalas kiadói tevékenységet folytatott.

A központi kutatóhelyek gondja a gyűjtőmunka megcsappanása (számos kutató esetében teljes hiánya), az elkényelmesedéssel kapcsolatos „íróasztal- és karosszék-néprajz”, a tárgygyűjtés visszaesése stb. A szaknak csak sejtései vannak arról, hogy milyen tárgymennyiséggel rendelkezik. Korszerű, országos nyilvántartás kiépítése szükséges, ami a számítógépek korszakában már nem tekinthető vágyálomnak. A *Nordiska museet* (Stockholm) közel harminc éve állt erre. Hasonló nyilvántartás szükséges a fénykép-, dia-, mozgófilm-, rajz- stb. dokumentáció hasznosításához is.

Az egész szakot, de elsősorban az akadémiai intézetet sújtja a régen vállalt feladatok feltorlódásából és az újítás lépéskényszeréből következő kihívás kettős szorítása. Ezen a vitaülésen is bizonyítást nyert, hogy a szak igényli közös szakmai kutatási stratégia, átfogó kutatási program megfogalmazását. Minthogy a Néprajzi Bizottság e feladatot hosszabb ideje nem tudja felvállalni, az MTA Néprajzi Kutatócsoport és a Néprajzi Múzeum közös felelősségvállalására van szükség, mind a szakmai továbbképzés, a további vitaülések megszervezése, mind a kutatások orientálása, lehetőség szerinti koordinálása érdekében. Az ülésen mindkét intézmény vezetője együttműködési készségét fejezte ki e feladat felvállalását illetően.

A beszámoló végére maradt néhány számszerű adat. A konferencián 16 előadás hangzott el (lásd a mellékelt meghívót),³ s valamennyit több hozzászólás, esetenként élénk

³ A konferencián a következő előadások hangzottak el: *Helyzetkép*: Paládi-Kovács Attila: Magyar néprajz – egy kézikönyv múlt és jövő között; Hofer Tamás: Néhány vonás a néprajz társadalmi feladatvállalásának és elméleti alapjainak változásában; Hoffmann Tamás: A történeti néprajz; Barabás Jenő: Irányzatok a mai néprajzi kutatásban.

Elméleti keretek, elemzési módszerek: Gunda Béla: Hagyomány, innováció és történetiség; Voigt Vilmos: A néprajzkutatás rendszerének változása; Sárkány Mihály: Elméletek és módszerek a magyar néprajzban; Szilágyi Miklós: Helyi identitás, helyi monográfiák, lokális néprajz.

Új kutatási területek: Vargyas Lajos: A lírai népdal és népballada osztályozási lehetőségei; Kunt Ernő: Néprajz és vizuális kultúrakutatás; Kósa László: A polgárosodás vizsgálata a magyar néprajzban; Pócs Éva: Történeti források számítógépes feldolgozásának lehetőségei: a boszorkányperek elemzésének tanulságai; Andrásfalvy Bertalan: Kulturális ökológia és néprajz;

vita követte. A rendezőség összesen 41 érdemi hozzászólást regisztrált, ami azt jelenti, hogy a 160–180 fő között mozgó hallgatóság közel egynegyede megszólalt. A rendezvény tehát jellegét tekintve inkább nevezhető vitaülésnek, mint konferenciának. Öröndetes, hogy a résztvevők és a hozzászólók között ott voltak több rokon tudomány képviselői (főként történészek), s hallatták hangjukat a vidéki muzeológusok, sőt az egyetemi hallgatóság képviselői is.

(1990)

Benda Gyula: Az anyagi kultúra történeti vizsgálata (osztályozás, kvantifikáció, inventárium); Kisbán Eszter: Kulturális változás. innováció (a táplálkozástudomány példáján); Niedermüller Péter: Egy tudomány válaszútjai: néprajz, antropológia, empirikus kultúraelemzés.

A magyar néprajztudomány helyzete (1988–1995)¹

A néprajz a történeti, társadalmi és humán tudományok széles körével érintkező diszciplína, amely döntően a hagyományos kultúrák és társadalmak vizsgálatával foglalkozik. Számos részterülete és a nemzetközi tudományosságban használatos elnevezése létezik (*etnográfia, etnológia, folklórisztika, kulturális antropológia, szociálanropológia* stb.). Magyarországon az említett részterületek viszonylagos önállósága (tanszékek, folyóiratok) mellett megmaradt a szakterület egysége és másfél évszázada közös elnevezése. A részek egységét a magyar tudományosság és a szak nagy múltú intézményeinek révén sikerült megőrizni (MTA, Magyar Néprajzi Társaság, Néprajzi Múzeum). A szak részint ennek az integrációnak köszönheti eredményeit és nemzetközi megbecsültségét. A nemzetközi szakmai közvélemény elismerően számon tartja a „magyar modell”-t, a szak nálunk kialakult intézményi egységét és a nagy kollektívák által elért eredményeit.

A néprajztudomány nálunk döntően a magyar nemzeti kultúra örökségét kutatja, dokumentálja, s prezentálja a társadalom számára kiállítások, publikációk, hanglemezek, mozgófilmek, előadások formájában. A magyar népi műveltség kutatásával a nemzetközi tudományosság nem foglalkozik, de e munka végzését Magyarországtól joggal elvárja. A hazai kutatás fontos kötelezettsége a hazai nemzetiségek és a határon túl élő magyar népcsoportok kulturális örökségének feltárása, védelme, bemutatása is. Magyar kutatók régtől foglalkoznak Európa, sőt távoli földrészek és népek kultúráinak vizsgálatával. Eredményeik fontos szerepet játszanak hazánk nemzetközi kulturális kapcsolataiban. Különösen a néprajzi orientalisztikának, a finnugor és a török–mongol népek között végzett munkának van nagy nemzetközi megbecsültsége. Tágabban véve a néprajzi kutatók segítenek eligazodni a világ társadalmi és kulturális formálódásának történetében, s a kulturális különbségek megismertetésével szolgálják a népek közötti megértést.

A hazai néprajztudomány feladatai tehát másokra át nem ruházhatók, e kutatások folytatása a magyar tudományosságnak egyszerre nemzetközi és nemzeti kötelezettsége.

¹ Az elemzés a Magyar Tudományos Akadémia Nyelv- és Irodalomtudományok Osztályának felkérése nyomán készült. Szerkezetét, szempontjait és terjedelmét a Magyar Tudományos Akadémia 1996. évi parlamenti beszámolóját előkészítő bizottság állapította meg. A Néprajzi Bizottság két alkalommal foglalkozott a témával. Egy-egy tematikai egységhez írásban adta észrevételeit Barna Gábor, Bodó Sándor, Juhász Antal, Kisbán Eszter, Kósa László, Lukács László, Sárkány Mihály, Selmeczi Kovács Attila és Voigt Vilmos. Végső formájában a helyzet-elemzést az anyaggyűjtést is végző Paládi-Kovács Attila, a Néprajzi Bizottság elnöke állította össze. A szöveg véglegesítésének munkájában Bodó Sándor, Kisbán Eszter, Kósa László, Sárkány Mihály és Voigt Vilmos működött közre.

*A diszciplína jellemzése a nemzetközi trendek tükrében,
nemzetközi, hazai prioritások összevetése*

A néprajz – különböző elnevezésekkel – a világban erőteljesen terebélyesedő tudomány. Ez a növekedési folyamat az Egyesült Államokból indult ki a két világháború között. Európa a második világháború után követte. A néprajz térhódítása egyetemi tanszékek és kutatóintézetek megteremtésében volt tetten érhető, ami maga után vonta a kutatási tematika átalakulását. Nőtt a fogékonyság a világ jelenlegi problémái iránt, erősödött az elméleti-módszertani tudatosság, s a múzeumi kutatások viszonylagos visszaszorulásával a történeti vizsgálódásokban a tárgyakról átkerült a hangsúly az átfogó társadalmi és mentális folyamatok leírására.

Ennek eredményeként Európában is régiók, országok, nyelvterületek szerint több irányzat, módszertani trend figyelhető meg. A legfontosabb fejlemény, hogy az utóbbi 10-15 évben teret nyert az *európai etnológia* gondolata, amellyel a szak véglegesen túllépett a vizsgálódás nemzeti keretein. Előtérbe került – különösen a skandináv kutatásban – a kultúraépítő polgárság és a munkásrétegek hagyományainak elemzése.

Magyarországon szintén átalakulóban volt és van a néprajzi kutatás tárgyának felfogása, elmélete és módszertana.

Az intézményi gyarapodással bővülő feltételek lehetővé tették az 1980–90-es években jelentős kézikönyvek, korpuszok, forrásközlő gyűjtemények publikálását: *Magyar Néprajzi Lexikon* 1–5. kötet, *Magyar Néprajzi Atlasz* I–IX. kötet, *Magyar Népmesekatalógus* I–XII. kötet, a *Magyar Néprajz* c. szintézis eddigi 4 kötete, a *Megyéék Népművészete* c. sorozat 3 kötete, az *Új Magyar Népköltési Gyűjtemény* 5 kötete, az újraindult régi *Magyar Népköltési Gyűjtemény* 4 kötete, a *Magyar Folklor* c. egyetemi tankönyv, a magyar népzene- és néptánc kutatás jelentős adatai stb. Jelentős egyéni teljesítményekről tanúskodik a tematikus monográfiák rangos szériája. Önálló könyvsorozatok jelentek meg a hazai német, szlovák, román, délszláv és cigány népcsoportok hagyományaiából, fellendült a külföldön élő magyarság néprajzi kutatása is. Az utóbbi 10-15 évben igen eredményesen folyt nálunk a vallási néphagyományok feltárása. Kevesebb publikáció, de a korábbinál több terepmunka jellemezte a távoli népek (pl. osztjások, vietnami és afrikai törzsi társadalmak, egyes indián kultúrák) magyar kutatóinak aktivitását.

A hazaihoz hasonló szintézisek, kézikönyvek, katalógusok és korpuszok Nyugat-Európában alig-alig jelentek meg ebben az időben, Kelet-Európa országai – jórészt magyar példák nyomán – belevágtak atlaszok, lexikonok, szintézisek megalkotásába, s helyenként eljutottak az első eredményig, de 1988 óta – a szlovákok kivételével – többnyire elakadtak.

A magyar néprajztudományban a kutatási prioritásokról 1988 után megélénkültek a viták. A vázolt nemzetközi tematikai váltás észlelhető az oktatás, a kutatások szintjén, s kisebb intenzitással a publikációkban is.

A magyar kutatók legjobbjai a nemzetközi trendekkel lépést tartanak, sőt esetenként kezdeményező szerepet játszanak (pl. az etnicitás, a népi és nemzeti kultúra kapcsolata, a neofolklorizmus témában). Újabban az egész világon megnőtt a társadalomtudományok érdeklődése az etnikai folyamatok, konfliktusok, a kultúra etnikus jegyei

iránt. Ebben a nemzetközi versengésben a magyar tudomány jelentős helyzeti előnnyel rendelkezik, amit azonban szorongatott helyzetében kevésbé tud kihasználni.

A diszciplína hazai kutatási feltételeinek minősítése

A néprajztudomány művelőinek zöme három intézménytípusban található:

- országos, megyei és helyi múzeumok,
- egyetemi tanszékek és kutatóhelyek,
- akadémiai intézetek.

A néprajzkutatók többsége muzeológus, aki gyűjteményekért felelős, kiállítást rendez, tárlatot vezet, azaz közművelődési feladatokat lát el. Valódi kutatóhelynek főként a két országos múzeum (Budapest és Szentendre) s néhány nagyobb megyei múzeum minősíthető. A *múzeumok* kutatási lehetőségeit behatárolják a szűkülő anyagi források. Költségvetési támogatásuk mindenütt hiányos és sok helyen a nyitva tartást, a közművelődési funkció ellátását is korlátozzák (pl. téli szünet fűtés hiányában). A jelenlegi helyzetben nincs igazi esély a különböző gyűjteménycsoportok számítógépes nyilvántartásának naprakész befejezésére, a legértékesebb tárgyak katalógusokban történő bemutatására.

Az *egyetemi tanszékek* száma és az oktatói létszám 1990–1994 között némileg növekedett. Szakos képzés indult a szegedi, a pécsi és a miskolci egyetemen. Kulturális antropológia szak létesült az ELTE-n és Miskolcon. A hallgatói érdeklődés igen széles körű, de a tanszékek létezése csak külső források bevonása révén lehetséges (FEFA, Soros Alapítvány). Az 1995-ben foganatosított elbocsátások, létszámleépítések ezeket az újító, pozitív folyamatokat létükben veszélyeztetik, s a régebbi tanszékeken is az oktatás minősége, választéka ellen hatnak. A néprajzi tanszékek infrastruktúrája Magyarországon a graduális oktatás igényeinek sem felel meg, a posztgraduális képzés, a doktori programok kiszolgálására pedig végképp elégtelen. A már akkreditált PhD-programok sürgős támogatást kívánnak.

Az *akadémiai kutatóintézetek* olyan korpuszok forráskiadványok, kézikönyvek létrehozására létesültek, amelyekhez nagyobb kollektívák sokéves, szívós munkája, szakarchívumok létesítése, rendszerező előmunkálatok elvégzése szükséges. Az intézetek jórészt ellátják a szak nemzetközi kapcsolatainak ápolását is az MTA hathatós támogatásával. A Néprajzi Kutatóintézet, valamint a Zenetudományi Kutatóintézet (népi kultúrával foglalkozó) három osztálya felöleli a néprajz és a folklorisztika legtöbb ágát. A Nyelvtudományi Intézet néhány orientalista tudósa szintén erősíti a szak interdiszciplináris és nemzetközi kapcsolódását. Az akadémiai kutatók többsége külső óraadóként kapcsolódik az egyetemi/főiskolai oktatáshoz, kisebb része pedig speciális múzeumi, közművelődési feladatokat is ellát tudományos munkája mellett. Az intézetek költségvetési támogatása az utóbb 8-10 évben folyamatosan csökkent, kutatói létszámuk megcsappant. Működési feltételeiket külső források, pályázati pénzek révén sikerült eddig úgy-ahogy megőrizniük. A kutatást már évek óta gátolja a fotólaborok bezárása, folyóiratok előfizetésének lemondása stb.

Az alacsony bérek és a közalkalmazotti státusz bizonytalanságai minden intézménytípusban a kutatói utánpótlás tervszerűsége, a legtehetségesebb fiatalok megnyerése ellen hatnak. Ezért mindhárom területen biztosítani kellene a működési feltételek minimumát, az ún. *alapellátást*.

A tudományos utánpótlás helyzete

Az egyetemi képzés szélesedése távlati lehetőséget biztosít a tudományos kutatói utánpótlás kiválasztásához. Ezen a téren pozitív és negatív tendenciák egyaránt jelen vannak. Öröndetes, hogy a TMB (Tudományos Minősítő Bizottság) ösztöndíjai, az MTA ifjúsági ösztöndíjai, a TEMPUS, a Fulbright és más nemzetközi programok, a Humboldt-, Soros- és más alapítványok révén az ifjú kutatók nyelvismerete gazdagodik és szakmai horizontja is jelentősen tágul. Hasonló eredményt hoztak az MTA kiterjedt egyezményes kapcsolataival [külföldi akadémiákkal] és a szak külföldi kitüntetéseivel (pl. Herder-díjjal) járó ösztöndíjak.

A tudományos címet, fokozatot szerző fiatal kutatók eloszlása a néprajztudomány részterületein viszonylag egyenletes, bár a folklorisztika és az Európán kívüli népek kutatása a jelenleginél több fiatal, minősített kutató belépését kívánná meg.

1988–1994 között kedvezően alakult a fiatal néprajzkutatók fokozatszerzése, első könyvének megjelenése. A KLTE Néprajzi Tanszéke, néhány megyei múzeum és az MTA intézetei pályázatokon elnyert alapítványi forrásokból számos fiatal disszertációját, első kötetét jelentették meg. A KLTE és az ELTE néprajzi tanszékein folyamatos volt a bölcsészdoktori képzés. A legjobb ifjú kutatók elnyerték a Néprajzi Társaság Jankó János-díját és az MTA Fiatal Kutatók díját.

Gondot okoz a doktori címet, tudományos fokozatot szerzett fiatal kutatók ösztöndíj utáni alkalmazása, egzisztenciateremtést lehetővé tévő további foglalkoztatása. Ennek hiányában jelenleg is többen élnek külföldi ösztöndíjon, külföldi egyetemi szerződésen, noha munkájukra itthon is égető szükség lenne. Az intézmények korstruktúrája kedvezőtlen, fokozatos elöregedéssel fenyeget.

A tudományos közlés hazai és nemzetközi lehetőségei

A tudományos könyv- és folyóirat-kiadás helyzete Magyarországon már legalább 10 éve válságos. Az erre fordítható akadémiai szubvenció összege ezen idő alatt nem változott, ezért reálértéke az egykorinak töredékére zsugorodott. Új, egyetemi kiadóvállalatok nem tudták átvenni az Akadémiai Kiadó terheit és régi színvonalát. A pályázható pénzek esetében a tudományos művek és az Akadémiai Kiadó háttérbe szorulnak. A szak központi folyóirata, az *Ethnographia* 1890 óta folyamatosan megjelenik, de most nehezebb helyzetbe került, mint a két világháború idején. A szerkesztő alapítványoknál házal, külső mecénásokat keres, hogy egy-egy szám kiadására támogatást kérjen. Az *Acta Ethnographica* primitív nyomdai kivitelben és jelentős késéssel jelenik meg. Nem csodálható, hogy

mindkét folyóirat belföldi és külföldi előfizetőinek száma erősen lecsökkent, s az akadémiai szubvenció az *Acta* szakfordítóinak honoráriumát sem fedezi.

A különböző múzeumok, intézetek többé-kevésbé sikerrel és rendszerességgel tudják évkönyveiket, actáikat kiadni. Napjainkban szerzői munkák megjelentetésére az Akadémiai Kiadó lényegében már nem vállalkozik, sőt a kollektív művek, szintézisek kiadása is akadozva halad (pl. a *Magyar Néprajz* c. kézikönyv). A nívós, a szak presztízsét itthon és külföldön fenntartó könyvkiadás kb. 1990 óta elakadt. Ezzel szemben elszaporodtak a szakmai lektort és szerkesztőt nélkülöző „házilagos kiadások”. Manapság a kiadásra fordítható pénzeszközök szétaprózottsága, nehezen követhető osztogatása, erőszakos csoportok és egyének akciói jellemzik a néprajzi könyvkiadást (is). Ebben a kaotikus helyzetben egyre több a félbemaradt vállalkozás, a kiadói torzó. A könyvcímek mennyiségi növekedése és a könyvek tartalmi színvonalának süllyedése figyelhető meg.

Pozitívum, hogy a hazai néprajzkutatók legjobbjai publikációs lehetőséghez jutnak külföldön. Dolgozataik elsősorban folyóiratokban, gyűjteményes kötetekben, nemzetközi kongresszusok, konferenciák actáiban jelennek meg, könyvkiadásra kevésbé van lehetőség.

Eredménynek tekinthető, hogy a szak állandó publikációs fórumot teremtett *Néprajzi Látóhatár* címen a szomszéd országok magyar kutatói számára. Ez a folyóirat immár negyedik évfolyamába lépett, s döntően a határon túli magyar népcsoportok hagyományos kultúráját dokumentálják. Mostanáig a hazai nemzetiségi néprajzi konferenciák előadásait, illetve évkönyvsorozatait is sikerült megjelentetni. Mindkét területen az MKM (Művelődési és Köznevelési Minisztérium) és az illetékes miniszterelnökségi hivatalok mecenatúrája tette lehetővé a kiadást. Nagyobb gond a Magyarországon rendezett nemzetközi és bilaterális konferenciák anyagának megjelentetése. Előfordult, hogy a magyar rendezők nemzetközi folyóiratnak ajánlották fel a kéziratokat. Így jelenhetett meg az etnikus kultúráról rendezett magyar–svéd szimpózium anyaga az *Ethnologia Europaea*-ban. Más esetekben több intézmény összefogásával, a tartalomhoz méltatlan kivitelben jelentek meg kötetek (pl. a magyar–finn néprajzi konferenciák előadásai). A szak a jelenlegi kiadói viszonyok ellenére nagy erőfeszítéseket tesz, hogy kutatási eredményeit bevigye a hazai és nemzetközi tudományos vérkeringésbe.

A tudományos informatikai infrastruktúra

A Néprajzi Múzeum közel 200 000 kötetes könyvtára Közép-Európa legnagyobb néprajzi szakkönyvtára. Ez magában is indokolja központi, informatikai hálózatvezető szerepkörének megtartását, sőt erősítését.

A könyvtári ellátottság egyedül a fővárosban és Debrecenben elfogadható szintű, a többi egyetemi városban (Szeged, Pécs, Miskolc) és a nagyobb múzeumi központokban meg sem közelíti a nyugat-európai tanszékekét, múzeumokét. Különösen rossz a helyzet a külföldi kiadványok beszerzése terén. A néprajzi művek, folyóiratok kiadása az elmúlt 20 évben világszerte megnövekedett, és a hazai könyvtárak az egyre nagyobb termés mindinkább csökkenő hányadát képesek beszerezni. Több szakintézmény kényszerült

külföldi folyóiratok, periodikák lemondására. Az 1980–90-es években indult külföldi szakfolyóiratok megrendelésének elmaradása nehezíti a lépéstartást, és előrevetíti a hazai kutatás színvonalának visszaesését.

1988-tól a magyar néprajzi intézményekben megkezdődött a számítógépes adatbázisok kialakítása. A Néprajzi Múzeum 1988-tól építette ki a tárggyűjtemény digitális adatbázisát, a tárgyak mintegy kétharmadát feldolgozva; számítógépre került könyvtárának 1890–1944 között és 1971 óta beszerzett állománya; most folyik a különböző adatbázisok együttes, összekapcsolt kezelésére képes számítógépes rendszer telepítése. Hasonló adatbázis létesült a szentendrei Szabadtéri Néprajzi Múzeumban. 1991–92-ben a Művelődési Minisztérium szervezésében és anyagi támogatásával a megyei múzeumok kaptak hardware-sort és software-t a tárgyi gyűjtemények bevitelére. A könyvtári adatbázisok kialakítását az Országos Szakirodalmi Információs Rendszer megteremtése segíti.

Elmondható, hogy a fejlesztés Magyarországon a számítógépes adattárolás terén az európai trendekkel összhangban és közel egyidejűleg indult meg. Az új informatikai rendszerek kiépítését azonban megkésve követi kapcsolódásuk megteremtése, amely a következő tennivalókat teszi sürgetővé:

- az adatvédelem és a hozzáférhetőség ellentétes igénye átfogó regulációt követel;
- végiggondolandó az adatbankok központosítása és az alrendszerek viszonya, ebben az esetleges állami szerepvállalás;
- megoldandó a kvalifikált informatikai szakemberek tudásának felhasználása a regionális intézményekben.

Nincs számottevő számítógépes fejlesztés az audiovizuális adatok tárolása terén. Ehhez használható infrastruktúra csupán a Miskolci Egyetem Kulturális és Vizuális Antropológia Tanszékén épült ki, nem a gyűjtemények lelőhelyein.

A teljesítmény értékelése – nemzetközi kapcsolatok – információáramlás

a) A szak sokat törlesztett adósságából az elmúlt 8-10 év során. Az előjáróban említett kézikönyvek, korpuszok mellett főként a Néprajzi Múzeum új állandó és időszakos kiállításai, valamint a Szabadtéri Néprajzi Múzeum új tájegységeket bemutató épületcsoportjai emelhetők ki. Ezen eredmények többsége hozzájárul hazánk nemzetközi kulturális kapcsolatainak ápolásához is. A regionális egyetemi és múzeumi központok nemcsak a szűkebb régió, de a szomszédos térségek számára is fontosak. Kapcsolataik a néprajzi kutatás, oktatás, a kiállításcsere területén pótolhatatlanok. Debrecen és Miskolc (Herman Ottó Múzeum) néprajzi kiadványaival, konferenciáival széles külföldi elismertséget szerzett. Az utóbbi években Szeged is kezd felzárkózni.

Kiterjedt nemzetközi kapcsolatrendszere van az akadémiai intézeteknek. Az MTA Néprajzi Kutatóintézet minden kelet-európai intézettel kétoldalú együttműködési szerződés alapján ápolja kapcsolatait, s számos nyugati partnerrel van rögzített munkaterve. Ezekon túlmenően is fogad külföldi kutatókat, hosszabb-rövidebb tanulmányútra (pl. Fulbright-ösztöndíjasokat az USA-ból). A magyar néprajzi kézikönyvek Közép- és Kelet-Európában követendő mintának számítanak. Nyugat- és Észak-Európában hasonló vál-

lalkozásokra nem is gondolnak, legfeljebb egykötetes szerzői munkaként adnak ki szintéziseket. A magyar néprajztudományt – eredményessége és színvonala alapján – sok nyugati kolléga az első 3-4 hely egyikére helyezi a földrészen. Ezen értékítéletet alátámasztani látszik a vezető kutatók külföldi elismertsége, a nemzetközi tudományos díjak, szerkesztőbizottsági tagságok, a nemzetközi szervezetekben betöltött tisztségek, a vendégprofesszori meghívások magas aránya. Az eltávozott és a mai idős generációból 5 személy kapott Herder-díjat. A mai 60 évesek közül többen vehettek át Erixon-díjat (Svédország), illetve Pitré-díjat (Olaszország). Az *Ethnologia Europaea* szerkesztőbizottságában három, az *Ethnologia Slavica* és a DEMOS szerkesztőbizottságában egy-egy kollégánk található az 1988–1994 közötti években. Az IUAES (International Union of Anthropological and Ethnological Sciences) elnökségi tagja Paládi-Kovács Attila, a SIEF (Société Internationale d’Ethnologie et de Folklore) egyik alelnöke Hofer Tamás, főtítkára Niedermüller Péter, az ISFNR európai alelnöke Nagy Ilona.

Hosszú jegyzéket lehetne összeállítani a magyar néprajzkutatók vendégprofesszori működéséről, kongresszusi felkéréseiről (plenáris előadás, szekcióelnökség) és rangos Festschriftenben, nemzetközi folyóiratokban megjelent tanulmányairól. Az UNESCO támogatásával Budapesten létesülő Európai Folklór Központ a „magyar modell” elismerése, nemzetközi példa, különösen a népzene és a néptánc kutatásában, megőrzésében.

Örömdetes, hogy az elhunyt nagyok s a jelenlegi idősebb és középgeneráció nyomdoikaiban már ott van a fiatalok nemzedéke. Megjelenésük, részvételük a külföldi kongresszusokon 1988 óta is töretlen. Ehhez az MTA egyezményes kapcsolatain és forrásain túl főként alapítványi (OTKA, Soros), helyhatósági, munkahelyi támogatás s jelentős egyéni áldozatvállalás kellett. Személyes kontaktusok révén a szak művelőinek egyre növekvő hányada tud bekapcsolódni a néprajztudományok nemzetközi áramába. Újabban a könyv- és folyóiratcsere is jórészt erre az útra terelődik a postaköltségek általános növekedése miatt.

b) A néprajztudomány eredményei közvetlenül beépülnek a *hazai felsőoktatás* tananyagába. Ehhez a bevezetőben említett összegző művek (lexikon, atlasz, szintézis) és a szaporodó egyetemi tankönyvek, jegyzetek az utóbbi évtizedben jelentősen hozzájárultak. A néprajztudomány ismeretanyaga számos társadalomtudomány oktatásában megjelenik (történelem, régészet, magyar nyelv és irodalom, szociológia, jogtudomány, közgazdaságtan), jelen van több művészeti főiskolán, továbbá pedagógiai főiskolák, tanító- és óvónőképzők tananyagában. Egyes részterületek (pl. népi építészet) kutatási eredményei bekerültek a műszaki egyetemek, főiskolák tananyagába is.

A *közoktatás* területén a néprajz önálló fakultatív tárgyként is jelen van. Ennél fontosabb, hogy a népköltészet alkotásai, a tánc- és zenefolklór, a tárgyalakotó népművészet elemei több iskolai tantárgyba épültek be, s az óvodától az érettségig elkísérik a tanulókat. Fontos kíváncsi, hogy a NAT (Nemzeti Alaptanterv) teremtsen még több lehetőséget a néprajzi ismeretek oktatására, iskolai hagyományozására.

Közművelődés. A néphagyomány átadása központi helyet kap a *múzeumpedagógiában*, az amatőr művészeti mozgalmakban (pl. *táncházak*, hagyományörző együttesek) s a kutatómunkát támogató önkéntes gyűjtőmozgalomban. Szakmai tanácsadás, szakértés

formájában jelennek meg a tudományok kutatási eredményei a népi műemlékvédelemben, a népi iparművészet, a folklór előadó-művészet ápolásában.

Fontos szakértői, fordítói feladatokat lát el a szak külföldi eredményeinek adaptálása, kiadása, bemutatása során (könyvek, néprajzi filmek). Mindez hozzájárul a világ népeinek megismeréséhez, kultúrájuk, másságuk elfogadásához.

Tervek, célok, sürgető feladatok

1. *Terepmunka fokozása* különösen a hátrányos helyzetű földrajzi térségekben, a szomszédos országok magyarsága és a hazai nemzetiségek közösségei, valamint az etnikai és vallási csoportok, a kisebbségek körében.

2. Fokozott részvétel az *etnicitást*, az etnikus folyamatokat a múltban és jelenben, az etnikus, illetve a nemzeti kultúra kérdéskörét fókuszba állító nemzetközi kutatásokban.

3. Az épített kulturális örökség részét képező néprajzi objektumok, tájházak, népi és ipari műemlékek, a falumúzeumok, a múzeumi tárgykollekciók, az archívumok és dokumentációs gyűjtemények, a könyvtárak védelme és fejlesztése. A múzeumi gyűjtemények bemutatását, feltárását elősegítő, illetve a nyilvántartást, a kiállítási és kutatási tevékenységet szolgáló *informatikai rendszerek* fejlesztése.

4. Az elkészült, de még kiadatlan *kézikönyvek*, korpuszok, bibliográfiák *kiadása* (pl. a Magyar Néprajz c. szintézis, A Magyar Néprajztudomány Bibliográfiája, a Megyék népművészete), a hiányzó kötetek elkészítése.

5. A szak központi *folyóiratainak* (*Ethnographia*, *Acta Ethnographica* stb.) folyamatos megjelentetése, színvonalának fenntartása, nyomdai kivitelének javítása.

6. Az *idegen nyelveken*, főként angolul történő *publikációs tevékenység* növelése. A szakfolyóiratok és a tudományos könyvkiadás érdekében kívánatos volna legalább az Akadémiai Kiadó és a Corvina Kiadó hathatósabb szubvencionálása. Az idegen nyelvű tudományos könyvkiadásban történt visszalépés máris érzékelhető kárt okoz az országnak.

7. Az *egyetemi oktatásban* erősítésre vár a nemzetközi kapcsolódást szolgáló képzés a folklorisztika, a kulturális antropológia és az európai etnológia területén. Támogatást kívánnak a szomszédos európai régiókhoz is kapcsolódási pontokat építő vidéki néprajzi tanszékek. Utóbbiak könyvtári ellátottsága sürgős támogatásra szorul. Az akkreditált *PhD-programok* működési feltételeinek megteremtése.

8. A szakember-utánpótlás érdekében megoldásra vár a fiatal kutatók *ösztöndíj utáni alkalmazása*. Minden intézménytípusban (egyetem, kutatóintézet, múzeum) központi forrásból finanszírozott pályakezdő szerződésekre van szükség. Az egy-két éves szerződéseket a munkanélküliséget kezelő alap is finanszírozhatná.

9. A szak létező *nemzetközi kapcsolatrendszerét* meg kell őrizni a bevált intézményi formában (pl. DEMOS, Nemzetközi Nemzetiségi Néprajzi Konferencia, *Ethnographica* Pannonica, Kárpát-Balkán Néprajzi Bizottság stb.). A kapcsolatok bővítését az UNESCO által támogatott Európai Folklór Központ kiépítése és az egyetemi vendégtanári és vendéghallgatói kapcsolatok bővülése jelentheti.

10. A szak aktivitását növelni kell a *közművelődés*, a tudományos ismeretterjesztés, a média, az iskolai oktatás és az amatőr művészeti mozgalmak területén. A szaktudomány művelői továbbra is vállaljanak közvetlen irányító, előadó, szakértő, tankönyvíró stb. feladatot a közoktatás és a közművelődés rendelkezésre álló területein.

(1995)

Néprajzi helyzetértékelés és személyes vonatkozások¹

A 19. században intézményesülő tudományos érdeklődés máig tartó folyamatában hogyan értékeli az 1945 és 1990 közötti időszakban bekövetkezett változásokat saját szűkebb szakterületére nézve? A marxizmus hegemoniája milyen kérdések vizsgálatát lehetetlenítette el, s mi az, amire – szerencsés módon – nagyobb hangsúly eshetett? Kérjük, személyes élményei felelevenítésével idézze fel ezt a korszakot!

Magyarországon a néprajzkutatás 1945–1949 között a háborús károk, gyűjteményi és személyi veszteségek felmérésével, a vezető posztokon történő nemzedékváltással, a publikációs lehetőségek megteremtésével volt elfoglalva. A Táj- és Népkutató Központ a háborút a Teleki Pál Tudományos Intézet keretei között vészelte át, 1945-ben Néptudományi Intézet néven önállósult, és a Kelet-európai Tudományos Intézet tagintézeteként működött 1949. novemberi feloszlásáig. A háborút követő években az intézet, Györffy György igazgatósága alatt, kiadta a *Magyar Népkutatás Kézikönyve* füzeteit, melyek témacsoportonként áttekintették az addigi eredményeket, fontosabb publikációkat, és jelezték a hiányokat, az elvégzendő feladatokat. Mindezzel a 30-as években kiadott szintézis, *A magyarság néprajza* négy kötetét felváltó újabb, teljesebb alpművet kívánták megalapozni. (A sors fintora, hogy a Néptudományi Intézet jogutód nélküli megszűntetését kimondó miniszteri rendeletet 1949 novemberében a folklorista Ortutay Gyula, a szak akadémikusa írta alá.)

Az 1949. évi tudománypolitikai fordulat, a tudományos élet gyökeres átszervezése a néprajztudományt hátrányos helyzetbe hozta. Nemcsak a Néptudományi Intézet és a budapesti egyetem Bölcsészettudományi Karán működő Magyarságtudományi Intézet megszűntetése, de a múzeumok államosítása, szoros politikai felügyelete is nehezen felbecsülhető károkat okozott. Említeni kell a jól képzett kutatók szétszórását, vidékre száműzését is (pl. Vargha László, Vajkai Aurél, Manga János, Papp László, Dömötör Sándor, Bakó Ferenc, Kodolányi János stb.). Félbeszakadtak a Néptudományi Kézikönyv további füzeiteinek munkálatai, megszűntek a szervezett táj- és népcsoportkutatások, elakadt az évek óta folyó csoportos terepmunka, a múzeumi tárgy- és dokumentációgyűjtés. Minthogy a néprajztudomány elveszítette kutatóintézeti háttérét, s a politika új feladatokat tűzött a szak elé, annak művelői hosszú ideig nem is gondolhattak a régebben kitűzött feladatok, mint a Magyar Néprajzi Atlasz vagy az Új Magyarság Néprajza megvalósítására.

1949-ben a Tudományos Tanács, majd 1950-ben az átszervezett MTA a néprajzkutatókkal is új kutatási terveket íratott, s újjáalakult az MTA Állandó Néprajzi Bizottsága

¹ A *Vidéktörténet* szerkesztőségének kérdései és az azokra adott válaszok.

(később Főbizottság), mint a szakterület legfőbb elvi irányítója. Ellenőrző szerepe kiterjedt a néprajztudomány egész munkájára, minden intézményére, a kutatási feladatok meghatározására, a tudományos minősítésre, a nemzetközi kapcsolatokra, könyv- és folyóiratcserére stb. Ilyenformán az MTA a szak legmeghatározóbb „irányító szerve” lett. Kutatásra, könyv- és folyóirat-kiadásra szolgáló támogatást az MTA bizottságai osztottak, s így a néprajz „első öt éves tervében” szereplő munkálatokra is a Néprajzi Bizottság ítelt oda bizonyos összegeket.

Az elmondottakhoz hozzá kell még tenni, hogy a Néptudományi Intézet feloszlását követően Ortutay minisztériuma Néprajzi Tanszéket alapított a debreceni egyetemen a román hatalom által Kolozsvárról elűzött Gunda Béla számára. A Néptudományi Intézet egyes munkatársait a budapesti egyetem Néprajzi Tanszéke fogadta be (K. Kovács László, Tálasi István), másokat a Néprajzi Múzeum (Belényesi Márta, Kovács Ágnes, Diószegi Vilmos). Említeni kell azt is, hogy az 1950-es években az „épülő szocializmus” hazájában és a „népi demokráciákban” a néprajztudománynak akadémiai intézetei voltak vagy éppen újonnan alakultak. Egyedül Magyarországon nem lehetett néprajzi kutatóintézete a Tudományos Akademiának. A zsdánovi „kettős kultúra” elfogását követő kultúrpolitika a népi kultúrát, a népművészetet nagyra becsülte, mintegy szembeállította a polgárinak, burzsoának nevezett magas kultúrával. A színpadi népi együtteseket, a népi iparművészetet az 1950-es évek hazai kultúrpolitikája is támogatta. Az Állami Népi Együttes mellett számos folklórt előadó együttes létezett az országban, és a Népművészeti, majd az átnevezés után Népművelési Intézetben, Muharay Elemér vezetésével a néptánc kutatás, a terepgyűjtés és néptáncok filmezése is elkezdődött. Csupán a hazai néprajzot, mint tudományt kezelte a hazai („népi demokratikus”) kultúrpolitika és tudománypolitika a nacionalizmus, a narodnyikizmus stb. ideológiájától fertőzött szaknak.

Tény, hogy a néprajzban a marxizmus hegemoniájának érvényesítése, Ortutay egyik nevezetes beszédétől eltekintve, nem járt akkora személyi változásokkal, mint pl. a történettudományban. Ortutay az ideológiai fordulatot a Magyar Néprajzi Társaság 1949. évi közgyűlésén, elnöki megnyitójában jelentette be. Kritikát is mondott, de fejek nem hullottak. Célul tűzte pályatársai elé a marxista–leninista elmélet elsajátítását, a dialektikus szemlélet elterjedését, a múlt vállalhatatlan örökségeinek számbavételét és felszámolását stb. A Néprajzi Múzeumban orosz nyelvtanfolyam indult, 1950–56 között kiadták a *Szovjet Néprajztudomány* címen sokszorosított időszak kiadványt, majd a „Népi Demokráciák” újabb néprajzi irodalmából válogatott cikkgyűjtemények sorozatának néhány számát. Mindkét sorozat fordításokat tartalmazott. Ezeknél fontosabb volt a Potehin szerkesztésében orosz nyelven készült kötet magyar fordításának kiadása: *Az angol-amerikai etnográfia az imperializmus szolgálatában* (Budapest, 1953). A kötet szerzői a gyarmatosítók bűneiről, a természeti népek, törzsi társadalmak kizsákmányolásáról tájékoztatták az olvasót, sajnálatosan szerény mérvű adatolással, zsurnalista, hatásvadász stílusban. Valódi haszonnal járt viszont a vezető orosz tudósok tollából származó dolgozatok közlése magyarul, az *Ethnographia* hasábjain.² Értékes könyveket adtak ki M. O.

² Példaként említhető: TOLSZTOV, Sz. P. 1949; TOKARJEV, Sz. A. 1950; 1951.

Koszven munkái közül is, pl. Az ősi Khorezm (Borzsák István fordításában), illetve a *Matriachátus*. Az „anyajog” kérdésének története (Budapest, 1950). A szovjet történeti néprajzi iskola szemléletének, módszereinek ismertetésével egyidejűleg erőfeszítések történtek a nagy hatású nyugati irányzatok kritikájára, meghaladására is. Emlékezetes példa erre Vajda László *A néprajztudomány kultúrtörténeti iránya és a „bécsi iskola”* címen megjelent tanulmánya (*Ethnographia*, 1949. 45–71.). Ugyancsak Vajda értekezett *A néprajzi anyaggyűjtés módszere és jelentősége* címen. Vitacikkéhez kapcsolódva Bodrogi Tibor és Vargyas Lajos hozzászólását, megjegyzéseit közölte az *Ethnographia* 1954. évi számaiban (1–19., 240–244., 581–592.).

Mindamellett a hazai néprajztudományt 1953-ban két éles külső támadás érte. Az első Ortutayt, mint az Új Magyar Népköltési Gyűjtemény szerkesztőjét, személyében is közvetlenül érintette. E sorozat aktuális köteteként jelent meg Bakos József: *Mátyusföldi gyermekjátékok* c. könyve, melyet először „alacsony eszmei színvonala” és „ideológiai igénytelensége” miatt ért súlyos kritika az egyik „marxista” folklór- és mesekutató részéről (Dégh L.), majd nacionalizmussal vádolták meg, és a szomszéd népek érzékenységet sértő szavak, gyermekmondókák közlése miatt ítélték bezúzásra. A felelősökre pénzbüntetést róttak ki (a szerkesztő Ortutay, a lektor Manga János és Vargyas Lajos volt). A vádak mindhárman cáfolták és visszautasították!

A mátyusföldi gyűjteményt ért támadás után 1953. november 7-én, az MTA Filozófiai és Történettudományok Osztályán, ahová akkoriban a néprajztudomány is tartozott, vitát rendeztek a néprajztudomány helyzetéről. A helyzetértékelő jelentést a Néprajzi Állandó Bizottság készítette. Ezt előzetesen megkapták a társtudományok egyes képviselői, akiknek a néprajz hazai és nemzetközi helyzetéről valós ismeretei aligha voltak, előítéletei annál bőségesebben. Györffy Sándor a „politikai süketség és apoliticizmus” (sic!), a marxizmustól való elzárkózás, a szovjet néprajz eredményeinek felületes interpretálása miatt marasztalta el a szakot. Spira György a nacionalizmus és a „parasztromantika bizonyos maradványainak továbbélése” régi vádjait ismételte el. Mátrai László a szovjet cikkek közlésének lanyhulását, az ateista brosrák írásának hiányát vetette a szak szemére, Molnár Erik a feudalizmus idealizálását vélte felfedezni a néprajzi kiadványokban. A szak képviselőinek (Ortutay, Vargyas, Vajda László, Gunda, Barabás Jenő) érvelését és a néprajz mellett megszólaló Szabolcsi Bence és Trencsényi-Waldapfel Imre szavait Fogarasi Béla filozófus, a vitát vezető osztályelnök teljesen figyelmen kívül hagyta, és elítélő határozattal zárta le a vitát. Noha a vádak kifejtése, bizonyítása elmaradt, a néprajztudomány megbélyegzése nem felejtődött el egyhamar. Maradandó eredménye, hogy Ortutay kezdeményezésére a szakot és bizottságát az MTA áthelyezte a Nyelv- és Irodalomtudományok Osztályára. Ennek a vitának is szerepe volt abban, hogy az Akadémián hosszú időre elnapolódott egy néprajzi kutatóintézet alapításának ügye.

A marxizmus hegemoniája a hazai néprajzi kutatásban még az 1950-es években sem valósult meg. A marxizmus klasszikusait egy-egy lábjegyzetben esetleg idézték, de korántsem olyan lelkesedéssel, amilyennel a tübingeni iskola képviselői idézgették még az 1980–90-es években is a frankfurti filozófiai iskola nagyjait (Habermas, Horkheimer, Adorno stb.). Bizonyos tematikai átrendeződés megfigyelhető abban, hogy az úgynevezett vallási néprajz témái, pl. a búcsújárás, zarándoklat, szakrális tér, apokrif imádságok

vizsgálata, háttérbe szorultak. Ideológiai elvárásoknak kívánt megfelelni a szak olyan témák vizsgálatával, amelyek a szocialista átalakulással, az állami gazdaságok működésével és a kollektivizálással kapcsolatos falusi, pusztai változásvizsgálatot célozták. A munkásosztály életmódját, hagyományos kultúráját, különösen a munkásfolklór, a munkásdal kutatását a szovjet blokk minden országában kutatták. A Nemzetközi Munkásdal Bizottság székhelye 1961–1968 között Budapesten volt, munkaközösségük 1968-ban eljuttott egy vaskos kötet kiadásáig. A városi néprajz kutatása 1952-ben a „nagybudapesti néprajzi munkaközösség” megalakításával jutott támogatáshoz. Anyaggyűjtésük eredményeit azonban nem publikálták, egyes részletek az utóbbi években jelentek meg belőlük.³ A „szocialista falu” vizsgálata az ún. jelenkutatás szempontjából nézve tartalmazott pozitívumokat. A Néprajzi Múzeum Tiszaigarról eltervezett monográfiáját célzó kutatása is számos „mellékterméket” eredményezett.⁴ K. Kovács Péter igen értékes dokumentációt halmozott fel a Néprajzi Múzeum kéziratárában, fotógyűjteményében az Ohati Állami Gazdaság 1950–56 közötti életéről. Kardos László monográfiája sajnos igen megkésve jelent meg,⁵ de az 1950-es évek magyar falujának így is értékes dokumentuma. A néprajztudományt „jelenkutató” feladataira figyelmezteti. Az 1950-es években halmozódott fel az Átány (Heves m.) község társadalmát, gazdálkodását, tárgykultúráját megörökítő kötetek információtömege is. Fél Editnek és Hofer Tamásnak ez a lenyűgöző méretű, módszeres közös kutatása a világ legmélyebben feltárt falujává avatta ezt az alföldi magyar települést. Az 1950-es éveknek a terepmunkában megnyilvánuló, azóta is páratlan néprajzi aktivitását sokan a kiadási lehetőségek akkori szűkösségével magyarázták.

Az ötvenes évek tudománypolitikája, a központi tervezés, az ötéves tervek és a kutatói munkaközösségek támogatása eredményeket hozott az ún. *történeti néprajzban* is. Ebben meghatározó szerepe volt a Tálasi István vezette *Gazdálkodási munkaközösség*nek, melynek időnként ötvennél is több munkatársa volt, akik az anyagi kultúra tematikus monográfiáinak tekintélyes sorozatát hozták létre. Ugyancsak Tálasi vezette az 1952-ben megalakult *Bél Mátyás munkacsoportot*, melynek az akadémiai tagságától megfosztott Wellmann Imre volt a főmunkatársa. 1951 végén alakult meg Belényesy Márta vezetésével az *Anyagi kultúránk a XV. században* elnevezésű munkacsoport. E két utóbbi az anyagi kultúra és a társadalom történetének két jeles korszakáról, a középkor végéről, újkor elejéről, illetve a török hódítást követően, a 18. században újjászülető Magyarország műveltségi állapotáról kívánt történeti keresztmetszeteket nyújtani. A levéltári forrásfeltárás zömét végző történészek (köztük papok, lefokozott és állásukat veszített akadémikusok) mellett számos etnográfus mélyedt el a néprajzi érdekű archivális és régi könyvészeti forrásokban. Teoretikus igénnyel azonban kevés hazai etnográfus foglalkozott az archív írott források kutatásának és a történeti néprajz mibenlétének kérdésével. 1956 után az etnográfusok közreműködésével jött létre az MTA Agrártörténet Bizottsága (első titkára Belényesy Márta, utóda Hoffmann Tamás volt), indult útjára az *Agrártörténeti Szemle*.

Az 1960-as évek elején a régebbi kényszerek lazultak, a korábban erőltetett tematika

³ Például SZABÓ Mátyás 2014.

⁴ Lásd BAKÓ Ferenc 1954; 1992.

⁵ KARDOS László 1997.

(munkásfolklór, szocialista falu, városnéprajz) elvesztette korábbi fontosságát, és új feladatok kerültek előtérbe. A jelenkutatás háttérbe szorult, a néprajzi terepmunka főként a legidősebb adatközlők faggatására irányult, a Néprajzi Atlasz gyűjtőinek is az előző századforduló viszonyairól kellett minél hitelesebb emlékeket kibányászni a terepen. A vallási néprajz továbbra is tiltott gyümölcs volt. 1962-ben debreceni egyetemistaként a kari KISZ-bizottság engedélyével utazhattam el Máriapócsra néhány társammal (Bellon Tibor, Szilágyi Miklós, Szabó László), hogy megfigyeljük, leírjuk és dokumentáljuk a szeptember 8-án (Kisasszony napján) esedékes búcsú lefolyását. Peták István (barátom és osztálytársam az ózdi gimnáziumban) kari KISZ-titkár a búcsú másnapján személyesen is megjelent Pócson. Már ott hozzájárult, hogy a KISZ égisze alatt fényképekkel illusztrált cikkekben, a KLTE előcsarnokában rendezett önálló kiállításon számoljunk be élményeinkről, megfigyeléseinkről. Gunda professzor először megijedt, majd az általános siker látva, büszkén fogadta a gratulációkat diákjainak ezen „falukutató” megmozdulásához. A kényszerek és gyanakvások azonban a puha diktatúra éveiben is elkísérték a néprajz munkásait a terepen. 1973–74 tájkán Gujdi Barna, az MTA személyzeti főosztályának vezetője telefonon keresett meg intézeti szobámban Erdélyi Zsuzsanna ügyében. Egy dunántúli búcsújáró helyen – talán a Somogy megyei Andocson – kolléganőnk magnetofon-felvételt készített néhány idős asszonnyal. Ezt a helyi rendőrök nem nézték jó szemmel. Igazoltatták, majd bekísérték az őrszobára és telefonon ellenőrizték, igazat mond-e, van-e ilyen kutatója az MTA-nak. Miután a főosztályvezető elvtársat megnyugtattam, hogy Zsuzsa akadémiai tervmunkáját végzi, intézeti kiküldetésben van, és apokrif imáit már az *Új Írás* is közölte, Juhász Ferenc is nagyra értékelte, kolléganőnket a rendőrök némi fejcsóválás kíséretében elengedték. (Máig sem értik, hogy adhat ilyen ügyekre pénzt a Tudományos Akadémia!) Hasonló történetek garmadáját lehetne sorolni, minden kortárs kollégám mondhatna megtörtént eseteket.

Bálint Sándor ellen 1965-ben még Nyugatról behozott szakkönyvek kölcsönzése miatt indított eljárást a szegedi egyetem, ami ürügyül szolgált azonnali nyugdíjazásához. A külföldi utazások minden kutatót sújtó teherterele volt a Titkos Ügyirat Kezelés (TÜK) hatálya alá tartozó iratok, pl. konferencia-előadások kezeltetése, bemutatása a határon, az utazási beszámolók, úti „jelentések” elkészítése hazaérkezésünk után. Nagyobb horderejű kérdések is felmerültek a külföldi terepmunka idején (pl. a *Néprajzi Atlasz* számára fotózás, kérdőív kitöltése), melyek részletezésére nincs itt mód. Akkori helyzetünk jellemzésére még megemlítem, hogy 1976-ban a *Magyar Néprajz* c. szintézis előzetes tématerveit, vázlatait megvitató tanácskozáson vita alakult ki arról a kérdésről, hogy a trianoni Magyarország vagy a történeti Magyarország, a teljes magyar nyelvterület néphagyományait, kulturális örökségét kívánjuk összefoglaló módon bemutatni.

A népi kultúrát hordozó társadalmi csoportok eltűnésével a hagyományos néprajzi/társadalomföldrajzi érdeklődés mindinkább történeti érdeklődéssé is lett. Milyen lehetőségeket kínál ez a változás akár meglevő – s időközben történetivé lett – gyűjtések másodelemzésére, illetve a leltári kutatásra?

A néprajzi érdeklődés már a 18–19. századi előfutárok, Bél Mátyás és Dugonics András gondolkodásában is történeti jellegű volt. Csaplovics János, aki 1822-ben a magyar szak-

irodalomban elsőként használta szakunk megnevezésére az *ethnographia* terminust, saját felfogását épp a kortársak történeti néprajzával szembeállítva határozta meg: „...különös, hogy a legtöbb esetben csak a *történeti ethnographiát* ismerik, és a legnagyobb vonzalommal vájkálnak a rég letűnt századokban. Ezzel szemben én csak a *statisztikai ethnographiával*, Magyarország különféle lakóinak jelen megnyilatkozásaival törődöm; nem azzal, hogy honnan származnak, hanem hogy ma valamennyi viszonylatban miként élnek és tevékenykednek.” Nála az általa művelni kívánt diszciplína rövid meghatározása a következő: „Ethnographia azaz az ország lakosainak statistikai leírása.” Nem csoda, hogy munkái nem illeszkednek a hazai „leíró statisztika” jeles műveinek sorozatába. Csaplovics „statisztikai etnográfiaja” valójában a néprajz „jelenkutató” irányának, a látható, tapintható népelet leírásának, megörökítésének tudománya kívánt lenni. Fényes Elek leíró statisztikája, a reformkor táj- és népleíró irodalma, Kríza János és Erdélyi János gyűjteményei az anyagi műveltségből és a folklórból is az élő hagyományt, koruk műveltségi állapotát örökítették meg.

Hunfalvy Pál munkásságában már 1844–1856 között kiformalódtak az általa kívánatosnak vélt „embertudomány” körvonalai. A „társadalom” és a „nemzet” kapcsolatát vizsgálva arra a következtetésre jutott, hogy külön tudományokat kell alapítani a társadalom, és külön szakot az etnikum vizsgálatára. Nála a társadalom és nemzet két, egymástól soha el nem választható jelenség. Hiszen a társadalom mindig nemzeti formában realizálódik, a nemzeti nyelv, gondolkodás, tudomány adja meg folytonosságának lehetőségét. Nem fogadta el a német Volkskunde felfogását a rasszok és kultúrák összefüggéséről, a népek önkényes osztályozásáról, a kultúraalkotó és a kultúrabefogadó népek kategóriáiról. A néprajztudomány fő céljának az etnikum, az etnosz megállapítását tartotta. Munkásságának nagyobb felét egy új etnikumtörténet és nyelvtörténet megalapozásának szentelte. *Magyarország ethnographiája* c. kötetének tárgya (1876) sem a népelet és a néphagyomány, hanem a magyar etnogenezis, a keletről és nyugatról érkezett népelemek integrálódásának kérdésköre. A néptörténet, az etnohistoria és a népiségtörténet így vált a néprajz és a történetírás közös stúdiumává. 1889-ben Hunfalvy Pál vezetésével alakult meg a Magyar Néprajzi Társaság, munkatársai szerkesztették az *Ethnographia* első évfolyamait.

Az úgynevezett *tárgyi néprajz* első atyamestere, a polihisztor Herman Ottó, miként tanítványa és vitapartnere, Jankó János, az őstörténeti irányultságú, evolucionista felfogású néprajztudomány Európában is kimagasló, nagy hatású tudósai voltak. Herman az őslénytant, a földtörténet és a régészet „történeti rétegek”-ről kialakított felfogását kívánta az anyagi kultúra őstörténetében „természettudományos módszer”-ként alkalmazni. Az evolucionista felfogás szerint a „néma tárgyak” is „beszélő szerszám”-má válnak, ha a történeti fejlődést követő „sorozatokban” a helyükre kerülnek. Az élő tárgyi kultúrából származó néprajzi tárgyak jelentőségét az ásatásokból származó, ősi tárgyak értelmezésében látták. Herman a halászatot, a pásztorkodást a magyarság ősfoglalkozásának tekintette. *A magyarok nagy ősfoglalkozása. Előtanulmányok* címen 1909-ben megjelent könyve előszavában leszögezte: „...a tárgyi ethnographia történelem nélkül szükségképpen ellaposodáshoz vezet – és megfordítva: a történet, megfelelő vonatkozásaiban, tárgyi ethnographia nélkül sok tekintetben homályos marad”. Jankó János 1902-ben, *A magyar*

halászat eredete c. művében összehasonlító néprajzi kutatásai alapján már öt történeti réteget és korszakot különített el a magyar halászat történetében. Tanítványa, Bátky Zsigmond a néprajzi kultúrakutatás történeti irányban való elmélyítését szorgalmazva felvázolta a néprajzi gyűjtemények jövőjét is: „...e ma még néprajzinak nevezett múzeumokból más gyűjtemények bevonásával olyan múzeum fog kialakulni, mely a földglóbust átfogva, az egész emberiség művelődését fogja illusztrálni a maga természetes fejlődésében, egyszóval általános *művelődéstörténeti* múzeummmá lesz.”

Említett elődeinktől távol állt az etnocentrizmus, gondolkodásukat, horizontjukat az őstörténet evolucionista elméletei, klasszikusai (Comte, Spencer, Lubbock, Morgan, Virchow stb.) mellett a budapesti múzeum messzi népektől származó tárgy-, fotó-, szöveg-, hanggyűjteményei tágították a lappokig és vogulokig, a pápuáktól, dayakoktól a venezuelai őserdőkig, a szibériai és törökségi népektől Fekete-Afrika tárgyi világáig.

A magyar népi társadalom és műveltség történetének kutatása a 20. század első évtizedeiben sokat nyert Tagányi Károlynak a hazai élő jogszokások iránti érdeklődése, az *Ethnographiában* megjelenő cikksorozata és a Néprajzi Társaság kiadásában megjelent könyve meg a későbbi jogtörténészek, társadalomkutatók (az idősebb Bibó István, Papp László, Bónis György) és tanítványaik munkássága által. (Tagányi 1920–24 között a Néprajzi Társaság elnöki tisztségét is betöltötte.) Takáts Sándor művelődéstörténeti, Nagy Géza, majd Móra Ferenc, Méri István, László Gyula régészeti, Zoltai Lajos, Szabó Kálmán, Ecsedi István, Kelemen Lajos és mások helytörténeti, tájtörténeti művei erősítették Györffy István, Madarassy László és Viski Károly történeti néprajzi forráskutatásait. Nyomukban Tálasi István, Balogh István, Belényesy erősítette az írott (archivális) forrásból kiinduló önálló történeti-néprajzi elemzés, az ún. „sui generis” módszer terjedését. Vargyas Lajos a *Miért és hogyan történeti tudomány a néprajz?* címen 1961-ben közölt írásában⁶ már igen jelentős eredményekről számolhatott be. (Belényesy és a középkor anyagi műveltségét kutató munkaközösség levéltárakban feltárt anyagát, vizsgálati módszerét akkor még Európában is páratlan történeti-néprajzi kutatásnak minősítette.) Az agrárgazdaság és életmód történelmi változásait több korszakon át követő s a technikatörténet európai eredményeit különösen figyelembe vevő Hoffmann Tamás az *Agrártörténeti Szemle* (és könyvsorozata) szerkesztőjeként is évtizedeken át inspirálta a történeti néprajz hazai építkezését, tágította európai látókörét. Mindezt betetőzte az *Európai parasztok* két nagy kötetével.⁷

A forrásfeltárások és -feldolgozások sokaságát bajos volna itt érzékeltetni. Hiszen az elmúlt évtizedekben a boszorkányperek hatalmas tömege jelent meg, s tucatnyi kötetben publikálták a néprajzosok az ár- és bérszabások (limitációk) csaknem teljes elérhető archív anyagát. Nagy számban jelentek meg etnográfusok gondozásában szőlőhegyi szabályzatok, hegytörvények, egyházlátogatási jegyzőkönyvek s különféle szerződések, kontraktusok. A paraszti végrendeletek, testamentumok, móringlevelek az 1960-as évek óta szintén fontos forráscsoportot alkotnak, akárcsak az alföldi mezővárosok tanácsjegyzőkönyvei, melyeknek kiaknázását még Györffy István kezdeményezte. A Néprajzi Múze-

⁶ VARGYAS Lajos 1961.

⁷ HOFFMANN Tamás 1998; 2001.

um főként a 18. századi inventáriumok, a szentendrei Szabadtéri Néprajzi Múzeum a 18. századi építési előírások és egyéb archivális források feltárásával, közreadásával járult hozzá a történeti-néprajzi forrásfeltárás eredményeihez. Ezek (és a most nem sorolható) forrásgyűjtemények is hozzájárultak a tematikus történeti-néprajzi monográfiák hosszú sorozatának megalapozásához és a *Magyar néprajz* új szintézisének elkészítéséhez. Ennek a *Táj, nép, történelem*, I. 2. számozású, 2009-ben megjelent kötete *A magyar népi műveltség korszakai* címet viseli. A köznépi műveltség korokon átívelő történeti rekonstrukció szerzői egy-egy széles tárgykör (pl. lakáskultúra, viselet, népzene, néphit, népköltészet) specialistái, akik jól ismerik tárgyuk hazai és európai kutatási eredményeit. (Ezt a kötetet szívesen ajánlom a történeti néprajz iránt érdeklődő olvasók figyelmébe.)

Ilyenformán a hazai etnográfusok enyhén megmosolyogták azokat az újdonsült szociológusokat és tudománypolitikusokat, akik az 1960-as évektől kezdődően a mezőgazdaság erőszakos kollektivizálása következtében eltűnő parasztság láttán az etnográfia végét vizionálták. A hazai etnográfia régen túl volt már az előző nemzedék felfogásán, a nép = parasztság felfogáson. Ebben megerősítette J. Bromlej más célokat szolgáló etnoszelmélete is, miszerint a néprajz fő feladatai az etnosz és az etnoszociális szervezetek kutatása körül keresendők. Az bizonyos, hogy az agráretnográfia hagyományos tárgykörei- nek, köztük a mezőgazdasági munkaeszközöknek a terepen történő kutatása többé-kevésbé ellehetetlenült. Erősen megnehezült a szabadtéri néprajzi múzeumok és a tájházak berendezésének, tárgygyűjteményeinek beszerzése, a hiányzó tárgyak pótlása is. Ennek dacára ma is folytatódik az ún. „erdélyi” tájegység épületeinek, berendezéseinek összegyűjtése, a szentendrei Skanzen kiteljesítése. A múzeumi kiállítások, a „skanzen-házak” berendezése az utóbbi évtizedekben már nem a 19–20. század fordulójának állapotát, állóképét rekonstruálják, hanem különböző korszakok, nemzedékek, évtizedek lakáskultúráját, otthoni életmódját jelenítik meg. Nem kevésbé fontos a szakrális építmények, az ipari műemlékek (templomok, malmok, műhelyek), az oktatási célú vagy a különféle gazdasági épületek korhű berendezése. Hiány nem annyira a 20. század eleji vagy az azt megelőző évtizedek, hanem a 20. század második felének tárgykészletében, az életmód átalakulását jellemző tárgyak tekintetében mutatkozik. Attól tartok, hogy a néprajzi muzeológia ebben nem áll egyedül, a mindennapi élet tárgyait a történeti muzeológia is csak nagyon hiányosan tudja bemutatni.

A hazai néprajztudomány mintegy másfél évszázada halmozódó gyűjteményeinek kicsiny töredékét dolgozta fel. Olyan vállalkozások anyaga is csak részben van feldolgozva, mint a Magyar Néprajzi Atlasz 1960–1970 között több mint 400 kutatóponton kitöltött 200 kérdőlapja. Az elkészült munkatérképek száma kétezer körül volt, ezeknek kb. egy-harmadát (634-et) sikerült 1988–1992 között nyomtatásban kiadni. Az archívumok, gyűjtemények digitalizálása, miként a folyóiratok, kiadványok digitalizálása, régi kéziratok feltárása és közzététele folyik, de igen távol van az ideális állapottól. Már annak is örülhetünk, hogy Belényesy Mártának a középkori anyagi történetére irányuló dolgozataiból két kötetet sikerült kiadnunk (2011–2012). A történeti néprajz forrásbázisa a levéltárak, könyvtárak és a saját maga által felhalmozott gyűjtemények révén kimeríthetetlen. Igazán felkészült, a latinban, németben és a levéltári kutatásban is jártas kutatókban sajnos hiány mutatkozik. Magam nem a történeti-néprajzi, hanem a jelenvizsgálatok fo-

gyatkozását látom problematikusnak. Keveslem az olyan konferenciák és kötetek számát, amelyek folytatnák az MTA Néprajzi Intézet ilyen irányú rendezvényeit és köteteit.⁸

Pályáján végigtekintve, kérjük, idézze fel azokat a mozzanatok, amikor más szakterületről érkező kollégákkal nyílt alkalma együttműködésre! Utólag miben látja az ilyen jellegű együttműködés hozadékát és buktatóit?

Pályámat az egri Dobó István Múzeumban kezdtem és a debreceni Déri Múzeumban folytattam. Mindkét helyen régész, történész, művészettörténész, irodalomtörténész (Egerben természetrajzos és munkásmozgalommal foglalkozó) kollégákkal dolgoztam/éltem együtt. Rendkívül inspiráló volt a múzeumi légkör, az idősebb kollégáktól, mint Julow Viktor, Módy Gyurka, Szabó János Győző (Dzsoni), Kovács Béla, Korompai János, és a bejáró vendégektől, mint Balogh István, Détsy Mihály, Kozák Károly, igen sokat lehetett tanulni. Első munkahelyi főnököm, Bakó Ferenc, elvitt és bemutatott a levéltárban Soós Imrének, az egri főiskolán Szántó Imrének és Bakos Józsefnek. Az egri levéltárban főként az egykori érseki uradalom gazdasági irataiban jegyzetelgettem a 18–19. századi juhászatokra vonatkozó adatokat. Ebben később Sugár István volt segítségemre. Debreceni éveim alatt – a Déri Múzeumban és a KLTE Néprajzi Intézetében – akkori kutatásaimhoz agrártörténeti, agrárnéprajzi témákban főként Balogh Istvánhoz és Orosz Istvánhoz fordulhattam. Balogh Pista bácsi akkoriban a 18. századi szabolcsi pástorösszeírásokat dolgozta fel, nekem a borsodiak tanulmányozását ajánlotta. Egyetemi főnököm, Gunda Béla a borsodi Mezőség juhászatának monográfiáját várta tőlem, miután a keleti palóc pástorkodásról szólót már megírtam. A miskolci levéltárban Gyimesi Sándor elsőnek Borovszky Samu cédulaanyagát adta a kezembe, amit a borsodi megyemónográfia folytatásához gyűjtögetett a nagy előd, a Néprajzi Társaság hajdani pénztárosa. Orosz István az abaúji paraszti bortermelés, majd a 18. századi huszárezredek, az állandó hadsereg dolgában adott szakirodalmi útbaigazítást. Utóbbit a barkókról szóló cikkemhez, Barco Vince és a 10. magyar huszárezred történetének, toborzási területének nyomozásához kértem. Az abaúji bortermelésről szóló dolgozatom nem nyerte el a tetszését, mert túlságosan a tárgyakra, a mustnyerés eljárásaira, munkaeszközeire, terminusaira irányult, s alig érintette a birtokviszonyok, a termelési viszonyok lényeges kérdéseit. (Gunda Béla és Szabó István iskolájának nehéz volt egyszerre megfelelni!) Rácz Istvántól is kaptam alapos lektori és baráti véleményeket, pl. a mai Magyarország északkeleti részein élt ruszinok (akkoriban még az ukránok népnévet kellett használnom) történeti demográfiájáról szóló dolgozatomról. Ezt eredetileg Sulán Béla szlavista professzor és rektor pályázati kiírására készítettem. A KLTE Földrajzi Intézetének könyvtárában szerencsére megvoltak a legfontosabb statisztikák, topográfiák, helységnévtárak, földrajzi lexikonok, atlaszok, közöttük a *Lexicon locorum*... kötete is, azokkal ismerkedve mertem belevágni ebbe a munkába. Rácz István azonban még így is tudott hiányolni (és figyelmembe ajánlani) jó néhány történeti munkát, amit a jóval későbbi publikálás idején sikerült pótolnom.

⁸ Például SZILÁGYI Miklós (szerk.) 2002; SCHWARZ Gyöngyi – SZARVAS Zsuzsa – SZILÁGYI Miklós (szerk.) 2005.

Közös vállalkozásokban, mint a *Művelődéstörténeti Lexikon* vagy a *Korai Magyar Történeti Lexikon*, csupán szerzőként vettem részt. Régész barátommal, Kovács Lászlóval, a *Honfoglalás és néprajz* c. kötetet kérésemre szerkesztettük együtt. I. Tóth Zoltánnal és Faragó Tamással a *Magyar néprajz* VIII., *Társadalom* c. kötetének (Budapest, 2000) kapcsán voltunk gyakrabban együtt. Tóth Zolival, aki több éven át az MTA Néprajzi Intézetének munkatársa volt, különösen sokszor cseréltünk eszmét saját kutatásairól és a „Társadalom” c. kötetbe írt tanulmányáról. Ő viszonylag nehezen fogalmazó, önmagával is sokat vívódó szerző volt. Faragó Tamás viszont határozott, flott személyiség, akivel minden problémát hamar megoldottunk. Vele olykor még a saját aktuális gondomat is megosztottam. Amikor a „nemzetiségi néprajz” hazai előfutáiról készülő könyvet szerkesztettem, kevésnek éreztem a ruszinokról a reformkor idején publikált anyagot. Tőle kaptam a tippet, vegyem elő Duliskovitsnak Máramarosról a *Tudományos Gyűjteményben* megjelent cikkeit. Úgy is lett, ma is hálás vagyok Tamásnak ezért a tanácsáért. Negyedszázaddal a *Társadalom* kötet megjelenése után is úgy gondolom, hogy mindkettőjük közreműködése javára vált a *Magyar néprajznak*, s talán ők sem bánták meg a velünk való együttműködést.

Későbbi pályámon is nagyon sok lektori véleményt, opponensi véleményt, baráti útbaigazítást említhetnék még, melyeket történész, levéltáros, művészettörténész, geográfus, nyelvész, régész, óorkutató, irodalomtudós, fizikai antropológus, demográfus, szociológus szakértőtől kaptam. Magam is mindig szívesen vállaltam referátumot, véleményezést, lektorálást, konzultálást, opponensi feladatot más tudománysszakok kérésére az agrártörténet, a társadalom- és gazdaságtörténet, a technikatörténet, a dialektológia, a népességtörténet (demográfia), a régészet, a történeti földrajz, az orientalisztika, a népzene-kutatás stb. területén. Számomra ez mindig szellemi felfrissülést jelentett. Az asztalra került probléma, az elem került értekezés, könyvkézirat alkalom volt egy-egy tudományos kérdéskör megértésére, átgondolására, a szerző/előadó érvelésének elfogadására vagy elutasítására, az ellenérvek mérlegelésére, saját ismereteim helyes vagy helytelen voltának ellenőrzésére. Fontosnak érzem annak megállapítását is, hogy az egyik vagy másik diszciplína képviselői milyen színvonalon művelik a szakjukat szóban és írásban. Tudatosan figyelem mások szokásrendjét a kritikában, az ellenérvek kifejtésében, a tudományos igazság keresésében. Sokszor kapom magam azon, hogy hasonlítom a szakok eredményeit, vitáit az elődökéhez, a néprajzban tapasztaltakhoz, egy elképzelt, de nehezen megfogható „akadémiai színvonalhoz”. Gyakran mérlegelem azt is, hogy szakjaink, az etnográfia, a folklorisztika, a kulturális antropológia, szociálintropológia, hol tartanak, miben és mennyiben lehetnek partnerei egy-egy humán vagy társadalomtudománynak.

Mennyiben adaptálható a nemzetközi tudományos trendekben megjelenő kérdésfelvetés és fogalomhasználat a hazai viszonyokhoz? Mennyiben és mely pontokon látja szükségesnek az alkalmazkodást, s honnantól tartja ezt a tudományos divatok felszínes és funkciótlan átvételének?

A néprajzi-antropológiai tudományok története túlságosan szövevényes ahhoz, hogy a „nemzetközi tudományos trendek” kérdésfeltevéséről, fogalomhasználatáról lehessen szólni. Már a 19. században külön utakon járt a Volkskunde és a Völkerkunde, az etnográfia és az etnológia, hogy a folklorisztikáról ne is beszéljünk. A gyarmattartó országok

ban a hazai népesség anyagi és folklór műveltségének, falusi, vidéki életviszonyainak kutatása időben igencsak megkéskéve kapott figyelmet. A „primitív”, a „természeti” népek, a törzsi társadalmak tárgyi világa számára előbb létesültek múzeumok, mint az európai parasztok, kézműves iparosok és más közemberek életét reprezentáló tárgyak számára. A Völkerkunde iskolái előbb Bastian és Ratzel, majd a „bécsi kultúrtörténeti irányzat” köré csoportosultak. Különösen Fekete-Afrika néprajzi feltárásában érték el maradandó eredményeket. (Frobenius még az afrikai folklór gyűjtésében, publikálásában is kitűnt.) Az angolszászoknál az evolucionizmust Spencer, Morgan, Tylor képviselte. A kulturális antropológiát az észak-amerikai indián népek nyelvét, életmódját, kulturális alakzatait kutató Boas, Wissler, Kroeber és a Smithsonian Institute (Washington) kutatói alapozták meg. (Ez utóbbinak dolgozott 1860 tájáán a magyar Xantus János is.) Az 1920-as években adta ki klasszikussá vált munkáit Malinowski, az angol szociálantropológiai iskola megalapítója, akihez a funkionalista szemlélet és elemzés irányzata kapcsolódik. Az említett német és angolszász iskolák mindegyikének akadtak magyar ismertetői, részint követői is.⁹

A hazai néprajzi kutatásra az evolucionizmust követően, az 1920–30-as években a francia emberföldrajzi iskola és a nyelvtudományban erős „Wörter und Sachen”, majd a nyelvföldrajzi irányzat gyakorolt nagy hatást. A nyelvészek támogatásával létesült számos néprajzi gyűjtemény, múzeum Svájcban, Itáliában, német és francia városokban, és jelent meg egy-egy nép, nyelvcsalád néprajzi monográfiája (oroszokról, finnugor népekről, a szláv nyelvcsalád népeiről). A magyar néprajz hagyományos német orientációját már az 1920–30-as években felváltotta a skandináv és a finn, észt kapcsolatépítés. A magyar őstörténeti kutatásokban való részvétel (amit a rokon tudományok és olyan vezetők, mint Hóman Bálint, Zichy István, Czákó Elemér elvártak) indokolta, hogy nyomon követték az orosz nyelven megjelenő szakirodalmat, sőt egy-egy cikket magyar fordításban is közreadtak belőle. Etnográfusaink jó kapcsolatot tartottak fenn a kelet-közép-európai (lengyel, cseh, szlovák, román, szerb, horvát, szlovén, bolgár) kollégáikkal, viszont a náci uralomra jutását követően a német és osztrák néprajzzal formális kapcsolatot is alig tartottak. Az európai etnológia fogalmát, feladatait és viszonyát az általános etnológiához elsőként Sigurd Erixon svéd professzor körvonalazta egy angol nyelvű cikkében (*Folk-liv*, 1938). A földrésről és annak népeiről átfogóan szóló, az általános etnológiába becsatlakozó „regionális etnológia” eszméjét és lehetséges kutatási módszereit körvonalazta. A stockholmi Nordiska Museets Handlingar sorozatában számos olyan angol nyelvű tárgymonográfiát adott ki, amelyek egy-egy tárgykör európai elterjedtségét, kultúrtörténetét mutatták be, s ezzel meghaladták a kizárólag nemzeti alapon álló és nemzeti nyelveken publikáló, országhatárok által gátolt és behatárolt, európai szempontból nézve már-már provinciálisnak ható leíró néprajzot. Viski Károly, Gunda Béla révén az „európai etnológia” irányzata, az Európa Néprajzi Atlaszának ügyét is előmozdító Ma-

⁹ Az egyetemes néprajzi tájékozódást nagyon jól szolgálják magyarul is olvasható kötetek: pl. BOHANNAN, Paul – GLAZER, Mark 1997; SÁRKÁNY Mihály 2000; HOFER Tamás 2009; BICZÓ Gábor é. n.

gyar Néprajzi Atlasz terve már 1939–44-ben teret nyert, Erixon programcikke magyarul is megjelent.¹⁰

Erixon nemzedéke és tanítványaik köre alapította meg *Ethnologia Europaea* néven az irányzat ma is megjelenő nemzetközi folyóiratát (Párizs 1967), melyet hamarosan követte az *Ethnologia Scandinavica*, majd az *Ethnologia Slavica* elindulása. Ezek elsősorban angol, ritkábban német és francia nyelven beküldött tanulmányokat közölnek. Az 1950-es évek derekától az 1990-es évek végéig működött az Európa Néprajzi Atlasza nemzetközi munkabizottsága, amelynek az állami, nemzeti keretekben készülő néprajzi atlaszok tematikájára, módszertani és technikai megalapozására is erős befolyása volt. A keleti blokk országainak néprajzi aktivitását referáló német nyelvű folyóirat volt a *Demos* az 1990-es évek derekáig. Orientáló szerepe volt a Nemzetközi Kárpát-Balkán Bizottságnak, a munkásdal-kutatók, az agrárium hagyományos munkaeszközeit, a jelenkor népszokásait stb. vizsgáló etnográfusok nemzetközi csoportosulásainak is. A szocialista akadémiai néprajzi és folklórintézetek kétoldalú egyezményei úgynevezett bilaterális konferenciák rendezését, közös kiadványok kiadását, a kölcsönös tanulmányutak és az egymás országában végzett terepmunkák lehetőségét is biztosították. Az 1960-as évektől kezdődően a magyar etnográfusok mind a kelet-európai, mind a nyugat-európai és amerikai irányzatokat követni tudták. Lehetőség nyílt magyar kutatók tartós külföldi kutatására (pl. Gunda Béla, Hofer Tamás, Voigt Vilmos amerikai munkálkodására) és amerikai, angol kutatók tartós magyarországi kutatására. A Wenner-Green Alapítvány jóvoltából az 1970-es években sokan folyamatosan, ingyenesen megkaptuk a *Current Anthropology* számait. Gunda Béla az ökológiai antropológia, Hofer Tamás az amerikai kulturális antropológiában divatos falumonográfiák, az angolszász közösség-tanulmányok terén szerzett alapos ismereteket. A Magyarországon kutató amerikai kollégák közül többen (pl. Peter Bell, Marta Lampland) eljutottak értékes tanulmányok közreadásáig. Ezek itthon sajnos nem kaptak figyelmet. Maradandó eredménynek tekintem M. Sozan monográfiáját¹¹ és C. M. Hann tázlári terepmunkán alapuló tanulmányait,¹² melyekben a Homokhátságon honos úgynevezett „szakszövetkezet” típusát, működésmódját írta le. Sajnálhatjuk, hogy a hazai kollektív gazdaságok, állami gazdaságok működéséről a magyar néprajzi kutatás nem tud az angolszász kutatókéhoz hasonló publikációkat felmutatni.

A skandináv és finn kutatásban, de a német és osztrák szakirodalomban is, az 1960–70-es évek óta trendi a polgárság és a munkásosztály kulturális emlékeinek, habitusának vizsgálata. Monográfiák, tanulmánykötetek, konferenciák sorozatát lehetne említeni.¹³ A hazai néprajzkutatásnak ezekben a tárgykörökben helyrehozhatatlan mulasztásai vannak. Ezen a helyzeten a *Magyar Néprajz* VIII., *Társadalom* c. kötete (Budapest, 2000) és

¹⁰ ERIXON, Sigurd 1944.

¹¹ SOZAN, Michael 1979.

¹² HANN, Cris 1980; 1982.

¹³ Csupán hármat emelek ki közülük: FIELHAUER, Helmut – BOCKHORN, Olaf 1982; FRYKMAN Birgitt – TEGNER, Elisabeth (eds.) 1989; FRYKMAN, Jonas – LÖFGREN, Orvar 1987.

alulírott *Ipari táj. Gyáarak, bányák, műhelyek népe a 19–20. században* c. műve¹⁴ sem tud változtatni. A „Stadtforschung”, a telepek és lakosaik kutatása terén az utóbbi tíz évben számos hazai eredmény született, melyben a Néprajzi Társaság „Városnéprajzi szakosztálya”-nak is vannak érdemei. A „paraszi önéletrajzok”, az egyéni életutak és társadalmi kapcsolathálók vizsgálata ma is „divatos” és támogatott módszere a magyar néprajztudománynak. Az „emlékezet-” és emlékkutatás pedig már-már túlhabzik az utóbbi időben. Lévi-Strauss strukturalizmusa és a nemzeti kultúrák dekonstrukciója már elvirágzott, de Assmann él és virul. A „hagyományos néprajz”-ot, kánonját, kategóriáit és paradigmáit évtizedeken át vehemensen támadó „empirikus kultúrakutatók”-nak hovatovább az emlékezte is nyomtalanul eltűnik. Érdemleges eredményeket nem tudtak felmutatni, az általuk elért történeti néprajz és történeti antropológia azonban köszöni szépen, jól van. A néprajz olyan területei, mint a „vallásnéprajz” meg a „nemzetiségek néprajza” az 1970-es évek óta változatlan népszerűségnek örvendenek mind a kutatók, mind a „felhasználók” táborában. A köldöknéző filozofálgatással szemben, amit a tübingeni iskola képviselt legmarkánsabban, a néprajzi kutatások társadalmi hasznosságát is kézzel foghatóan bizonyítják.

(2017)

Irodalom

BAKÓ Ferenc

1954 A tiszai cigányok fémművészete. *Néprajzi Értesítő*, XXXVI. 239–258.

1992 *Kézművészet egy alföldi faluban, Tiszaigaz 1949–1950*. Eger.

BICZÓ Gábor

é. n. *Antropológiai irányzatok a második világháború után*. Debrecen, Csokonai Kiadó.

BOHANNAN, Paul – GLAZER, Mark (szerk.)

1997 *Mérőkövek a kulturális antropológiában*. Budapest, Panem Kft.

ERIXON, Sigurd

1944 Európai etnológia. *Ethnographia*, LV. 1–17.

FÉL Edit – HOFER Tamás

1969 *Proper Peasants. Traditional Life in a Hungarian Village*. Chicago.

1974 *Geräte der Átányer Bauern*. Kopenhagen–Budapest.

1997 *Arányok és mértékek a paraszti gazdálkodásban*. Budapest, Balassi Kiadó.

FIELHAUER, Helmut – BOCKHORN, Olaf (Hg.)

1982 *Die andere Kultur. Volkskunde, Sozialwissenschaften und Arbeiterkultur*. Wien–München–Zürich.

FRYKMAN, Birgitt – TEGNER, Elisabet (eds.)

1989 *Working Class Culture*. Göteborg.

FRYKMAN, Jonas – LÖFGREN, Orvar

1987 *Culture Builders. A Historical Anthropology of Middle Class Life*. New Brunswick – London.

¹⁴ PALÁDI-KOVÁCS Attila 2007.

- HANN, Cris M.
 1980 *Tázlár: A Village in Hungary*. Cambridge.
 1982 Kisüzemi gazdálkodás Tázláron a hetvenes években. *Ethnographia*, XCIII. 33–72.
- HOFFER Tamás
 2009 *Antropológia és/vagy néprajz. Tanulmányok a két kutatási terület vitatott határvidékéről*. Budapest, MTA Néprajzi Kutatóintézet – L'Harmattan Kiadó.
- HOFFMANN Tamás
 1998 *Európai parasztok – A munka*. Budapest, Osiris Kiadó.
 2001 *Európai parasztok – Az étel és az ital*. Budapest, Osiris Kiadó.
- KARDOS László
 1997 *Tiszaigár. Egy tisztántúli falu életrajza*. Budapest, Mentor-Szanator Kft.
 Magyar Néprajz. VIII. Társadalom. (Főszerk. PALÁDI-KOVÁCS Attila.) Budapest, 2000. Akadémiai Kiadó.
- PALÁDI-KOVÁCS Attila
 2007 *Ipari táj. Gyárak, bányák, műhelyek népe a 19–20. században*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- SÁRKÁNY Mihály
 2000 *Kalandozások a 20. századi kulturális antropológiában*. Budapest, L'Harmattan Kiadó.
- SCHWARZ Gyöngyi – SZARVAS Zsuzsa – SZILÁGYI Miklós (szerk.)
 2005 *Utóparaszti hagyományok és modernizációs törekvések a magyar vidéken*. Budapest, MTA Néprajzi Kutatóintézet – MTA Társadalomkutató Központ.
- SZABÓ Mátyás
 2014 Budai fuvarozás (1900–1950). *Néprajzi Értesítő* XCV. 129–158. Budapest.
- SZILÁGYI Miklós (szerk.)
 2002 *Utak és útvesszők a kisüzemi agrárgazdaságban, 1990–1999*. Budapest, MTA Néprajzi Kutatóintézet – MTA Társadalomkutató Központ.
- SOZAN, Michael
 1979 *The History of Hungarian Ethnography*. Washington.
- TOKARJEV, Szergej A.
 1950 Az ethnogenezis problémája. *Ethnographia* LXI. 1–28.
 1951 A forradalom előtti orosz és a szovjet néprajz fejlődésének fő szakaszai. *Ethnographia* LXII. 257–276.
- TOLSZTOV, Szergej P.
 1949 A szovjet etnográfiai iskola. *Ethnographia* LX. 24–45.
- VARGYAS Lajos
 1961 Miért és hogyan történeti tudomány a néprajz? *Néprajzi Értesítő* XLIII. 5–20.

A közölt írások eredeti címe és megjelenésének helye

Bátky Zsigmond helye a magyar néprajz tudománytörténetében. Első közlés.

Györffy István, a magyar népi állattartás kutatója. In: Bellon Tibor (szerk.): *A magyar nép tudósa*. Karcag, 1980. 68–72.

Györffy István, Dobrudzsa és Kis-Ázsia magyar kutatója. Der ungarische Forscher in der Dobrudscha und in Kleinasien. In: Dahmen, Wolfgang – Himstedt-Vaid, Petra – Ressel, Gerhard (Hg.): *Traditionen und Identitäten in Südosteuropa. Festschrift für Gabriella Schubert*. Wiesbaden, Harrasowitz Verlag, 2008. 439–446. Magyar nyelven először in: Örsi Julianna (szerk.): *A Jászkunság tudósai, II.* Szolnok, 2015. 73–79.

Egy európai tudós Erdélyből, Viski Károly. In: Kalmár János (szerk.): *Európai szemmel. Tanulmányok Köpeczi Béla tiszteletére*. Budapest, Universitas Kiadó, 2007. 199–211. An European Ethnologist from Transylvania: Károly Viski. *Acta Ethnographia Hungarica* 2007. Vol. 52. 2. 335–350. Bővített változata: Emlékbeszéd Viski Károly (1883–1945) akadémikus fölött. *Ethnographia* 2014. (125. évf.) 115–132.

Adalékok Viski Károly életútjához. *Alba Regia*, Székesfehérvár, István Király Múzeum 2011. (40. évf.) 137–144.

Braun Soma és néprajzi munkássága. *Népi kultúra – népi társadalom*, V–VI. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1971. 135–147.

Ortutay Gyula. /A múlt magyar tudósai./ Budapest, Akadémiai Kiadó, 1991.

Manga János, a palócság tudósa. (Zárszó helyett). In: *A Nógrád Megyei Múzeumok Évkönyve XXI.* Salgótarján, 1998. 221–224.

Vargyas Lajos emlékezete. In: Vargyas Gábor (szerk.): *Tanulmányok Vargyas Lajos születésének 100. évfordulóján*. Budapest, L'Harmattan Kiadó, 2015. 19–28.

Gunda Béla, a műhelyteremtő, tanítványokat nevelő tanár. *Acta Ethnologica Danubiana*. Komarno–Komárom, 2011. Vol. 13. 283–286.

Emlékbeszéd Gunda Béla (1911–1994) rendes tag fölött. *Ethnographia* 2012. (123. évf.) 79–98.

K. Kovács László, az anyagi kultúra kutatója. *Ethnographia*, 2008. (119. évf.) 193–205.

Előszó K. Kovács László *A Borsa-völgyi juhászat* c. kötetéhez. In: K. Kovács László: *A Borsa-völgyi juhászat*. Budapest, Gondolat Kiadó, 2008. 9–14.

Emlékek K. Kovács Péterről születésének centenáriumán. *Néprajzi Értesítő, a Néprajzi Múzeum folyóirata*, XCIV. évf., Budapest, 2012. 123–126.

Bakó Ferenc, a népi építészet kutatója. Első közlés.

Bakó Ferenc és a palóckutatás (1967–1991). *Néprajzi Hírek*, XLVI. 3. Budapest, Magyar Néprajzi Társaság, 2017. 9–26.

Belényesy Márta és a középkor anyagi kultúrája. Ebben a formában első közlés, melynek alapjául a *Fejezetek a középkori anyagi kultúra történetéből* I. (Budapest, 2011) és II. kötet (Budapest, 2012) előszavai és a Belényesy Márta szakmai életútjáról az I. kötet végén olvasható jegyzék szolgált. /Documentatio Ethnographica, 26. és 29./ L'Harmattan Kiadó – MTA BTK Néprajztudományi Intézet.

K. Csilléry Klára életműve a magyar néprajztudományban. *Ház és Ember*, 18. évf. Szentendre, Szabadtéri Néprajzi Múzeum, 2005. 313–316.

Emlékezés Hoffmann Tamásra. *Néprajzi Hírek*, XXXVII. 2. Budapest, Magyar Néprajzi Társaság, 2008. 83–88.

Szabadfalvi József, a pásztorkodás kutatója. *A miskolci Herman Ottó Múzeum Évkönyve*, XLVII. évf. Miskolc, 2008. 814–820.

Füzes Endre néprajzi kutatásai. *Ház és Ember*, 25. évf. Szentendre, Szabadtéri Néprajzi Múzeum, 2013. 273–277.

Tárkány Szücs Ernő helye a magyar néprajztudományban. *Néprajzi Hírek*, XXX. 1–4. Magyar Néprajzi Társaság, 2001. 96–102.; továbbá: *Tárkány Szücs Ernő: Magyar jogi népszokások*. 2. kiadás. Budapest, Akadémiai Kiadó, 2003. 863–877.

Hofer Tamás (1919–2015) emlékezete. Ebben a formában első közlés. Előzménye az írás elején olvasható fejezet „Hofer Tamás köszöntése 1989 decemberében” címen. *Népi kultúra – népi társadalom*, XV. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1989. 11–13.

A néprajz mint akadémiai diszciplína Magyarországon. Első közlés. Előadásként angol nyelven elhangzott a Szegedi Egyetem Néprajzi Tanszékének nemzetközi konferenciáján, 2004 őszén.

A 125 éves *Ethnographia* köszöntése és vázlatos története. *Néprajzi Hírek*, XLIV. 4. Magyar Néprajzi Társaság, 2015. 3–14.

Nemzetiségi néprajzi kutatások Magyarországon. In: Székely András Bertalan (szerk.): *Válogatás a magyarországi nemzetiségek néprajzi köteteiből* 8. Budapest, Magyar Néprajzi Társaság, 2018. 16–21.

Magyar néprajztudomány a 20. század derekán. *Néprajzi Hírek*, XL. 2. Magyar Néprajzi Társaság, 2011. 69–72.; továbbá *Ethno-lore*, az MTA Néprajzi Kutatóintézet évkönyve, XXVIII. 2011. 11–13.

A Magyar Néprajzi Atlasz kérdőíve, gyűjtési munkálatai és adatbázisa. *Ethno-lore*, XXXIV. 2017. 15–30.

Magyar Néprajz – Egy kézikönyv múlt és jövő között. Szemelvényesen megjelent: *Ethnographia*, 101. évf. 1990. 118–120. Teljes változata: Paládi-Kovács Attila: *Néprajzi kutatás Magyarországon az 1970–80-as években.* /Documentatio Ethnographica, 14./ Budapest, MTA Néprajzi Kutatócsoport 1990. 102–109.

A néprajzi kutatás jelene és perspektívái. Eredmények és feladatok, elméleti megközelítések. *Ethnographia*, 101. évf. 1990. 111–117.

A magyar néprajztudomány helyzete (1988–1995). *Ethnographia*, 106. évf. 1995. 277–283.

Néprajzi helyzetértékelés és személyes vonatkozások. In: Csikós Gábor – Hegedűs István – Horváth Gergely Krisztián – Ö. Kovács József (szerk.): *Vidéktörténet I.* Budapest, MTA Bölcsészettudományi Központ, 2017. 38–50.

KÉPMELLÉKLET

Képek jegyzéke

1. Bátky Zsigmond (1874–1939) – Ismeretlen fotós felv. Néprajzi Múzeum F 240.411.
2. Viski Károly (1883–1945) – Ismeretlen fotós felv. Néprajzi Múzeum F 94.068.
3. Bátky Zsigmond, Semayer Vilibald, Beluleszko Sándor 1905-ben – Néprajzi Múzeum F 78.233.
4. Györfly István (1884–1939) – Ismeretlen fotós felv. Néprajzi Múzeum F 303.073.
5. Viski Károly az 1940-es évek elején – Kenéz (Kornstein) János családi albumából
6. Györfly, Viski, Bátky az 1930-as évek elején – *Ethnographia* 1974. 111.
7. Braun Soma (1890–1942) – *A Népi kultúra – népi társadalom* V–VI. (1971) 135. nyomán
8. Ortutay Gyula (1910–1978) – Ismeretlen fotós felv. 1961 előtt. Néprajzi Múzeum F 306.168.
9. Ortutay Gyula, az ELTE rektora és Kodály Zoltán az ELTE díszdoktora. – Ismeretlen fotós felv. 1957. Az MTA Néprajzi Kutatóintézet tulajdona.
10. Vargyas Lajos (1914–2007) – Vargyas Gábor családi fényképalbumából
11. Manga János (1906–1977) – Ismeretlen fotós felv. Néprajzi Múzeum F 327.456
12. K. Kovács László (1908–2012) – Ismeretlen fotós felv. K. Kovács László családi albumából
13. Gunda Béla jegyzetel a terepen (1954) – Debrecen, Téglavető. Ismeretlen fotós felv.
14. Gunda Béla (1911–1994) – Ismeretlen fotós felv.
15. K. Kovács Péter (1912–1981) – Franciscy József felv. 1952. Néprajzi Múzeum F 200.028.
16. Belényesy Márta (1921–2012) – Belényesy Mártától kapott papírkép nyomán
17. Bakó Ferenc (1917–1998) – Lónyayné Nagy Éva felv. 1970-es évek. Dobó István Vármúzeum Fotótára, Eger
18. Kós Károly (1919–1996) – Ismeretlen fotós felv. Kós Béla tulajdona
19. Barabás Jenő (1920–1994) – Barabás Máté családi fényképalbumából
20. Csilléry Klára (1923–2012) – Deim Péter felv. 2012. Szabadtéri Néprajzi Múzeum Fotótára, F 68.608. Szentendre
21. Tárkány Szücs Ernő (1921–1984) – Ismeretlen fotós felv. Néprajzi Múzeum F 305. 527.
22. Szabadfalvi József (1928–2001) – Kamarás Jenő felv. 1980-as évek. A Herman Ottó Múzeum fotótára, Miskolc
23. Hoffmann Tamás (1931–2007) – Franciscy József felv. 1972. Néprajzi Múzeum F 261. 120.
24. Gunda Béla szlovák terepen (1970-es évek) – Ismeretlen fotós felv. Teplicska, Liptó m.
25. Hofer Tamás (1929–2016) – Hofer Tamás családi fényképalbumából, kb. 1980-ban készült
26. Füzes Endre (1932–2015) – Deim Péter felv. 2012. Szabadtéri Néprajzi Múzeum fotótára, Szentendre
27. Paládi-Kovács Attila, Barabás Jenő, Kós Károly és Voigt Vilmos 1982-ben – MTA Néprajzi Kutatóintézet F 39.173.

1. Bátky Zsigmond (1874–1939)

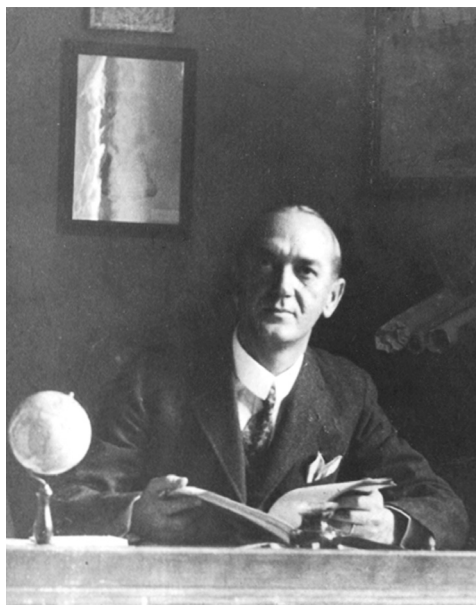
2. Viski Károly (1883–1945)

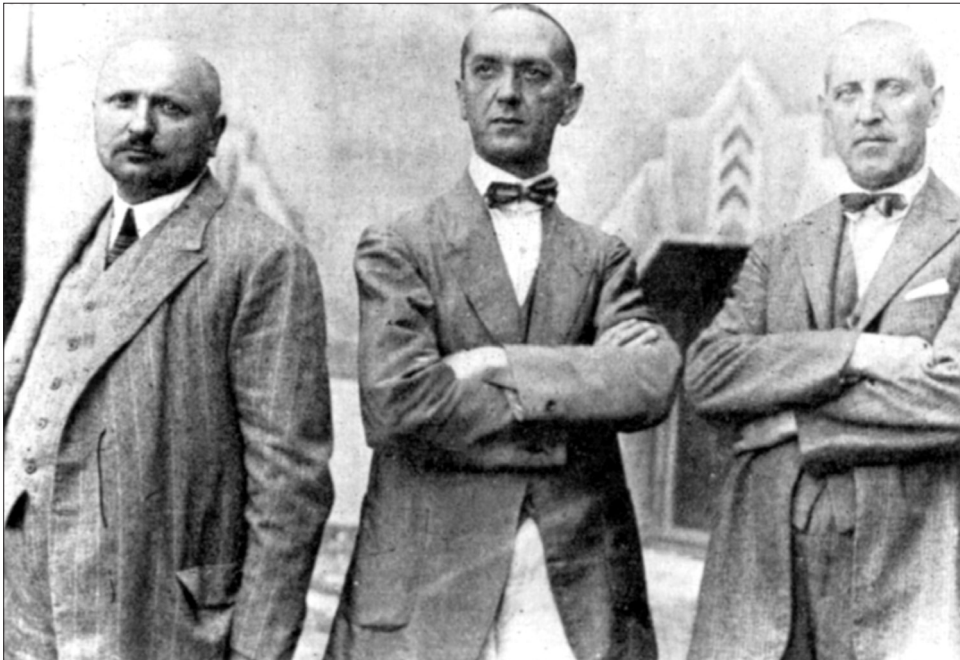
3. Bátky Zsigmond, Semayer Vilibald, Beluleszko Sándor 1905-ben

4. Györfy István (1884–1939)

5. Viski Károly az 1940-es évek elején

6. Györfy, Viski, Bátty az 1930-as évek elején

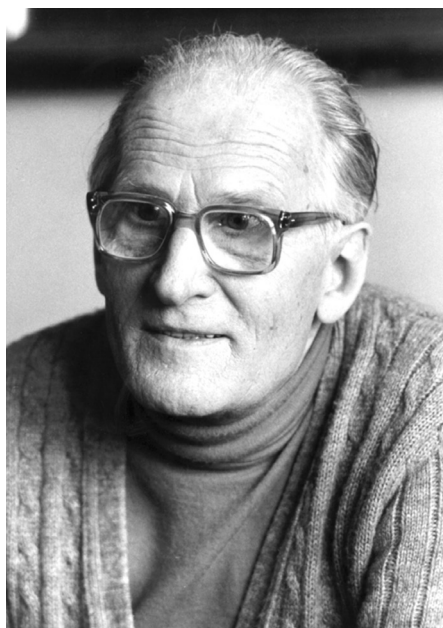
7. Braun Soma (1890–1942)

8. Ortutay Gyula (1910–1978)

9. Ortutay, az ELTE rektora és Kodály Zoltán
díszdoktor

10. Vargyas Lajos (1914–2007)

11. Manga János (1906–1977)

12. K. Kovács László (1908–2012)

13. Gunda Béla jegyzetel a terepen (1954)

14. Gunda Béla (1911–1994)

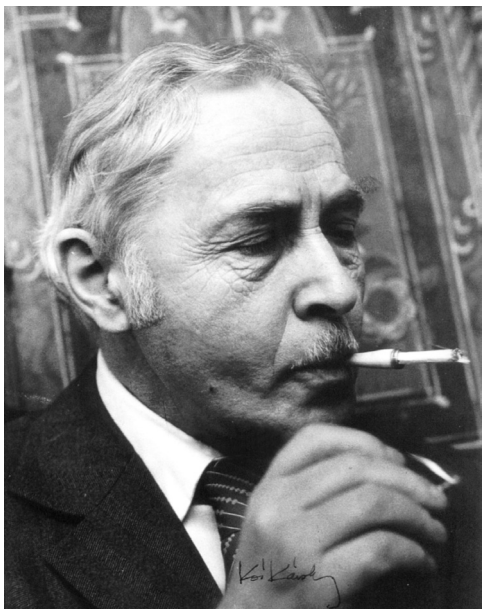
15. K. Kovács Péter (1912–1981)

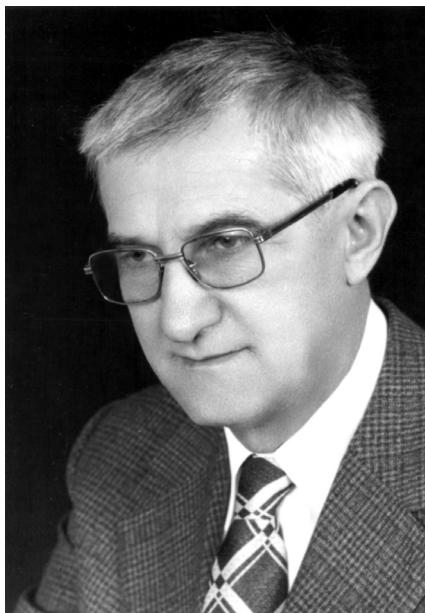
16. Belényesy Márta (1921–2012)

17. Bakó Ferenc (1917–1998)

18. Kós Károly (1919–1996)

19. Barabás Jenő (1920–1994)

20. Csilléry Klára (1923–2012)

21. Tárkány Szűcs Ernő (1921–1984)

22. Szabadfalvi József (1928–2001)

23. Hoffmann Tamás (1931–2007)

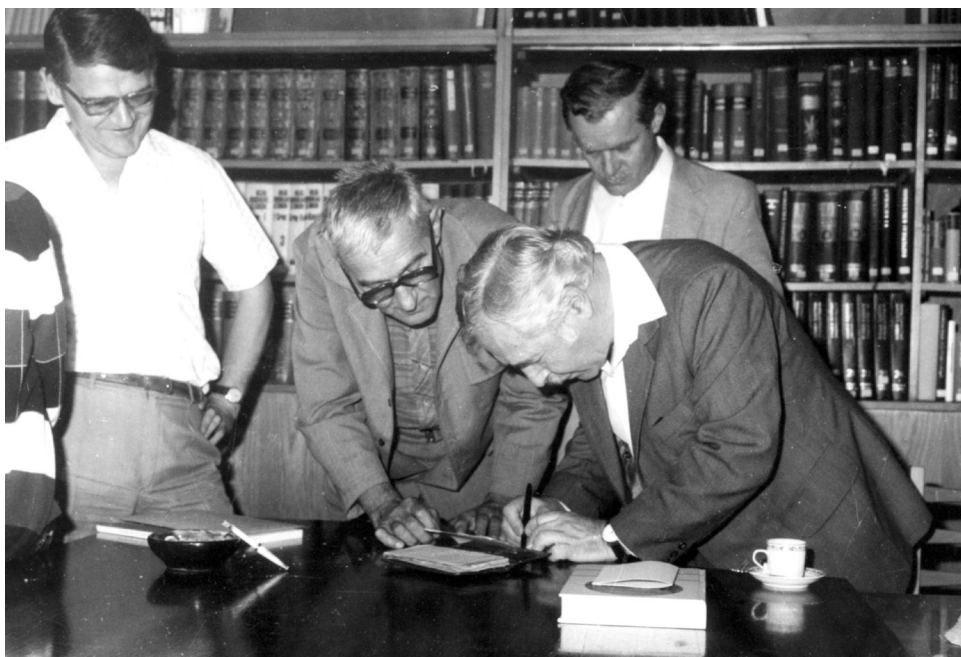
24. Gunda Béla szlovák terepen (1970-es évek)

25. Hofer Tamás (1929–2016)

26. Füzes Endre (1932–2015)

27. Paládi-Kovács Attila, Barabás Jenő, Kós Károly és Voigt Vilmos 1982-ben